

VILNIAUS UNIVERSITETAS

TOMAS VAISETA

NUOBODULIO VISUOMENĖ: VĖLYVOJO SOVIETMEČIO LIETUVA
(1964-1984)

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2012 metai

Disertacija rengta 2008-2012 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas:

doc. dr. Nerijus Šepetys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
istorija - 05 H)

TURINYS

Turinys	3
Įvadas	6
Nuobodulys atminties ir refleksijų diskurse	8
Tyrimo objektas, darbo tikslai ir uždaviniai	14
Tyrimo chronologinės ribos	16
1. Teorinė prieiga ir metodologija	18
"Stipriosios" struktūros ir "silpnieji" subjektai	22
Praktikos, kaip prasmių rodikliai	24
Kasdienybė: ideologinių situacijų raiškos erdvė	26
2. Šaltiniai ir jų kritika	30
Pirminių partinių organizacijų protokolai	31
(Auto)refleksijų medžiaga	37
3. Istoriografija	48
Postrevizionizmas ir kasdienybė	48
Posttotalitarizmas ir ideologija	52
Kasdienybės kultūra ir jos materializacija	56
Nuobodulio koncepcijos užuomazgos	58
Darbo struktūra	68
1. <i>Sovietinė nuobodulio visuomenė: teorinis modelis</i>	72
1.1. <i>Beprasmybė, esanti šalia: nuobodulio visuomenės modelio link</i>	72
Nuobodulio apibrėžimas	72
Nuobodulio tipologija	77
<i>Sovietinis nuobodulys</i> , kaip tarpinis tipas	78
Nuobodulys be nuobodulio	79
Nuobodulio visuomenės požymiai	80
1.2. Modernybės nuobodulys: gal nieko sovietiško?	82
Modernybės nuobodulio ištakos	82
Klišės ir informacijos perteklius	86
Sovietinio "projekto" modernumas	90

Ir <i>turbomodernizacija</i> , ir <i>socmodernizacija</i>	96
1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties	99
Perdėta ideologijos mirtis	103
Detotalitarizacija ir dekomunizacija	111
Ideologija socializacijos lauke	114
Drausminimas ir mobilizavimas	117
2. <i>Mintinio nuobodulio</i> sanklodos drausminimo lauke	124
2.1. Komunikacinė struktūra <i>paslapties kultūroje</i>	124
Viešoji sritis, viešoji erdvė ir viešė	126
<i>Paslapties kultūros</i> bendra charakteristika	131
2.2. <i>Paslapties</i> kūrimas: satyra, kaip viešo kalbėjimo praktika	138
Satyros funkcijos	142
Noliečiamosios galios zonos	148
Viešojo kalbėjimo kaita satyros paunksmėje	152
2.3. Hipotezė: alternatyvi <i>viešojo jausmų erdvė</i>	156
Alternatyvos: kontrviešės ir asociacinė erdvė	157
Alternatyvos lietuviškoje istoriografijoje	160
Protopolitinis <i>viešosios jausmų erdvės</i> pobūdis	166
2.4. Informacijos hierarchija: bibliotekų atvejis	172
Informacinės hierarchizacijos gairės	176
Hierarchijos pagrindai: politinis lygmuo	184
Hierarchijos infrastruktūra: administracinis lygmuo	192
Hierarchijos prioritetai: ideologinis lygmuo	197
2.5. <i>Snobizmo paklaida</i> : skaitymo praktikos	202
Realus skaitomumo lygis	202
Skaitymo "socialinė aura"	207
Knyga laisvalaikiu ir <i>paslapties kultūroje</i>	209
Skaitytojų interesai: <i>snobizmo paklaida</i>	215
Skolininkai ir plėšytojai	224
3. Tarp drausminimo ir mobilizacijos: įtraukimas į nuobodulį	231
3.1. Kritika ir savikritika: <i>pasaulį užverianti</i> ritualizacija	231

Kritika ir savikritika ideologiniame diskurse	231
Dvi ritualo sampratos ir ritualizacija	236
Susirinkimų ritualizacija	241
Demarkacija	245
Fiksacija	246
Kanonizuotas rezultatas	252
Dezintegracijos vektoriai	255
3.2. Skundai: <i>užverto pasaulio</i> nuotekos	263
Įskundimai	271
Skundimaisi	277
Apskundimai	281
4. Mobilizacijai paskirstytas laikas: <i>laikinis nuobodulys</i>	289
Sociolaikinė tvarka	289
Mobilizacija ir laiko paskirstymas	291
4.1. Darbo disciplina ir etika: laiko nusavinimo praktikos	295
Sąlygos laikui nusavinti	296
Girtavimas ir nuolaidžiavimas	299
Atliekančiosios laiko nusavinimo praktikos	305
Norminiai ir antinorminiai konfliktai	310
4.2. Veltėdžiavimas: <i>struktūrizacija</i> sistemos pakraštyje	316
Ekskursas apie ambivalencijos (ne)įveiką	316
Teisinis veltėdžiavimo užgimimas	320
Veltėdžių struktūrinis įsisteminimas	326
Viešosios tvarkos principai: tarp draudimų ir rizikos laukų	329
4.3. <i>Gyvenimo receptas</i> : šventinio laiko paskirtis	338
Šventinio laiko skirstymo galimybės	338
Šventės <i>ex nihilo</i>	344
Demonstracija, kaip procesija	347
Pabėgimas iš idealios tvarkos	355
Išvados	362
Šaltiniai ir literatūra	371

*"Nieko nepadarysi:
nuobodulys nėra toks paprastas dalykas", - R.Barthes.*

ĮVADAS

Lietuvos istorikų darbuose, skirtuose sovietinės okupacijos periodui, pokario represijų ir rezistencijos tyrimai taip nebedominuoja, kaip pirmąjį dešimtmetį po nepriklausomybės atgavimo. Jaunesnės istorikų kartos nuo grynai politinės istorijos perėjo prie ekonominės ir kultūrinės, jų studijų chronologinės ribos peržengė "kruviniausiajį" tarpsnį ir įtraukė į svarstymų lauką postalininės Lietuvos gyvenimą. Tačiau atsitraukimas nuo politinės istorijos nėra toks žymus, kaip galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio, nes ir čia istorikai pirmiausia dėmesį nukreipė į elitines visuomenės grupes (nomenklatura, vadovaujantys ekonomikos kadrai, kultūrinė ir mokslinė inteligentija), t.y. tuos socialinius sluoksnius, kurie turėjo didžiausią reikšmę ir politiniam gyvenimui. Todėl perėjus prie brežnevinio laikotarpio, vis dar daugiausia kalbama apie prisitaikymą, galios realizaciją ir "derybas" su politinėmis institucijomis bei aukštesne valdžia, arba ieškoma tų elgsenos modelių, kurie vėliau išaugo į politinį veiksma, t.y. Sąjūdį. Bet ši istoriografija dar nesiūlo vientiso vaizdinio, kaip vadinamuoju vėlyvuuju sovietmečiu gyveno visuomenė, ypač "eiliniai žmonės", ir kokia buvo jų kasdienybės patirtis, nors ši "nematoma" istorijos pusė gali gerokai papildyti mūsų suvokimą apie sovietmetį.

Brežnevinio periodo visuomenei suprasti maga pasitelkti Sizifo mitą: ji vis dar stumia akmenį į kalno viršūnę, nors jokios prasmės nebeteikia nei stūmimas, nei akmuo, nei viršūnė, kurios egzistavimu niekas nebetiki. Tačiau tokiai metaforai trūktų kažko esmingo, o labiausiai su ja turbūt nesutiktų gyvoji atmintis: ne tik žmonės gyveno kaip gyvenę (džiaugėsi, juokėsi, ieškojo nuotykių, mylėjo, tuokėsi, gimdė, mėgavosi darbu ir laisvalaikiu, liūdėjo, pykosi, pavyduliavo, skyrėsi, nekentė ir t.t.), bet šį gyvenimą politinė kontrolė, ekonominis deficitas ir socialinis skurdas pripildė tokio priverstinio

kūrybiškumo ir išradingumo, kasdienio laviravimo ir kompensacinių mechanizmų kūrimo, kad jį galėtume vadinti labai įvairiai, bet jokių būdu - ne nuobodžiu. Neatsitiktinai N.Putinaitė sovietinės kasdienybės strategijas apibendrina terminu "išmonė"¹.

Tad klasikinis Sizifo mitas reikalauja esmingo papildymo, netgi - perinterpretavimo. Ir jį mes galime rasti tarp satyrikės Vytautės Žilinskaitės kūrybinių. Vienoje iš savo satyrinių improvizacijų Sizifo mito motyvu rašytoja pateikia tokią versiją²: bergždžiai į kalną akmenį ridenančiam Sifizui prižiūrėti dievai paskyrė sargą, tačiau jam labai pabodo ir jis apleido savo pareigas. Supykę dievai pasiuntė antrą sargą, po to dar vieną ir dar vieną, tačiau net susiformavusi sargų brigada ilgainiui vis nerūpestingiau ėmė žiūrėti į savo pareigas šiapus Stikso ir vis daugiau dėmesio skyrė rūpesčiams anapus požemio karalystės upės, kur turėjo kitų verslų. Vieną dieną Sizifas, supratęs, kad jo niekas nebesaugo, išdrįso palikti savo "darbo" vietą ir patraukti pasižvalgyti po pasaulį. O pasaulis, kurį jis išvydo, buvo surestas ant jo bergždžio triūso - jis visas buvo išaugęs "iš ano sargų kaimelio, išdygusio ant Sizifo akmens, vieno akmens". Blaškydamasis po civilizaciškai iki absurdo pažengusį pasaulį jis aptinka skelbimą, kad ieškomas budėtojas, ir ryžtasi įsidarbinti. Paaiškėja, kad siūlomas darbas - sergėti, kaip Sizifas ridena akmenį. Jis imasi šio pasiūlymo ir taip Sizifas ima prižiūrėti Sizifą. Kone kiekvieną šios satyros sakinių galėtume interpretuoti kaip sovietinės kasdienybės kritiką, tačiau mums užtenka išgryninti sizifiškos visuomenės gyvenimo logiką: bergždžio triūso mitas kruopščiai saugomas (nors visai nebeatitinka realybės), nes juo prisidengus galima rūpintis savo reikalais. Svarbiausia tai, kad "savų reikalų tvarkytojų", sargų ir akmenų ridentojų vaidmenys nėra pasiskirstę, o juos atlieka vienas ir tas pats asmuo: kad galėtų patenkinti egoistinius poreikius, jis turi apsimesti sargu, prižiūrinčiu tai, kas neva palaiko visos visuomenės pamatus. O tuos pamatus palaiko idėja (*raison*

¹ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: "Aidai", 2007, p. 160-201.

² Žilinskaitė V., *Sizifas ir sargai*. In: *Vaiduokliai: satyros, humoreskos, parodijos*, Vilnius: "Vaga", 1991, p. 423-431.

d'être), kad visuomenę kuria pirminę savo paskirtį toliau atliekantis tas pats asmuo.

Taip V.Žilinskaitės literatūrinis kūrinys pasiūlo išeitį, kaip suderinti du priešingus sovietmečio visuomenės vaizdinius - "žengimą" į komunizmą lydintį nuolatinį beprasmybės jausmą, kuriam išreikšti vartojami įvairūs nuobodulio epitetai, su turtingomis ir įvairialypėmis kasdienybės išmonėmis. Šiuo darbu siekiame moksliskai pagrįsti tokį vidinį prieštaravimą panaikinanti interpretacinį sovietmečio visuomenės modelį, kuris neneigia *sovietinio nuobodulio*, bet atskleidžia jo specifinę prasmę.

Todėl pirmiausia atsigręžiame į banalybę bent trimis prasmėmis. Pirma, nuobodulio būseną paprastai suvokiama kaip kylanti iš pernelyg atpažįstamos aplinkos, veiksmų, rutiniško laiko. Kartojimasis ir perteklius atbukina susidomėjimą, todėl visa tai, kas mums atrodo lengvai nuspėjama, vadiname banalybe. Antra, kasdienybė, kuri šiame darbe taps pagrindine nuobodulio raiškos erdve, dažnai tiesiog tapatinama su banalybe. Trečia, nuobodulio epitetai įsigėrę į liudijimus ir prisiminimus apie vėlyvąjį sovietmetį, o istoriografijoje nuolat operuojama nuobodulio sampratai artimomis stagnacijos, stingulio, sąstingio, nykumos sąvokomis. Tai galime pavadinti atminties banalybe. Kodėl nagrinėsime nuobodulį ir jo raišką kasdienybėje, mums padės paaiškinti būtent ši atminties banalybė.

Nuobodulys atminties ir refleksijų diskurse. Nuobodulio žodynas vartojamas plačiame vėlyvojo sovietmečio atminties ir refleksijų diskurse. Jau *perestrojkos* architektai dėjo valdžios pamatus ir kūrė savo autoritetą retorika apie ankstesnio periodo stagnaciją (rus. *zastoj*). Jie į valdžią atėjo kalbėdami apie "paspartinimą" (rus. *uskorienie*), taip tarsi tęsdami dar Jurijaus Andropovo pradėtus darbus, bet ir leisdami suprasti apie poreikį išjudinti krizės apimtą šalį. Po pirmųjų metų ši retorika radikalėjo ir su *perestrojkos* bei *glasnost'* atsiradimu įvyko griežtesnis atsiskyrimas per stagnacijos/dinamikos priešpriešą. Pasak Michailo Gorbačiovo, "tam tikrame etape", ypač nuo aštuntojo dešimtmečio antros pusės ekonomikos augimas ėmė aiškiai lėtėti, visuomeniniame gyvenime atsirado stagnacijos reiškiniai, visuomeniniuose

moksluose klestėjo scholastinis teorizavimas, į paviršių iškilo vidutiniškumas, formalizmas ir kasdienis tuščiažodžiavimas³. Tuo tarpo persitvarkymo metu "daugiau socializmo" ėmė reikšti ir "daugiau dinamizmo"⁴. M.Gorbačiovas ir jo bendražygiai priskiriami vadinamai *šestidesiatnikų* kartai, kurios reformatorišką savimonę formavo 1956 m. XX partijos suvažiavimo ir destalinizacijos proceso jaunystės patirtis⁵. Todėl nenuostabu, kad jie labai aiškiai įrėmino stagnacijos tarpsnį - sutapatino jį su Leonido Brežnevo valdymo metais. Politikų pasiūlytą naratyvą netrukus perėmė didžioji dalis visuomenės, stagnacijos etiketės greitai prilipo prie brežnevinio laikotarpio, kuris iš stabilumo epochos staiga virto atsilikimo simboliu: "Per du tris priešgorbačiovinius dešimtmečius pasaulyje įvyko revoliucija. Ją Brežnevas ir brežnevininkai pražiūrėjo, o jeigu ką ir pamatė, tai nesuprato"⁶.

Taip pat dar sovietmečiu, netgi iki *perestrojkos* laikų, apie visuomenės dvasinį išalą, gyvenamosios aplinkos skurdą ir pasirinkimų stoką prabilo specifinė gyventojų grupė - buvę sovietiniai piliečiai, t.y. emigrantai. Motyvuodami išvykimo priežastis, jie dažnai pasitelkdavo nuobodulio žodyną. Viena vertus, tai galima interpretuoti kaip į laisvę ištrūkusio žmogaus galimybę prabilti atvirai. Kita vertus, tai galėjo būti suprasta kaip politinis pasiteisinimas. Prieglobsčio Londone pasiprašiusi balerina Natalija Makarova savo sprendimą argumentavo: "Ir atvirai kalbant: man tapo nuobodu, man tapo nuobodu iki siaubo, aš pradėjau bijoti dėl savęs, kas su manim bus, viduj, dėl savo vidinės būsenos"⁷. Moteris kalbėjo apie dvasinių stimulų stygių, gyvenimo nuspėjamumą, permainų troškimą, mąstymo būdo skirtumus ir pokalbių laisvę Vakaruose, apie nepasitikėjimą savimi, baimę pasirodyti neįdomia, norą išsaugoti savo asmenybę. Lietuviškosios emigracijos atstovai dalinosi panašiais egzistenciniais išgyvenimais ir aplinkos stebėjimo išvadomis.

³ Gorbačiovas M., *Persitvarkymas ir naujas mąstymas mūsų šaliai ir visam pasauliui*. Vilnius: "Mintis", 1988, p. 15-18.

⁴ *Ibid.*, p. 34.

⁵ White S., *Russia's New Politics: The Management of a Postcommunist Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, p. 16-17.

⁶ Кудрин В., *Горбачевская перестройка в СССР: причины, цели, перспективы*. In: "Континент", 1989, No. 61, p. 211.

⁷ *Интервью с Натальей Макаровой*. In: "Континент", 1984, No. 39, p. 431.

Literatė ir kritikė Aušra Marija Sluckaitė-Jurašienė 1975 m. rašė, kad kultūros medis džiūsta laistomas sukalkėjusiu vandeniu, smegenys užkišamos makulatūra, oficialiose parodose žarstomi ataušę pelenai, todėl: "Prislėgti, išvarginti ar jau abejingi tapę žmonės, neturintys jėgų, laiko ir reikiamo įgudimo skaityti taro eilučių, nenorintys ilgai žarstyti pelenų, kol ras juose deimantą, viską priima be atrankos, godžia ir atvira burna - nuo masinių dainų švenčių ir iškastruotų filmų iki eilinio proginio poezijos rinkinio - ir palaiptiui praranda tikro meno skonį, teisybės spalvą, laisvo dangaus kvapą"⁸. Taigi inercija ir stingulys įveikia autentišką pasaulio pažinimą, atrofuoja pojūčius ir mąstymo gebėjimus.

Po nepriklausomybės atgavimo išleisti sovietmečio kultūrinės inteligentijos asmeniniai užrašai ir dienoraščiai mums leido sužinoti, kad likusieji šiapus vadinamosios geležinės uždangos patirdavo tokias pačias būsenas. Trijuose garsiausiuose kultūrinės inteligentijos atstovų dienoraščiuose⁹ randame labai panašius epizodus - perspektyvos nematymą, klaustrofobiškus įkalinimo pojūčius, susvetimėjimą, tuštumą, kasdienio gyvenimo pilkumą ir nykybę, intelektualinį sustabarėjimą, visuotinį įtarumą ir netikrumą. 1972-uosius poetas Marcelijus Martinaitis pasitiko apimtas nevilties: "<...> Ir laukti taip pat nėra ko. Nebent patobulinto šaldytuvo ar patvaresnių batų. <...> Tačiau nors iki Paryžiaus lėktuvu tik kelios valandos, jame turbūt niekada nebūsiu. <...> Tai priklauso kitai, man nepasiekiamai, amžiaus kantai. <...> Aš esu berberas didžiulėj į save panašių žmonių dykumoje, ir atstumai, tarp vienas kito yra didesni negu iki Paryžiaus. Man lieka dvasios egzilė, tremtis savyje, dykuma, į akis pilanti smėlis, audrų tamsa, kurioje jauti tik savo kraujo tekėjimą, baimę ir nežinojimą"¹⁰. Gyvenimo

⁸ Sluckaitė-Jurašienė A.M., *Egziliantės užrašai: esė, portretų eskizai, atsiminimai, impresijos*. Vilnius: "Kultūros barai", 2008, p. 298-299.

⁹ Martinaitis M., *Tylintys tekstai: užrašai iš raudonojo sąsiuvinio, 1971-2001*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006; Kubilius V., *Dienoraščiai: 1945-1977*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius, 2006; Kubilius V., *Dienoraščiai: 1978-2004*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius, 2007; Ozolas R., *Atgimimo ištakose: 1970-1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*. Vilnius: "Pradai", 1996.

¹⁰ Martinaitis M., *Tylintys tekstai:...*, p. 24-25. Taip pat žiūrėkite: *Ibid.*, p. 42, 94, 110-111, 118-119, 120-121. Palyginkite su V.Kubiliaus įrašais: "Matyt, tipiškas konformizmas. Prisitaikyti, negalvoti, nieko neveikti. Tik egzistuoti. Ir nuo tuštumo, tikslo nebuvimo - tuščia ir nyku. Ir rašau aš kažką, kad

aplinkos ir laiko beviltiškumui aprašyti vartojami įvairūs sąstingio, įkalinimo tropai - bala, liūnas, klampynė, kempinė¹¹. Kiti kultūrininkai šiuos motyvus atkartoja retrospektyviu žvilgsniu - atsiminimuose, memuaruose, (auto)biografijose. Netgi kultūros nomenklatūros atstovai perėmė šį žodyną, tik jų apologetinis naratyvas taip manevruoja, kad faktiškai viską apverčia aukštin galva - sąstingis visur, tik ne kultūroje: "Stagnacijos periodas klostėsi palengva, nežymiai. Vienas snaudulio blokas prie kito, vienas prie kito... Ir šit letargiško miego rūmas. Tik ne kultūrai, iš prigimties pašauktai žadinti, budinti"¹².

Sovietmečio meno tyrėjai pastebi, kad laisvesnių, oficialioms meno formoms besipriešinusių menininkų darbuose jau anuomet buvo galima aptikti stingulio ir nuosmukio būsenų fiksavimo ar aliuzijų, orientacijos į nuobodžio, banalybės ir kasdienybės estetiką¹³. Po nepriklausomybės atgavimo išleisti grožinės literatūros kūriniai, reflektuojantys sovietinę (iš principo autobiografinę) patirtį, šių motyvų nebeslėpė po ezopinėmis figūromis.

nebūtina, kuo tikrai pats netiki, todėl toks kankinimasis". Žr. Kubilius V., *Dienoraščiai: 1945-1977...*, p. 321. Taip pat: *Ibid.*, p. 322-323, 325, 340, 342-343, 362, 384, 454. R. Ozolo užrašai: "Mes - netikrume. Darom ir galvojam: o gal ne taip, o gal ne tai.../ Užtat - sustingę, sunykę, šnairi, susirūpinę, o jei jau juokiamės - būtinai kaip operoj ar operetėj./ Visas mūsų gyvenimas - vienas didelis nevykęs teatras". Žr. Ozolas R., *Atgimimo ištakose...*, p. 487. Taip pat: *Ibid.*, p. 303, 321-322, 373-374, 469.

¹¹ "Visi gyvenam įsiurbti į tą kempinę. Laiko tarsi nebėr. Yra tiktai kempinė. Purvinas, glitus, klampus liūnas. Kalbam, geriam, valgom, judam, mylimės. Tai gyvenimas? Visi (?) jaučiam, kad klimpstam, bet nieko nedarom." Žr. Adomaitis R., *Mintys scenos paraštėse*. Vilnius: leidykla "Scena", 2002, p. 54. Taip pat: *Ibid.*, p. 56, 57.

¹² Šepetytė L., *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 230.

¹³ Menotyrininkė Agnė Narušytė pastebi, kad Lietuvos dailėje ir fotografijoje nuobodulys tapo tema maždaug tuo pačiu metu. Žr. Narušytė A., *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 118. Literatūrologas Rimantas Kmita tvirtina, kad poetas V. Šimkus poezijoje pradėjo gelbėti banalybę, jo poetinis realistiškumas kupinas lėtumo, monotonijos, nuobodulio. Žr. Kmita R., *Ištrūkimas iš fabriko: modernėjanti lietuvių poezija XX amžiaus 7-9 dešimtmečiais*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 178, 180. Žurnalistas Laimonas Tapinas primena autobiografiniais motyvais paremtą Vytauto Žalakevičiaus filmą "Atsiprašau", kur vienas herojus kelis kartus pakartoja: "Absoliučiai jokių permainų. Permainų jokių absoliučiai!". Žr. Tapinas L., *Laiškanešys, pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakais*. Vilnius: "Alma littera", 2008, p. 306. Vakarų autoriai mėgsta rusų režisieriaus Andrejaus Tarkovskio filmą "Stalkeris" (1979 m.) interpretuoti kaip sovietinės stagnacijos alegoriją. Žr. Lahusen Th., *Decay or Endurance? The Ruins of Socialism*. In: Lahusen Th., Solomon Jr. P.H. (ed.), *What is Soviet Now? Identities, Legacies, Memories*. Berlin: Lit, 2008, p. 318. Teatro kritikai randa savų pavyzdžių, tarkime, Jono Jurašo spektaklis pagal Kazio Sajos "Mamutų medžioklę": "Na, o kai į sceną stačiai įgrius tie, kurie eina paskui balionų arba skėčių pardavėjus, ir vis ieškos tos kažkur netoliese vykstančios "šventės" (K. Sajos "Mamutų medžioklė"), it veidrodyje išvysime save aštuntajame dešimtmetyje - nykiai beprasmiška, idiotiškai odioziška ir pompastiška sovietinio gyvenimo modelį...". Žr. Aleksaitė I., *Jono Jurašo teatras*. In: Girdzijauskaitė A. (sud.), *Jonas Jurašas*. Vilnius: "Gervelė", 1995, p. 25.

Ramūno Klimo romano "Maskvos laikas" pagrindinį herojų persekioja beprasmybės ir sustojusio laiko jausenos¹⁴, Jurgio Kunčino romano "Glisono kilpos" veikėjas jautė, kaip "d>rėgnas, pilkas, sunkus cementas dribo ir varvėjo į mūsų smegenis, stingdavo ten į nepajudinamą monolitą, paskui apsitraukdavo žalsva, gličia plėve"¹⁵, o Romualdo Granausko "Duburio" personažas nuo pirmųjų akimirų pasiduoda pasyviai judėjimui per laiką ir erdvę, jam nuolat atsikartoja nykumos jausmas¹⁶.

Penktoji nuobodulio šaltinių sanakaupa - tai kitokio kultūrinio žvilgsnio intervencija, t.y. svečių iš Vakarų Europos ir Amerikos pastebėjimai apie sukaustyta, pilką, kartais tiesiog siurrealistinės nykos tikrovę. Šiuo požiūriu labai įdomus ir vertingas Laimos Vincės dienoraštis iš jos viešnagės Lietuvoje. Nors jis rašytas jau Atgimimo metais (1988 m. rugsėjį – 1989 m. rugpjūtį), tačiau jo nuotaika ir pastabos mums dar mažai pasako apie "pabudimą", o kur kas daugiau suteikia informacijos apie komparatyvistiniu žvilgsniu fiksuojamą sovietinę kasdienybę – apie skurdą ir deficito kultūrą, su nuoširdumu ir draugiškumu sumišusį žmonių nepatiklumą, įtarumą ir netikrumą. Kaip įprasta, viešnia iš anapus geležinės uždangos pirmiausia pastebi išorinius "nuobodulio" požymius ("Gatve sliūkina žmonės, jų drabužius spalvos svyruoja tarp pilkos ir juodos. Toks įspūdis, tarsi kažkas būtų įkalinęs vaivorykštę ir palikęs tik šešėlius, išgaunamus sumaišius juodą ir baltą spalvas."¹⁷), tik pagyvenus ilgiau atsiskleidžia vidinės, psichologinės ir emocinės susikaustymo, letargo ir uždarumo būsenos. Asmeninius stebėjimus su sociologinių metodų taikymu derinusi Dalia Katiliūtė-Boydstun priėjo analogiškos išvados, kad lietuviai

¹⁴ Klimas R., *Maskvos laikas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 114, 223, 224.

¹⁵ Kunčinas J., *Glisono kilpa*. Kaunas: "Nemunas", 1992, p. 22.

¹⁶ Granauskas R., *Duburys*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.

¹⁷ Vincė L., *Lenino galva ant padėklo: amerikietės studentės dienoraštis, rašytas paskutiniaisiais Sovietų Sąjungos gyvavimo metais*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008, p. 27. Gydytojas J.Brėdikis labai panašiai pasakoja apie jo svečių iš užsienio įspūdžius: "Viešėdami Kaune, mano kolegės ir be žodžių pastebėdavo daug "egzotikos": dauguma žmonių apsirengę vienodai, nespalvingai, tamsiais rūbais, o nereta moteris - skarele apsigobusi galvą. Užsieniečiai stebėjosi ne tik antisanitarine tualetų būkle, bet ir tuo, kad vietoj tualetinio popieriaus naudojamas laikraštis, kad duona ir kiti maisto produktai nesupakuojami (plastmasinių maišelių irgi nebuvo, visada, grįždamas iš užsienio, jų parsiveždavau). <...> Apie pardavėjų nemandagumą vienas svečias gana taikliai išsireiškė: "Kokios prekės, tokios ir pardavėjos". Liūdnei prisimenu ir kolegės prancūzo J.Mugicos pasakytus žodžius: "Jūs laimingi, nes neišvaizduojate, kaip atsiliekate"." Žr. Brėdikis J., *Gyvenimas klinikoje*. Kaunas: "Santara", 2000, p. 217.

nepalyginti dažniau už amerikiečius, apibūdindami kitą asmenį, orientuojasi į individo asmenines ar motyvazines charakteristikas, tokias kaip "atvirumas" *versus* "buvimas užsidarius" arba "nuoširdus" *versus* "dviveidis"¹⁸, ir tai atspindi, kaip uždarumo ir socialinio dvilypumo atmosfera suformavo "pasitikėjimo-nepasitikėjimo" vertinimo skalę ir įtarumą, kaip šios skalės rodyklę vedžiojančią jėgą.

Tad "nuobodulys", kaip sovietinės tikrovės aprašymo žodynas, iškyla labai skirtingos prigimties ir paskirties tekstuose¹⁹ - politiniuose, meniniuose, (auto)biografiniuose, ir jo neįmanoma nurašyti tik kaip tam tikro konstrukto, siekiančio konkrečių tikslų: politinis "stagnacijos" konstruktas galėtų būti suprastas kaip pastanga diskredituoti brežnevizmą, "emigracinis" konstruktas - kaip pasiteisinimas, "kultūrininkų" ir "meninis" - kaip išskirtinės socialinės grupės nepasitenkinimo išraiška, "komparatyvistinis" - kaip Šaltojo karo propagandos produktas. Kita vertus, visam šiam tekstų masyvui būdinga tai, kad jis "nuobodulio" žodyną priima kaip aksiomą: arba įvardinti reiškiniai gerai žinomi, todėl neverti didesnio dėmesio, arba vertinami kaip paviršutiniški, tik kaip savotiška istorinė patina, kuri paminima probėgšmais ir kurią lengvai pašalinus gilinamasi į kitus procesus. Abiem atvejais "nuobodulys" virsta tik naratyviniu tropu, epitetų rinkiniu, epochos metafora, ir niekuo daugiau. Todėl iki šiol "nuobodulio" žodynas vartojamas vien kaip "etikečių" lipinimas praėjusiam laikotarpiui, ir priklausomai nuo asmeninės patirties arba akcentų preferencijos to meto liudininkas gali sutikti arba nesutikti su teiginiu apie "nuobodžią" brežnevinę epochą. Tuo tarpu įvairios šablonais ir banalybėmis virstančios frazės netrikdamos kritiško žvilgsnio keliauja iš teksto į tekstą. Tai nereiškia, kad jos neapeliuoja į istorinę tikrovę. Greičiau nuo vartojimo jos taip susidėvi, kad jų reikšmė išblunka ir užveria

¹⁸ Katiliūtė-Boydston D., *Lietuva ir Vakarų lietuviai: susikalbėjimo kliūtys ir galimybės*. In: "Naujasis Židyns-Aidai", 1996, No. 7-8, p. 447. Be abejo, skirtingos priežastys lemia dviejų rūšių nepasitikėjimą: tarp dviejų sovietinių piliečių ir tarp sovietinio piliečio ir svečio iš užsienio. Kultūrinės intervencijos žvilgsnis iš pradžių gali pajusti tik antrąjį, o po kurio laiko - ir pirmąjį.

¹⁹ Tai, žinoma, nereiškia, kad nėra priešingo atminties naratyvo, kalbančio apie tų laikų "įdomumą", tik jis kur kas sporadiškesnis ir margalesnis, galvoje turint skirtingus laikotarpio kontekstus. Pavyzdžiui, pagrindžio veikloje dalyvavusi Danutė Keršiūtė-Pečeliūnienė teigė: "Bet žinot, aš pasakysiu, man tada buvo įdomiau". Žr. Klumbys V., *"Man tada buvo įdomiau": pokalbis su Danute Keršiūte-Pečeliūniene*. In: "Kultūros barai", 2004, No. 12, p. 61.

kelia gilesnems įžvalgoms. Pavyzdžiui, ką reiškė "sąstingis" arba "stagnacija" ne politikos ar ekonomikos makrolygmeniu, bet kiekvieno žmogaus kasdienybės mikrolygmeniu? Ar tai susiję su laiko pajautomis? Jeigu taip, kaip šis laiko "sulėtėjimas" ar "sustojimas" įvykdavo? Kokiame kontekste apie tai galime kalbėti? Juk akivaizdu, kad laikrodžiai ėjo tuo pačiu ritmu - nei sekundės, nei valandos, nei metai nepakeitė etalono. O gal "sąstingis" siejamas su dvasinio gyvenimo stinguliu? Minčių sustabarėjimu? Ką tuomet nori pasakyti vėlyvojo sovietmečio liudininkas? Jei mąstyti jis vis dėlto nesiliovė, tai kur ir kokiomis aplinkybėmis šis mąstymas sustingdavo, o teisingiau - kur ir kada žmogus pasijusdavo tarsi kažkas stingdo jo mąstymą? Kas sąlygojo tokias būsenas ir kaip jos veikė žmogaus elgesį?

Todėl šiuo darbu mėginama aiškintis, ar "nuobodulio" žodynas galėtų tapti kritišku istoriniu instrumentu, kai nuo ginčų dėl atminties refleksijų ("man buvo nuobodu, nes transliavo viena televizija, o laikraščiuose nerasdavau ko skaityti" arba "man nebuvo nuobodu, nes galėjau nutranzuoti iki Leningrado") pereinama prie koncepcijos, neneigiančios skirtingų subjektyvių patirčių, bet sintetinančios jas į visuminį vaizdinį. Tad "nuobodulį" galime suprobleminti dvejopai: pirma, ar skirtingų chronologinių ir sociokultūrinių kontekstų šaltiniuose pasikartojantys jo motyvai turi bendrą, juos vienijantį ir universalizuojantį vardiklį? antra, jei taip, ar šis vardiklis pasitarnauja tik kaip kalbinė įvardijimo priemonė, istorinio tarpsnio metafora, ar gali būti konceptualizuotas iki analitinės kategorijos, kultūrologinio visrakčio, padedančio interpretuoti ("atrankinti") istorines situacijas?

Tyrimo objektas, darbo tikslai ir uždaviniai. Įvadinėje dalyje mes išsamiau neaptarinėsime "nuobodulio" sampratos ir *nuobodulio visuomenės* modelio, nes tam bus skirtas atskiras teorinio modelio dalies skyrius²⁰, tačiau jau iš anksčiau aptartų įvairių šaltinių matyti, kad "nuobodulys" vartojamas kaip skėtinė sąvoka, po kuria talpinami įvairūs požymiai (stingulys, nykuma, monotonija, rutina, kartotės, unifikacija, įvairovės ir pasirinkimų stoka, etc.). "Nuobodulio" sąvoka mums atrodo tinkama, nes ji pasiūlo visus šiuos

²⁰ Žr. 1.1. *Beprasmybė, esanti šalia: nuobodulio visuomenės* modelio link.

požymius galintį suvienyti aiškinimą - tai prasmės praradimas tam tikrose situacijose. Tokiu būdu mes nuo istorinio laikotarpio aprašymo metaforomis galime pereiti prie kultūrologinio prasmų atsiradimo, kaitos, mainų ir konfrontacijos tyrimo. Todėl kuriamą modelį galime vadinti kultūriniu, nes kultūrą suprantame plačiąja antropologine prasme kaip pasaulio įprasminimą ir prasmų sistemą, motyvuojančią žmonių elgesį. Kaip parodysime vėliau, šios beprasmiškumo būsenos kildavo susidūrus su sovietine ideologija, kuri teleokratinėje santvarkoje pagal pirminę paskirtį turėjo suteikti buvimo ir veikimo kartu prasmę kiekvienam gyventojui, tačiau vėlyvuju sovietmečiu pasidavė išsprasmėjimo procesui, kai vis daugiau žmonių liovėsi ja "tikėję". "Nuobodulio" ypatybė ta, kad jis ne tik fiksuoja prasmės praradimą, bet ir skatina ieškoti išeities, t.y. vėl atrasti prasmę, ir šis ieškojimas įgauna fizinio veiksmo formas. Todėl beprasmiškumo situacijos tampa prieinamos analizei ne tik per vidines subjekto būsenas, bet ir per jo veiklą, t.y. praktikas šiose situacijose.

Tad šio *darbo tyrimo objektas - tai ideologinės situacijos ir žmonių praktikos jose*. Nagrinėdami tokias situacijas, kuriose žmonės tiesiogiai susidurdavo su ideologija, ideologizuotu veiklos lauku, ir savo praktikomis sugestijuoja apie jos beprasmybę, mes mėginsime ieškoti vėlyvojo sovietmečio interpretacinio "perskaitymo būdo".

Darbo tikslas yra pasiūlyti nuobodulio visuomenės modelį ir parodyti jo taikymo galimybes ir ribas. Kaip matome, *nuobodulio visuomenės* sąvoka bus vartojama gana sąlygiškai, siekiant rasti tinkamą raktažodį sovietinės kasdienybės reiškiniams sutelkti, sugrupuoti ir susisteminti. Šis modelis nepretenduoja reprezentuoti išsamaus sovietmečio visuomenės vaizdo, o daro jos pjūvį tik tam tikru rakursu. *Nuobodulio visuomenės* sąvoką vartosime kaip kultūrinę-analitinę kategoriją, kuri instrumentiškai padės analizuoti sovietinę kasdienybę iš socialinės ir kultūrinės perspektyvos. Kartu ši analitinė kategorija nurodo, kad darbe bus mėginama ne aprėpti visą sovietinės praeities tikrovę, o tik tuos jos aspektus, prie kurių prieinama per šiai kategorijai priskirtus požymius.

Nuobodulio visuomenės modeliui sukurti buvo išsikelti šie uždaviniai:

1. Konceptuolizuoti nuobodulio sampratą ir jos taikymą sociokultūrinei sovietinės kasdienybės analizei.

2. Suformuoti teorinius *nuobodulio visuomenės* modelio apmatius. Kadangi mėginsime pagrįsti naują ir savitą teorinį modelį, neužtenka pristatyti prieigos prie objekto būdą, aprašyti jo dėmenis ir struktūrą, reikia rasti ir konceptualiai adekvačius apibrėžimus, t.y. modelio dėmenis apibrėžiantį žodyną.

3. Paaiškinti ideologijos "likimą" vėlyvuoju sovietmečiu. Kitaip tariant, atsakyti į klausimą, kodėl ir kaip dar galima nagrinėti ideologijos problematiką (ideologines situacijas), kokia prasme ji išliko veikianti, jei žmonės ją "nebetikėjo"?

4. Sociokultūriniam modeliui adaptuoti ir teoriškai koreguoti Alexei Yurchako pasiūlytą *steigiamojo* ir *atliekamojo* matmens koncepciją. Perėję nuo teorinių svarstymų apie ideologijos reikšmę prie kasdienės žmonių veiklos pastebėsime dvilypes jų praktikas. A.Yurchako koncepcija padeda tai suprasti, tačiau sieksime parodyti, kokias esmingas struktūrines įtakas ji ignoruoja.

5. Nuosekliai išanalizuoti atskiras "ideologines situacijas", nustatyti jose aptinkamas praktikas, šias situacijas bei praktikas susisteminti pagal *nuobodulio visuomenės* modelio pasiūlytą kategorizaciją. Pateikti *nuobodulio visuomenės* modelio rėmuose siūlomas "ideologinių situacijų" ir praktikų jose interpretacijas, ieškant bendrojo vardiklio.

Tyrimo chronologinės ribos. Tyrimo riboms (1964-1984 m.) apibūdinti vartojame vėlyvojo sovietmečio sąvoką. Nors pastarosios sinonimu dažnai laikomos "brandžiojo socializmo" arba "išsivysčiusio socializmo" sąvokos, tačiau tikslesnis vis dėlto yra "vėlyvojo sovietmečio" įvardijimas, nes "brandžiojo socializmo" idėją oficialiai įtvirtino L.Brežnevas per XXIV partijos suvažiavimą 1971 m.²¹, todėl neaišku, ar tai laikytina "brandžiojo socializmo" pradžia, ar jo ribas pastumti iki paties L.Brežnevo valdymo

²¹ Apie "brandžiojo socializmo" termino politinę ir ideologinę raidą skaitykite: Sandle M., *Brezhnev and Developed Socialism: the Ideology of Zastoi?* In: Bacon E., Sandle M., *Brezhnev Reconsidered*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2002, p. 165-187.

pradžios. "Vėlyvojo sovietmečio" chronologinės ribos taip pat išlieka istorikų diskusijų objektu. Iš principo sutariama, kad su L.Brežnevo atėjimu į valdžią (1964 m.) įvyko politiniai-ideologiniai pokyčiai, t.y. po destalinizacijos procesų ir N.Chruščiovo sąlyginio "atšilimo" atsinaujino griežtesnis spaudimas laikytis ideologinių reikalavimų²², o tai savo ruožtu skatino dogmatizmą, kartu ir nusivylimą ideologinėmis vertybėmis. Dažnai linkstama šiuos pokyčius sieti su 1968 m. įvykiais Čekoslovakijoje, po kurių esą buvo galutinai palaužtas pasitikėjimas režimu ir jo galimybėmis reformuotis (taigi pereita į stagnaciją). Tačiau šiame darbe laikomės nuostatos, kad vėlyvojo sovietmečio atskaitos tašku galėtume žymėti L.Brežnevo atėjimą į valdžią, nes: (1) 1965 m. minėtos Antrojo pasaulinio karo dvidešimtosios metinės ir oficiali L.Brežnevo kalba nuovokesniems stebėtojams leido suprasti, kad ideologijos fronte grįžtama prie griežtesnės linijos, reakcingesnio požiūrio į J.Stalino valdymo laikotarpį ir jo asmenį²³; (2) politinio-ideologinio lauko pokyčius labai aiškiai signalizavo Andrejaus Siniavskio ir Julijaus Danielio byla (1965-1966 m.), kuri pasak istoriko R.G.Pichojos, reiškė perėjimą prie atviros politinio persekiojimo formos, t.y. nauja buvo proceso viešumas ir galingos propagandinės kampanijos pasitelkimas²⁴ - tai savotiška ideologijos gaivinimo, jos reikšmės "liaudžiai" priminimo programa; (3) ideologijos erozijos požiūriu Prahos pavasario numalšinimas prisidėjo prie ideologinių vilčių žlugimo, tačiau pats procesas prasidėjo gerokai iki 1968 m., todėl jau skaitydami 1964-1965 m. dienoraščius randame skeptišką arba abejingą santykį su ideologija. Apskritai šio laikotarpio pagrindine charakteristika laikytume Alexio Berelowitchiaus pastabą, kad tuo tarpsniu ypač didėjo atotrūkis tarp to, ko tikėjosi ir laukė visuomenė, ir to, ką jai siūlė, piršo ir leido valdžia²⁵.

²² Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968-1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 54.

²³ Dubin B., *Face of an Epoch: The Brezhnev Period Variousy Assessed*. In: "Russian Politics and Law", 2004, Vol. 42, No. 3, p. 7.

²⁴ Пихоя Р.Г., *Советский Союз: история власти 1945-1991*. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000, p. 254.

²⁵ Berelowitch A., *The 1970s: Reply to a Discussion*. In: "Russian Politics and Law", 2004, Vol. 42, No. 3, p. 25.

Vėlyvojo sovietmečio periodą nukerpame ties 1984 m., nors kai kurie autoriai jį nutęsia iki 1988 m. Šis pasirinkimas iš tiesų yra labai sąlygiškas, nes ir vėliau, ypač pirmaisiais M.Gorbačiovo valdymo metais (1985-1986 m.), kai faktiškai niekas nesitikėjo ir negalėjo nutuokti apie ateinančių permainų mastą, tebedominavo tas pats stiprus ideologijos išprasmėjimo procesas ir tokios pačios ideologinės situacijos, t.y. žmonių požiūris ir praktikos dramatiškai nesikeitė. Vis dėlto nauji politiniai procesai, pavadinti *perestrojka* ir *glasnost'*, jei ir neprasidėjo iš karto po valdžios pasikeitimo (juolab ne iš karto paveikė gyventojų nuotaikas ir elgesį), tai vis dėlto buvo (retrospektyviai žiūrint) užprogramuotos šioje valdžios kaitoje ir yra nuo jos neatsiejami. Grynai teoriniame-analitiniame lygmenyje chronologinių ribų nubrėžimas ties politiniais valdžios pokyčiais palengvina tyrimą, nes išvaduoja nuo sudėtingo ir kompleksinio klausimo, kada iš tikrųjų *perestrojkos* ir *glasnost'* politika ėmė veikti gyventojų mąstymą ir elgseną.

1. Teorinė prieiga ir metodologija

Kalbant apie sovietmetį, populiariau vartoti sąvoką "dviguba sąmonė", tačiau lygiai taip pat galima kalbėti apie to paties žmogaus "dvilypes praktikas". Nagrinėjant mūsų darbo objektą - ideologines situacijas - tai tampa akivaizdu. Joms nagrinėti ir pagal jas konstruoti *nuobodulio visuomenės* modelį pasitelkiame sociologų ir antropologų teorinį įdirbį - lentelėje nr. 1 pateiktas apibendrintas vaizdas, kaip šiame darbe pritaikėme, koregavome ir papildėme jų teorijas.

Situacijų ir praktikų jose teorinę sampratą padeda suprasti klasikinė sociologo Talcotto Parsonso *referentinė veiksmo struktūra*, aprašyta darbe "The Structure of Social Action: a Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers (Vol. 1-2)". Elementaraus veiksmo schemą sudaro keturi komponentai: (1) socialinis veikėjas (angl.

actor), (2) veiksmo tikslas, (3) situacija ir (4) normatyvinė orientacija²⁶. Žmogus renkasi tikslus, uždavinius, kurie išreiškia jo valią ir suteikia veiksmui subjektyvią prasmę, tačiau "veiklą varžo *objektyvi* socialinė tikrovė (socialinės struktūros analogija), kurią T.Parsonsas apibūdina remdamasis *situacijos apibrėžimu*"²⁷. Pagal jį, analizuoti *situaciją* padeda dviejų tipų elementai: iš vienos pusės tie, kurių veikėjas negali kontroliuoti ir pakeisti, o iš kitos pusės tie, kurie jam yra pavaldūs. Pirmuosius jis vadina veiksmo "sąlygomis", antruosius - "priemonėmis"²⁸.

<i>Teorinės priegijos</i>	<i>Pritaikymas, koregavimas ir papildymas</i>
T.Parsonsas: referentinė veiksmo struktūra	Ideologinė situacija
P.Bourdieu: praktikos	Praktikos, kaip prasmių rodikliai
I A.Yurchakas: diskursinė steigiamojo ir atliekamojo matmens koncepcija	Steigiančiosios ir atliekančiosios praktikos
II A.Yurchakas: atliekamojo matmens ardantysis poveikis steigiamajam	Steigiamojo matmens struktūruojantysis poveikis atliekamajam
A.Giddensas: struktūrizacija	Ideologinės situacijos (ne)galia
M. de Certeau: taktikos, kaip "silpnųjų menas"	A-struktūrinės, <i>para</i> -struktūrinės, <i>anti</i> -struktūrinės praktikos

Lentelė nr. 1. Darbe pasitelkiamos kitų autorių teorinės priegijos ir jų taikymas *nuobodulio visuomenės* modeliui sukurti ir analizuoti.

Tad veikėjo tikslai ir uždaviniai, susidūrę su išorinėmis sąlygomis, apibrėžia veiksmą kaip įtampą tarp *normatyvinio* ir *sąlygų* veiksnio, o šią įtampą mėginama įveikti priemonėmis²⁹. Taigi socialinės struktūros apibrėžia situacijas, tačiau kad ir veikiamas išorinių sąlygų, žmogus vis dėlto stengiasi veikti pagal savas prasmes. Kaip minėta, šiame darbe nagrinėsime ne bet kokias socialines situacijas, o tik ideologines situacijas, todėl ir kalbėdami apie struktūrinį poveikį žmogaus veiksmams turėsime galvoje ne visas

²⁶ Парсонс Т., *О структуре социального действия*. Москва: Академический Проект, 2000, p. 94-95.

²⁷ Valantiejus A., *Socialinė struktūra: nuo makro prie mikro modelių*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007, p. 134.

²⁸ Парсонс Т., *О структуре социального действия...*, p. 95.

²⁹ Valantiejus A., *Socialinė struktūra:...*, p. 134.

"objektyvias" socialines struktūras, o tik ideologizuotas struktūras. Vis dėlto ėmę nagrinėti ideologines situacijas, mes randame dvejopo pobūdžio veiksmus, arba praktikas - visiškai pasidavusias struktūriniam poveikiui ir jį mėginančias apeiti.

Ši sovietinio žmogaus veiklos dvilypumą diskursine dviejų matmenų interpretacija aiškino antropologas Alexei Yurchakas. Jis kritikuoja sovietinės tikrovės aprašymo redukciją iki binarinių opozicijų (priespauda ir rezistencija, represijos ir laisvė, valstybė ir žmonės, oficiali ekonomika ir šešėlinė ekonomika, oficiali kultūra ir kontrkultūra, totalitarinė kalba ir kontrkalba, viešasis "aš" ir privatusis "aš", melas ir tiesa, simuliacija ir realybė, korupcija ir moralė)³⁰ ir vietoj to pasiūlė *steigiamąją* (angl. *constative*) ir *atliekamąją* (angl. *performative*³¹) matmenų koncepciją. Pagal ją, ritualizuoti autoritetinio diskurso aktai (kalbos, posėdžiai, rinkimai, balsavimas, paradai, etc.) turėjo *steigiamąją* ir *atliekamąją* reikšmę. *Steigiamasis* matmuo tvirtino tiesioginę ("pažodinę") veiksmo reikšmę, *atliekamasis* matmuo tuo pačiu veiksmu įgalino ir atvėrė galimybes kitiems veiksmams, nesusijusiems su pradine jo reikšme. Pavyzdžiui, trys asmenys partiniame susirinkime klausosi tribūnoje skaitomos kalbos, nors nė vienas iš jų ji neatrodo prasminga. Vienas jų sėdi, nes baiminsis išeiti ar užsiimti pašaline veikla, kitas skaito laikraštį, trečias "karjeristas" mėgina įdėmiai sekti oratorių. Nepaisant jų skirtingų išgyvenamų būsenų, jie visi trys sėdi partiniame susirinkime. Dar daugiau - po kalbos gali tekti balsuoti už vieną kandidatą ir visi trys pakels ranką, nors vėlgi nė vienas iš jų tas kandidatas nėra reikšmingas (skaitantysis laikraštį gali net nenugirsti, už ką reikia balsuoti). Sėdėjimas partiniame susirinkime ir balsavimas, neteikiant reikšmės rezultatams, yra jų veiksmo *steigiamasis* matmuo. Tačiau taip elgtis juos motyvuoja *atliekamasis* matmuo - sėdėjimu susirinkime, balsavimu ar kitu ritualizuotu veiksmu šie asmenys kaskart "steigia" save, kaip "normalius" sovietinius žmones, nes siekia įgyti ar išsaugoti pozicijas teisinių,

³⁰ Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005, p. 5.

³¹ Istorikas V. Ivanauskas terminą *performative* verčia kaip "vykdomoji" dimensija. Žr. Ivanauskas V., *Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuoju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis*. In: "Politologija", 2010, No. 4 (60), p. 65.

administracinių, institucinių, socialinių, kultūrinių normų, taisyklių ir ryšių atžvilgiu. Tokiu būdu jis susikuria galimybę patenkinti kitus, su *steigiamojo* matmens tikslais nesusijusius interesus, poreikius ir prasmes³². Pavyzdžiui, tapti komjaunuoliu ir dalyvauti partiniuose ritualuose jaunas žmones skatino ne tikėjimas komunistiniais idealais (pradinė tokio veiksmo reikšmė), o noras gauti gerą išsilavinimą ar užsitikrinti materialines privilegijas. Jeigu prisimintume pradžioje minėtą V.Žilinskaitės mito interpretaciją, jos Sizifo sargavimas turi *steigiamąjį* matmenį, nes jo funkcija - prižiūrėti, kad akmuo toliau būtų ridenamas į kalną, ir *atliekamąjį* matmenį, nes leidžia imtis kitų, su akmens ridenimu visiškai nesusijusių reikalų. Taigi *steigiamasis* matmuo išlieka todėl, kad padeda rasti *atliekamąjam*.

Šią diskursinę analizę išvertus į praktikų kalbą, galėtume paaiškinti ideologinėse situacijose aptinkamų praktikų dvilypumą: ***vienos praktikos yra steigiančiosios, savo veiksmais žmogus paklūsta ir palaiko ideologinę situaciją apibrėžiančias struktūras; kitos praktikos atspindi atliekamąjį matmenį (yra atliekančiosios), jos mėgina apeiti šias ideologines situacijas, dažnai pačiam žmogui iš jų nepasitraukiant ar negalint pasitraukti. Atliekančiosios praktikos išreiškia voliuntaristinę socialinių veiksmų pusę, pasižyminčią kūrybingumu ir socialinės interpretacijos galia. Jos aiškiai siejasi su Michelio de Certeau taktikomis, "silpnųjų menu", kuris pasireiškia manevravimu apibrėžtų ribų rėmuose***³³.

Pasak A.Yurchako, vėlyvuojū sovietmečiu vyko pradinių autoritetinio diskurso reikšmių perinterpretavimas, kurio metu vis didesnę svarbą įgavo *atliekamasis* matmuo, o *steigiamasis* išbluko ar tapo nesvarbus. Antropologas šią transformaciją vadina *atliekamuoju poslinkiu*. Jo metu autoritetinis diskursas struktūriniame lygmenyje perėjo milžinišką vidinės normalizacijos procesą, kai struktūros sustabarėjo ir buvo kartojamos skirtinguose kontekstuose. Tai pasireiškė ne tik tekstiniame ar vizualiniame ideologijos lygmenyje, bet ir kasdienybės praktikose. A.Yurchakas paaiškina, kaip šio

³² Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More:...*, p. 23, 25.

³³ de Certeau M., *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1988, p. 37.

proceso metu išsiplėtė *atliekamasis* matmuo, per kurį sovietinėje tikrovėje išsiliejo netikėtos ir neprognozuotos prasmės, o iš jų kilo praktikos³⁴.

"*Stipriosios*" struktūros ir "*silpnieji*" subjektai. "Griaunamasis" *atliekamojo* matmens vaidmuo reikalauja išsamesnio paaiškinimo, nes jis, mūsų nuomone, nėra vienpusis. A.Yurchako dviejų matmenų koncepcija aprašė sovietinę tikrovę iš subjekto perspektyvos, todėl jis nesiėmė tyrinėti ar neįvertino, kokios įtakos formuotis prasmėms ir praktikoms anapus autoritetinio diskurso turėjo pačios sustabarėjusios struktūros. Savo darbe bandysime parodyti, kad svarbu nenuvertinti per *steigiamąjį* matmenį vykdavusio įsipareigojimo įvairiems reikalavimams, normoms ir taisyklėms, t.y. paties socializacijos fakto. Savęs, kaip sovietinio žmogaus, "normalizavimas"³⁵, įgalino ne tik vertis *atliekamojo* matmens galimybėms, bet ir apribojo šių pasirinkimų skalę, t.y. struktūros sąlygojo potencialių praktikų variaciją ir jų pobūdį. Kaip pastebi J.Schullas, tam tikrų konvencijų laikymasis visada sukelia tolimesnius įsipareigojimus ir nulemia faktinį elgesį³⁶. Pasinaudodami M.de Certeau metafora, galėtume kalbėti apie "disciplinos tinkle pagautų"³⁷ individų veikimą, kai tolyn nuo galios centro pasirinkimų diapozonas plėtėja (atstumas tarp tinklo gijų didėja), tačiau tam tikro laipsnio struktūrinis determinavimas išlieka. Metaforiškai kalbant, svarbu pro akis nepraleisti to fakto, kad nuo savo pirminių pareigų pasprukęs Sizifas per socializaciją netapo kuo nors kitu, tik savo paties sargu. Šis faktas sovietmečio visuomenei suprasti yra tiek pat reikšmingas, kiek ir tai, kad Sizifas jau galėjo tik apsimesti toliau beridenąs akmenį į kalną, o iš tikrųjų užsiimti jam prasmingesne veikla.

Žinoma, reikia pabrėžti keletą dalykų. Pirma, mes nesiveliame į pamatinę sociologinę dilemą apie socialinio veiksmo ir socialinės struktūros priešpriešą, kurios sociologai nėra išsprendę iki šiol - ar subjektų veikla nulemia struktūras,

³⁴ Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More...*, p. 26.

³⁵ Net jei šis "normalizavimas" nebuvo išsąmonintas.

³⁶ Schull J., *What is Ideology? Theoretical Problems and Lessons from Soviet-Type Societies*. In: "Political Studies", 1992, Vol. 40, No. 4, p. 732. Apie tai daugiau skaitykite: 1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties.

³⁷ de Certeau M., *The Practice of Everyday Life...*, p. xiv-xv.

ar *vice versa*³⁸. Apsiribojame siaura ir savita šių struktūrų atmaina - ideologizuotomis socialinėmis struktūromis labai specifinėje visuomenėje, kurioje ideologija ir jos sąlygotos struktūros negali būti laikomos "objektyviomis". Antra, individualios praktikos, nors ir buvo sąlygojamos režimo struktūrų, tačiau retai atitiko ideologinius planus ir dažnai savo esme net jiems prieštaravo. *Atliekamojo* matmens lygmeniu vykstančias praktikas tik labai apibendrintai įvardiname "apeinančiomis" ideologines situacijas, nes tikrąją jų įvairovę galėtume kategorizuoti į tris grupes:

(1) *a*-struktūrinės: mėgina (tiesiogiai ar netiesiogiai) apeiti, ištrūkti iš ideologinės situacijos;

(2) *para*-struktūrinės: paraleliai ideologinės situacijos kuria kompensacinius, surogacinius mechanizmus;

(3) *anti*-struktūrinės: veikia priešinga kryptimi, prieštarauja, piktnaudžiauja arba ardo ideologines situacijas iš vidaus.

Taigi determinuojančios struktūros nepanaikina subjektiškumo kaip tokio. Juk paties *atliekamojo* matmens ir jo atvertų praktikų egzistavimo konstatavimas reiškia, kad režimo ideologinės struktūros netotalizavo individo mąstymo ir elgesio. Šių praktikų plėtra ir reikšmės augimas paliudija, kaip struktūros palaipsniui pasiduoda subjektyviai įtakai, ir patvirtina A.Giddenso teiginį, kad "asmuo nėra pasyvi esybė, kurią determinuoja iš išorės daromos įtakos", bet ir pats "prisideda kuriant ir tiesiogiai skatina socialinius pokyčius"³⁹. Kitaip tariant, mes laikomės nuostatos, kad stabarėjančias struktūras ir subjektus veikė dialektiniai ryšiai, kai iš pradžių dėl įvairių priežasčių didesnę galią turėjusių struktūrų poveikį palengva persvėrė subjektų įtaka. A.Giddensas platesniame kontekste tai vadina *struktūrizacija* - aktyviu struktūrų formavimu ir performavimu. Tai iš tiesų galėtume pavadinti "silpnojo" pergale prieš "stiprųjį"⁴⁰. Trečia, nemėginame nei aprėpti visų sovietmečiu egzistavusių praktikų, nei visų kiekvieno atskiro individo

³⁸ Giddens A., *Sociologija*. Kaunas: "Poligrafija ir informatika", 2005, p. 610.

³⁹ Giddens A., *Modernybė ir asmens tapatumas: asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje*. Vilnius: "Pradai", 2000, p. 10.

⁴⁰ de Certeau M., *The Practice of Everyday Life...*, p. xix.

praktikų, kitaip tariant, manome, kad egzistavo ir tokios praktikos, kurias būtų sunku ar neįmanoma apibrėžti kaip sąlygotas režimo struktūrų. Čia belieka pakartoti, kad dėmesys telkiamas į ideologijos aprėptas socializacijos sritis ir sukurtas situacijas.

Vis dėlto nagrinėti režimo struktūrų poveikį subjektams mums atrodo prasminga, nes istoriškai galima fiksuoti tokias ideologines situacijas, kuriose labai skirtingo socialinio statuso individai elgėsi pagal tipišką šabloną, o jų veikimo skirtumai varijuoja tik tam tikro elgsenos modelio rėmuose. Be to, kadangi ideologija veikė ne tik per tikėjimą ja, bet ir per socializaciją, struktūrizavimą galėjo patirti ir tokie žmonės, kurie subjektyviai nepriėmė ideologinių vertybių ir visos sistemos. A.Yurchakas tai aprašo kaip jauseną *vnje* - gyvenimą "už sistemos": "Ina ir jos draugai kalbėjo apie "lengvą gyvenimą" (*žili liechko*), "gyveno labai linksmą gyvenimą" (*veli očenj vesioluju žiznj*) ir "apskritai linksminosi" (*voobščie veselilis*). Šie žodžiai nėra apie egzistencijos nerimtumą, bet apie sovietinių politinių ir socialinių rūpesčių pakeitimą gana kitokios rūšies rūpesčiais, kurie leido susikurti kūrybingą ir įdomų gyvenimą"⁴¹. Lietuviškuose tekstuose taip pat galima aptikti panašių liudijimų: štai Edmondas Kelmickas atkreipia dėmesį, kad jo bičiulio Rimo Buroko laikysena buvo, "kai gyveni tarsi Sovietų Sąjunga neegzistuoju"⁴². Tačiau tai nereiškia, kad jo elgesio neveikė struktūrinis determinavimas: priverstinis išdarbinimas, teisėsaugos persekiojimas dėl veltėdžiavimo, bėgimas nuo persekiojimo ar karinės prievolės į psichiatrijos ligoninę ir kt. Kitaip sakant, jeigu tau sistema nerūpi, tai dar nereiškia, kad tu nerūpi sistemai. Todėl mums atrodo prasmingiau kalbėti ne apie antisistemine veiklą, o praktikas "formaliose struktūrose", kai įvairiomis taktikomis manevruojama jų rėmuose⁴³, tuo pačiu plečiant ir galop ardant pačius rėmus.

Praktikos, kaip prasmių rodikliai. "Praktikų" sąvoka aptinkama A.Giddenso, Theodore Schatzki, M.de Certeau, vėlyvuosiuose Michelio

⁴¹ Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More...*, p. 132.

⁴² Burokas R., *(Ne)gyvenimo fragmentai: eilėraščiai, šviesraščiai, sugrįžimai*, Kaunas: "Kitos knygos", 2008, p. 188.

⁴³ de Certeau M., *The Practice of Everyday Life...*, p. 37.

Foucault ir kitų sociologų bei filosofų darbuose, tačiau šiame darbe ji pirmiausia siejama su Pierre'o Bourdieu teorija. Yra bandymų apibendrinti skirtingų autorių pateiktas praktikų koncepcijas, pavyzdžiui, atskiriant jas nuo kitų kultūros teorijų (mentaliteto studijų, tekstualizmo ir intersubjektyvizmo), tačiau jos iki šiol nėra sėkmingai sulydytos į bendrą praksiologijos sistemą⁴⁴. Iš P.Bourdieu mes formaliai perimame praktikų sampratą, kaip subjekto vidinių motyvacijų, interesų ir poreikių realizaciją kasdienybėje per veikimą⁴⁵, nes tokiu būdu išorinis veiksmas susiejamas su vidinėmis prasmės paieškomis. Tad praktikas galėtume laikyti savotišku rodikliu, koks asmens vidinio pasaulio santykis su išore, ką jis laiko prasmingu ir kokios galimybės šiam intencionalumui realizuotis. Tačiau mes liksime prie P.Bourdieu teorijos pagrindinės problematikos - *habitus* - slenksčio ir jo neperžengsime, nes nagrinėjame ne sąveikas tarp subjekto ("laisvos valios") ir objektyvių išorinių struktūrų klausimą⁴⁶, o sąveiką tarp dviejų subjektų, nelygių savo prigimtimi, sąranga ir galia, - individų ir režimo. Pastarojo negalima tapatinti su "objektyviaja" išorine tikrove. Tad kasdienybės praktikas analizuosime per teleokratinio režimo tikslų ir individų motyvacijos susikirtimo įtampas socialinėse situacijose, kurias pavadinsime ideologinėmis situacijomis. Bet nesigilinsime nei į individų motyvacijos priežastis, nei jas (bent teoriškai) galėjusias formuoti "objektyvias" sąlygas.

Mūsų teorinė prieiga yra tarpdisciplininė - naudojamės sociologijos, socialinės istorijos, antropologijos ir komunikacijos teorijų įdirbiu. Darbe svarbi tiek sovietinės praeities teorinė *dekonstrukcija*, tiek ir jos empirinė *rekonstrukcija*, todėl siekiame ne tik sukurti teorinį modelį, bet ir atskleisdami jo interpretacinio taikymo galimybes, teorinį modelį bent iš dalies papildyti *klasikiniu istorijos pasakojimu*, teisingiau - pasakojimų pavyzdžiais, fragmentais, todėl taip pat naudotas istorinis aprašomasis ir "vieno atvejo"

⁴⁴ Reckwitz A., *Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing*. In: "European Journal of Social Theory", 2002, No. 5(2), p. 243-263.

⁴⁵ Bourdieu P., *The Logic of Practice*. Cambridge: "Polity Press", 2010, p. 53-53.

⁴⁶ Šį klausimą P.Bourdieu sprendžia įvesdamas *habitus* sąvoką - internalizuotą "išorę" arba praeities patirtį, antrąją prigimtį, susiformavusią vidinę dispozicijų sistemą, kuri nulemia asmens mąstymą, motyvacijas, interesus, poreikius ir "kuria ir organizuoja praktikas ir reprezentacijas". Žr. Bourdieu P., *Logic of Practice...*, p. 52-65.

tyrimo metodai, o medžiagos rinkimui ir atrankai taikyti pusiau struktūruotas interviu ir kritinė dokumentų analizė.

Kasdienybė: ideologinių situacijų raiškos erdvė. Politinė *perestrojkos* retorika ir istoriografija "stagnacijos" sampratą (kurią galėtume laikyti "nuobodulio" parafraze) pirmiausia formulavo politiniame ir socioekonominiame makrolygmenyje, kaip nekintančių ar degraduojančių struktūrų procesą. Iš kultūrininkų/mokslininkų diskurso apie sovietinį "nuobodulį" galėtume sužinoti kaip apie estetinio ir teorinio lygmens reiškinių - reikalavimai laikytis socrealizmo kanono stabdė meninį kūrybingumą, o marksizmo-leninizmo postulatai - teorinę-mokslinę mintį. Tačiau kadangi mus domina tokios tipinės situacijos, kuriose atskiras konkretus žmogus susiduria su ideologija, iškyla tam tikros problemos. Pirmuoju atveju (struktūriniame makrolygmenyje) žmogus apskritai neveikia kaip subjektas, todėl nieko negalime sužinoti apie įtampas tarp subjektyvių prasmų ir ideologijos. Pastaroji taip pat tuomet rūpi tik kaip šiems struktūriniams politikos ir socioekonomikos procesams įtakos turintis ar ją prarandantis veiksnys, bet nekeliama klausimai, kaip ir kiek ji pasiekia atskirą socialinį veikėją. Apskritai aptardami *sovietinį nuobodulį*, kaip tarpinį tipą⁴⁷, parodysime, kad nekeliame klausimo apie nuobodulio visavaldystę, o tik jo apraiškas konkrečiose situacijose. Antruoju atveju randame socialinį veikėją atliekantį specifinį, išskirtinį vaidmenį (kultūrininkas, mokslininkas), kurio santykis su ideologija yra "ypatingas". Tada atviri pasipriešinimo ar vidiniai prisitaikymo konfliktai įgauna labai specifines reikšmes, nes jis nėra tik ideologijos teikiamų prasmų priėmėjas (atmetėjas), bet režimas jam delegavęs ir ideologinių prasmų kūrėjo bei skleidėjo rolę.

Kad galėtume nagrinėti subjektų prasmų apytaką ir įtampas bei jų sąlygotas praktikas, turime nuo makrolygmens pereiti prie mikrolygmens, kitaip tariant, imtis tyrinėti ne "iš viršaus", bet "iš apačios". O siekdami išvengti "ypatingų", su socialiniu ir profesiniu statusu susijusių situacijų, turime ieškoti tokių situacijų, į kurias patekdavo ne išskirtinio statuso ar

⁴⁷ Žr. 1.1. *Beprasmybė, esanti šalia: nuobodulio visuomenės modelio link.*

socialinio vaidmens atlikėjai, o bet kuris sociumo narys. Pavyzdžiui, romano rašymas yra "ypatinga" ideologinė situacija, nes tuo užsiimti galėjo ne kiekvienas, tuo tarpu romano skaitymą priskiriame prie "įprastų" situacijų, nes skaityti galėjo ir rašytojas, ir bet kuris kitas žmogus. "Ypatingose" situacijose veikėjo santykis su ideologija yra aktyvus ta prasme, kad ji tampa jo veiklos "objektas" ir "įrankis" (net jei kūrėjas kratosi ideologinio dogmatizmo, santykis su ideologija, kad ir išreikštas negatyviai, išlieka aktualus), o "įprastose" - pasyvus, nes jis patenka į ideologijos įtakos lauką ("susitinka" su ideologija) įėjęs į ideologinę situaciją, ir pasitraukia išėjęs iš situacijos.

Toks schematiškas aiškinimas neturėtų automatiškai vesti prie išvados, kad "aktyvus" santykis su ideologija reišktė didesnę jos įtaką veikėjui nei "pasyvus" santykis, galbūt netgi priešingai. Be to, neturėtų klaidinti ši paminėta galimybė "įeiti" ir "išeiti" iš situacijos, nes situacijos galėjo būti ne tik momentinės (trunkančios neilgą laiko atkarpą) ar proginės, bet sudaryti kasdienio gyvenimo pamatą. Pavyzdžiui, prie "laiko nuobodulio" kategorijos mes nagrinėsime darbo discipliną ir etiką, kurią laikome "ideologine situacija", nes proletarinė sovietų ideologija darbą savinasi kaip "pilietinę pareigą" ir "moralinę priedermę", bet būtent šios iš ideologinio imperatyvo kylančios prasmės buvo mažiausiai vertinamos, o tai savo ruožtu lėmė atitinkamas praktikas. Darbo pavyzdys taip pat padeda suprasti "ypatingos" ir "įprastos" situacijos skirtumą. Darbas laikytinas "ypatinga" situacija, jei kalbame apie menininko ar mokslininko veiklą, bet tampa "įprasta", kai nagrinėjame tokį darbą, kuris tebėra ideologiškai apibrėžtas, bet ideologija nebedalyvauja aktyviai, kaip veiklos "objektas" ir "įrankis". Tarkime, gamykloje triūsiantis darbininkas oficialiame diskurse apibrėžiamas kaip tikras komunizmo statytojas ir jam keliami atitinkami reikalavimai, bet kasdien jis stovi prie konvejerio ir gamina detales. Todėl šiame darbe pirmiausia ***orientuojamės ne į nomenklatūros ar inteligentų veiklą, o į darbininkų ir kitų eilinių darbuotojų kasdienį gyvenimą.*** Tiesa, kelios aplinkybės mums neleidžia visiškai atsisakyti ir ignoruoti kultūrininkų ir nomenklatūros atstovų patirties: (1) jie kasdieniame gyvenime dažnai patekdavo į analogiškas kitų sociumo veikėjų ideologines

situacijas, ir nors jos galėjo pasižymėti specifiniais bruožais, tačiau bendrais elementais atitiko tendencijas (pavyzdžiui, kritika ir savikritika); (2) tam tikrais atvejais jie galėjo įsiliesti į bendras visuotines ideologines situacijas ir jų dalyvavimo patirtis mažai priklausė nuo turėto socialinio ir profesinio statuso (pavyzdžiui, demonstracijos); (3) tam tikrose situacijose jų poziciją iš tiesų nulemdavo išskirtinis statusas, tačiau jų užfiksuota patirtis mums padeda aiškintis bei suprasti ir eilinių žmonių poziciją (pavyzdžiui, rašytojo samprotavimai apie knygų leidybą ir skaitymo praktikas, arba nomenklatūros atstovų pastabos apie demonstracijas).

Sovietinės tikrovės vyksmo arena, kurioje analizuosime ideologines situacijas, mes *pasirinkome kasdienybę, nes šioje plotmėje mikrolygmens reikalavimus galime suderinti su situacijų įprastumu ir visuotinumu*. Vėlyvuojų sovietmečiu eilinis žmogus galėjo nesidomėti teorinės minties raida ir menu, iš(si)ugdytos apolitinės nuostatos galėjo lemti abejingą požiūrį į gerontokratinę politikos stagnaciją, tačiau su ideologija ir jos teikiamomis prasmėmis jis pasyviai vis tiek susidurdavo šiame kasdienybės lygmenyje.

Kaip yra pastebėjęs ne vienas autorius, kasdienybė, jos akivaizdybė sunkiai pasiduoda mokslinėms apibrėžtims. Viena vertus, ji tarsi aprėpia visas mūsų gyvenimo situacijas, kasdienybės sampratą suskliaučia tik įprastos, bet labai subjektyvios ir todėl punktyrinės laiko ir erdvės ribos, tad jos apibrėžimas tegali būti labai amorfiškas ir reliatyvus. Kita vertus, vos tik kas nors įvyksta arba patenkame į neįprastą, mums nebūdingą situaciją, iš karto prabylame apie "nekasdienišką" patirtį, taigi kasdienybei priskiriame nuspėjamumą, pasikartojimą, rutiniškumą. Šią kasdienybės ambivalenciją pastebėjusi S.Boym rašė, kad ji tuo pačiu reiškia ir spontaniškumą, ir formų sustingimą⁴⁸.

Kasdienybės sampratos varijuoja pagal skirtingas atskirtis. Pavyzdžiui, kasdienybę galima atskirti nuo to, kas yra sakralu (platesne nei religine prasme), šventiška. Tada kasdienybės laikas ir erdvė bus ta, kur ir kada nevyksta sakraliais laikomi ritualai, minėjimai, šventės. Tokiu atveju

⁴⁸ Boym S., *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995, p. 21.

kasdienybė dažnai įgauna neigiamą konotaciją - ji tarsi pralaimi palyginimą su džiaugsminga, žmones telkiančia ir pakylėjančia būseną, ir įgauna priešingas reikšmes⁴⁹. Kita galima atskirtis - per įvykinį/neįvykinį laiką ir erdvę. Kasdienybė pasitraukia į užkulius ten ir tada, kai įvyksta kas nors netikėto, itin reikšmingo, išskirtinio asmeniniame arba visuomeniniame lygmenyje. Kasdienybė savo pasakojimo objektu pasirinkę autoriai dažnai ją supranta ir kaip privatų žmonių gyvenimą⁵⁰. Tačiau mes kasdienybė vadinsime tai, kas šiuo žodžiu pasakoma teiginyje, kurį žmogus ištaria net tada, kai persikeliamą į sakralią aplinką ar išoriniam stebėtojui atrodo įvykę kažkas neįprasto: "Nieko ypatingo, tai mano kasdienybė". Pavyzdžiui, sovietines šventes, nors jos turėjo ideologinio "sakralumo" aurą ir įsiterpdavo į rutinišką kalendorių kaip "įvykis", laikysime kasdienybės dalimi, mat jos buvo tapusios įprastomis ir pažįstamomis. Tokią kasdienybę užvaldo per ilgą laiką išsirutuliojęs įprastumas, tai, ką Benas Highmore'as vadina "ordinary"⁵¹: kad kažkas taptų įprasta, reikia prie to priprasti, turi tapti gyvenime reguliariu dalyku, įpročio sfera. Tai, kas vienam žmogui įprasta, kitam gali atrodyti neįprasta, tačiau čia įprastumą matuojame visuomenės mastu. Pavyzdžiui, ne itin komunistiškai uolioje gamykloje draugiškasis teismas gali būti surengtas tik kartą per metus ar net kelerius metus, todėl gamyklos darbininkai jo negalės laikyti įprastos savo kasdienybės dalimi. Tačiau žvelgiant visos Lietuvos SSR mastu, net jei jie nebuvo populiarūs ir mėgiami, vis dėlto vyko nuolatos ir šia prasme laikytini įprastais, kasdieniškais.

Kasdienybės jausmas taip pat susiformuoja per rutinišką dalyvavimą joje, todėl tik iš dalyvio pozicijų tokia ir gali būti. Vadinasi, jei hipotetiškas svečias iš Vakarų užsuktų į gamyklą ir "gėdos lange" pamatytų kabančią karikatūrą, pašėpiančią vietinius girtuoklius, jam tai pasirodytų neįprastas reiškinys, tačiau pro tokį stendą kasdien dūlinančiam darbininkui, galbūt jau pačiam

⁴⁹ Pavyzdžiui, Sergejus Rapoportas "šventišką agoralo atmosferą" supriešina su kasdienybė, kuriai būdingi "anti-agorališki" požymiai, kaip žmogaus atsiskyrimas, savanaudiški interesai, santykių susvetimėjimas, socialinė grūstis ir kt. Žr. Rapoportas S., *Masinė pilietiškumo šventė kasdienybės akistatoje*. In: "Sociologija. Mintis ir veiksmas", 1997, No. 1, p. 128.

⁵⁰ Pavyzdžiui, Ariès Ph., *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: "Vintage Books", 1962.

⁵¹ Highmore B., *Ordinary Lives: Studies in the Everyday*. London, New York: "Routledge", 2011, p. 6.

tekusiam išvysti savo karikatūrą, tai atrodys tiek kasdieniška, kad net nesustos žvilgtelėti⁵². Kaip pastebi B.Highmore'as, įprastumas yra procesas, kai įvairūs dalykai (sąlygos, praktikos, jausmai ir t.t.) juda nuo neįprasto prie įprasto, nuo nereguliaraus prie reguliaraus, arba priešinga kryptimi. Vėlyvuojū sovietmečiu režimui įsikibus "stabilumo" principo, kasdienybė pasiekė šio įprastėjimo proceso zenitą, kai daugelį neįprastų, okupacinės valdžios primestų ar kaip šalutinis poveikis išsivysčiusių reiškinių užsitraukė kasdienybės plėvele: darbininkai iš mėsos kombinato vaikščiojo apsijuosę dešrelių diržais, žmonės stodavo į eilę ir tik tada pasiteiraudavo, kas parduodama, laikraščių puslapius uzurpuodavo neskaitomos kalbos, kariuomenės norintys išvengti jaunuoliai guldavosi į psichiatrines ligonines ir t.t.

Taigi susieję kasdienybę su įprastumu, galime suformuluoti ir šio darbo objekto - ideologinių situacijų - apibrėžimą: ***ideologinėmis situacijomis mes vadiname tokias įprastas kasdienybės situacijas, kurios režimo buvo ideologiškai apibrėžtos ir turėjo teikti ideologines prasmes bet kuriam veikėjui ar kolektyvui.*** Kitas svarbiausias darbe vartojamas sąvokas aptarsime teorinio modelio skyriuje (*nuobodulio visuomenė, beprasmiškumas, esantis šalia, nuobodulys be nuobodulio, laiko nuobodulys, mintinis nuobodulys*). Atskirose kitose dalyse taip pat iškyla būtinybė aptarti pagrindines sąvokas: *viešoji erdvė, viešė, kontrviešė, pasaulio užvėrimas* (žr. Mintinis nuobodulys), *ritualizacija, dezintegracija* (žr. Įtraukimas į nuobodulį), *laiko nusavinimas, (anti)norminiai konfliktai, veltėdžiavimas, gyvenimo receptas* (žr. Laiko nuobodulys).

2. Šaltiniai ir jų kritika

Šiame darbe naudosimės penkiomis šaltinių grupėmis:

- (1) archyviniai dokumentai;
- (2) interviu;

⁵² Sociologas Anthony Giddensas kasdienybės sampratą taip pat apibrėžia pasitelkdamas "aktyvios turistų laikyenos" pavyzdį - kas jam atrodys "egzotiška", vietinam gyventojui gali būti "savaiame suprantami ir neatsiejami nuo kasdienybės". Žr. Giddens A., *Sociologija...*, p. 89.

- (3) publikuoti atsiminimai;
- (4) publikuoti dienoraščiai ir laiškai;
- (5) sovietmečio publikacijos.

Pirminių partinių organizacijų protokolai. Pasirinkimas analizuoti eilinių žmonių patekimą į ideologines situacijas kasdienybėje lėmė tai, kad vienu svarbiausių šaltinių tapo archyvinė Komunistų partijos medžiaga. Specifiniams klausimams (skundai) nagrinėti reikėjo skaityti Lietuvos komunistų partijos rajoninės ir centrinės valdžios archyvus, tačiau daugiausia dėmesio skyrėme pačiam žemiausiam partinės valdžios lygmeniui - kiekvienoje institucijoje, įstaigoje ir įmonėje veikusioms pirminėms partinėms organizacijoms⁵³. Tai buvo savotiškas partinės valdžios įskiepis, atramos taškas kiekviename kolektyve, per kurį ji deleguodavo savo galią ir užtikrindavo kontrolę. Į pirminės partinės organizacijos veiklos kompetenciją pakliūdavo ne tik grynai partiniai reikalai - vietinės partinės valdžios darbas, kadru ir ideologijos klausimai. Per "rūpestį" užtikrinti darnią kolektyvo darbo atmosferą ji aprėpdavo visus probleminius klausimus - tiek gamybinius (kuriuos nesunku būdavo susieti su "plano vykdymu"), tiek atskiro kolektyvo nario ("personalinė byla"). Akivaizdu, kad šios partinės ląstelės būdavo artimiausias kolektyvo stebėtojas ir susidurdavo su pačiais kasdieniškiausiais ir netgi pakankamai smulkiais klausimais. Todėl atsivertę partinės organizacijos (partinio komiteto arba atskiro cecho pirminės organizacijos) susirinkimų ir posėdžių protokolus mes patenkame į per ideologinę prizmę perlaužtą ir dokumentuose užfiksuotą įmonės, įstaigos ar institucijos kasdienį pasaulį. Nagrinėjome penkių gamyklų (Vilniaus radijo komponentų, Eidukevičiaus vardo susivienijimo, "Spartos", "Puntuko" ir Šiaulių "Vairo") pirminių partinių organizacijų archyvus, o atskiroms dalims papildomos informacijos ieškojome kitų septynių įstaigų archyvuose ("Vagos" leidyklos, žurnalų "Jaunimo gretos"

⁵³ Aptardamas dokumentinius šaltinius religiniam ir kultūriniam sovietmečio gyvenimui tirti istorikas Arūnas Streikus yra pastebėjęs, kad daugiausia naudos galėtų suteikti žemiausio lygmens kontrolės institucijų dokumentai. Nors šių veikla vis dėlto skyrėsi nuo gamyklų pirminių partinių organizacijų darbo, bet, matyt, ir joms tiktų istoriko komentaras, kad šių institucijų vadovai buvo arčiau kasdienybės ir prasčiau valdė ideologinius interpretavimo įrankius, todėl čia galima rasti daugiau tikrovės apraiškų. Žr. Streikus A., *Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos*. In: "Darbai ir dienos", 2009, No. 52, p. 77.

ir "Šluota", Valstybinės respublikinės bibliotekos (dabar M.Mažvydo nacionalinė biblioteka), Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos, Vilniaus ir Kauno centrinių knygynų).

Kritikai ir savikritikai skirtame skyriuje⁵⁴ mes argumentuosime, kad partinius susirinkimus derėtų laikyti ne pasaulį atveriančia, bet užveriančia žmonių bendravimo forma, t.y. kad per juos dalyviai ne skatinti atvirai keistis kritiškais mintimis, pažinti ir kitus supažindinti su problemomis, o priešingai - slopinti iš tiesų atvirą žiūrėjimą ir kalbėjimą apie jas. Tad kyla natūralus klausimas, ar tokių susirinkimų protokolai mums gali pagelbėti pažinti to meto tikrovę? Lietuviškoje istoriografijoje pirminių partinių organizacijų protokolai lieka labai mažai panaudoti šaltiniai⁵⁵ turbūt kaip tik dėl šito skepsio ir nepasitikėjimo, kad tarp šūsnies keliaaukščių ideologinių šablonų ir pragmatinių interesų įpinto melo neįmanoma aptikti tikros informacijos. Iš tiesų partiniai protokolai yra rizikingas ir todėl labai atsargaus priėjimo reikalaujantis šaltinis. Tai lemia protokolo žanro ypatybės ir dokumento sukūrimo kontekstas. Protokolas visuomet tėra žodinės komunikacijos stenograma, o kadangi šiuo atveju žodžius fiksuodavo ne profesionalūs stenografai, dauguma atvejų mes turime reikalą ne su tikslia stenograma, o tik kalbos santrauka, pagrindinių minčių konspektu.

Kalbėtojus ir stenografuotojus veikė įvairaus pobūdžio cenzūra. Didžioji dalis kalbėtojų prisitaikydavo prie formalių (ideologinės retorikos) ir neformalių (nusistovėjusių normų) taisyklių ir paprastai sakydavo tai, ką reikėjo sakyti, todėl bent kiek ilgesnis pasisakymas dažniausiai būdavo skaitomas iš lapo, t.y. iš anksto apsidrausdavo nuo kalbos netikėtumų. Autocenzūrą skatino ne tik šis "reglamentinis" prisitaikymas, bet ir paklusimas realiai valdžiai, t.y. nenoras veltis į konfliktą su vietine ar aukštesne valdžia,

⁵⁴ Žr. 3.1. Kritika ir savikritika: *pasaulį užverianti ritualizacija*.

⁵⁵ Istorikas Saulius Grybkauskas jais rėmėsi rašydamas sovietinės Lietuvos pramonės istoriją, žr. Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965-1985 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. Teatologė Irena Aleksaitė pasitelkia teatro pirminės partinės organizacijos archyvus, žr. Aleksaitė I., *Valstybinis akademinis dramos teatras*. In: *Lietuvių teatro istorija: trečioji knyga. 1970-1980*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006. Zenonas Mačionis jais naudojami biografijai pasakojimui, žr. Mačionis Z., *Profesorius Kazys Daukšas*. Vilnius: "Pradai", 2000.

baimė netekti "ramybės" ar sulaukti didesnių nemalonumų dėl "išsišokimo". Todėl bylose įsegtuose protokolų ar atskirų asmenų kalbų juodraščiuose matyti, kaip braukymais ir įterpimais ieškoma tinkamos ideologinės formuluotės ir pasveriamas bei gludinamas bei kritikos žodis.

Protokolų negalime laikyti išsamia stenograma ne tik dėl to, kad neprofesionalūs užrašinėtojai pateikdavo tik santrauką, bet ir dėl to, kad jie (greičiausiai aukštesnės valdžios paliepiamu) atlikdavo korekcijas ir galutiniame variante (švaraštyje) nelikdavo dalies per susirinkimus išsakytų minčių. Cenzūravimas matosi lyginant to paties posėdžio protokolo ranka rašytą juodraštį su mašinėle spausdintu variantu. Štai žurnalo "Jaunimo gretų" vieno partinio susirinkimo protokolo rankraštyje likusi tokia eilutė (išbraukta originale): "Kai kurie darbuotojai (pvz. ~~Judžentis~~) kratosi politinių temų, ~~Bukantas irgi~~ ne visada teisingai supranta šių temų reikšmę"⁵⁶. Šalia likusiame mašinėle spausdintame švaraštyje išbrauktų pavardžių nebėra. Tai, žinoma, "švelnios" cenzūros pavyzdys, greičiausiai nenorint per daug pakenkti kritikuotiems darbuotojams⁵⁷. Kur kas dažniau galėjo būti išbraukta kritika, skirta partinei ar administracinei valdžiai. Be to, nuo cenzūros kartais būdavo pereinama prie falsifikacijos. Tada ne tik išbraukomos atskiros pastraipos, bet ir tik popieriniame variante įrašomi per susirinkimą nesakyti teiginiai. Kai kuriuose protokolose žioji dideli balti tarpai, į kuriuos, matyt, planuota, bet vėliau pamiršta įrašyti "reikiama frazė", dažniausiai tai būdavo vadinamieji perkūnsargiai - ideologinės citatos. Atsinaus ir visiškai formalus požiūris į partinį darbą atvejais galėjo būti falsifikuojamas visas susirinkimas - sukurpiamas protokolas, nors susirinkimas nebuvo surengtas.

Visus šiuos protokolo rengimo niuansus stipriai veikė *įsivaizduojamas adresatas*. Šis potencialus protokolų skaitytojas, kurio labiausiai baimintasi ir

⁵⁶ "Jaunimo gretų" pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 7, 1969 03 03. LYA, f. 1284, ap. 1, b. 12, l. 8.

⁵⁷ Dailininkas Jonas Mackonis prisiminė istoriją iš stalininio laikotarpio, bet iliustruojančią galimybes manipuliuoti protokolu. Jam teko stenografuoti Kauno dailės instituto visuotinį susirinkimą, kuriame turėjo būti apsvarstytas CK nutarimas, smerkiantis Vakarų kosmopolitizmą. Pasak J. Mackonio, tik jo protokole gerokai sutrumpintas docento Truikio pasisakymas pastarąjį išgelbėjo nuo didesnių nemalonumų, nes ministerijos atstovė negalėjo protokolu įrodyti "antisovietinių" kalbų. Žr. Mackonis J., *Boružės odisėjos: pasiropinėjimai po laiko pievą*. Vilnius: "Tyto alba", 2003, p. 120-122.

apie kurį galvojant būdavo paruošiamas švaraštis, sėdėjo ne institucijos, įstaigos ar įmonės viduje, o už jos ribų - aukštesnėse partinės hierarchijos pakopose. Revizijų, skundų tikrinimo ar kilusių problemų atvejų partinė valdžia tikrindavo, kaip vyksta vietiniai susirinkimai ir posėdžiai, arba remdavosi juose užfiksuota medžiaga priimdama sprendimus⁵⁸. Kartais šis *įsivaizduojamas skaitytojas* įgaudavo labai realų fizinį pavidalą - partinė valdžia deleguodavo instruktorių stebėti, kaip parengiamas ir vedamas susirinkimas, ir duoti pamokymus. Tad partiniuose protokoluose tikrai neatsispindi pilnas vienos ar kitos organizacijos kasdienio gyvenimo vaizdas, nes daugybė probleminių klausimų nebūdavo aptariami kaip tik dėl to, kad jie liktų vidiniai ir apie juos nesužinotų aukštesnė valdžia, o iškilus rimtoms problemoms tekdavo sukti galvą, kaip patenkinti aukštesnės valdžios reikalavimus taip, kad nenukentėtų vietinės valdžios interesai (būtų išžiūrėta kuo mažiau jos kaltės).

Galiausiai skaitant partinius protokolus reikia turėti galvoje, kad už jų slepiasi įvairūs žmogiškieji, neformalieji ir situacijos kaitos faktoriai - daugybė aplinkybių lemia, kodėl viena problema iškeliamą, o kita - ne, kodėl vienas žmogus tampa taikiniu, nors daugybė kitų taip pat besielgiančių lieka nepalieti. Į šį klausimą dažnai galėtų atsakyti tik išsami konkretaus atvejo analizė. Pavyzdžiui, "Jaunimo gretose" dirbęs poetas A.B. pora metų buvo nuolat kritikuojamas per partinius susirinkimus, bet per jo "personalinį" svarstymą staiga pradedamas girti, nors atrodytų, kad tai turėjo užbaigti kritikos epopėją galutiniu poeto diskreditavimu. Pats A.B. spėja, kad taip galėjo nutikti dėl to, kad jis įstojo į Rašytojų sąjungą ir jo statusas pasikeitė⁵⁹.

Todėl protokolais istorinei tikrovei pažinti galime naudotis tik su rimtomis išlygomis, atsižvelgdami į čia išvardintus klystkelių pavojus ir pažinimo ribas. Tačiau tam tikros naudingos informacijos tokio tipo

⁵⁸ Nenuostabu, kad kai kurie partinių organizacijų vadovai rengdami protokolus išlikdavo labai budrūs ir atsargūs: "Karoblis tiktai šiandien baigė į švarraštį perrašyti buvusio partinio susirinkimo protokolą. Tris dienas jis rašė šią "disertaciją". Į komandiruotę Klaipėdon jis važiuos tiktai šį vakarą. Daug pavėlavo. Karoblis klausė kanceliarijos viršininkės, kokiai mašininkei galima būtų patikėti protokolo atspausdinimą. Šį "pasaulinės svarbos dokumentą" patikėjo kažkokiai ruskei". Žr. Statkevičius A., *Anuo metu: 1962-1964 metų dienoraštis*. Vilnius: "Šventaragio slėnis", 2001, p. 155.

⁵⁹ Autoriaus pokalbis su poetu A.B., 2011 10 04.

dokumentai gali suteikti. Kad protokolai ne visuomet buvo tik sausas formalumas be "kasdienės gyvybės", liudija kad ir tokia iš pažiūros smulkmena, kai dokumentuose aptinkame ne vien ideologinius trafaretus, bet ir gyvos kalbos pavyzdžių, kurie suponuoja prielaidą apie užfiksuotą autentišką kalbėtojo mintį. Pavyzdžiui, vienas "Vairo" partinės organizacijos narys taip suformulavo įtarimus: "Aš netikiu, kad tai paprastas parašymas. Aš tikras, kad drg.Markzono sielos gelmėse kažkas slypi"⁶⁰. Prasprūdusi "autentiška tikrovė" tikrai nepriklausė tik nuo stenografo geros valios ir kruopštumo. Galima kalbėti apie du atvejus, kai įmanoma aptikti daugiau autentiškos informacijos: (1) kai išsakoma kritika; (2) kai pažeidžiamos nusistovėjusios normos.

Pirmuoju atveju net dalyvaudama "pasaulio užvėrimo" procese kritika išsaugodavo tam tikrą "tiesos kiekį", bet ją visuomet reikia kontroliuoti klausimu "tiesa apie ką?". Sovietinę kritiką galėtume įvardinti kaip "vienakryptę"⁶¹, nes ja buvo leidžiama išsakyti vienus dalykus, bet draudžiama kvestionuoti - kitus. Pavyzdžiui, tokiuose susirinkimuose, per kuriuos svarstyta nauja Konstitucija, neverta tikėtis aptikti kritiškesnės minties, bus užfiksuotas vien pritarimas, nes tai - neliečiamas pamatas. Tuo tarpu sankcionuotos kritikos rėmuose galima rasti realybės atspindžių (darbo disciplina, kokybė, socialistinės nuosavybės grobstymas, darbo sutrikimai, darbo jėgos trūkumas, etc.) ir čia jau nuo konjunktūros, konkrečios organizacijos, partinės valdžios, atskirų asmenų priklauso, kiek kritiškai bus kalbama. Tokią kritiką vadiname "vienakrypte", nes keldama klausimus apie darbo kokybę ar discipliną ji niekada nesiima kvestionuoti pačios sistemos trūkumų ar ydingumo. Žinoma, "realybės atspindžiai" taip pat beveik visada skandinami ideologinėje fikcijoje, kuri multiplikuojama per susirinkimus kalbomis apie pasiekimus, socialistinius įsipareigojimus, planų vykdymus ir t.t. Kitaip tariant, informaciją apie tikrovę gožia "vienakryptė" kritika ir "optimistinės fikcijos" retorika. Tad kalbama apie gamybinius trūkumus, bet neabejojama partijos nutarimais, kalbama apie

⁶⁰ Šiaulių gamyklos "Vairas" partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 6, 1979 01 08. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 43, l. 4.

⁶¹ Daugiau apie kritiką ir savikritiką skaitykite: 3.1. Kritika ir savikritika: *pasaulį užverianti ritualizacija*.

problemas, kodėl planas neįgyvendinamas, bet nekvestionuojamas pats planavimo ydingumas. Dar daugiau - dalis kritikos, ypač ideologinės, yra netikra, nes ji visada kalba apie tai, kad nepakankamai vykdomas visuomeninis darbas, kad komunistų aktyvumas galėtų būti didesnis, kad kadru auklėjimas galėtų būti geresnis, kad ideologiniai susirinkimai ir paskaitos galėtų būti vedamos dažniau ir pan., tačiau nesvarstoma, kad to galbūt apskritai nereikia. Pavyzdžiui, jei kritikuojamos ideologinės paskaitos, teigiama, kad pasitaikė neįdomi konkretaus lektoriaus paskaita, bet niekas nepradeda abejoti, kad tokios paskaitos tik gaišina laiką. Arba jeigu kritikuojama vietinė partinė valdžia, tai nebent tuo, kad ji per mažai dirba ideologinį darbą, bet ne dėl to, kad savo ideologiniu darbu trukdo kitiems atlikti tiesiogines pareigas arba kišasi į svetimus reikalus.

Antru atveju susirinkimo, kontroliuojamos kritikos ar protokolo pildymo "taisyklės" galėjo būti nesąmoningai arba sąmoningai pažeidžiamos. *Įsivaizduojamas adresatas* nereiškė, kad visi ir visur gerai išmanė formalius reglamentus ir neformalias susiklosčiusias normas, t.y. žinojo *įsivaizduojamojo adresato* lūkesčius ir mokėjo juos išpildyti. Todėl tiek kalbėtojais, tiek užrašinėtojais galėjo praleisti ir dokumentuose užfiksuoti tokią informaciją, kuri neatitiko "taisyklių", o "vienakryptė" kritika galėjo peraugti į sistemos kritiką. Be to, susirinkimų ir (savi)kritikos ritualizacijos procesas nereiškė, kad jam visada būdavo paklūstama. Šiuo atveju partiniuose dokumentuose istorikams "vaisingiausia žeme" tampa konfliktinės situacijos ir "personalinės bylos". Konfliktų metų galėjo susidaryti dvi lygiavertės konkuruojančios pusės. Jei nė viena iš jų neturėjo pakankamai galios nulemti (suvaldyti) protokolo turinio, jame likdavo užfiksuotas pats konfliktas ir jo metu išsakytos kritinės pastabos, dažnai atskleidžiančios įdomios informacijos apie sovietinę kasdienybę. "Personalinių bylų" atveju taip pat ne visuomet kritikos taikiniu tapdavęs asmuo paklūsdavo "savikritikos" principams, kai atgailos žodžiais privalėjo nusileisti kolektyvo valiai. Tada gindamas savo interesus jis sutrikdydavo ritualą ir pateikdavo jį teisinančios ar kitus kompromituojančios informacijos, kuri kitaip nebūtų atskleista.

(Auto)refleksijų medžiaga: interviu, atsiminimai, dienoraščiai, laiškai.

Kartu su didėjančiu Lietuvos istorikų dėmesiu vėlyvojo sovietmečio periodui vis daugiau pradėtas taikyti sakytinės istorijos metodas. Kalbinti to meto liudininkus vėlyvojo sovietmečio tyrinėtojams tapo prasminga, o kartais neišvengiama mažiausiai dėl trijų priežasčių: (1) sovietinių dokumentų (ne)patikimumo problema; (2) alternatyvių archyvinių šaltinių stoka (totalitarinės ar posttotalitarinės santvarkos sąlygomis tik nedidelė žmonių dalis drįsdavo saugoti informaciją, kuri galėjo būti traktuojama kaip "antisovietinė"); (3) būtent vėlyvojo sovietmečio liudininkų daugiausia iki šiol išlikusių gyvų. Nors dar prieš dešimtmetį šis metodas lietuviškoje istoriografijoje atrodė naujas ir šviežias, šiuo metu jis taikomas labai dažnai, todėl teorinių svarstymų apie šio metodo privalumus ir trūkumus galima rasti ne tik vakarietiškoje istoriografijoje⁶², bet ir Lietuvos istorikų darbuose⁶³. Todėl verta pridėti tik kelias asmenines pastabas. Nuo 2009 metų gruodžio iki 2012 metų balandžio paimtas 21 pusiau struktūruotas interviu. Kalbinti gamyklų darbininkai (Vilniaus radijo komponentų ir Šiaulių "Vairo") ir viršininkai (Eidukevičiaus vardo susivienijimo vieno iš cecho vadovas ir "Spartos" direktorius), taip pat kitų sričių eiliniai darbuotojai (vairuotojas, valgyklos vedėja, biologė, bibliotekininkė, matematikas, žurnalistai, karikatūristas, poetas, architektas). Tarp pastarųjų pateko keli kultūrinės inteligentijos atstovai, nes jie dirbo sovietinėje spaudoje ("Šluotoje" arba "Jaunimo gretose"). Kelių pateikėjų įgytos profesijos neturėjo didesnės reikšmės, nes jie apklausti kaip buvę jaunimo hipiškos kultūros atstovai. Tyrimo metu daugiau koncentruotasi ties archyvine medžiaga ir publikuotais šaltiniais, tačiau atlikti interviu su tiksliniais pateikėjais atrodė svarbu, nes: (1)

⁶² Pavyzdžiui, žr. McMahan E.M., Rogers K.L. (ed.), *Interactive Oral History Interviewing*. Hillsdale, New Jersey-Hove: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1994; Tonkin E., *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

⁶³ Žr. Švedas A., *Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas)*. In: "Lietuvos istorijos studijos", 2010, No. 26, p. 148-161; Marcinkevičienė D., *Sakytinė istorija: metodas, šaltiniai, istoriografija*. In: Marcinkevičienė D. (sud.), *Prijaukintos kasdienybės, 1945-1970 metai: biografiniai Lietuvos moterų interviu*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2007. Apie socialinės atminties strategijas: Šutinienė I., *Sovietinio laikotarpio atminties bruožai autobiografiniuose pasakojimuose*. In: Šutinienė I. (sud.), *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmaršty*. Vilnius: "Eugrimas", 2003.

jų liudijimai ir atsiminimai padėjo "kontroliuoti" archyvinės medžiagos informaciją; (2) jie kokybiškai papildydavo vaizdinį, gautą tik iš archyvinės medžiagos, iš kurios, kaip minėta, jei ir įmanoma išgauti tam tikrą kiekį "autentiškos tikrovės", tai ji labai vienpusiška; (3) gyvi liudininkai padėjo patikrinti kai kurias archyvų skaitymo meto išsikeltas idėjas ir suformuluotas hipotezes; (4) pateikėjai suteikė netikėtą, iš kitų šaltinių neturėtą informaciją ir taip pasufleravo tam tikras tyrimo kryptis.

Vis dėlto pokalbių patirtis parodė, kad kliautis vien pateikėjų informacija būtų pernelyg rizikinga. Pavyzdžiui, išryškėja "atminties konstravimo" skirtumai tarp paprastų darbininkų ir aukštesnį išsilavinimą turinčios inteligentijos ar nomenklatūros atstovų. Kaip yra pastebėjęs Ronaldas J. Grele'as, sakininės istorijos interviu yra "pokalbio naratyvas", t.y. jį kartu kuria klausinėtojas ir atsakinėtojas⁶⁴. Šiam "naratyvui" užsimegžti reikalingas ne tik klausinėtojo supratimas, kieno ir kodėl klausia, bet ir atsakinėtojas mėgina suvokti ir, reaguodamas į klausimus, formuoti savo vaidmenį. Šis aspektas ypač svarbus dėl to, kad pašnekovai klausinėjami apie radikaliai kitą istorinį laiką, politinį, ekonominį ir socialinį kontekstą, jie patys išgyvenę radikalias transformacijas, todėl jų santykis su sovietine praeitimi yra neišvengiamai komplikotas (apologetinis, tiesmukai smerkiantis, išstumiantis, etc.). Inteligentijos ir nomenklatūros atstovai pateikdavo kur kas "rafinuotesnius" praeities aiškinimo "naratyvus" nei darbininkai. Todėl susidaro įspūdis, kad labiau išsilavinę pateikėjai yra tyrimui naudingesnis šaltinis, nes suteikia daugiau informacijos, pateikia nuoseklesnį ir išsamesnį vaizdą, formuluoja gilesnius argumentus. Kita vertus, toks įspūdis kelia pavojų pasiduoti pateikėjo įtaigioms sugestijoms, juk ne tik jų intelektinės kompetencijos padeda rafinuočiau perteikti atminties konstruktus, bet jie ir geriau supranta, kam ir koku tikslu ši informacija yra teikiama. Tuo tarpu daugumos darbininkų ir paprastų darbuotojų pasakojimai ir atsakymai daug paprastesni ir "paviršutiniškesni", juose lengviau atpažinti nusistovėjusius

⁶⁴ Grele R.J., *History and the Languages of History in the Oral History Interview: Who Answers Whose Questions and Why?* In: McMahan E.M., Rogers K.L. (ed.), *Interactive Oral History Interviewing...*, p. 2.

naratyvinius šablonus. Ne taip aiškiai suprasdami interviu paskirtį arba jam suteikdami iškreiptą reikšmę, jie dažniau buvo linkę įtariai žiūrėti į klausinėtoją arba apsimestinai nuvertinti savo patirtį. Kita vertus, jiems sunkiau sekėsi "slėpti" savo santykį su praeitimi, užsidėti tariamą "stebėtojo kaukę", todėl vienais atvejais tai reikšdavo tvirtą įsikibimą į "asmeninę mitologiją" (kartoti apologetinius teiginius apie "geresnę santvarką" ir "pamiršti", nuvertinti, ignoruoti šią mitologiją kvestionuojančius faktus⁶⁵), kitais atvejais - atviresnius, ne tokius rafinuotus, bet tiesius atsakymus.

Publikuotų atsiminimų žanrui būdingos panašios "ydos" (mokslinio tyrimo požiūriu), tačiau jį nuo interviu skiria vienas esminis punktas - skaitytojas (kitaip nei klausinėtojas) net teoriškai neturi galimybės kontroliuoti pasakojimo eigos, t.y. tikslintis neaiškias aplinkybes ir faktus, perklausti, išplėsti rūpinimas ir tikrinti įtartinas vietas kontroliniais klausimais ir t.t. Todėl prisiminimai visuomet sulaukia rezervuoto vertinimo, o sovietmečiui skirti tekstai (ypač buvusios nomenklatūros atstovų) - kritikos dėl savo apologetinio pobūdžio⁶⁶. Mūsų darbo kontekste reikšmingos trys pastabos apie prisiminimų žanrą. (1) Atsiminimams išguldyti reikalingi tam tikri rašymo gebėjimai (išsilavinimas) arba finansiniai ištekliai (samdyti profesionalų rašytoją/žurnalistą), todėl nenuostabu, kad absoliučią daugumą atsiminimų apie sovietmetį yra išleidę kultūrinės/mokslinės inteligentijos (prie jos priskiriame ir gydytojus bei mokytojus) ir buvusios nomenklatūros atstovai. Prie to prisidėjo ir ta aplinkybė, kad atsiminimų išleidimas taip pat reikalauja finansinių išteklių, todėl reikia arba surasti turtingų rėmėjų (turėti pažinčių, įtakos), arba sugundyti leidyklą įdomia, visuomenę galinčia sudominti biografija. Šiuos kriterijus taip pat dažniausiai atitinka jau minėtos žmonių

⁶⁵ Pavyzdžiui, buvę Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininkai pasakodavo apie įvairius darbo aspektus, prisimindami netgi nereikšmingas smulkmenas, tačiau paklausti apie 1973 m. įvykusį vietinį streiką (padidinus išdirbio normas vieno cecho darbininkai atsisakė dirbti), nė vienas negalėjo šio įvykio prisiminti.

⁶⁶ Čepaitienė R., *Sovietmečio atmintis - tarp atmetimo ir nostalgijos*. In: "Lituanistica", 2007, t. 53, No. 4 (72); Rubavičius V., *Neišgyvendinamo sovietmečio patirtis: socialinė atmintis ir tapatumo politika*. In: Repšienė R. (sud.), *Lietuvių tautos tapatybė: tarp realybės ir utopijos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007; Streikus A., *Stiprėjanti srovė: sovietinės Lietuvos veikėjų atsiminimai*. In: "Knygų aidai", 2006, No. 2; Streikus A., *Ar tikrai Aleksandras Drobnyš vertas paminklo, arba Kaip jie dirbo Lietuvai*. In: "Knygų aidai", 2007, No. 4. Vaiseta T., *Dūmai be ugnies*. In: "Knygų aidai", 2009, No. 5.

grupės. Tuo tarpu mes orientuojamės į eilinių darbuotojų ir darbininkų biografijas, todėl atsiminimų žanro nauda stipriai aptirpsta. Tiesa, mes vis dar nemažai jais remsimės, nes, kaip minėjome, kai kuriuose skyriuose nagrinėjamiems temoms inteligentijos ir net nomenklatūros patirtis labai praverčia bendram vaizdai susidaryti (ypač gamyklose, fabrikuose, kombinatuose aukštesnes ar aukščiausias pareigas ėjusiųjų⁶⁷ arba vidutinio rango valdininkų⁶⁸), kita vertus, tam tikrose situacijose jų patirtis gali atitikti bet kurio kito sovietinio piliečio patirtį. Be to, atsiminimus išleidę disidentai sovietmečiu turėdavo ar sąmoningai apsisprendavo dirbti paprastus, dažnai su techninėmis profesijomis susijusius darbus, todėl iš jų atsiminimų, šalia pagrindinės veiklos, galime nemažai sužinoti apie eilinio darbuotojo patirtį⁶⁹. Taip pat, nors labai nedaug, bet išleista ir tam tikros informacinės vertės turinčių eilinių darbuotojų atsiminimų⁷⁰. (2) Pastaruosius vis dėlto derėtų vertinti dar atsargiau nei inteligentijos ar nomenklatūros atsiminimus dėl to, kad išleisti mažais tiražais ir beveik nepakliūdami į platesnės auditorijos akiratį jie faktiškai išvengia kritinio diskurso, o jei ir pakliūva, galimybės įvertinti pasakojimo autentiškumą išlieka labai ribotos, nes socialine prasme jų gyvenimai praėjo kur kas mažiau sekti ir pastebėti. Todėl, pavyzdžiui, garsus menininkas arba nomenklatūros veikėjas gali pateikti apologetinę biografijos versiją, tačiau jo veiklos viešumas lemia tai, kad istorikai ar specifinės srities specialistai netruks atkreipti dėmesį į faktų iškraipymą arba nekorektišką interpretaciją (todėl ir atsiminimus rašantys garsūs žmonės dažniausiai vis dėlto negali apeiti "nepatogių" savo viešos veiklos epizodų), o "eilinių" žmonių atsiminimams ši "kritikos prevencija" turi kur kas mažesnės įtakos. (3) Tai, kad šiame darbe žvilgsnį kreipiame į kasdienybės lauką, taip pat neretai apkarpo

⁶⁷ Miliūnas P., *Gyvenimo pikai ir duobės*. Marijampolė: "Piko valanda", 2008; Mačianskas A. (sud.), *Aš - Kazimieras Vizbaras: gyvenimo kelias, prisiminimai, dokumentai, vaizdai*. Klaipėda: S.Jokužio leidykla-spaustuvė, 2006; Kaubrys D., *Gyvenimo kelias*. Kaunas: "Naujasis lankas", 2005.

⁶⁸ Stumbras A., *Prisiminimai*. Vilnius: "Margi raštai", 2007.

⁶⁹ Terleckas A., *Laisvės priešaušryje: rezistento prisiminimai, 1970-1986*. Vilnius: Lietuvos gyventojų rezistencijos tyrimo centras, 2011; Girdzijauskas V., *Laiškai iš nelaisvės namų: tekstai apie skaudžią praeitį ir dabartį*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994; Dambrauskas L., *Praeities aidai: pagrindžio straipsnių rinkinys ir mintys iš sovietmečio dienoraščio*. Kaunas: "Atmintis", 1997.

⁷⁰ Jakas J., *Nužmoginimo byla*. Utena: "Utenos Indra", 2009; Krikštaponis P., *Aš niekad nepamiršiu...: autobiografinė apybraiža*. Vilnius: "Kriventa", 2008.

atsiminimų informatyvumą. Kaip yra pastebėjęs Sergejus Rapoportas, kasdienybė susideda iš monotonijos periodų tarp privataus gyvenimo įvykių, todėl ji retai sąmonėje reflektuojama⁷¹. Rašydamas atsiminimus, pateikdamas plačiai auditorijai biografinę ataskaitą, žmogus paprastai siekia atskleisti tai, kas jo požiūriu yra reikšmingiausia ir įdomiausia, orientuojasi į viešąją veiklą, jos pasiekimus ir (ne)įveiktus sunkumus, o iš privataus gyvenimo pasidalina svarbiausiais įvykiais, kartais apsisprendžia pagardinti "pikantiškais" epizodais. Šios taisyklės negalima griežtai taikyti atsiminimams, bet tendencija, kai kasdienybės monotonija išsprūsta iš užrašytos atminties, ryški. Kita vertus, radikali socioekonominė transformacija šią tendenciją savaip pakoregavo, mat atsiminimų autoriai neretai suvokia, kad tai, kas sovietmečiu buvo "įprasta", dabar atrodo kaip anų laikų ypatybė. Šitokiu būdu į refleksijos naratyvą grįžta ir "ypatingi" kasdienybės fragmentai. Žinoma, reikia turėti galvoje išlygą, kad dažnai "sugražinamos" tos ypatybės, kurios tautologiniame, o ir moksliniame lygmenyje yra pripažintos kaip neišvengiamos ir todėl išteisintos, todėl žmogus gali apie savo kasdienį elgesį (pavyzdžiui, *blatą*) pasakoti nesivaržydamas, nejausdamas didesnės kaltės, kliudamasis socialiniu konsensusu "tokie buvo laikai".

Sovietmečiui skirtoje lietuviškoje istoriografijoje publikuoti dienoraščiai mažiau išnaudoti nei atsiminimų žanras. Tačiau kaip tik šiuose asmeniniuose užrašuose galime rasti daugiau užfiksuotos kasdienybės, įvairių jos detalių ir epizodų, kurie iš laiko perspektyvos netenka reikšmės arba yra tiesiog pamirštami, taip pat tam konkrečiam laikui būdingo mąstymo ir jausenos refleksijų, o ne retrospektyvių apmąstymų, išvalytų nuo "naivumo", intymaus atvirumo, ideologinių įtakų ir sociopolitinio prisitaikymo. Publikuotų dienoraščių mokslinė vertė labai skirtinga: vienuose sovietmečiui, ypač vėlyvajam periodui, skirti įrašai labai fragmentiški, lakoniški ir tušti, todėl juose galima rasti vos vieną kitą informatyvesnę, dažnai labai iliustratyvaus

⁷¹ Rapoportas S., *Images of Everyday Life in Mass Consciousness and Group's Life Style*. In: Taljūnaitė M. (ed.), *Everyday Life in the Baltic States*. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology, 1997, p. 24.

pobūdžio mintį ar faktą apie sovietinę kasdienybę⁷²; kiti tiesiog prisunkę faktų ir sodrių sovietinio gyvenimo vaizdinių. Pastaroji savybė ypač būdinga disidentiškai nusiteikusiems asmenims, kurie sąmoningai ar instinktyviai jautė poreikį užfiksuoti kuo daugiau sovietinių realijų, ypač neigiamas ir absurdiškas jų puses. Toks užsiangažavimas galėjo sąlygoti spalvų sutirštinimą, jį taip pat lydėdavo labai kategoriški antisovietiniai pareiškimai. Pavyzdžiui, Algirdo Statkevičiaus dienoraštis kupinas didaktinių, filosofinių pretenzijų turinčių samprotavimų apie "Dorą", "Tiesą", "Teisingumą", tačiau tuo pačiu jis labai kruopščiai rinko ir fiksavo savo asmeninius pastebėjimus ir iš kitų išgirstus pasakojimus, todėl dabar atsiveria labai intensyvus, gyvas, kasdieniškų neteisybių, neviešinamų faktų, gandų ir anekdotų pilnas kasdienybės vaizdas⁷³. Apskritai dienoraščiai neišvengia kitiems atsiminimų žanrams būdingų naratyvo savybių. Juos taip pat daugiau rašė aukštesnio išsilavinimo asmenys - tarp publikuotų dienoraščių nuodugnumu, apmąstymais, kritiškumu išsiskiria minėtų trijų kultūrininkų (M.Martinaičio, V.Kubiliaus ir R.Ozolo) dienoraščiai. Dienoraščiai taip pat pasižymi savita charakteristika, į kurią būtina atsižvelgti remiantis jais kaip šaltiniais:

(1) *Įsivaizduojamo adresato* problema. Nors dienoraščių autoriai paprastai adresatu laiko save (ir tik save: "rašau sau"), motyvuodami tokį sprendimą "noru vėliau prisiminti svarbius įvykius", "blogėja atmintis, todėl reikia pradėti užsirašyti", "išsikalbėti" ("išsilieti"), "mokausi sklandžiai dėstyti mintis/analizuoti save" ir kitomis asmeninėmis priežastimis, tačiau vargu, ar visais atvejais tokia motyvacija verta kliautis iki galo, nes vėliau priimti sprendimai ne tik nesunaikinti, bet dar ir publikuoti dienoraščius leidžia daryti prielaidą, kad dienoraščiais siekta "ateinančioms kartoms" išsaugoti savo gyvenimo istoriją, pateikti istorinio laiko biografinę versiją, galbūt pasiteisinti ir atskleisti sudėtingas vidinio pasaulio kolizijas "neramiais laikais", dienoraščio forma išsaugoti apmąstymus. Tokiais atvejais visuomet išlieka

⁷² Pavyzdžiui, nomenklatūros atstovų dienoraščių ištraukos: Jankauskas V., *Kolaborantas?: autobiografija*. Šiauliai: Šiaulių "Aušros" muziejaus leidykla, 2009; Štuikys V., *Gyvenu savo skausmą. Užrašų fragmentai*. Vilnius: "Gairės", 2004.

⁷³ Statkevičius A., *Anuo metu:...* Vilnius: "Šventaragio slėnis", 2001.

galimybė, kad jau rašymo metu dienoraščių autorius galvoja ne tik apie save, bet ir apie ateities adresatą, o tai galėjo būti ir artimieji, ir "plačioji visuomenė", ir istorikai. Savaiame suprantama, kad šitokia *įsivaizduojamo adresato* projekcija galėjo daryti įtaką minčių ir pastebėjimų koregavimui. O jeigu autorius orientuojasi į minčių raišką, intelektualinę ir meninę kūrybą bei savistabą, profesinę savirealizaciją, joje mažai vietos lieka kasdienybės faktams ir įvykiams. Tokie dienoraščiai būdingi menininkams⁷⁴, vienas kitas autorius mėgino dienoraščius tematiškai atskirti ir leisti atskiromis knygomis⁷⁵.

Be to, visuotinės kontrolės ir paplitusio sekimo sąlygomis atsiranda neplanuojamas ir neprognozuojamas adresatas, *įsivaizduojamas adresatas* prieš autoriaus valią. Baimė, kad dienoraščiai pakliūs į KGB ir partijos organų rankas, gali įjungti vidinį autocenzūros mechanizmą, t.y. nutylėti tam tikrus faktus ar vertinimus, sušvelninti jų toną. Rizikingiausiai dienoraščių autorių grupei priklausęs disidentas Antanas Terleckas kai kuriuos dienoraščius iš baimės sudegino, kitus kruopščiai slėpė, o tekstą apdrausdavo pavojingiausias mintis priskirdamas išgalvotiems personažams ir papildydamas asmeniniais prosovietiškais samprotavimais⁷⁶.

(2) *Redagavimas*. Moksliskai parengtų ir publikuotų dienoraščių (kaip, pavyzdžiui, Vytauto Kubiliaus⁷⁷) išleista vos vienas kitas, o daugumą kitų dienoraščių publikavo dar gyvi patys autoriai arba jų artimieji, taip pat patikėtiniai (bičiuliai, kolegos). Netgi V.Kubiliaus dienoraščių atveju, kaip atkreipė dėmesį istorikas V.Klumbys, kyla klausimas apie jų pilnumą, nes kai

⁷⁴ Pavyzdžiui, žr. Adomaitis R., *Mintys scenos paraštėse...*; Masiulis A., *Tema: visada yra galimybė (ištraukos iš dienoraščio, kelionių įspūdžiai, repetacijų užrašai)*. Kaunas: "Kriminalistika", 2011; Noreika L., *Aktorius dienoraščiai*. Vilnius: "Scena", 1999.

⁷⁵ Be aukščiau minėto aktorius L.Noreikos dienoraščio, skirto profesinei veiklai, kitas dvi knygas jis paskyrė daugiausia atsiminimams ir dienoraštiniam įrašams apie kitus žmones: Noreika L., *Vidurnakčio užrašai: dienoraščiai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001; Noreika L., *Čiurlonio 16: dienoraščiai, atsiminimai*. Vilnius: "Scena", 2003. Filosofas Romualdas Ozolas taip pat aukščiau minėtą dienoraščių knygą vadino "kultūros gyvenimo štrichai", t.y. išorinio pasaulio stebėjimu, o į kitą knygą sudėjo "asmeninio dvasinio gyvenimo štrichus". Žr. Ozolas R., *Išsivadavimas:...*

⁷⁶ Terleckas A., *25-ieji Lietuvos okupacijos metai: rezistentų dienoraštis*. Kaunas: "Judex", 2006, p. 7-8.

⁷⁷ Kubilius V., *Dienoraščiai: 1945-1977...*; Kubilius V., *Dienoraščiai: 1978-2004...*

kurių anksčiau publikuotų ištraukų pilnai išleistuose tomuose nėra⁷⁸. Ši aplinkybė verčia išlaikyti kritinę distanciją, nes prieš dienoraščių išleidimą pats autorius ar jo patikėtiniai gali susirūpinti, kaip "nesukompromituoti" ir pateikti "gražesnę" autoriaus portretą, taip pat iškupūriuoti "pernelyg intymias", artimus žmones arba "dar gyvus" asmenis liečiančias pastabas, ištrinti kritiškus ar, priešingai, laikotarpiui pasikeitus, pernelyg nekritiškai skambančius vertinimus. Apsisprendę publikuoti dienoraščius, autoriai dažnai pasirenka "saugesnę" variantą - spausdinti tik ištraukas arba įrašus papildyti retrospektyviais komentarais. Tipiškas tokio dienoraščio pavyzdys - poeto Algimanto Baltakio publikuoti dienoraščių fragmentai⁷⁹. Savo sprendimą jis motyvuoja tuo, kad atrinkta daugiau jo santykius su Eduardu Mieželaičiu atspindintys dienoraščių epizodai, todėl jie galėtų būti naudingesni sovietinių rašytojų tarpusavio santykius, profesinius, intelektualinius ir socialinius ryšius nagrinėjantiems tyrėjams. Tuo tarpu kasdienybės įtarpai eliminuoti, kartais tik iškupūriuotoje vietoje paliekant komentarą⁸⁰. Kai kurių kitų autorių dienoraščių įrašų atrankos kriterijai apskritai neaiškūs arba labai abstraktūs ("apie meno esmę ir gyvenimo prasmę"⁸¹), atrodo, kad jie atsiminimų rinkiniuose atlieka tik iliustracinę funkciją, todėl iš nuotrupų sudėtinga susidaryti bent kiek pilnesnę vaizdą, o atskiri faktai paliekami be konteksto.

Nemažai autorių mėgsta dienoraščiuose palikti komentarus šalia autentiškų įrašų ir paprastai stengiasi juos atskirti⁸², bet neprofesionalus redagavimas palieka įtartinų vietų⁸³. Kituose dienoraščiuose papildomų komentarų nėra, tačiau atidesnis skaitymas rodo, kad įrašas negali būti

⁷⁸ Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009, p. 19.

⁷⁹ Baltakis A., *Gimiau pačiu laiku: iš dienoraščių 1960-1997*. Vilnius: "Tyto alba", 2008.

⁸⁰ "Toliau pasakojama apie mūsų gausios šeimos visokiausias bėdas: apie seseriai Nijolei padarytą sunkią operaciją, brolio Rimo vargus, grįžus iš kariuomenės, apie kito brolio Vyto, teisininko, romaną, dėl kurio jam teko atsisveikinti su darbu prokuratūroje. Dienoraštį vėl cituosiu nuo ten, kur pasakojimas prašviesėja." Žr., *Ibid.*, p. 30-31.

⁸¹ Vengris A., *Svajonės ir klajonės*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 84.

⁸² R. Grigas prie įrašų prideda ne tik komentarus, bet ir KGB agentūrinius pranešimus, archyvinis dokumentus, jo rašytus ar gautus laiškus. Žr. Grigas R., *Dienoraščio langą pravėrus: 10 mano jaunystės metų (1956-1965)*. Vilnius: "Knygų kelias", 2011.

⁸³ Pavyzdžiui, aktorius A. Masiulis ryškiai atskiria komentarus nuo įrašų, tačiau kai kur, regis, tai padaryti pamiřta: "Guliu Abromiškėse, gydausi stenokardijos paūmėjimą (vėliau paaiškėjo, kad tai buvo infarktas)". Žr. Masiulis A., *Tema:...*, p. 138.

autentiškas, todėl kyla klausimas apie viso dienoraščio patikimumą. Pavyzdžiui, turiningame ir įdomiame gydytojo Jono Stankaus dienoraštyje nesunku rasti loginių neatitikimų. Pavyzdžiui, viename įrašė jis pasižymi: "Šiandien iš labo ryto tiesiai iš darbo mane išsikvietė sveikatos apsaugos ministro pavaduotojas P.Lazutka ir pasiūlė man būti Vilniaus miesto Tarybų rajono sveikatos apsaugos skyriaus vedėju". J.Stankus rašo, kad pasiūlymą atmetė, todėl viceministras supyko, ir tame pačiame įrašė palieka tokią pastabą: "Po to kurį laiką jis neatsakydavo susitikus į mano pasveikinimą"⁸⁴. Kyla klausimas, kaip autorius rašydamas galėjo nuspėti ateitį, kad su juo po to "kurį laiką" (akivaizdu, kad turima galvoje ne ta pati diena) nesisveikins? Kitoje vietoje J.Stankus mini A.Terlecko ir Juliaus Sasnausko teismą, bet viena pastaba kelia įtarimų, ar nebuvo įterpta gerokai vėliau: "Jie, kaip įprasta tokiais atvejais tų laikų spaudoje, apibūdinami neigiamai"⁸⁵. Ar autorius, aprašydamas dabartį, gali vartoti posakį "tų laikų spaudoje"? Kiti autoriai dienoraščių ištraukas sudeda šalia publicistikos, laiškų, atsiminimų, per daug nesirūpindami jų datavimu, pateikimo precizika⁸⁶.

(3) *Fragmentiškumas*. Dienoraščių fragmentiškumą sąlygoja ne tik pačių autorių padaryta atranka publikacijai, bet ir dienoraščių rašymo ypatybė - retas žmogus sugebėjo nuosekliai ir periodiškai ilgą laiką užrašinėti savo kasdienybę, todėl pagal datas galime spręsti apie smarkų bangavimą, intensyvesnio rašymo periodus ir užmiršimo atoslūgius. Kai kuriai autoriai tiesiog savotiškai išsikvepia - pradėjus nuo visapusiško pasaulio stebėjimo ir gilios savistabos, jų poreikis užrašyti savo mintis ir emocijas ima slūgti, dienoraščio tekstas vis dažniau trūkinėja, o mokslinio tyrimo požiūriu -

⁸⁴ Stankus J., *Tarp dienoraščio eilučių*. Vilnius: "Danielius", 2005, p. 107.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 220. Komentarai palikti be skiriamųjų ženklų ir kitų autorių dienoraščiuose, pavydžiui, toks 1980 m. kovo 18 d. teatrologo A.Vengrio įrašas (pabraukta mano): "Šiandien 19 val. Respublikinėje bibliotekoje (dabar M.Mažvydo vardo b-ka) įvyko susitikimas su Justinu Marcinkevičiumi". Žr. Vengris A., *Svajonės ir klajonės...*, p. 92.

⁸⁶ Aktoriaus R.Adomaičio knygoje ištraukos iš dienoraščių datuojamos tik labai apytikriai (pvz., "Iš mokyklinio dienoraščio/ Pasvalys, 1951-1954" arba "Studijų metai/ Vilnius, 1955-1962), dažnai atskira pastraipa prasideda ir baigiasi daugtaškiu, todėl suponuoja mintį, kad ji paimta iš platesnio konteksto. Taigi tai labai selektyvus tekstas, atrinkti daugiau apmąstymai nei kasdienybės fiksacija. Kai kuriuos įrašus papildoma pastabos, kurios, panašu, padarytos jau sudarant knygą - jose bandoma paaiškinti ar išgryninti mintį, kai kur tai primena pasiteisinimą. Žr. Adomaitis R., *Mintys scenos paraštėse...*

praranda vertę. Tokio dienoraščio pavyzdžiu galėtume laikyti Onos Pajedaitės knygą. Jos pradžioje sudėti atsiminimai iš vaikystės ir jaunystės, vėliau seka gana platūs, išsamūs, pastabūs ir intymūs, literatūriški, dažnai stipriai supoetinantis realybę įrašai. Tačiau maždaug nuo 1960 metų įrašai labai retėja ir vėlyvojo sovietmečio laikotarpiu lieka vos vienas kitas, kol knygos pabaigoje juos pakeičia kelionių užrašai⁸⁷.

Iš laiko perspektyvos šis bangavimas trukdo susidaryti išsamesnį vaizdą, be to, kai kurie moksliniam tyrimui įdomūs įvykiai "nutrūksta" vos paminėti arba lieka be atomazgos. Lygiai taip pat minimi faktai, įvykiai ir aplinkybės be pradžios, be platesnio konteksto, todėl lieka labai migloti, neapibrėžti, reikalaujantys atskiro tyrimo (tokiu pačiu būdu gali iškilti ir likti nepaaiškinti vardai, nesukonkretintos vietovės). Todėl kyla didelė rizika, kad iš nuotrupomis pateiktų faktų bus pasidarytos klaidingos išvados, nes nėra žinomos visos aplinkybės ir situacijos. Taip pat remiantis vien dienoraščių informacija, tenka labai atsargiai vertinti jų autorių požiūrį ir mąstymą, santykį su socialine ir politine aplinka, ideologija, nors ėmus tirti prasmių raišką ir sklaidą neišvengiamai tenka ieškoti vidinių žmogaus refleksijų ir lyginti jas su elgsena. Pavyzdžiui, iš Jono Dagio dienoraščio susidaro įspūdis apie nuosaikią, prie sovietinės realybės prisitaikusią ir ideologinei socializacijai pasidavusią, nors kartais ir pabambančią asmenybę. Štai po A.Gudaičio-Guzevičiaus mirties jis užsirašo: "Tie romanai ["Kalvio Ignoto teisybė", "Broliai", "Sąmokslas" - *T.V.*], be abejo, turėjo ir tebeturi didelės reikšmės lietuvių jaunimo auklėjimui komunistine dvasia"⁸⁸. Atrodo, kad sovietinės šventės jam teikia nuoširdų džiaugsmą ir net nuėjęs atiduoti balso visiškai formaliuose ir bergždžiuose rinkimuose jis rašo: "Ši diena - dviguba šventė: Kazimiero vardadienis ir TSRS Aukščiausios Tarybos rinkimai"⁸⁹. Tačiau jį pažinojusi biologė Ž.L. tvirtina, kad J.Dagys pasižymėjo subtilia ironija, kurią išlaikydavo ir santvarkos atžvilgiu⁹⁰. Ar dienoraščio toną lėmė minėtas *įsivaizduojamas adresatas* prieš

⁸⁷ Pajedaitė O., *Viską lengvai!: dienoraščiai su prierašais*. Vilnius: "Naujoji Romuva", 2009.

⁸⁸ Dagys J., *Dienoraštis*. Vilnius: Botanikos instituto leidykla, 2006, p. 149.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 457.

⁹⁰ Autoriaus pokalbis su biologe Ž.L., 2012 01 14.

autorius valią? O gal dienoraščių įrašams perskaityti reikalingas ypatingas būdas, ironijos rekonstrukcija? Pavyzdžiui, šį įrašą galima perskaityti ir kaip sovietinei ideologijai lojalaus asmens pastabą, ir kaip giliai ironišką įgėlimą: "Vilės baliuje gražią kalbą pasakė E.Kairytė apie tris motinas: tą, kuri mane pagimdė, tą, kuri mus maitina, t.y. žemė maitintoja, ir chemiją, kuri mus dengia įvairiais sintetiniais gaminiais. Kažkaip ji užmiršo pasakyti, kad yra dar ketvirtoji motina, kuri mus visą laiką sergsti ir globoja - tai Partija"⁹¹.

Po to, kas jau buvo pasakyta apie (auto)refleksijos šaltinių grupes, nedaug ką telieka pridurti prie dar vienos iš jų - laiškų⁹². Be publikuotų laiškų⁹³, taip pat buvo naudotasi archyvu "Asmeninės lietuvių rašomosios kalbos duomenų bazė"⁹⁴. Nors laiškai, ypač tarp artimųjų, atrodytų, turėtų atstovauti intymiausiai žmogaus gyvenimo sferai, tai nereiškia, kad juose išvengiama ne tik nesąmoningų, bet ir sąmoningų klaidų ar klaidinimų. Pavyzdžiui, viename laiške rašytojas Juozas Baltušis rašo, kad jo dukrą Ritą Radijo komiteto vadovybė "nuėmė ją nuo laidų, kuriose nagrinėjami moralės klausimai"⁹⁵. Tačiau pati Rita Baltušytė tvirtina, kad Radijo komiteto vadovai ne savo iniciatyva tai padarė, kaip teigė J.Baltušis, o buvo paraginti paties rašytojo skambučio⁹⁶.

⁹¹ Dagys J., *Dienoraštis...*, p. 176.

⁹² Apie epistolinių tekstų publikavimo ypatybes daugiau skaitykite: Kučinskienė A., *Epistolinių tekstų leidimas Lietuvoje: teorija ir praktika*. In: Lietuvių Katalikų mokslo akademijos metraštis, 2012, t. 36.

⁹³ Baltušytė R. (sud.), *Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt.* Vilnius: "Kultūros barai", 2010; Kubilius V., *Lauksiu atsakymo: laiškai, novelės*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006; Grigienė J. (sud.), *Kazio Grigo pokalbiai laiškais*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006; Sasnauskas J., Terleckas A., *Jeį esame čia: laiškai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2000; Raškauskas J. (sud.), *Esi graži ir nuostabi: dainininkės Beatricės Grincevičiūtės artimųjų laiškai ir atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus Zanavykų bendrija, 1998.

⁹⁴ Projekto, kurio metu renkami laiškai, iniciatorė yra Iliojaus universiteto Čikagoje PLB Lituanistikos katedra ir jos prof. Giedrius Subačius. Projektą vykdo Lietuvių kalbos institutas kartu su Nacionaline M.Mažvydo biblioteka. Autorius dėkoja prof. G.Subačiui už leidimą pasinaudoti šiuo archyvu, o už didelę pagalbą ir patarimus - Aurelijai Tamošiūnaitei. Daugiau apie projektą galite skaityti: Litvinskaitė D., Tamošiūnaitė A., *Asmeninės lietuvių rašomosios kalbos duomenų bazės (AKdb) sumanymo ištakos ir pirmieji darbai*. In: "Archivum Lithuanicum", 2011, No. 13, p. 399-405.

⁹⁵ Baltušytė R. (sud.), *Juozas Baltušis iš arti...*, p. 145.

⁹⁶ Autoriaus pokalbis su žurnaliste Rita Baltušyte, 2011 09 13.

3. Istoriografija

Sovietmečio istoriografijos skirstymas į tris didžiąsias paradigmas (totalitarizmas, revizionizmas, postrevizionizmas) yra gerai žinomas ir pristatytas lietuviškuose akademinuose tekstuose⁹⁷. Todėl nedarysime naujos apžvalgos, o apsistosime ties mūsų darbui svarbiausiais aspektais - kasdienybės "atsiradimu" ir ideologijos reikšme istoriografijoje.

Postrevizionizmas ir kasdienybė. Polemizuodami su totalitarizmo teoretikais apie sisteminių galios pasiskirstymą ir jos vertikaliuosius srautus, revizionistai nudreifavo į socialinę istoriją, kur atskleidžiami socialiniai procesai turėjo parodyti, kad režimas ne tik nekontroliavo visų visuomenės segmentų kaip monolitinio vieneto, o politinės iniciatyvos ir nutarimai turėjo nenuspėjamų pasekmių, bet ir režimo politiką dažnai galima interpretuoti kaip atsaką į šiuos procesus. Pavyzdžiui, Sh.Fitzpatrick rašė, kad stalininio režimo vykdytą indoktrinaciją reiktų suprasti ne tik kaip marksistinių-leninistinių dogmų mokymą, o kur kas platesne prasme - kaip naujų socialinių ir kultūrinių normų ugdymą, nes indoktrinacijos ir apskritai švietimo pabrėžimas buvo reakcija į iškilusius socialinius poreikius. Stalininėje visuomenėje didelis skaičius gyventojų turėjo išmokti naujų įgūdžių ir perprasti naujus socialinius vaidmenis, nes visuose sluoksniuose vykstančio socialinio judėjimo viršun (angl. *upward mobility*) metu kito jų pozicija⁹⁸.

⁹⁷ Marcinkevičienė D., *Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos*. In: "Lietuvos istorijos metraštis", 2003, No. 2; Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje...*, p. 33-38; Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 209-259. Nemėgindami atkurti visos kelis dešimtmečius trukusios diskusijos, paminėsime keletą reprezentatyvių tekstų. Totalitarizmo ir revizionizmo varžytuves politiniame kontekste yra aprašęs: Gleason A., *Totalitarianism: the Inner History of the Cold War*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995. Per asmeninę akademinę biografiją revizionizmo priešpriešą totalitarizmui ir vidinį susiskaldymą yra pristačiusi: Fitzpatrick Sh., *Revisionism in Retrospect: a Personal View*. In: "Slavic Review", 2008, Vol. 67, No. 3. Taip pat žiūrėkite revizionistų nepasitenkinimą sukėlusį jos tekstą, raginusį akcentuoti ne politinę, o socialinę istorijos dimensiją: Fitzpatrick Sh., *New Perspectives on Stalinism*. In: "Russian Review", 1986, Vol. 45, No. 4. Po Sovietų Sąjungos griūties įvykusį totalitarizmo tezių permąstymą atspindi: Siegel A. (ed.), *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam-Atlanta: "Rodopi", 1998. Taip pat: Laqueur W., *The Dream That Failed: Reflections on the Soviet Union*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995, p. 77-130.

⁹⁸ Fitzpatrick Sh., *New Perspectives on Stalinism...*, p. 366.

Tokių procesų tyrinėjimams revizionistai turėjo perspektyvą "iš viršaus" (būdingą totalitarizmo teoretikams) pakeisti perspektyva "iš apačios", t.y. nuo valdančiojo elito pereiti prie įvairių socialinių segmentų ar žemesnių klasių "paprastų gyventojų". Tačiau bendras debatų kontekstas⁹⁹ lėmė tai, kad net ėmęsi socialinės istorijos revizionistai iš esmės tiesiogiai ar netiesiogiai diskutavo dėl politinės istorijos pagrindinių postulatų, todėl daugumos jų dėmesio akirtyje išliko stalininis laikotarpis - pagrindinis totalitarizmo teoretikų ir revizionistų mūšio laukas. Dažnai tai reikšdavo, kad žvilgsnis "iš apačios" nepasiekdavo "dugno", t.y. dažniau analizuoti vidurinės ar žemesnės vadovavimo grandys nei "paprastų žmonių" veiksmai¹⁰⁰. Tik tais atvejais, kai istorikai iš tiesų imdavosi "paprastų žmonių" gyvenimos ir elgsenos, revizionistų darbuose atsirado kasdienybė, kaip pagrindinis šių žmonių likimo erdvėlaikis. Tačiau jeigu kasdienybę apibrėžiame pagal *įprastumo* kriterijų, turime pripažinti, kad stalininio tarpsnio kasdienybė pasižymėjo nekasdieniškumu, ir vargu ar šis nekasdieniškumas (kolektyvizacija, industrializacija, teroras, kultūros revoliucija, masinis socialinis judėjimas, ankstesnių vertybių diskreditavimas, etc.) bent iki karo įgavo kiek nors įprastumo požymių. Garsiausiame šios tematikos darbe "Everyday Stalinism" jo autorė Sh.Fitzpatrick pažymi, kad knyga skirta "kasdienybei nepaprastais laikais", o joje aprašomų "mažųjų" žmonių gyvenimas nebuvo "normalus"¹⁰¹. Todėl stalininės kasdienybės istorija daugiausia pasakoja apie bandymus normalizuoti "nenormalumą", apie prisitaikymą prie naujų sąlygų ir naujų normų įsisavinimą, apie pastangas (iš)gyventi smurto, baimės ir netikrumo akivaizdoje, apie besiformuojančius naujus elgsenos, gyvenimos ir mąstysenos įpročius, apie mėginimus išsaugoti ir surasti "žmogiškąją laimę" permanentinio nepastovumo sąlygomis¹⁰².

⁹⁹ Sheila Fitzpatrick prisimena, kad 1980-ųjų pradžioje buvo jaučiamas nuolatinis spaudimas kiekviename viešame susibūrimo diskutuoti apie stalininį terorą ir valymus. Žr. Fitzpatrick Sh., *Revisionism in Retrospect:...*, p. 692.

¹⁰⁰ Getty J.A., *Origins of the Great Purges: the Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

¹⁰¹ Фицпатрик Ш., *Повседневный сталинизм: социальная история Советской России в 30-е годы: город*. Москва: РОССПЭН, 2001, p. 7.

¹⁰² Figes O., *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. London: "Penguin Books", 2008.

Apskritai revizionistams daugiau rūpėjo visuomenė ir jos veiksmai (socialiniai procesai), o postrevizionistai susikoncentravo į diskurso analizę ir subjektus. Jie praplėtė perspektyvą "iš apačios", kasdienybė tapo pagrindiniu tyrimo lauku, kuriame atskiri subjektai neišvengiamai susiduria su ideologija. Tai buvo svarbus poslinkis, nes jis, be kita ko, reiškė grįžimą prie gilesnės ideologijos reikšmės ir jos santykio su žmonėmis analizės, ir šia prasme mūsų darbas aiškiai priklauso postrevizionistinei paradigmai, kuriai rūpi, kaip "ideologinės nuostatos įgyvendinamos kasdieniu lygmeniu"¹⁰³. Nors Stephenas Kotkinas savo darbe "Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization" nagrinėjo stalininių laikų visuomenę, tačiau jis priėjo ir vėlesniems laikams svarbią išvadą: kalbėdamas apie stalinizmą, kaip socializmo "civilizaciją", jis nurodo, kad susikūrė ne tik naujos institucijos ir politinis valdžios monopolis, bet ištisa simbolių, požiūrių ir vertybių sistema, kalba ir naujos kalbėjimo formos, naujos elgsenos viešame ir privačiame gyvenime, nauji identitetai ir gyvenimo būdas¹⁰⁴. Jis nurodo, kad 4-ojo dešimtmečio Sovietų Sąjungoje socializmo kūrimo rezultatai ne visai atitiko bolševikų intencijas, tačiau tai nereiškia, kad šiuos ketinimus istorikas turėtų ignoruoti, nes būtent jie (planai, programos, politiniai sprendimai) suformavo tą veiksmų lauką, kuriame veikė atskiri individai. Todėl ir ideologijos svarbos negalima nuvertinti, net jei kai kurie jos principai kartais buvo keičiami ar praktiškai pažeidžiami¹⁰⁵. Tik į tai atsižvelgdami, pasak S.Kotkino, galime sužinoti, kokį gyvenimą žmonės galėjo gyventi ir kaip jie šį gyvenimą suprato patys¹⁰⁶. Kasdienybės lygmeniu jis išvėlgė "dvikryptę kovą": nepalyginti galingesnei sovietinės valdžios kontrolei žmonės priešinosi (dažniausiai netiesiogiai) savo kasdieniu elgesiu, laviruodami tarp taisyklių - jie tapo "žaidimo taisyklių" ekspertais, susikurdami erdvės manevrams¹⁰⁷. Todėl jam atrodo prasminga žvilgsnį nukreipti nuo to, kam partija ir jos programos užkirto kelią, prie to, ką sąmoningai ar

¹⁰³ Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje*:..., p. 36.

¹⁰⁴ Kotkin S., *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997, p. 14, 23.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 152.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 21.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 154-155, 224-225.

nesąmoningai atvėrė¹⁰⁸. Tuo pačiu S.Kotkinas neatmeta tikėjimo ideologija problematikos svarbos ir teigia, kad vargu, ar galima kalbėti apie bent kiek plačiau išplitusį radikalų netikėjimą. Greičiau, pasak jo, kiekvieno žmogaus galvoje koegzistavo "netikėjimo" ir "tikėjimo" elementai, o tikėjimą labiausiai palaikė režimo vykdyta "socialinės gerovės" politika¹⁰⁹.

Taigi S.Kotkinas, kaip postrevizionistas, skverbiasi į sovietinio žmogaus mąstymą, mintis, vidinį pasaulį¹¹⁰, bet tuo pačiu nurodo ir ideologijos vaidmenį kuriant kasdienio socialinio gyvenimo "žaidimo taisykles" ir jos įtaką "veikimo laukui", taigi socialinėms elgsenoms, ne tik vidiniams įsitikinimams. Vėlyvučiu sovietmečiu, kaip vėliau parodysime, prasmingiau kalbėti būtent apie šį "išorinį" ideologijos poveikį. Kai kurie postrevizionistai šią problemą sprendžia pasitelkdami diskurso analizę. Jau kiek aptartas A.Yurchakas *steigiamojo* ir *atliekamojo* matmens koncepciją skolinosi iš lingvistinių teorijų ir papildė ją Claude'o Leforto pasiūlytu paradoksu, kad norėdamas atlikti politinę galios reprodukavimo funkciją ideologinis diskursas privalo teigti reprezentuojąs "objektyvią tiesą", egzistuojančią už jo ribų. Ši vidinį prieštaravimą gali "paslėpti" tik "šeimininkas" (angl. *master*), kuris pristatomas, kaip pats esantis už ideologinio diskurso ir valdantis eksternalizuotą "objektyvios tiesos" žinojimą¹¹¹. Tokio "šeimininko" vaidmenį pavyko įgyvendinti tik J.Stalinui, su kurio mirtimi savotiškai apmirė ir autoritetinis diskursas - negalėdamas keisti turinio, jis pavirto gryna forma, įsivyravo "formos hegemonija". Akivaizdu, kad diskursinė metodologija sąlygoja tyrimo medžiagą - tai "tekstinė" išsklotinė: autoritetinio diskurso lingvistinių ir vizualinių ženklų "hipernormalizacija" ir elgsenos ritualizacija, t.y. formali tam tikrų kodų kartotė ir dauginimas. A.Yurchako koncepcijoje autoritetinis diskursas kasdienybės plotmėje veikia tik kaip priedanga - nors jis įgalina *atliekamojo* matmens "normalų gyvenimą", tačiau neturi didesnės jam įtakos, todėl antropologas prieina prie išvados, kad "skirtinga realybė iš tiesų

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 22.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 228.

¹¹⁰ Marcinkevičienė D., *Sovietmečio istoriografija*:..., p. 101.

¹¹¹ Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More*..., p. 11.

išsprogo sovietiniame pasaulyje galingomis, daugialypėmis ir netikėtomis formomis"¹¹². Kiek aukščiau jau ginčijome tokią tezę ir teigėme, kad prisirišimas prie autoritetinio diskurso prisidėjo ir prie *atliekamojo* matmens praktikų. Diskusija, kaip diskurso analizė parodo, kad subjektas neišvengiamai įsipareigoja autoritetiniam diskursui, bet mažai ar visai nekalba apie tai, kaip šis įsipareigojimas veikia jo kasdienį gyvenimą ir kuriuos jo aspektus, išplėtota skyriuje 1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties.

Posttotalitarizmas ir ideologija. Todėl mūsų darbe išliko reikšmingas totalitarizmo teoretikų mokyklos įdirbis, kur ideologijos ir viešosios srities kontrolės tema niekada nebuvo praradusi savo pozicijų ir galėjo daugiau pasakyti apie valstybės aprėptų gyvenimo sričių valdymo mechanizmą. Antrosios kartos totalitarizmo teoretikai, arba neototalitarizmo teoretikai kartais net radikaliai akcentuoja ideologijos reikšmę Sovietų Sąjungos egzistavimui tiek prieš, tiek po destalinizacijos¹¹³. Jie taip pat gynė tezę, kad sovietinis režimas išliko totalitarinis iki pat griūties, o žlugimo priežastimi nurodė tai, kad režimas buvo nereformuotinas¹¹⁴.

Kadangi totalitarizmo teoretikų mokykla dažniausiai kritikuota už "politinį angažuotumą", sociologas V.Shlapentokhas mėgino savotiškai "neutralizuoti" totalitarizmo sąvoką ir pasiūlė funkcionalistinę "normalios totalitarinės visuomenės" koncepciją. Pasak jo, sovietinė sistema funkcionavo ir nuolat reprodukuojo save kaip klasikinę totalitarinę valstybę nuo gyvavimo pradžios iki pabaigos¹¹⁵. Funkcionalistinį (arba civilizacinį) metodą jis priešino su "hierarchiniu", kuris tiek totalitarizmo, tiek revizionizmo paradigmoje esą siekia sovietinį režimą pademonstruoti kaip "nenormalų". Sovietinę visuomenę jis traktuoja kaip valdomą rafinuotos totalitarinės kontrolės mechanizmą, tačiau tai nereiškia, kad pati visuomenė suvokiama supaprastintai: priešingai, V.Shlapentokhas tvirtina, kad režimo mašinerija buvo itin sudėtinga, ir nors

¹¹² *Ibid.*, p. 76.

¹¹³ Tokiu "radikalumu", pavyzdžiui, pasižymėjo prancūzas Alainas Besançonas. Žr. Gleason A., *Totalitarianism:...*, p. 137.

¹¹⁴ Malia M., *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia 1917-1991*, New York: "Free Press", 1994.

¹¹⁵ Shlapentokh V., *A Normal Totalitarian Society: How the Soviet Union Functioned and How It Collapsed*. New York: M.E.Sharpe, 2001.

visuomenė buvo stipriai centralizuota, tai anaiptol nereiškė valdymo efektyvumo, nes žemo rango pareigūnai dažnai ignoruodavo centro direktyvas, apgaudinėjo vadovus ir kartais net sabotuodavo įsakymus. Taigi jo totalitarinis valstybės modelis atsisako "totalios" kontrolės idėjos ir teigia, kad valstybė nesugebėjo kontroliuoti kiekvieno individo viešo ir ypač privataus gyvenimo. Jeigu J.Stalino laikais nomenklatūra ir inteligentija susidūrė su griežta privataus gyvenimo kontrole, o visa visuomenė - su švelnia, tai 8-9-ajame dešimtmetyje režimas privačiam gyvenimui apskritai tapo abejingas. Tačiau jis vis dėlto tvirtina, kad ne tik prievarta ir represijos, bet ir žmonių tikėjimas sistemos legitimumu ir netgi jos viršenybe ikirevoliucinės Rusijos ir kapitalistinių Vakarų atžvilgiu formavo žmonių paklusnumą ir tinkamą elgesį¹¹⁶. Nors V.Shlapentokhas remiasi sociologiniais duomenimis, atrodo, kad jie daugiau kalba apie sovietinės Rusijos gyventojus ir vargu ar gali būti pagal analogiją perkelti į sovietinės Lietuvos (o greičiausiai ir daugumos kitų sovietinių respublikų) kontekstą. Apskritai vėliau parodysime, kad net jei negalima kalbėti apie tikėjimo komunistine ideologija išnykimą vėlyvuju sovietmečiu, akivaizdu, kad totalitarizmo teoretikai pernelyg kliaunasi šiuo faktoriumi ir grindžia juo režimo legitimumą, ignoruodami stiprų ideologinio poveikio žmonių "protams ir širdims" išblėsimą.

Tad mūsų darbui naudingesnė pasirodė ketvirtoji sovietmečio istoriografijos kryptis - posttotalitarizmas. Ji nėra įsitvirtinusi tarp kitų trijų paradigmu, turi daugiau išplėtotus teorinius metmenis nei jais pagrįstas istorines studijas, o savo problematika yra arčiau ne totalitarizmo teoretikų, nuo kurių skiriasi visiškai kitokia postalininio laikotarpio traktuote, bet postrevizionistų, todėl galėtų būti įvardinta kaip jos atšaka. Posttotalitarizmo koncepcijos pradėjo formuotis 8-ajame dešimtmetyje, pirmiausia, Rytų ir Vidurio Europos mąstytojų tekstuose - apie stalininį totalitarizmą kalbėjęs lenkas Leszekas Kolakowskis savo 1971 metų esė paskelbė, kad po J.Stalino mirties komunistinė ideologija atrofavo¹¹⁷, o čekoslovakų disidentas

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 11.

¹¹⁷ Gleason A., *Totalitarianism:...*, p. 175.

Vaclavas Havelas 1979 metais paskelbė garsųjį darbą "The Power of the Powerless", kuriame, kaip jo įžangoje pastebėjo Johnas Keane'as, suformuluota "slegiančiai naujo" sovietinio tipo režimo idėja¹¹⁸. Būtent V.Havelas pasiūlė terminą "posttotalitarinė sistema", o tekstą galima laikyti programiniu. Jis teigia, kad priešdėliu "post-" jis ne tiek mėgina paneigti naujo tipo režimo "totalitariškumą", kiek pabrėžti jo kitoniškumą nuo tradicinių diktatūrų ir nuo tradiciškai suvokto totalitarizmo¹¹⁹. V.Havelo teigimu, ideologija nebedaro didesnės įtakos žmonių mąstymui, bet tai nėra svarbu, nes ideologija vis tiek atlieka savo vaidmenį: "Posttotalitarinė sistema" prisiliečia prie žmogaus kiekviename žingsnyje, bet daro tai su ideologijos pirštinėmis¹²⁰. Ji veikia kaip tiltas tarp režimo ir žmonių, per kurį režimas pasiekia žmones, o žmonės - režimą, taigi juos integruoja. Žymiuoju pavyzdžiu apie daržovių pardavėją, kuris iškabina šūkį "Visų šalių proletariatai, vienykitės!", V.Havelas pateikė ideologijos funkcionavimo sovietiniame režime esmę: atrodo, kad pardavėjui beprasmiška viešai išpažinti savo lojalumą, tačiau toks veiksmas turi gilią prasmę - jo iškabos žmonės greičiausiai nepastebės, bet iš jų sudaryta visa kasdienybės panorama, ir todėl nors žmonės nepastebi detalės, jie puikiai suvokia visumą. Taigi pardavėjas iškelia šūkį ne tam, kad kas nors jį perskaitytų, bet tam, kad prisidėtų prie šios kasdienybės panoramos formavimo ir palaikymo. O ši panorama žmonėms nurodo, kaip kiti bendrapiliečiai elgiasi ir kaip todėl jie patys turėtų elgtis, jeigu nenori būti išstumti, izoliuoti ir atkirsti nuo visuomenės, taip pat rizikuoti prarasti ramybę ir saugumą¹²¹.

V.Havelo "posttotalitarizmo" sampratai būdingi trys komponentai: (1) sistemos kitoniškumas (bet vis dar) totalitariškumas ("prisiliečia kiekviename žingsnyje"), (2) ideologinio tikėjimo nykimas ir (3) ideologijos reikšmės išsilaikymas per funkcinę transformaciją. Vėlesnei posttotalitarizmo koncepcijos plėtotei būdinga tai, kad ji išlaiko antrą ir trečią komponentą, bet

¹¹⁸ Keane J., *Editor's Preface*. In: Havel V., *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*. Armonk, New York: M.E.Sharpe, 1990, p. 8.

¹¹⁹ Havel V., *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*. Armonk, New York: M.E.Sharpe, 1990, p. 27.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 30.

¹²¹ *Ibid.*, p. 35-36.

iš principo atsisako pirmojo ir formuluoja priešingą tezę: priešdėlis "post-" nurodo, kad režimas kilo iš totalitarinės būklės ir paveldėjo jos struktūras, bet taip pat jis nurodo, kad tikrojo totalitariškumo nebėra, o teisingiau - jis palaipsniui nyksta, struktūros palengva irsta. Andrzej Walicki šiuos procesus konceptualizavo "detotalitarizavimo" ir "dekomunizavimo" sąvokomis¹²². Markas R.Thompsonas, be ideologijos vaidmens kaitos, kaip skirtumą tarp totalitarinio stalininio ir posttotalitarinio postalininio režimo išskiria politinę lyderystę: vieną charizmatinį vadą pakeičia biurokratizuotas kolektyvas¹²³, kurio nariai, baimindamiesi netekti postų ar būti nužudyti, ieško konsensuso ir atsisako plačiai taikyti represinius metodus¹²⁴. Kitas skirtumas - pliuralizmo galimybės atsiradimas. Valstybė vis dar siekia valdyti visas gyvenimo sritis, todėl teoriškai ir dažnai praktiškai nėra leidžiamos saviorganizacijos iš apačios be valstybės legitimacijos ir priežiūros, tačiau realiai tokios pliuralistinės iniciatyvos randasi, nors ir labai fragmentiškai bei negausiai, palyginti su visa visuomenės sandara. Iš principo galima kalbėti apie dvejopą pliuralizmą: (1) institucinis pliuralizmas - tai partijos sukurtos ir kontroliuojamos organizacijos, kurios vis dėlto pasižymi diversifikuotais, netgi nacionalinį atspalvį turinčiais interesais¹²⁵; (2) neinstitucinio pliuralizmo apraiškos - režimui nepavaldžios, tačiau tik retai politinius motyvus turinčios ir egzistavimo prasme labai trapios (bet kada jų veikla gali būti nutraukta) neformalios organizacijos. Būtent dėl to galima kalbėti apie disidentiją, taip pat politinio pamušalo neturinčią "paralelinę visuomenę", "antrąją kultūrą" ir t.t.¹²⁶ Be to, tam tikro laipsnio ir formos pliuralizmo pripažinimas svarbus ir tuo, kad jei totalitarinei teorijai būdinga subjektą paversti pasyviu objektu, tai šiuo atveju jam pradedamas

¹²² Walicki A., *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*. Vilnius: "Minties" leidykla, 2005, p. 583-657. Daugiau apie tai skaitykite skyriuje 1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties.

¹²³ L.Kolakowskis tai formulavo kaip vieno asmens autokratija *versus* oligarchija. Žr. Kolakowski L., *Marxist Roots of Stalinism*. In: Tucker R.C. (ed.), *Stalinism: Essay in Historical Interpretation*. New York: W.W.Norton and Company, 1977, p. 288.

¹²⁴ Thompson M.R., *Neither Totalitarian Nor Authoritarian: Post-Totalitarianism in Eastern Europe*. In: Siegel A. (ed.), *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam-Atlanta: "Rodopi", 1998, p. 312.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 314.

¹²⁶ Neinstitucinio pliuralizmo apraiškos Lietuvoje yra pristatytos: Kavaliauskaitė J., Ramonaitė A. (moks.red.), *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: "Baltos lankos", 2011.

"gražinti" jo subjektiškumas. Trečias skirtumas - tai visuomenės mobilizacijos paskirtis. Totalitariniuose režimuose, nors masių mobilizacija paprastai būdavo valstybės inicijuojama ir represijų (ar jų baimės) lydima, vis dėlto ji dažnai būdavo entuziastinga. Posttotalitariniame valdyme mobilizacija tapo ritualizuota ir išsikvėpusi - susirinkimuose utopiniai tikslai toliau kartojami, bet jais nuoširdžiai nebetikima¹²⁷, kitaip tariant, aktyvią mobilizaciją pakeitė pasyvus susitaikymas.

Būtent posttotalitarinio režimo kontekste galima kalbėti apie praktikų dvilypumą. Sistemine galia vis dar leidosi iš viršaus, todėl paveldėtos totalitarinės struktūros ir, kaip parodysime, socializacinis ideologijos vaidmuo nulemdavo *steigiančiasias* praktikas. Bet "apačioje", kasdienybės mikrolygmeniu, progresavo savotiškas išsisukinėjimas, totalitarinių struktūrų irimas sudarė galimybes rasti *atliekančiosioms* praktikoms, kurios prisidėjo prie dezintegracijos procesų, o kartais virsdavo "antidisciplininėmis" - nepolitiniu pasipriešinimu, sabotavimu ar manipuliavimu ideologinėmis vertybėmis ir normomis. Kitaip tariant, struktūros buvo deformuojamos ne atvirai jų atsikratant, bet keičiant jų prasmę.

Kasdienybės kultūra ir jos materializacija. Šalia trijų pagrindinių paradigmu ir prie jų besišliejančio posttotalitarizmo egzistuoja dar dvi sovietinei kasdienybei skirtų darbų grupės, įsiterpiančios tarp revizionizmo ir postrevizionizmo. Tai socialinės antropologijos ir materialinės kultūros tyrinėjimai, priskirtini kultūros istorijos kryptims - tik pirmieji kultūrą traktuoja daugiau antropologine prasme, kaip pasaulio įprasminimo ir ženklų bei elgesio sistema, o antrieji - kaip materialinę jos išraišką (objektai, simboliai, technologijos). Pirmajai istoriografijos grupei atstovauja Svetlanos Boym studija "Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia"¹²⁸. Autorė nurodo, kad ją labiausiai domina sovietinės kasdienybės "utopinė topografija" ir "jos slaptieji užkampiai", kitaip sakant, ji siekia nagrinėti kasdienybės

¹²⁷ Thompson M.R., *Neither Totalitarian Nor Authoritarian:...*, p. 316.

¹²⁸ Boym S., *Common Places:...* . Šiai grupei taip pat galėtume priskirti kur kas istoriškesnę studiją: Kharkhordin O., *The Collective and the Individual in Russia: a Study of Practices*. Berkeley, Los Angeles, London: University of Press, 1999.

dėsnius, jos estetiką ir alternatyvias erdves, peržengiančias oficialųjį diskursą¹²⁹. Bet iš tikrųjų jos interesai gerokai peržengia sovietmečio ribas - ji analizuoja, kaip naujo režimo sąlygomis konservuojasi, adaptuojasi ar transformuojasi tradicinė rusų kultūrinė atmintis. Tam ji naudojami "mitologijomis", tautinės savimonės bendrybėmis (angl. *common places*), nuolat atsikartojančiais naratyvais, kurie tam tikroje kultūroje yra priimami kaip natūralūs, nors iš tikrųjų buvo natūralizuoti, o jų istorinės, politinės ir literatūrinės šaknys užmirštos. Kitaip tariant, dekonstruodama kasdienybės kultūrą ji mėgina parodyti, kad sovietinės kultūros "mitais" tapusios bendrybės (čia įtraukiamos ir klišės, ir banalybės, ir kičas), nors politiškai atkirstos, iš tikrųjų turi gilesnes rusų kultūros šaknis. Studija iš esmės yra apie rusų kultūrą ir skatina permąstyti tas sociokultūrinės kategorijas, kurios paprastai interpretuojamos kaip kylančios iš komunistinės ideologijos. Pavyzdžiui, S.Boym įrodinėja, kad privatumas buvo svetimas rusų bendruomenėms dar gerokai prieš sovietmetį, o kova su *pošlost'* prasidėjo XIX a. Vis dėlto tokia genezė lietuviškame sovietinės kasdienybės kontekste marginalizuojasi, nes čia tos pačios sociokultūrinės kategorijos diegtos jau grynai kaip sovietinės ir jų kilmė tampa atraeiliu klausimu.

Antroji pakankamai gausi istoriografijos grupė, iš pirmo žvilgsnio, atlieka visiškai priešingą kasdienybės pjūvį, tačiau iš tikrųjų tai yra savotiškas tęsinys - ji nagrinėja, kaip šios vertybės ir idėjos realizuojasi, arba materializuojasi. Kultūros istorikų dėmesio sovietmečio materialinė kultūra susilaukė dėl trijų priežasčių: (1) ideologijos vaidmuo (kaip buvo laikomasi jos priesaikų ir kaip kito "proletarinės" ideologijos požiūris į daiktų pasaulį)¹³⁰; (2) sovietinės visuomenės socioekonominis deficitas ir skurdas (ir iš to išplaukiančios "išmonės" strategijos)¹³¹; (3) modernybės įtaką (per taikomąjį meną ir

¹²⁹ Boym S., *Common Places: ...*, p. 5.

¹³⁰ Buchli V., *An Archeology of Socialism*. Oxford: "Berg", 2000; Crowley D., Reid S.E., *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford, New York: "Berg", 2002.

¹³¹ Gerasimova E., Chuikina S., *The Repair Society*. In: "Russian Studies in History", 2009, Vol. 48, No. 1; Gurova O., *The Life Span of Things in Soviet Society: Notes on the Sociology of Underwear*. In: "Russian Social Science Review", 2009, Vol. 50, No. 4.

masas)¹³². Ideologinio išprasmėjimo kontekste šie darbai tarsi žengia vienu žingsniu toliau nei mes: jeigu tikrosios prasmės realizuojasi per praktikas, tai materialinę kultūrą galima interpretuoti kaip šių praktikų galutinį rezultatą. Sovietinės visuomenės vartojimo istorija yra suvokiama kaip akivaizdus įrodymas, kad žmonėms rūpėjo kiti dalykai nei ideologinės doktrinos peršamos vertybės. Davidas Crowley ir Susan E.Reid pastebi, kad materialių objektų istorija atskleidžia, kaip išsiskyrė režimo ir žmonių aspiracijos, ir tokiu būdu prisideda prie totalitarizmo kritikos¹³³. Antropologė Katherine Verdery teigia, kad vartojimas tapo politizuotu ir padėdavo žmonėms susikurti identitetą, kuris nuolatinio spaudimo homogenizuoti visų galimybes ir skonius paryškino individualumą. Todėl žmogus galėjo išleisti mėnesio atlyginimą džinsams, nes tai bylojo apie jo galimybės įsigyti tai, ką režimas laiko nebūtinu ir nepageidautinu¹³⁴. Taigi materialinės kultūros istoriografinė darbų grupė imasi kitokios teorinės ir metodologinės prieigos, nors sprendžia labai panašias ideologijos kasdienybės lygmenyje problemas.

Nuobodulio koncepcijos užuomazgos. Dėmesys vėlyvajam sovietmečiui lietuviškoje istoriografijoje nuolat didėja - pastarąjį dešimtmetį atlikti įvairių krypčių tyrimai¹³⁵, bet kasdienybė dar labai retai pasirodo kaip savarankiškas objektas. Jos daugiau galime aptikti ką tik minėtos materialinės kultūros darbuose¹³⁶, tuo tarpu platesne prasme ji istorikų darbuose figūruoja tik kaip

¹³² Crowley D., Reid S.E., *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. Oxford: "Berg", 2000.

¹³³ Crowley D., Reid S.E., *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. In: *Ibid.*, p. 3-4.

¹³⁴ Verdery K., *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996, p. 29.

¹³⁵ Ne visais atvejais chronologinės ribos apsiriboja ar koncentruojasi į šį periodą, tačiau visada teikia jam tam tikrą reikšmę: Grybkauškas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė...*; Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje...*; Jaseliūnas E., *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame-devintajame dešimtmetyje: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006; Narušytė A., *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje...*; Matulytė M., *Nihil obstat: Lietuvos fotografija sovietmečiu*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011; Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu...*; Trilupaitytė S., *Lietuvių dailės gyvenimas institucijų kaitos požiūriu, devintojo dešimtmečio pabaiga - dešimtojo dešimtmečio pradžia: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2002; Švedas A., *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985 m.)*. Vilnius: "Aidai", 2009.

¹³⁶ Tutlytė J., *Dizainas socialistiniame (Lietuvos) ūkyje, arba žmogus ir daiktinė aplinka visuotinio nepritekliaus sąlygomis*. In: "Darbai ir dienos", 2007, No. 47; Čebatariūnaitė D., *Ideologija fizinėje erdvėje: butų interjerai sovietinėje Lietuvoje "atšilimo" laikotarpiu*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2006, No. 8; Petrusis V., *Politika architektūroje: reiškinio prielaidos sovietmečio Lietuvoje*. In:

viena iš temos dimensijų, paprastai atliekanti papildymo funkciją. Dėl to į kasdienybę nėra žiūrima kaip į tyrimo lauką, kuris autonomiškai galėtų padėti sukurti modelį ar aprašyti sovietinę tikrovę pagal kultūrinį modelį. Kasdienybės plotmėje yra sprendžiami specifinės temos klausimai ir tai nulemia žiūros tašką. Istorikė Dalia Marcinkevičienė, pristatydama biografinius moterų interviu, įvadiniame tekste įterpia skyrių apie kasdienybę ir ideologiją, tačiau jis dedikuotas moterų ideologiniam tapatybės konstravimui, saviidentifikacijai, moters vietai sovietinėje visuomenėje, jos vaidmenų kaitai ir vertybinėms nuostatomis¹³⁷. Lietuviškai nomenklatūrai skirtoje studijoje Vilius Ivanauskas aptaria ideologijos raišką kasdienybėje, tačiau ją pirmiausia susieja su partijos narių privataus gyvenimo ideologine kontrole ir kultūrinės nomenklatūros priežiūra¹³⁸. Tiesa, kasdienybės dimensija iškyla ir kituose skyriuose (pavyzdžiui, apie neformalias biurokratinės rutinas arba nomenklatūros vartojimo įpročius), kur aptinkame įvairias kasdienės praktikas (laviravimas, situacijos apžaidimas, imitavimas, etc.), tačiau ir čia neišvengiamai tai yra "ypatingos" socialinės kategorijos veikėjų kasdienybės apraiškos¹³⁹, aišku, turinčių ryškių sąlyčio taškų su bendromis socialinėmis tendencijomis. Saulius Grybkauskas monografijoje apie sovietinę pramonę pateikia gana platų sovietinės gamyklos gyvenimo vaizdą, neapeidamas kasdienės rutinos klausimų¹⁴⁰. Jis aptaria ir mūsų darbui svarbias temas, pavyzdžiui, darbininkų pasyvumą ar darbuotojų skundus. Tačiau jo studijos tikslai lėmė, kad telkiamasi į gamyklos vadovavimo struktūrą (įvairių grandžių vadovų santykiai, jų autoritetas, partinės valdžios vaidmuo) ir gamybinės problemas (darbo našumas, stimuliacija, konfliktai, streikai), o šaltinių pasirinkimas, ypač pateikėjų atranka (sovietinės valdžios institucijų atstovai, pramonės įmonių vadovai) prisidėjo prie to, kad sovietinės gamyklos darbo ir kasdienybės interpretacija pateikiama tarsi iš jos administracijos požiūrio

"Darbai ir dienos", 2007, No. 48; Lakačauskaitė R., *Miestiečio butas sovietų Lietuvoje: ideologijos atspindžiai gyvenamojoje erdvėje*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No. 1-2.

¹³⁷ Marcinkevičienė D., *Prijaukintos kasdienybės...*, p. 31-50.

¹³⁸ Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje...*, p. 320-360.

¹³⁹ *Ibid.*, p. 304-310, 419-443.

¹⁴⁰ Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje...*, p. 297-386.

taško. Manytume, kad būtent tai galėjo suformuoti paternalistinės demokratijos vaizdinį ("tėvų"-administracijos prižiūrimi "vaikai"-darbininkai "žaidė" demokratiją gamyklos ribose"¹⁴¹), nors mums atrodytų, kad toks apibūdinimas nėra tikslus¹⁴²; lygiai taip pat atrodo pernelyg sutirštinta neigiama darbuotojų skundų interpretacijos pusė, atspindinti cituojamo buvusio "Vingio" direktoriaus A.Linarto žodžius "koks nors skundelis"¹⁴³, nors iš tiesų kartais tai buvo vienintelė darbininkams prieinama forma pranešti apie jų atžvilgiu daromą skriaudą¹⁴⁴.

Nuobodulio žodynas lietuviškoje istoriografijoje taikomas arba politiniams ir ekonominiams struktūriniais procesams aprašyti ("politinio ir ūkinio gyvenimo sustingimas"), arba visuomenės gyvenimui apibrendinti¹⁴⁵. Bet juo nėra naudojama kaip instrumentarijumi, kuriuo būtų galima išskleisti po šiais apibendrinimais tūnančius procesus. Vis dėlto klaidinga būtų teigti, kad *nuobodulio visuomenės* modelio kūrimas vyksta plyname lauke. Istorigrafijoje ar "para-istoriografijoje" randame nuobodulio koncepcijos sociologines, filosofines ir menotyrines užuomazgas, kurias teisingiausia būtų laikyti tokio sovietmečio kultūros tipo paieškų pamatu.

Sociologinės užuomazgos. Sociologo Sergejaus Rapoporto darbą "Vilniaus snobai"¹⁴⁶ apie 7-8-ojo dešimtmečio inteligentiją istorikai mėgsta ir skaito, tačiau retai jį cituoja ar įtraukia į bibliografines nuorodas, traktuodami labiau kaip smagų esė žanro (tokia ir paantraštė) skaitinį nei rimtą mokslinę studiją. Tačiau bendrame S.Rapoporto darbų fone ji tikrai galėtų įgauti tokį statusą, į kurį autorius nepretendavo, matyt, sąmoningai dėl asmeninės patirties įtraukimo ir mokslinės atributikos atsisakymo bei ironiško tono. Ieškodami "nuobodulio koncepcijos" užuomazgų, "Vilniaus snobų" išėities tašku

¹⁴¹ *Ibid.*, p. 302.

¹⁴² Diskusija šiuo klausimu žr. 4.1. Darbo disciplina ir etika: *laiko nusavinimo* praktikos.

¹⁴³ Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje...*, p. 373.

¹⁴⁴ Plačiau apie tai: 3.2. Skundai: *užverto pasaulio* nuotekos.

¹⁴⁵ "Paskutiniųjų sovietų okupacijos dešimtmečių būdingiausi bruožai buvo ne tik griežtas represijų prieš kitaminčius (disidentus) kursas, bet ir visuotinė apatija, abejingumas visuomenės ir valstybės reikalams, moralinių vertybių devalvacija, atsakomybės ir elementarios tvarkos stoka, visuotinio piktnaudžiavimo atmosfera, neūkiškumas." Žr. Anušauskas A. (vyr. red.), *Lietuva 1940-1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 490.

¹⁴⁶ Rapoportas S., *Vilniaus snobai (VII-VIII dešimtmetis)*. Vilnius: "Unitas", 1994.

galėtume įvardinti tai, kad snobai, t.y. inteligentija, veikia uždaramame sovietmečio erdvėlaikyje ir ši santykių glaustumo, suvaržyto socialinio judėjimo ir pasirinkimų stokos atmosfera atitinkamai nulemia jų elgseną (individualybės išskyrimo strategijas)¹⁴⁷. Kaip pastebi S.Rapoportas, inteligentija save identifikuoja veidrodiniu principu - socialinio palyginimo būdu ("ne taip, kaip kitų"¹⁴⁸), bet būtent tai esė leidžia skaityti kaip sovietinės visuomenės vertybinių orientacijų ir jų nulemtų ne ideologinių, bet "kompensacinių" praktikų rinkinį: pavyzdžiui, autorius fiksuoja inteligentų poreikį kompensuoti "antrarūšiškumo pojūtį" ir tam esą buvo sukuriama "nevietinių požymių sistema", t.y. "viskas, kas užsienietiška" pasižymėjo stipria reabilitavimo galia¹⁴⁹.

"Lengvo" žanro sintezėje yra perteikiamas S.Rapoporto sociologinės veiklos įdirbis keliomis kryptimis: inteligentijos elgsena¹⁵⁰, kasdienybės plotmė¹⁵¹, totalitarinė kultūra¹⁵². Mums, žinoma, svarbios pastarosios dvi, tarpusavyje glaudžiai susijusios. Kituose darbuose vėlyvajam sovietmečiui apibūdinti S.Rapoportas vartoja "vėlyvojo totalitarizmo" sąvoką, kurios modeliavimas analogiškas posttotalitarizmo atšakai: totalitarinė ideologija toliau kūrė "paralelų pasaulį su savąja antropologine prezumpcija, kurią galima pavadinti "utopiniu žmogaus modeliu"¹⁵³, tačiau realybėje tegalėjo paveikti viešąjį išipareigojimą ir plačiai toleravo viešo ir privataus elgesio susidvejinimą. Šis "visaapimantis kanonas", teikiantis žmonėms gyvenimos, mąstymo ir elgesio etalonus, iš esmės atitinka autoritetinio diskurso sampratą. S.Rapoportas ideologijos konstruojamą pasaulio vaizdinį supriešina su žmogiška kasdienybe. Utopinis modelis ją pripažįsta tik kaip chaotiškąją, netobuląją pasaulio dalį, kuri susideda iš priešų ir klystančių žmonių. Tačiau

¹⁴⁷ *Ibid.*, p. 9.

¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 28.

¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 13-14.

¹⁵⁰ Rapoportas S., *Išbandymai banaliumi, arba provincialios inteligentijos šiokiadieniai*. In: "Žmogaus interesai ir dabartis", Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1993.

¹⁵¹ Rapoportas S., *Images of Everyday Life...*

¹⁵² Rapoportas S., *Masinė pilietiškumo šventė...*; Rapoportas S., *Totalitarizmo laikų sociologija: struktūros ir tekstai*. In: "Lietuvos mokslas", 1997, V tomas, 15 knyga; Rapoportas S., Gaidys V., *Anonominė šiuolaikinio skaitymo stichija*. In: *Šiandienos pasaulis ir literatūra*. Vilnius: "Vaga", 1989.

¹⁵³ Rapoportas S., *Totalitarizmo laikų sociologija...*, p. 126.

autorius požiūriu tai yra "normalumo stichijos" arba "sveiko proto" raiškos vieta. Šių idealaus (ideologinio) ir stichiško pasaulių susikibimas formavo trejopą žmonių elgesį, kuriuos galėtume pavadinti: (1) "konjunktūriniu" - "eiliniai" gyventojai "oficialųjį kodą" arba perimdavo tik paviršutiniškai, arba "folklorizuodavo", t.y. ideologinius šablonus paversdavo normalumo stichijos dalimi; (2) "krypto-disidentiniu" - ne tik atvirai, bet ir įvairiomis slaptomis formomis priešindavosi; (3) "tikinčiųjų", arba, kaip juos vadina S.Rapoportas, "naivių" nuoširdžių komunistinių idealų puoselėtojai¹⁵⁴.

Pabrėšime, kad būtent "sveiko proto"¹⁵⁵ susidūrimu su ideologija sociologas iš esmės aiškina, kodėl atsirado tai, ką mes pavadiname "dvilypėmis" praktikomis: kanoną atitinkantis ritualinis elgesys¹⁵⁶ ir po jo priedanga vykstantis "normalus gyvenimas". Reikia pastebėti, kad teoriškai autorius gana tradiciškai daugiau akcentuoja nuo utopinio modelio radiacijos nebe priklausančias gyvenimo sferas (privatybę ir iš dalies viešumą¹⁵⁷), ir kuria kultūrinį vaizdinį, kuriame gaivališka kasdienybė vis labiau įveikia ir stumia į kampą totalitarinę ideologiją (priešingai mūsų modeliui, kuriame paryškiname kasdienybės ideologinę struktūrizaciją). Vis dėlto praktiniuose tyrimuose (pavyzdžiui, "Vilniaus snobų" ar sovietinio skaitymo praktikų atveju¹⁵⁸) daugiau sužinome apie tai, kiek "vėlyvojo totalitarizmo" kultūra nulėmė kasdienybės praktikas, nei tai, kiek jos buvo nuo šio poveikio nepriklausomos.

Filosofinės užuomazgos. Fenomenologinės sociologijos požiūriu "sveiko proto" kriterijus, paaiškinantis "normalumo" dominavimą kasdienybėje, nėra toks akivaizdus. Pavyzdžiui, Peteris L.Bergeris ir Thomas Luckmannas pripažįsta, kad kasdienio gyvenimo tikrovė yra tikrovė *par excellence*, ji "užgriūva sąmonę sunkiausiai, primygtiniausiai ir stipriausiai"¹⁵⁹. Tačiau nors ji yra aukščiausia tikrovė, vis dėlto - ne vienintelė galima. Be to, jie teigia, kad kasdienio gyvenimo tikrovė tik iškyla kaip iš anksto objektyvuota, vadinasi,

¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 126-127.

¹⁵⁵ Jo platesnį apibrėžimą randame čia: Rapoportas S., *Masinė pilietiškumo šventė...*, p. 127.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 126.

¹⁵⁷ Rapoportas S., *Totalitarizmo laikų sociologija...*, p. 127.

¹⁵⁸ Rapoportas S., Gaidys V., *Anonominė šiuolaikinio skaitymo stichija...*. Daugiau skaitykite: 2.5. *Snobizmo paklaida: skaitymo praktikos*.

¹⁵⁹ Berger P.L., Luckmann Th., *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: "Pradai", 1999, p. 36.

šios apriorinės objektyvacijos subjektyviam tikrovės suvokimui gali būti paveiktos. Kitaip tariant, ilgą laiką į kasdienybę besiskverbianti "neobjektyvi" ideologija taip pat gali tapti "objektyvacijos" dalimi, t.y. paveikti ("iškreipti") tai, ką minėti sociologai vadina "kasdieniu žinojimu" ir kas iš principo atitinka S.Rapoporto "sveiką protą", nes tai toks žinojimas, "kuriuo aš ir kiti vadovaujamės panirę į normalią, savaime akivaizdžią kasdienio gyvenimo rutiną"¹⁶⁰.

Filosofė Nerija Putinaitė lietuviškoje sovietmečio istoriografijoje vienintelė greta S.Rapoporto sprendžia tas pačias ideologijos įtampas kasdienybėje. Studijoje apie prisitaikymą ir pasipriešinimą sovietinėje Lietuvoje¹⁶¹ ji nurodo, kad "nenormalumas" buvo bendriausias sovietinio pasaulio ir gyvenimo bruožas, kylantis iš ideologijos ir žmogaus prigimties konflikto. Filosofė teigia, kad sovietinis pasaulis buvo "nenormalus, nes vadovavosi apverstų vertybių ir perkeistos prigimties kelrodžiais, laužė žmonių įpročius, jų visuomeninius ryšius, siekė perkeisti jų tapatybę"¹⁶². Normalumo/nenormalumo problemą pabrėžiame dėl to, kad ji padeda atsakyti į labai svarbų, bet mūsų darbe negvildenamą klausimą: kodėl apskritai buvo įmanomos dvilypės praktikos? T.y. iš kur kilo poreikis *kitokioms* prasmėms, kurios diktavo *kitokias* praktikas? Tad mes remiamės S.Rapoporto ir N.Putinaitės svarstymais apie "normalumo stichiją" kasdienybėje, tačiau tik su labai svarbia išlyga, kurią pastebi "Nenutrūkusios stygos" autorė: ikiideologinis, arba ikisovietinis "normalumas" per okupacijos laikotarpį neišliko nepajudinama konstanta, priešingai - jis transformavosi ir keitė "kasdienio žinojimo" kriterijus, nes "žmonės buvo verčiami nenormalius dalykus priimti kaip normalius ir savaime suprantamus"¹⁶³. Taigi šiame darbe mes perimame svarbią N.Putinaitės tezę, kad žmonės ne tiek buvo indoktrinuoti (perėmė ideologines nuostatas), kiek priėmė melą kaip legalų ir "normalų" dalyką. Tad jeigu ideologijos prasmių žmonės nepriėmė dėl jų

¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 38.

¹⁶¹ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga:...*

¹⁶² *Ibid.*, p. 47.

¹⁶³ *Ibid.*, p. 49.

"nenormalumo" ir šis atmetimas išreiškiamas per *nuobodulio situacijas*, tai *atliekančiąsias* praktikas, kuriomis mėginama apeiti "beprasmiškumą", galima suprasti kaip "normalias" tik sovietmečiu nusistovėjusio kasdienio žinojimo kontekste, bet ne iš, tarkime, išorinio stebėtojo pozicijų.

Vis dėlto priskirti N.Putinaitės studiją prie "nuobodulio koncepcijos" užuomazgų labiausiai galime dėl to, kad ji pirmoji nuosekliai ėmėsi tirti sovietinį pasaulį kaip specifinių prasmų žemėlapi: kokias prasmes siūlė režimas ir kaip tikrovę įprasmino žmonės. Jos "prisitaikymo (ir pasipriešinimo) moralės fenomenologija" atskleidžia sovietinės tikrovės įprasminimo modelius, argumentavimo strategijas savimonės lygmeniu, tuo tarpu mes atsitraukiame nuo moralės dilemų ir domimės, kaip per žmonių veiksmus atsispindi prasmų paieška *po prisitaikymo*. Tačiau būtent prieiga per prasmes jai leidžia prieiti prie išvados, kad "<i>šmonės strategijos ar "netikėjimas" sovietinės propagandos tiesomis sustiprėjo sovietmečio pabaigoje, kai negarsiai, bet ryžtingai ėmė byloti egzistencijos beprasmybės pajauta"¹⁶⁴. Galėtume sakyti, kad autorė čia pasinaudojo filosofinės studijos "privilegija" apibendrinti iki egzistencinės dimensijos, kurios mes savo istorinėje studijoje nei pasiekėme, nei ketinome pasiekti, ir apsiribojome siauresne, konkretesne ir empiriškai lengviau įrodoma "ideologinės situacijos beprasmybe". Šiaip ar taip būtent N.Putinaitės suformuluoti konceptai apie valingą kasdienį prasmų diegimą per kartotę, išmones, kaip kasdienybės strategijas, ir kompensacinius mechanizmus ("tikrovės pakaitalus") buvo reikšmingi impulsai kuriant *sovietinio nuobodulio visuomenės* modelį ir ši įtaka tiesioginiais ir netiesioginiais keliais prasprūdo įvairiose darbo vietose.

Menotyrinės užuomazgos. Nors šios disertacijos tema buvo suformuluota dar prieš A.Narušytės monografijos "Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje"¹⁶⁵ pasirodymą, pirmą kartą estetiniais kriterijais nuobodulio fenomeną nuosekliai konceptuolizavusi studija tapo savotiška krikštamote. Menotyrininkės darbas per gana siaurą fotografijos prizmę padarė tai, į ką

¹⁶⁴ *Ibid.*, p. 13.

¹⁶⁵ Narušytė A., *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje...*

sovietmetį tyrinėjančiuose istorikų veikaluose vis dar nėra nė kiek rimčiau gilintasi ir gvildenta. Todėl imantis šios temos "Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje" tampa ir istorinio tyrimo akstinu, ir pirminiu atspirties tašku.

Nagrinėdama praėjusio amžiaus 9-ojo dešimtmečio pradžios Lietuvos fotografijos tendenciją nukreipti objektyvą į kasdienybę, pačius nereikšmingiausias ir banaliausias objektus, perteikti jų ir juos supančios aplinkos tuštumą, nykumą ir monotoniškumą (V.Balčyčio, A.Budvyčio, A.Šeškaus, V.Bubelytės, A.Lukio ir kitų darbai), A.Narušytė atkreipė dėmesį, kad tai galima aiškinti ne vien kaip pasipriešinimą vietos tradicijai, bet ir kur kas platesniame pokarinio Vakarų ir Rusijos alternatyvaus meninio judėjimo kontekste¹⁶⁶. Ji teigia, kad šio tyčinio "nuobodaus" kūrinio konstravimui interpretuoti kitų autorių pasitelktas tylos, abejingumo arba neapsisprendimo estetiškos kategorijas galima apimti bendresne "nuobodulio" sąvoka, nes ji atskleidžia ryšį tarp kasdienybės ir gilių egzistencinių patirčių, o jos "talpumas ir apolitiškumas leidžia neapsiriboti įprastais meno kūrinų analizės būdais"¹⁶⁷.

Tad akivaizdu, kad A.Narušytė siekė išplėsti šios Lietuvos fotografijos tendencijos suvokimo ribas iki modernybės konteksto, kuriame nuobodulį, kaip viena pamatinių bruožų, išskiria ne tik menotyrininkai, bet ir sociologai¹⁶⁸. Tačiau dėl to monografijoje neatsiribojama nuo vietos, o tuo pačiu - ir istorinio laiko. Pirmiausia tai nusakoma idėjiniame lygmenyje: nuobodulio estetika pasižymėjusi socialinio peizažo fotografija¹⁶⁹ prieštaravo vyresnės kartos fotografijai ar vietos tradicijai, kuri įvardijama kaip Lietuvos fotografijos mokykla, ir oficialiam ideologizuotam menui. Jaunųjų fotografų darbų nykuma, pilkuma ir urbanistinė banalybė neatitiko nei pirmosios idealizmo ir etnografiškumo, nei tuo labiau ideologijos propaguojamo optimistinio pasaulėvaizdžio ir kolektyvistinės pažangos, todėl dažnai

¹⁶⁶ *Ibid.*, p. 13.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 16.

¹⁶⁸ Žr. 1.2. Modernybės nuobodulys: gal nieko sovietiško?

¹⁶⁹ A.Narušytės pasiūlytas terminas, žr. *Ibid.*, p. 25.

interpretuojama kaip rezistencinė ar maištaujanti politikos ir estetikos plotmėje¹⁷⁰.

Antra, aptarus nuobodulio fenomeną Vakarų meno kontekste A.Narušytė pripažįsta, kad sovietiniame alternatyviame mene atsiradęs nuobodulio motyvas pasižymi tokiais socialiniais aspektais, kurie veda į specifines nuobodulio atsiradimo sąlygas sovietmečio 8-ajame ir 9-ajame dešimtmečiuose¹⁷¹. Ji išskyrė dvi socialines nuobodulio apraiškos formas: (1) išorinio pasaulio monotonija - įvairovės stoka, unifikacija, situacijos nepakeičiamumas; autorė net prieina prie išvados, kad "sovietinis žmogus galėjo "teisėtai" dėl nuobodulio kaltinti visuomenę ir valstybę"¹⁷²; (2) nuobodulys, kaip vidinio pasaulio priešinimasis - nukrypimas nuo ideologinės normos, socialinis protestas prieš viešojo gyvenimo pompastiką ir entuziazmą; menininkai šią būseną galėjo išreikšti privačiose erdvėse kuriamomis akcijomis, pavyzdžiui, 1978 m. Petras Mazūra pripūtė gigantišką polietileno maišą¹⁷³.

Be idėjinio ir socialinio, galime aptikti nuobodulio įvietinimą bei įlaikinimą ir estetiniame lygmenyje. Aptariamajai fotografijos tendencijai suteikdama "socialinio peizažo" vardą, A.Narušytė nurodė į socialumą - erdvės priklausymą tam tikram sociumui. Kaip pastebi menotyrininkė, fotografų estetinėms strategijoms būdingi "įvairūs pasibodėjimo erdvės nykuma ir monotonija atspalviai"¹⁷⁴, vadinasi, bodimasi konkrečiomis erdvėmis, nors jos ir įgauna universalesnes egzistencinės patirties reikšmes. Pavyzdžiui, socialinio peizažo fotografijose viešosios centrinės erdvės pasirodo retai, o kai pasirodo, vaizduojamos "kaip periferiškai chaotiškas, o jį žymintis pastatas - kaip nereikšmingas"¹⁷⁵. Tai galima interpretuoti kaip konkrečios erdvės ar objekto sukeltą pojūtį. Tai tik paviršutiniškas fotografijos perskaitymo lygmuo, A.Narušytė jį išplečia į gilesnius interpretacijos klodus, tarp jų - ir ideologijos

¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 18.

¹⁷¹ *Ibid.*, p. 112-113.

¹⁷² *Ibid.*, p. 114.

¹⁷³ *Ibid.*, p. 150.

¹⁷⁴ *Ibid.*, p. 178.

¹⁷⁵ *Ibid.*, p. 182.

kritiką, tačiau mums svarbu pastebėti tai, kad tokios fotografijos autorius palieka erdvės istorinės priklausomybės žymeį kartu su tam tikromis jos vertėmis. Taip pat ir laiką išreiškiančios estetiškos strategijos, sugestijuojančios lėtą laiką be įvykių tėkmę ar sulėtintą laiką, įspaudė priminimą, kad tai buvo pajauta ir išgyventa konkrečiame istoriniame laike. Toks priminimas verčia klausti, ar jis kalba vien apie "nekintančios sovietinės tikrovės ženklus"¹⁷⁶, ar nurodo į gilesnes sociologines to meto viešosios erdvės arba laiko ypatybes?

Išvardinti trys - idėjinis, socialinis ir estetiškos - nuobodulio, kaip estetiškos kategorijos, įvietinimo ir įlaikinimo aspektai iš tikrųjų tapo ir akstinu, ir atspirties tašku imtis istorinės nuobodulio studijos, tačiau jie negali padėti atsakyti į klausimus kaip šis. Monografija "Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje" pirmiausia yra menotyros studija, todėl ji išlieka apsibrėžto meno objekto rėmuose. Hermeneutinio ir semiotinio metodų sintezės principu artėjant prie kūrinų prasmės, keliami fundamentalūs klausimai apie būtį ir suvokėjo galimybes perskaityti prasmę tyčinės beprasmybės estetikoje, taigi tyrimo kryptį diktuoja meno logika, o ne istorinės ar antropologinės prieigos. Todėl socialines sovietinio nuobodulio atsiradimo priežastis ar teiginį, kad "sovietinis žmogus galėjo "teisėtai" dėl nuobodulio kaltinti visuomenę ir valstybę", galėtume traktuoti tik kaip hipotezę, prielaidą ar įžvalgą, kuri kol kas neturi istorinės medžiagos tyrimo užnugario, nes tai nebuvo A.Narušytės analizės tikslas.

Net jei nesilaikysime istoristinio skepsio dėl bandymų iš laiko distancijos per meno kūrinis pažinti vidines būsenas, turime pripažinti, kad nuobodulio estetikos studija tik provokuoja ieškoti analogijų anapus meno ir sugestijuoja tokios paieškos gaires. Bet kol kas ji paliko atvirus klausimus: ar tikrai nuobodulio estetika buvo reakcija į "visuomenėje įsigalėjusį nuobodulį"¹⁷⁷, t.y. ar nuobodulio apraiškas visuomenėje galėtume vadinti "įsigalėjusiomis"? ar nuobodulio išgyvenimas nebuvo būdingas tik "grupelei menininkų" ir todėl negali pretenduoti į socialinius apibendrinimus? ar naujas estetiškos žvilgsnis į

¹⁷⁶ *Ibid.*, p. 246.

¹⁷⁷ *Ibid.*, p. 260.

sovietinę tikrovę mums pasako ką nors specifiškai sovietiško, ar nauja tėra pats žvilgsnio rakursas, apėmęs iki tol neliestą tikrovės pusę ir taip vien atkartojęs vakarietiškas meno tendencijas? ar iš estetiškos kategorijas paverstas į socialinę-kultūrinę nuobodulys išsilaikytų pats, išlaikytų tas pačias savybes ir ar galėtų būti aprašomas tais pačiais principais?

Darbo struktūra. Disertacijos darbą suskirstėme į keturias dalis. **1 dalis** skirta nuosekliai atskleisti tą kelią, kuriuo einant nuo pirminio poreikio suprasti atsiminimus apie "nuobodžias situacijas" atminties ir refleksijų diskurse buvo pereita prie sukūrimo tokio teorinio *nuobodulio visuomenės* modelio, kuriuo būtų galima interpretuoti sovietmečio visuomenės gyvenimą. Taigi šioje dalyje kuriamas teorinis modelis ir aprašomi pagrindiniai jo dėmenys.

Vėlyvajam sovietmečiui apibūdinti dažnai vartojami nuobodulio epitetai, tačiau iki šiol nebuvo pastebėta, kad pats nuobodulio reiškinys, jo "veikimo" mechanizmas gali pasiūlyti teorinę prieigą. Todėl iš pradžių aptariame socialinės psichologijos ir sociokultūrinės teorijas, kurios pagrindžia idėją, kad pirma, nuobodulys susijęs su prasmės praradimu ir, antra, nėra tik individo privačiai išgyvenama būseną, priklausanti vien nuo asmens subjektyvių psichologinių procesų, o turi aiškias socialines priežastis ir pasekmes. Taigi nuobodulio būseną per veikėją signalizuoja apie socialinę aplinką ir tampa atraminiu impulsu jam veikti. Vis dėlto įvairių teorinių atšakų autoriai nesutaria dėl vienos nuobodulio tipologijos, o mes parodome, kad *sovietinis nuobodulys* turi ir situacinio, ir egzistencinio nuobodulio požymių, todėl jį geriausia laikyti "tarpiniu tipu".

Šioje dalyje taip pat buvo svarbu parodyti, kad *sovietinis nuobodulys* nėra tik Vakarų sociologų darbuose įvairiais pavidalais atsikartojantis modernybės nuobodulys, o geriausiu atveju galima kalbėti kaip apie labai specifinę jos atmainą, kurios specifiškumą nulemia aktyvus ideologijos vaidmuo, dėl kurio patį režimą galima vadinti ideokratinu. Būtent dėl išskirtinio ideologijos vaidmens sovietines "nuobodulio situacijas" nagrinėjame kaip "ideologines situacijas", o tam reikėjo išspręsti ideologijos funkcionavimo vėlyvojo sovietmečio visuomenėje rebusą. Pagrindinis klausimas, su kuriuo susiduria

visi istorikai ir į kurį mes ieškome savo atsakymo, yra "ideologinio tikėjimo" problema. Aiškinamės, ar (ne)tikėjimas yra vienintelė galima prieiga prie ideologijos klausimo, ir pagrindžiame tezę, kad pagelbėti galėtų socializacijos teorijos. Socializacijos procese ideologija tarnauja režimui kaip socialinio drausminimo ir mobilizavimo būdas.

Būtent šie du socializaciniai ideologijos veiksniai nulėmė tolesnę darbo struktūrą, nes koncentravomės į tokius kasdienio gyvenimo epizodus, kuriose aptinkame "veikiančią" ideologiją, t.y. drausminimo ir mobilizavimo atvejus. Šioje dalyje išskyrėme tris *nuobodulio visuomenės* požymių grupes - erdvės, laiko ir minties. Ideologijos drausminimo laukui aprašyti užtenka su *mintinio nuobodulio* požymiais susijusių kasdienybės situacijų, o mobilizacijos laukui - su *laiko nuobodulio* požymiais, todėl darbas plėtojamas pagal šią logiką ir *erdvės nuobodulys* plačiau nenagrinėjamas.

2 dalyje ideologinis išsprasmėjimas, *mintinio nuobodulio* sanklodos, nagrinėjamos kaip socialinio drausminimo pasekmė. Minties dimensijos pasirinkimas nulėmė tai, kad šioje dalyje daugiausia taikome komunikacijos teorijas (minties sklaida), diskursinę (minties kontrolės taisyklės) ir skaitymo kultūros (minties "vartojimo" būdai) analizę. Vėlyvuju sovietmečiu mintis pirmiausia buvo drausminama viešojoje erdvėje. Dėl to skyrius prasideda nuo viešosios erdvės apibrėžimo problematikos, nuo galimybių klasikinės viešosios erdvės sampratą taikyti sovietmečio kontekste. Toliau pateikiame bendrąją sovietinės viešumos charakteristiką ir parodome, kaip jai suprasti padeda įvesta *paslapties kultūros* kategorija. Pastarąją aprašome trimis pakopomis ir ten kylančiomis *steigiančiosiomis* bei *atliekančiosiomis* praktikomis. Tiesa, 2 dalyje nagrinėjame tik dvi pirmąsias pakopas. Pirmoji - tai *paslapties* kūrimas: pasirinkome nagrinėti satyrą, nes jos analizė atskleidžia, kas turėjo sudaryti *paslapties* turinį, kaip buvo konstruojamas diskursas ir kaip satyra, kurdamą *mintinį nuobodulį*, paradoksaliai paskatino dekonstruojančios praktikos formavimąsi. Antroji pakopa - tai *paslapties* saugojimas, t.y. pristatome, kaip buvo organizuojama ir hierarchizuojama prieiga prie informacijos. Argumentuojame, kad *mintiniam nuoboduliui* suvokti neužtenka žiniasklaidos

kanalų analizės, todėl nagrinėjame kur kas platesnę knygų skaitymo kultūrą, uždaroje ir kontroliuojamoje sistemoje susiformavusias praktikas. Galiausiai šioje dalyje tenka aiškintis, kaip griežtas *paslapties* saugojimas paveikė visą viešąjį gyvenimą, kas, kaip ir kur galėjo sukurti kompensacines, t.y. alternatyvias viešąsias erdves ar jų pakaitalus. Dėl to apžvelgėme *kontr-*viešųjų erdvių teorijas, lietuviškos istoriografijos keliamas versijas ir pateikėme savąją hipotezę.

Bet režimas siekė, kad ideologines situacijas subjektai steigtų ne tik pasyviai pasiduodami drausminimui, bet ir prisidėtų aktyviai. Todėl visa **3 dalis** skirta trečiajai *paslapties kultūros* pakopai - žmonių įtraukimui į jos palaikymą. Šią pakopą atskyrėme nuo pirmųjų dviejų, nes: (1) čia ideologijos drausminimo funkcijas jau papildė mobilizacinės, mat sovietinė kritika ir savikritika ideologiniuose tekstuose pristatoma ir kaip tikrovės pažinimo (teoriškai - *pasaulio atvėrimo*), ir kaip masių įtraukimo metodas; (2) šioje pakopoje tenka kalbėti ne apie viešą informacijos cirkuliaciją, o apie *viešai* būdingo piliečių dalyvavimo bendruose reikaluose pakaitalą, kurį galėtume įvardinti kaip ne bendrų reikalų *aptarimą*, o *pritarimą*, taigi kritika ir savikritika pasidavė priešingiems procesams. Todėl ieškodami instrumentarijus pasitelkėme ritualų teorijas, aptarėme jų istoriografines vartosenas, išgryninome savąją sampratą, nustatėme jos atpažinimo kriterijus, kuriais galėjome toliau preparuoti konkrečias (savi)kritikos situacijas. Sovietmečio (savi)kritikos procedūrose išitraukia papildomas veiksnys - tai skundai. Tikros kritikos deficito sąlygomis formavosi kompensaciniai mechanizmai ir alternatyvų paieškos, kurias suprasti padeda daugiaprasmė skundų rašymo motyvacija.

4 dalyje pereiname prie ideologijos mobilizacinės paskirties, kurią *nuobodulio visuomenės* kontekste nagrinėjame per *laiko nuobodulio* reiškinius. Laiko dimensija padiktavo laiko sociologijos teorijų pasirinkimą: kaip *sociolaikinė* tvarka daro įtaką žmonių gyvenimui, kaip jų laikas yra paskirstomas, kaip subjektai išnaudoja laiką (perskirsto, prisitaiko), etc. *Sociolaikinės* tvarkos požiūriu pagrindinė skirtis eina tarp darbo laiko ir

laisvalaikio, todėl šioje dalyje nagrinėjame, kaip režimas per ideologiją mobilizuoja žmones ir darbui, ir ypatingoms (šventinėms) laisvalaikio formoms. Taip paskirstydamas laiką, režimas jam suteikdavo atitinkamą ideologinę prasmę.

Jeigu darbą analizuojame per pagrindinius mobilizacinę jo prigimtį nusakančius aspektus (etiką ir discipliną), jį galima interpretuoti kaip ideologinę situaciją. Taigi šiame skyriuje pagrindine analizės kryptimi tampa darbininkų santykis su ideologija jų darbovietėje, tiesiogiai ar netiesiogiai reflektuojamas per požiūrį į darbo laiką, pareigas, kolektyvą ir gamyklos administraciją. Laiko sociologija šiuo atveju pasiūlo išeities tašką: jei valstybė subjekto darbo laiką pasiima "visuomeniniams" tikslams įgyvendinti, kaip elgiasi subjektas - ar priima tai kaip prasmingą savo asmeninio laiko atidavimą ar aptinkame tam tikrą "pasipriešinimą"? Darbas laikytas socialistinės visuomenės fundamentu, todėl apvertę tą patį klausimą galime patikrinti ir kitą mūsų darbui svarbią tezę - *struktūrizacijos* jėgą ir ribas: jeigu subjektas mėgina visiškai išsiginti nuo savo asmeninio laiko atidavimo "visuomeniniams tikslams", kaip elgiasi režimas - ar išstūmia jį galutinai iš sistemos ar mėgina jį įtraukti atgal? Tokiu būdu prie darbo etikos ir disciplinos tapo svarbi veltėdžiavimo tema. Galiausiai, kaip minėta, režimas mobilizuodavo žmones ne tik per darbo laiką, bet ir sudarydamas šventinį kalendorių. Ryškiausias tokios mobilizacijos pavyzdys - demonstracijos, todėl jas nagrinėdami mėginame išsiaiškinti, kokia buvo tokios mobilizacijos paskirtis ir kaip šiose ideologinėse situacijose elgėsi jos dalyviai.

1. SOVIETINĖ NUOBODULIO VISUOMENĖ: TEORINIS MODELIS

1.1. *Beprasmybė, esanti šalia: nuobodulio visuomenės modelio link*

Nuobodulio apibrėžimas. Tekstuose apie nuobodulį vis dar galima sutikti teiginį, esą šis reiškinys mažai tirtas, socialiai nuvertintas¹⁷⁸ ar nustumtas tyrimų apie kitas psichologines būsenas. Tačiau vargu, ar tai tebėra tiesa. Literatūros, filosofijos ir sociologijos nuobodulio, kaip modernybės fenomeno ar epifenomeno, koncepcijos išpopuliarino požiūrį, kad vėlyvosios modernybės visuomenės kenčia nuo šios būsenos. Prie to taip pat prisidėjo kultūros tyrinėtojų raginimai atsigręžti į socialinių mokslų ignoruojamą sferą - kasdienybės banalybę¹⁷⁹, kur nuobodulys įvardijamas kaip viena iš lengviausiai atpažįstamų jos formų¹⁸⁰. Vis dėlto per pastaruosius du dešimtmečius gausiai užderėjusi sociologinė literatūra šia tema nesuteikia vieno atsakymo į pagrindinius klausimus, ką reikėtų laikyti nuoboduliu ir kokios jo priežastys, kaip ir psichologai nesutaria, ar tai yra emocija, nuotaika ar psichologinė savybė¹⁸¹.

Iš literatūros studijų išryškėjo dvi nuobodulio genezės sampratos. Pirmoji, vadinama idealistine ar esencialistine, laikosi nuostatos, kad nuobodulys išgyventas įvairiais istoriniais laikotarpiais, tik būdavo skirtingai įvardijamas (akedija, *ennui*, nuobodis). Šios paradigmos pradininku laikomas Reinhardas Kuhnas, 1976 m. išleidęs knygą "The Demon of Noontide: Ennui in Western Literature". Jos atstovai dažniausiai imasi fenomenologiškai aprašinėti psichologinę būseną, kuri, nors yra universali, tačiau taip pat atspindi tam tikras savojo laiko savybes ir pasižymi savitais išgyvenimo būdais (ar jo įvardijimais). Pasak R.Kuhno, jau antikinėje Graikijoje buvo žinomas nuobodulys, nes Sokratas patyrė pažeminimą sukritikuotas už kartojimąsi ir

¹⁷⁸ Darden D.K., Marks A.H., *Boredom: a Socially Devalued Emotion*. In: "Sociological Spectrum", 1999, No. 19.

¹⁷⁹ Morris M., *Banality in Cultural Studies*. In: Mellencamp P. (ed.), *Logics of Television*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.

¹⁸⁰ Seigworth G.J., *Banality for Cultural Studies*. In: "Cultural studies", 2000, No. 14(2), p. 231.

¹⁸¹ Martin M., Sadlo G., Stew G., *The Phenomenon of Boredom*. In: "Qualitative Research in Psychology", 2006, No. 3, p. 196.

monotoniją¹⁸². Tačiau galėdami iš esmės pasikliauti tik vieno tipo šaltiniais - literatūra - šios paradigmos autoriai nesutaria, kokia būtent būseną ar emociją yra ta, kuriai skirtingos epochos suteikia skirtingus vardus, o kuri iš jų yra tik kitas simptomas. Pavyzdžiui, melancholijos istoriją parašiusi Karina Johannisson operuoja tomis pačiomis akedijos, *ennui* ir nuobodžio sąvokomis¹⁸³.

Todėl kiti autoriai kritikuoja savotišką sinonimiką grįstą nuobodulio sampratą ir siūlo apie ją kalbėti vien kaip apie modernų reiškinį nuo tos akimirkos, kai užfiksuotas jo dabartinis vardas. Grožinę literatūrą, laiškus, žurnalus, laikraščius, psichoanalitikų užrašus ir sociologų darbus nagrinėjusi Patricia Meyer Spacks priėjo prie išvados, kad nuobodulys buvo kultūriškai sukonstruotas XVIII amžiaus antroje pusėje ir nėra universali būseną, kaip baimė ar aistra. P.M.Spacks teigia, kad nuoboduliui atsirasti lemtingas jo koncepcijos suformulavimas ir įvardijimas, todėl "jeigu žmonės anksčiau nei XVIII amžiaus pabaigoje ir jautė nuobodulį, jie to nežinojo"¹⁸⁴. Nuobodulys, pasak jos, iškilo kartu su laisvalaikio samprata, žmogaus teisių atsiradimu (t.y. ir teise ieškoti asmeninės laimės) ir individualizmu, nes imta vis labiau knaisiotis po savo vidų ir tai paradoksaliai subanalino žmogiškąją patirtį. Nuobodulio koncepcijos išsirutuliojimą P.M.Spacks laiko reikšmingu kultūriniu reiškiniu, nes jis artikuliuoja naujus būdus suvokti pasaulį¹⁸⁵. Ji tvirtina, kad nuo XIX a. pabaigos sociologų ir psichologų darbuose nuobodulys ėmė skambėti kaip neišvengiama, "natūrali" vėlyvojo kapitalizmo visuomenės pasekmė, nes įgijo stiprią paaiškinamąją galią įvairiems neigiamiems laikotarpio reiškiniams.

"Socialinio konstrukto" koncepcija reikšmingai koreguoja suvokimą, kaip individualios psichologinės būsenos gali priklausyti nuo socialinių struktūrų, tačiau dažnai ji pernelyg tiesmukai sugestijuoja nuobodulio visuotiniškumą,

¹⁸² Cituojama iš: Martin M., Sadlo G., Stew G., *The Phenomenon of Boredom...*, p. 194.

¹⁸³ Johannisson K., *Melancholijos erdvės: apie baimę, nuobodį ir pažeidžiamumą vakar ir šiandien*. Vilnius: "Baltos lankos," 2011.

¹⁸⁴ Spacks P.M., *Boredom: The Literary History of a State of Mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995, p. 14.

¹⁸⁵ *Ibid.*, p. 28.

t.y. paverčia ji reiškiniu, sudarančiu visuomenės pamatą, kaip analogiškai tokį vaidmenį E.Durkheimas priskyrė anomijos reiškiniui. Tačiau psichologų tyrimai parodė, kad žmonės į tą pačią situaciją reaguoja skirtingai, o kai kurie asmenys patiria nuobodulį nepriklausomai nuo išorės situacijos¹⁸⁶. Todėl kai kurie autoriai ėmėsi ieškoti aukso vidurio tarp visuotinio ir individualios patirties, t.y. tarp jo "objektyvių" ir "subjektyvių" priežasčių. Donna K.Darden ir Alanas H.Marksas tvirtina, kad "nuobodulys, nors ir socialus, <...> yra jausmas, patirtas individualiai"¹⁸⁷, ir jis nepriklauso vien "postmodernybei"¹⁸⁸. Pasak jų, nuobodulys veikia mikrolygmeniu - jis trumpalaikis ir savo pasekmėmis tikrai ne visada patologiškas ar negatyvus¹⁸⁹. Kita vertus, jie atmeta psichologų aiškinimą, esą nuobodulys yra vien individuali "nesėkmė", kai individui trūksta vidinių psichinių ar dvasinių išteklių generuoti interesą¹⁹⁰. Pasitelkę dramaturgijos žodyną, autoriai teigia, kad nuobodulys patiriamas, kai dėl tam tikrų priežasčių "neįvyksta drama": individas atsiduria socialinėje situacijoje, kuri nesuteikia jam galimybės ką nors veikti "ant scenos". Tada vienintelis galimas scenarijus ir dekoracijos yra pernelyg matyti ir pažįstami, visi egzistuojantys vaidmenys yra nepageidaujami, o pasirinkti kitų - neįmanoma arba žmogus jaučiasi nuo jų pernelyg nutolęs. Tokia situacija tarsi neturi aiškios ateities. Nors ji turi laiko dimensiją, tačiau jis atrodo nusitęsęs be įžiūrimos atomazgos¹⁹¹. Iš šio apibrėžimo ryškėja keli svarbūs nuobodulio komponentai: jo socialinė prigimtis, bet kartu ir šios sąveikos individualumas, t.y. individualus santykis su aplinka ir kitais individais, individo išitraukimo į situaciją problema, aplinkos nuspėjamumas ir negatyviai išreikštas laiko pojūtis. Tačiau šiems komponentams vis dar trūksta klijuojamosios medžiagos, o apibrėžimui - paaiškinimo, kaip nuobodulio atveju asmens vidinė struktūra sąveikauja su socialine aplinka.

Simbolinio interakcionizmo atstovai Dennisas Brissetas ir Robertas

¹⁸⁶ Bargdill R.W., *The Study of Life Boredom*. In: "Journal of Phenomenological Psychology", 2000, Vol. 31, No. 2, p. 189.

¹⁸⁷ Darden D.K., Marks A.H., *Boredom:...*, p. 15 .

¹⁸⁸ *Ibid.*, p. 17.

¹⁸⁹ *Ibid.*, p. 29-30.

¹⁹⁰ *Ibid.*, p. 33.

¹⁹¹ *Ibid.*, p. 18.

P.Snow mano, kad teiginys "nieko nevyksta" nėra tikslus nuobodulio apibūdinimas: "Tiksliu būtų teigti, kad jis patiriamas, kai tai, kas vyksta, neturi ar turi labai mažai gyvybingų reikšmių (angl. *viable implications*) nuobodžiaujančio asmens ateičiai. Pažodžiui, nuobodulys yra "mirtinos pabaigos" (angl. *dead ending*) patyrimas, būti kažkur, iš kur negali niekur nueiti, būti atskirtam nuo žmogiškosios sąveikos potvynių ir atoslūgių. Kas beįvyktų, atrodo asmeniškai nereikšminga <...>"¹⁹². Jie atmeta logiką, kad nuobodulys yra tik atsakas į išorinių stimulų stoką, ar priešingai - vien vidinės psichologinės dinamikos pasekmė, ir konceptuolizuoja jį kaip interaktyvų reiškinį. Per nuobodulio patyrimo ir komunikacijos analizę autoriai jo prigimtį sieja su specifine sociologine koncepcija - socialiniu ritmu. Čia mes nemėginsime plačiau iškleisti šios sąvokos, tačiau minėsime tuos aspektus, kurie yra svarbūs, siekiant suprasti socialinę nuobodulio prigimtį. Kaip matėme iš aukščiau pateikto apibrėžimo, D.Brissettas ir R.P.Snow įveda prasmės motyvą ("gyvybingos reikšmės"), kuris papildo K.Darden ir A.H.Markso minėtą "neaiškios ateities" situaciją. Ši ateitis tampa neaiški, nes tam tikroje situacijoje atsidūręs individas nejaučia ateities perspektyvos arba ji atrodo visiškai nereikšminga: "Dabartis <...> suvartoja ateitį"¹⁹³. Kadangi būtent socialinis ritmas savo prigimtimi implikuoja ateities pojūtį, užtikrina suvokimą, kad nesvarbu kas, bet tikrai dar bus, tai nuobodulio patyrimas reiškia, kad individas jaučiasi nesusiderinęs su socialinio gyvenimo ritmu¹⁹⁴. Nuobodulį reikia suprasti, kaip kylantį iš sąveikos su socialine aplinka, nes jis funkcionuoja kaip pranešimas kitiems apie "ateities nereikšmingumą": "Nuobodulio pareiškimas yra griežtas skundas, kad esi pavirtęs nesocialiu (angl. *nonsocial*), ir kaltė dažniausiai priskiriama kitiems žmonėms ar daiktams, kad jie griauna socialinių ryšių sąlygas. Todėl nuobodulys, komunikuojantis ir veikiantis, yra galingiausias situacijos apibrėžimas, o taip

¹⁹² Brissett D., Snow R.P., *Where the Future Isn't*. In: "Symbolic Interaction", 1993, Vol. 16, No. 3, p. 240-241.

¹⁹³ *Ibid.*, p. 239.

¹⁹⁴ *Ibid.*, p. 239.

pat kaltinimas joje esantiems žmonėms"¹⁹⁵. Taigi žmogus ne tik patiria, bet ir kitiems praneša, kad tam tikra situacija yra nereikšminga, ir tokiu būdu išreiškia ir save, ir apibrėžia kitus šioje situacijoje. Nuobodžiaudamas jis praneša kitiems, ką galvoja apie situaciją, išreiškia savo neadekvatumą jai, kitiems jos dalyviams ar sąveikai, arba taip nurodo atsiribojimą. Taigi tai veikia kaip savęs diskvalifikavimo iš situacijos priemonė¹⁹⁶. Iš čia išplaukia įdomi D.Brissetto ir R.P.Snow išvada, kad nuobodulio komunikaciją individai dažnai naudoja kaip apsaugą, šalinimąsi ar gynybą nuo to, ką jie apsibrėžia kaip jiems nepriimtina - P.Toohy tai yra pavadinęs "socialiniais nuodais"¹⁹⁷. Vadinasi, nuobodulys neišreiškia vidinio pasyvumo, stingulio ar letargijos, nors būtent tokios savybės jam dažnai priskiriamos, o perspėja apie nepriimtina situaciją ir tokiu būdu gali veikti kaip "veiksmo katalizatorius" ją keisti arba iš jos ištrūkti¹⁹⁸.

Nuobodulyje užprogramuotą emocinį imperatyvą veikti J.M.Barbalet laiko ne tik viena esminių jo savybių, bet ir įrodymu, kad apskritai socialinių veiksmų ir sąveikos sistemose būtina prasmė¹⁹⁹. Jis siūlo nuobodulį skirti nuo *ennui* būsenos: *ennui* yra išglebęs pasidavimas tuštumai, o nuobodulys išreiškia nepasitenkinimą, nes trūksta susidomėjimo veikla ar situacija. "Nuobodulys su savo irzlumu ir neramumu <...> nėra susitaikymo su abejingumo būseną jausmas <...>. Nuobodulys nėra pasyvus pasidavimas toms sąlygoms, kurios jį sukėlė"²⁰⁰. Todėl jis gali paskatinti procesą, vedantį į smalsumą, išradingumą ir kitus panašius veiksmus. Tiesa, šiais veiksmais individas siekia ne tiek įvairumo ir naujumo, bet pirmiausia ir visų svarbiausia - prasmingumo²⁰¹. Prasmė autoriui yra socialinės sąveikos produktas, o jeigu žmogus jaučia, kad jo veiksmas ar aplinkybės neturi tikslo ar prasmės, jis

¹⁹⁵ *Ibid.*, p. 241.

¹⁹⁶ *Ibid.*, p. 241-242.

¹⁹⁷ Toohey P., *Boredom: a Lively History*. Yale University Press, 2011, p. 174.

¹⁹⁸ Brissett D., Snow R.P., *Where the Future Isn't...*, p. 243.

¹⁹⁹ Barbalet J.M., *Boredom and Social Meaning*. In: "British Journal of Sociology", 1999, Vol. 50, No. 4, p. 633.

²⁰⁰ *Ibid.*, p. 634.

²⁰¹ *Ibid.*, p. 641.

išgyvena emocinį nerimą - nuobodulį²⁰². Tad nuobodulys atlieka dvigubą vaidmenį - fiksuoja beprasmybę ir tuo pačiu imperatyviai kreipia į prasmės paiešką. Pastaroji funkcija išsikristalizuoja per praktikas. Pavyzdžiui, su išplitusiu socialinio nuobodulio reiškiniu ji sieja tokias kasdienybės praktikas, kaip lošimas ar bendresnis polinkis imtis rizikos, taip pat tarpgrupiniai konfliktai ir kt.²⁰³

Sekdami D.K.Darden ir A.H.Marksu, galime teigti, kad šiame darbe vartojamai nuobodulio kategorijai nebus suteiktas sovietinės visuomenės pamato statusas, esą jis veikė kaip visą socialinį gyvenimą struktūravęs faktorius. Tačiau sieksime parodyti, kad sovietinė kasdienybė pasižymėjo gausa tokių socialinių situacijų, kurios atitinka nuobodulio požymius, ir tik šia prasme sovietmečiui galima taikyti *nuobodulio visuomenės* sąvoką. Kaip matėme, šios nuobodulio situacijos kyla iš individo vidinių nuostatų, pozicijų, įsitikinimų, intencijų ar tikslų neatitikimo išorinei socialinei aplinkai ir ši neatitikimą mes aiškinsime per prasmės funkcionavimą socialiniuose procesuose. J.M.Barbalet atliktas prasmės susiejimas su nuobodulio reiškiniu nėra išskirtinis. Kaip pastebėjo A.Narušytė, įvairiais aspektais ši reiškinį tyrę autoriai nurodo tą pačią jo priežastį - prasmės nykimą visuomenėje²⁰⁴. Mėginsime įrodyti, kad šis apibrėžimas, kurį menotyrininkė pritaikė 9-ojo dešimtmečio fotografijos estetikos analizei, galima išplėsti iki visos sovietinės visuomenės studijos. Taigi *nuobodulio visuomenės* modelio branduolys - tai prasmės ištuštėjimas, intencionalumo stoka.

Nuobodulio tipologija. Akcentuodami skirtingus aspektus, autoriai skiria nuobodulį į du tipus: laiko požiūriu jis gali būti trumpalaikis ir permanentinis, psichologijos požiūriu - normalus ir patologiškas, chroniškas ("depresinis")²⁰⁵, sociologijos požiūriu - situacinis ir egzistencinis. Iš šių įvardijimų aiškėja, kad vieno tipo nuoboduliui, kurį toliau vadinsime situaciniu, priskiriama trumpa trukmė, palyginti silpnas poveikis psichikai ir sąlygiškumas. Iš principo

²⁰² *Ibid.*, p. 632.

²⁰³ *Ibid.*, p. 633-634.

²⁰⁴ Narušytė A., *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje...*, p. 27.

²⁰⁵ Gabriel M.A., *Boredom: Exploration of a Developmental Perspective*. In: "Clinical Social Work Journal", 1988, Vol. 16, No. 2, , p. 157; Toohey P., *Boredom:...*, p. 50.

laikoma, kad toks nuobodulys yra atsakomoji reakcija į išorinius stimulus ar jų stoka, kai žmogus patenka į lengvai nuspėjamas ir įgrįsti spėjusias aplinkybes, jos yra be galo kartojamos, todėl žmogus jaučiasi tarsi persisotinęs, arba jos apskritai yra bereikšmės²⁰⁶. Nors į situacinį nuobodulį pakliuvęs žmogus gali jaustis tarsi įkalintas, ypač patirdamas išsitęsusį laiką, tačiau šios būsenos jis gali atsikratyti iš aplinkybių ištrūkdamas, jas pakeisdamas arba sulaukęs jų pabaigos. Tuo tarpu antrojo tipo - egzistencinio nuobodulio - atveju apeliuojama į pačią egzistenciją, nes žmogus bodisi ne atskira situacija, o visu gyvenimu. Laikoma, kad egzistencinio nuobodulio sąvoką pirmasis pasiūlė vokiečių sociologas Martinas Doehlamannas²⁰⁷, o jam aprašyti paprastai pasitelkiami patys įvairiausi vardai: melancholija, depresija, apatija pasauliui, *ennui*, akedija, "vidurdienio demonas"²⁰⁸ ar J.-P.Sartre'o išgarsintas šleikštulys. Egzistencinio nuobodulio kamuojamas žmogus viso savo gyvenimo atžvilgiu jaučiasi tuščias, izoliuotas ir praradęs prasmę ("gyvenimo skonį"). Ši įvardijimų įvairovė, kelianti dvejonių, ar kalbama apie tą patį reiškinį, ir egzistencinio nuobodulio išplitimas pirmiausia literatūroje ir filosofijoje P.Toohy privertė suabejoti antrojo tipo nuobodulio realiu egzistavimu. Pasak jo, egzistencinis nuobodulys paremtas intelektualiniu išmąstymu ("išpūdinga intelektualinė formuluotė"), o ne tikroju patyrimu²⁰⁹, todėl tai yra ne emocija ar jausmas, o konceptas, sudarytas iš paprasto nuobodulio, chroniško nuobodulio, depresijos, pertekliaus, frustracijos, pasišlykštėjimo, abejingumo, apatijos ir įkalinimo jausmo²¹⁰. Tačiau net jeigu taip, kalbant apie nuobodulį prasmės funkcionavimo kontekste, atrodo vis dar svarbu skirti prasmės praradimą atskiroje situacijoje nuo atrofuo to gebėjimo įprasminti būti.

Sovietinis nuobodulys, kaip tarpinis tipas. Sovietinės nuobodulio visuomenės modelio šerdimi įvardindami prasmės ištuštėjimą tarsi suponuojame mintį, kad čia kalbėsime apie egzistencinį tipą ir tokiu būdu savo modelį išspraudžiame į bendresnius sociologinius modernybės svarstymus.

²⁰⁶ Toohey P., *Boredom:...*, p. 4-5.

²⁰⁷ *Ibid.*, p. 5.

²⁰⁸ Johannisson K., *Melancholijos erdvės:...*, p. 76.

²⁰⁹ Toohey P., *Boredom:...*, p. 6.

²¹⁰ *Ibid.*, p. 142.

Tačiau taip yra tik iš dalies. Vėlesniuose skyriuose mes parodysime, kuo prasmės problematika sovietmečiu sutampa ir kuo skiriasi nuo šių modernybės svarstymų²¹¹ ir kaip ji siejasi su ideokratinė sovietinės santvarkos prigimtimi²¹². Čia tik užsiminsime, kad ideologija sovietmečiu turėjo kurti, pateikti ir hierarchizuoti visos visuomenės tikslus, taigi įprasminti jos praeitį, dabartį ir ateitį, vienašališkai mėgino sau monopolizuoti šį vaidmenį ir su pretenzija į mokslą deklaravo šių prasmų neginčijamumą visai visuomenei ir kiekvienam jos nariui atskirai. Vadinasi, ideologija turėjo tapti kiekvieno sovietinio piliečio egzistenciniu pamatu. Todėl, kad išsiaiškintume, ar sovietinis nuobodulys, nykstant ideologijos reikšmei, galėjo būti visuotinai išgyventas kaip egzistencinis, turėtume analizuoti, ar ideologija iš tiesų sugebėjo tapti ne tik valstybės politiniu ir ekonominiu, bet ir individualiu egzistenciniu pamatu, o tai nėra šio darbo tikslas. Priešingai - mes tyrinėsime tik kasdienybės situacijas, kurių metu galėjo būti patirtas nuobodulys. Tai reiškia, kad atsisakome kelti klausimą apie nuobodulio visavaldystę, o tik apie jo patirtis konkrečiose situacijose. Tačiau tyrimas apims ne bet kokias kasdienybės situacijas, o tik tokias, kurios siejasi su marksistine-leninistine ideologija, t.y. tokias kasdienybės situacijas, kuriose žmonės tiesiogiai ar per antrines formas susidurdavo su ideologija ir iš kurių ryškėjo individų santykis su ja. Kita vertus, iš sovietinio režimo požiūrio taško būtent šiose situacijose turėjo būti suvokiamos ir įsisavinamos komunistinės žmogaus būvimo ir veikimo pasaulyje prasmės. Tad sovietinį nuobodulį geriausia laikyti tarpine būseną tarp situacinio ir egzistencinio nuobodulio.

Nuobodulys be nuobodulio. Sovietinio nuobodulio ypatybė ta, kad norint priskirti konkrečią situaciją šiam tarpiniam tipui, nėra būtinas *visų*, patekusių į tą situaciją, grynojo nuobodulio patyrimas. Šia prasme *sovietinis nuobodulys* panašėja į tokį konceptą, koku P.Toohy laiko egzistencinį nuobodulį. Subjektyviose patirtyse - užfiksuotuose atsiminimuose, dienoraščiuose, laiškuose ar pasakojimuose - aptinkamos nuobodulio ar panašios būsenos

²¹¹ Žr. 1.2. Modernybės nuobodulys: gal nieko sovietiško?

²¹² Žr. 1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties.

mums tapo pirmine nuoroda į mus dominančius sovietinės kasdienybės reiškinius. Bet turime pastebėti, kad šis ryšys tarp *sovietinio nuobodulio* ir asmeninių išgyvenimų nėra absoliutinas. Tam, kad individo elgesį tam tikromis aplinkybėmis priskirtume *nuobodulio* kategorijai, nereikia, jog žmogus tuo metu jaustų "situacinį" ar "egzistencinį" nuobodulį, nes (1) kalbame apie prasmės nykimo procesą, o ne jos nebuvimo faktą, vadinasi, skirtingi asmenys gali rasti skirtingą "kiekį" prasmės, (2) individų vidinių nuostatų neatitikimas socialinei aplinkai priklauso ir nuo prigimtinių skirtumų (skirtinga reakcija į išorinius stimulus) ir (3) vėlyvuoju sovietmečiu *nuobodulio* situacijos jau buvo lengvai atpažįstamos, todėl sukurtos *nuobodulio* apėjimo praktikos, dalyvaujant pačioje situacijoje. Tai reiškia, kad kai kuriais atvejais galime kalbėti apie nuobodulį be nuobodulio, t.y. nagrinėsime situacijas, kurias priskyrėme *sovietiniam nuoboduliui*, nors asmuo nepatyrė psichologinio nuobodulio.

Šiai subjektyvių patirčių ir nuobodulio santykio ambivalencijai paaiškinti mes įvedame *beprasmybės, esančios šalia*²¹³ sąvoką: nuobodulys be nuobodulio gali egzistuoti dėl to, kad nuobodulio praktikos apima ne tik veikimą tada, kai nuobodulys pajustas, išgyventas, bet ir tada, kai norima nuobodulio išvengti, t.y. situacija jau žinoma kaip beprasmiška *a priori*. Tad vėlyvuoju sovietmečiu nuobodulį galime suprasti ne tik ir ne tiek kaip nuolat išgyvenamą vidinę būseną, kiek kaip išorinį reiškinį, kuris gali būti atpažintas ir apeitas, paprastai per naujų prasmių kūrimą beprasmiškoje situacijoje. Kita vertus, svarbu pridurti, kad šis apėjimas - sąlygiškas, nes beprasmybė inicijuoja šiuos išvengimo būdus ir daro jiems įtaką, o jo atsikratyti visai neįmanoma - jis visada šalia, jį galima atpažinti daugybėje kasdienybės epizodų.

Nuobodulio visuomenės požymiai. Kokie šios *nuobodulio visuomenės* požymiai? Jus galime suskirstyti pagal tris dimensijas: (1) **erdvės** (unifikacija, standartizacija, įvairovės stoka, izoliacija, uždarumas, suvaržymas); (2) **laiko** (monotonija, suletėjimas, laiko tėkmė be įvykių, laiko

²¹³ Plg. "<...> totalitariniai režimai sukuria funkcionuojantį beprasmybės pasaulį". Žr. Arendt H., *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: "Tyto alba", 2001, p. 440.

beprasmiškas praleidimas ir praradimas, sąstingis); (3) **minties** (kartotės, klišės, šampai, formalizmas, ritualizacija, šabloniškumas, dogmatizmas, tuštumas, kalbos sumedėjimas). Toks sugrupavimas, žinoma, taip pat yra sąlygiškas, nes kai kurie vienos grupės požymiai nesunkiai išsipaišytų į kitą grupę, pavyzdžiui, argi ne uždarumas ir įvairovės stoka skatino šabloniškumą ir dogmatizmą? Ir atvirkščiai - sovietinė erdvė buvo prisotinta tokių ideologinių atributų (portretai, plakatai, skulptūros, net pastatai ir erdvių išplanavimas), kuriuos tikrai galėtume pavadinti šampais ir klišėmis. Todėl galėtų atrodyti, kad užtektų dviejų pirmųjų - pagrindinių sociologinių dimensijų. Tačiau mes nusprendėme išskirti minties dimensiją, nes net jei žvelgsime ne į intelektualinės veiklos sferą arba į ją žvelgsime ne pro kultūros kūrėjų, o pro kultūros vartotojų prizmę, rasime daugybę pavyzdžių, rodančių, kaip stipriai *sovietinis nuobodulys* veikė žmonių galvosena, jų dvasinį gyvenimą ir minties raidą apskritai, pirmiausiai tai, kas yra vadinama viešąja erdve ne sociofizine jos prasme.

Tad *nuobodulio visuomenės* požymiai - tai tokie sociokultūriniai reiškiniai, kurie suvokiami, iš vienos pusės, kaip naikinantys prasmę, o iš kitos pusės, reflektuojantys jos nykimą. Šie požymiai darbe svarbūs ne patys savaime, o tiek, kiek signalizuoja apie ideologijos apraiškas kasdienybėje, padeda ją užčiuopti ir paaiškinti jos reikšmę bei įtaką visuomenės gyvenime. Kadangi ideologija, kaip pagrįsime vėlesniame skyriuje, veikė kaip socializacijos faktorius drausminti ir mobilizuoti, fiksuoti šiuos sociokultūrinius reiškinius mes siekiame tam, kad galėtume per juos paaiškinti šias dvi ideologijos funkcijas. Ideologijos drausminimo laukui išanalizuoti mums užtenka *mintinio nuobodulio* požymių, o mobilizacijos laukui - *laiko nuobodulio* požymių. Tai nereiškia, kad *erdvės nuobodulio* požymiai netiktų šiems siekiams įgyvendinti, nes įvairūs erdviniai reiškiniai kalba apie tai, kad ideologija čia taip pat skleidėsi savo drausminamąja ir mobilizacine galia, juk sovietinę erdvės kontrolę galėtume laikyti viena esmingiausių būties suvaržymo patirčių (griežta judėjimo kontrolė šalies viduje ir už jos ribų, specifinis erdvės planavimas, urbanizacijos įtaka kraštovaizdžiui, ideologinė

viešų ir privačių erdvių vizualizacija, etc.). Tačiau *nuobodulio visuomenės* modelio kontekste tai atskleistų tik naujus jos niuansus, bet nekeistų pagrindinių bruožų ir dėmenų suvokimo. Be to, *erdvės nuobodulio* reiškiniai reikalauja labai savitos metodologinės prieigos prie problemos (vizualinės estetikos, miestų planavimo, architektūros ir pan. tyrimų metodų) ir jų aptarimas bei taikymas gerokai peržengtų šio darbo rėmus. Dėl visų šių priežasčių darbe atsisakėme plačiau nagrinėti *erdvės nuobodulio* požymius ir apsistojome ties *minties* ir *laiko* sociokultūriniais reiškiniais.

Iš tipologijos aptarimo aišku, kad šie reiškiniai susiję ne su bendražmogiškoms kasdienybės (pvz., darbo rutina ar neturėjimas ką veikti laisvalaikio) ar egzistencinėmis (pvz., egzistencinės beprasmybės jausmas) patirtimis, o su specifinėmis sovietinės ideologijos ir ja pagrįstos santvarkos sąlygotomis struktūromis, nors pripažįstame, kad ši skirtis ne visada būna aiški. Prisimindami A.Narušytės išskirtas dvi socialinio nuobodulio formas²¹⁴, turime pabrėžti, kad mūsų nagrinėjami požymiai priklauso tik išorinio pasaulio tipiškomis nuobodulio formoms. Jau minėta, kad šaltiniuose aptinkamos vidinės būsenos, aprašomos nuobodžiavimo, bodėjimosi, įkyrėjimo, abejingumo ar apatijos žodžiais, šiame darbe tarnauja kaip pirmosios nuorodos į išorinius nuobodulio dirgiklius (o gal - *slopiklius*). Vadinasi, susidūrę su vidinėmis žmogaus būsenomis, mes nenagrinėjome jų formavimosi mechanizmų, o kreipėme žvilgsnį į išorę ir ieškojome priežasčių, kur ir kokiomis aplinkybėmis šios būsenos buvo sukeltos, t.y. kokiomis situacijomis įvyko vidinio ir išorinio pasaulio neatitikimo kolizija.

1.2. Modernybės nuobodulys: gal nieko sovietiško?

Modernybės nuobodulio ištakos. XIX a. literatūroje nuobodulys jau buvo tapęs ryškiu motyvu. Turbūt garsiausias pavyzdys - Gustave'o Flauberto "Madam Bovary". Ir ši literatūrinė versmė neišsenka iki šiol. Bet nuobodulio, kaip pamatinės modernybės savybės, idėją suformavo ir nuosekliai pagrindė

²¹⁴ Žr. Įvado skyrių 3. Istoriofija.

filosofija ir sociologija. Filosofijoje modernaus nuobodulio atsiradimas kartais siejamas su vokiečių filosofo Friedricho Nietzsche postulatu "Dievas mirė", t.y. kai buvo konstatuotas universalių tiesų ir vertybių žlugimas Vakarų Europoje²¹⁵, tačiau dažniausiai išskiriami dano Soreno Kierkegaardo teiginys, esą nuobodulys yra visų blogių šaknis²¹⁶, ir vokiečio Martino Heideggerio tvirtinimas, kad "totalus nuobodulys" tapo paslėptu modernios, technomokslinės epochos tikslu²¹⁷. Galop egzistencialistai, paskelbę gyvenimą esant beprasmišką, pasmerkė savo literatūrinius veikėjus slampinėti apimtus mirtino nuobodulio ir abejingumo (pvz., J.-P.Sartre'o "Šleikštulys"²¹⁸, A.Camus "Svetimas"²¹⁹). O šios filosofinės tradicijos vienu paskutinių pavyzdžių galėtume laikyti Larso Svendseno knygą "A philosophy of boredom", kurioje jis įrodinėja, kad Vakarų kultūra suteikia beprecedentį kiekį galimybių patenkinti savo troškimus, tačiau nuobodulys dominuoja kaip niekad anksčiau²²⁰.

Pagal P.M.Spacks, XVIII a. suformuluota nuobodulio koncepcija buvo stipriai moralizuojanti, nes nuobodulys buvo suvokiamas kaip asmeninė moralinė nesėkmė, XIX a. ji įgavo sociologizacijos reikšmę, nes imta priskirti tam tikrai žmonių grupei ar net laikyta klasine arogancija (apibrėžė santykį su kitomis klasėmis), tačiau nuobodulio vis dar buvo galima atsikratyti savidisciplina, o XX a. nuobodulys galutinai persikraustė iš žmogaus vidaus į išorę - visas gyvenamasis pasaulis ir pati egzistencija tapo nuobodulio priežastimi²²¹. Galėtume pridurti, kad šis nuobodulio kultūrinis persikraustymas iš vidaus į išorę vyko ne kaip autonomiškas reiškinys, o buvo nuosekli sociologizacijos išdava, t.y. jis "prisisegė" prie bendresnės sociologijoje išsirutuliojusios "susvetimėjimo" koncepcijos ir tapo vienu iš jos interpretacinių motyvų. Tad nenuostabu, kad sociologijoje modernybės

²¹⁵ Aho K., *Simmel on Acceleration, Boredom, and Extreme Aesthesis*. In: "Journal for the Theory of Social Behaviour", 2007, Vol. 37, No. 4, p. 449.

²¹⁶ Martin M., Sadlo G., Stew G., *The Phenomenon of Boredom...*, p. 195.

²¹⁷ Hammer E., *Being Bored: Heidegger on Patience and Melancholy*. In: "British Journal for the History of Philosophy", 2004, No. 12(2), p. 277.

²¹⁸ Sartre J.-P., *Šleikštulys*. Vilnius: "Vaga", 2009.

²¹⁹ Camus A., *Svetimas*. Vilnius: "Baltos lankos", 2005.

²²⁰ Martin M., Sadlo G., Stew G., *The Phenomenon of Boredom...*, p. 194.

²²¹ Spacks P.M., *Boredom:...*, p. 268.

nuobodulio teorijos visuomet siejamos su vadinamųjų sociologijos tėvų darbais. Jie modernybės nuobodulį tarsi išnešiojo savose susvetimėjimo (bendresne nei marksistinė prasme) koncepcijose. Kaip pastebi sociologas Robertas A.Nisbetas, marksistinė žodžio "susvetimėjimas" samprata ir vartojimas tapo kanalu į XX amžių, bet už šio žodžio vartojimo turinį "yra daug labiau atsakingi" tokie mąstytojai, kaip Maxas Weberis, Émile'is Durkheimas ir Georgas Simmelis²²². Nors šių sociologijos klasikų koncepcijos pakankamai skirtingos, jas sieja tai, kad apmąstydami moderniuosius laikus jie išvelgė, kaip naujosios ekonominės, socialinės ar kultūrinės struktūros sunaikino senąsias vertybes ir prasmes, tradicišką gyvenimo būdą ir mąstyseną, todėl žmogus jaučiasi atitolęs nuo viso jį supančio pasaulio (kultūros, socialinės aplinkos, darbo, savęs) ir ši jausena išreiškiama per prasmės praradimą. Pasak R.A.Nisbeto, modernybėje individas paliekamas "egzistencinės stokos būsenoje", o visuomenė yra "beprasmė dėl jos beasmenio sudėtingumo"²²³. Garsiojoje studijoje apie plintančių savižudybių priežastis É.Durkheimas įvesta aiškių socialinių normų stokos - anomijos - sąvoka kaip tik nurodo šį prasmės stygių: "Šiandien žudomasi dažniau nei ankstesniais laikais visai ne dėl to, kad norint išgyventi tenka įdėti daugiau alinančių pastangų ar kad menkliau tenkinami teisėti mūsų poreikiai, o dėl to, kad mes nežinome, kur baigiasi mūsų tikrosios reikmės ir nematome savo pastangų prasmės"²²⁴. Kalbama apie svetimėjimą, abstraktėjimą, racionalizaciją ar biurokratizaciją, tačiau sociologijos klasikų skelbiama žinia ta pati: žmogus nebekontroliuoja savo sukurtos kultūros, materialios arba "objektyvios" kultūra "auga", o individuali arba "subjektyvi" "smunka"²²⁵, todėl kultūros sudėtingėjimas ir subtilėjimas nepadidina laimės, o generuoja neviltį, nerimą ir nuobodulį. Pastaroji būseną ne visada tiesiogiai įvardijama, tačiau lengvai atpažįstami jai būdingi bruožai. Pavyzdžiui, sociologas G.Simmelis esė apie

²²² Nisbet R.A., *Sociologijos tradicija*. Vilnius: "Pradai", 2000, p. 384.

²²³ *Ibid.*, p. 385.

²²⁴ Durkheim É., *Savižudybė: sociologinis etiudus*. Vilnius: "Pradai", 2002, p. 371.

²²⁵ Scaff L.A., *Veržiantis iš geležinio narvo: Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas*. Vilnius: "Pradai", 1995, p. 275. G.Simmelis tai vadina "objektyviosios dvasios" persvara prieš "subjektyviają dvasią". Žr. Simmel G., *Didmiesčiai ir dvasinis gyvenimas*. In: *Sociologija ir kultūros filosofija: rinktinė*. Vilnius: "Margi raštai", 2007, p. 295.

didmiesčius rašo, kad jiems besąlygiškai priklauso vienas psichinis reiškiny - atbukimas (vok. *Blasiertheit*), todėl didmiesčius galima vadinti atbukimo buveine²²⁶. Jis išskiria dvi atbukimo priežastis: psichologinis šaltinis - tai dėl impulsų perkrovos įvykstantis nervų jėgų išsekimas, todėl atsiranda "nesugebėjimas reaguoti į naujus dirginimus"²²⁷; materialinis šaltinis - piniginiame ūkyje daiktų skirtumų reikšmė ir vertė, o kartu ir patys daiktai nunyksta iki niekinių, atbukusiam žmogui visi daiktai atrodo blyškūs ir pilki, jis nesuteikia jiems jokios vertės²²⁸. Kaip būdinga nuoboduliui, G.Simmelis šiam atbukimui suteikia adaptacijos ir pasipriešinimo esamai situacijai reikšmę - nervai nustoja reaguoti į per didelę ir per greitą įspūdžių kaitą: "<...> tai yra tam tikro pobūdžio savisauga, kurios kaina yra viso objektyvaus pasaulio nuvertinimas, galiausiai neišvengiamai sukeltas ir savo paties asmenybės tokio pat nevertinumo jausmą"²²⁹. Ši būseną suformuoja ir tam tikras socialines elgsenas, t.y. praktikas - didmiesčio gyventojai vienas kito atžvilgiu išlaiko rezervuotumą, nes į sąlyčius su begale žmonių neįmanoma atsakyti adekvačiomis vidinėmis reakcijomis. Šio išorinio rezervuotumo vidinis aspektas, jo nuomone, yra ne tik abejingumas, bet ir antipatija, nes pastaroji "sukuria distanciją ir skatina nusigręžti". Tačiau tai, pastebi G.Simmelis, kas atrodo kaip disociacija, iš tikrųjų yra "tik viena iš elementarių jo socializacijos formų"²³⁰. Vadinasi, šis atbukimas, kaip ir patirtas nuobodulys, ne tik fiksuoja vertės ar prasmės praradimą, tačiau ir paskatina žmogų ieškoti išeičių iš jį sukeliančios situacijos.

Modernybės suformuota ir į "vėlyvąją modernybę" ar "postmodernybę" perėjusi (be)prasmiskumo tema liko aktuali, gal net aktualiausia sociologijos tema visą XX amžių. Ji dažnai formuluota kaip esminė problema, ir todėl radikalizavosi. Anglų sociologas Anthony Giddensas tvirtina, kad asmeninės beprasmybės jausmas tampa "milžiniška psichikos problema", nes gyvenimo

²²⁶ Simmel G., *Didmiesčiai ir dvasinis gyvenimas*. In: *Sociologija ir kultūros filosofija: rinktinė*. Vilnius: "Margi raštai", 2007, p. 286, 288.

²²⁷ *Ibid.*, p. 287.

²²⁸ *Ibid.*, p. 287.

²²⁹ *Ibid.*, p. 288.

²³⁰ *Ibid.*, p. 289.

visavertiškumą teikiantys moralės šaltiniai atskiriami nuo individų²³¹, o prancūzų filosofas Jeanas Baudrillardas skelbia apie "prasmės imploziją", nes esame "visatoje, kurioje vis daugiau informacijos ir vis mažiau prasmės"²³². Tačiau tai anaipol nereiškė, kad sociologijos tekstuose automatiškai iškildavo nuobodulio motyvas. Štai minėtas A.Giddensas iki "beprasmybės grėsmės" nueina ilgą kelią, pasirinkęs aprašyti tokias sąvokas, kaip rizika, abejonė, nerimas, saugumas ir pasitikėjimas. Jis apskritai nelinkęs vienareikšmiškai vertinti moderniojo susvetimėjimo ir iš to esą kylančio bejėgiškumo jausmo: jo įsitikinimu, daugelyje ikimodernių kontekstų individai buvo bejėgiškesni nei modernioje aplinkoje, ir nors modernybėje vykstantys "ekspropriacijos procesai", kai individas praranda kontrolę, - nepaneigiami, kiti procesai sukuria tokias gyvenimo sąlygų valdymo formas, "kurios buvo neįmanomos ikimoderniais laikais"²³³.

Klišės ir informacijos perteklius. Tad modernybės tyrinėtojams neatrodo, kad prasmės praradimas visuomenę būtinai veda į nuobodulį. Vis dėlto XX a. antroje pusėje radosi vis daugiau mėginimų tokių ryšių pagrįsti. Apžvelgsime du autorius, kurie modernųjį nuobodulį kildina iš dviejų skirtingų šaltinių tipų, nors kaip matėme ankstesniame skyriuje, jie vienodai gali būti atsakingi už šį reiškinių - sustabarėjusi monotonija ir dinamiškas perteklius.

1979 m. išleistoje knygoje Antonas C.Zijderveldas tvirtino, kad modernizacijai ir jos sąlygotai sociokultūrinei realybei būdingas idėjų, teorijų, veiksnių ir net emocijų kartočių augimas, negalia atrasti ką nors nauja, todėl visuomenėse dauginasi tik klišės. Modernizuotose visuomenėse kasdienė žmonių kalba, įvairios tikrovės interpretacijos, meninė kūryba, politinė veikla linkusi vykti rutinišku keliu - pasiduoti klišėms. Individai šias klišes linkę priimti kaip savaime suprantamas, nes per socializacijos procesą kartojamos iš kartos į kartą jos įgavo natūralumo ir normalumo statusą. Klišės taip giliai

²³¹ Giddens A., *Modernybė ir asmens tapatumas*:..., p. 19.

²³² Baudrillard J., *Simuliakrai ir simuliacija*. Vilnius: "Baltos lankos", 2009, p. 95.

²³³ Giddens A., *Modernybė ir asmens tapatumas*:..., p. 246.

įsiskverbė į žmonių sąmonę, kad šie jas pasitelkia visai nereflektuodami²³⁴. Jos pasižymi tuo, kad socialinėje sąveikoje ir komunikacijoje neperduoda prasmės, tačiau atlieka socialinę funkciją - stimuliuoja tam tikrą elgesį. Tai yra A.C.Zijderveldo pasiūlytos teorijos branduolys: modernioje visuomenėje visuose mąstymo ir elgsenos lygmenyse įsivyravo klišės, kai nuolatinis kartojimas prasmes pakeitė socialinėmis funkcijomis²³⁵. Pavyzdžiui, XX a. 8-ajame dešimtmetyje studentų organizuoti universitetų patalpų užėmimai laikytini tik kliše, nes tokio veiksmo tikrąją ir simbolinę prasmę išreiškė 7-ojo dešimtmečio studentų veiksmai, o bandymai tai pakartoti po dešimtmečio šios prasmės netekę, tačiau jie vis dar gali turėti funkcinių tikslų akcijų organizatoriams²³⁶. A.C.Zijderveldas mano, kad klišės formuoja žmonių mąstymą ir pozicijas, todėl palaiapsniui juos paruošia kalbėti, mąstyti, jausti ir veikti tam tikra kryptimi, nors šią kryptį ir nulemia ne vien klišė, bet platesnis semantinis kontekstas, kuriame ji vartojama. Svarbu pabrėžti, kad tokį "klišegeninį" visuomenės matymą jis iškelia iki pat institucinio lygmens ir žmogaus būties: pasak jo, klišės galėtume suprasti kaip *mikro*institucijas, o moderniąsias institucijas - kaip *makro*klišes, todėl moderniajai visuomenei iš tiesų kyla grėsmė pakliūti į vėberiškąją "geležinį narvą", kuriame pats žmogaus gyvenimas pavirstų kliše²³⁷. Modernizacijos procesai stipriai pažeidė ryšius tarp prasmės ir tradicinių institucijų, todėl daugelis prasmių liko plūduriuoti, taip ir nepirrišančios individo prie nieko aiškaus. Iš šių prasmių (kartu su vertybėmis, normomis ir motyvais) susiformavo "neapibrėžto pažinimo, emocinio nestabilumo ir moralinio neaiškumo jūra", o klišės savo stabilumu ir aiškumu tapo savotišku gelbėjimosi ratu²³⁸.

Kokią vietą A.C.Zijderveldas skiria nuoboduliui? E.Durkheimo terminais jis grindžia mintį, kad abstraktėjančioje visuomenėje šis reiškiny sėka paskui susvetimėjimą ir anomiją. Nuobodulys jam yra laiko patyrimo

²³⁴ Zijderveld A.C., *On Cliches: The Supersedure of Meaning by Function in Modernity*. London, Boston, Henley: "Routledge and Kegan Paul", 1979, p. 4.

²³⁵ *Ibid.*, p. 10.

²³⁶ *Ibid.*, p. 11-12.

²³⁷ *Ibid.*, p. 17.

²³⁸ *Ibid.*, p. 46.

būseną, o laiko pajautą apskritai pakeitė biurokratinio reguliavimo įsigalėjimas ir racionalizacija, t.y. laiką diktuoja laikrodis ("objektyvusis laikas"), o ne tradicijos ir kalendoriniai ritualai ("subjektyvusis laikas")²³⁹. Kitaip tariant, "subjektyvų laiką" pakeitė "objektyvusis laikas" ir jį atspindi tokios modernios klišės, kaip "Aš neturiu laiko" ir "Laikas - pinigai". Žmonės modernioje visuomenėje yra nuolat užimti, jų dienvakarė apsteli racionalių veiksmų, tačiau negalėdami patirti laiko, kaip asmeniškai prasmingos tėkmės, jie vis labiau patiria nuobodulį²⁴⁰. Vadinasi, nuobodulį jaučia net perpildytą darbotvarkę turintys žmonės. Minėtoje neįpareigojančių prasmių ir normų jūroje plaukiojantis individas netenka "subjektyvaus laiko" koordinačių: nebėra praeities, su kuria būtų galima prasmingai susisieti, ir nėra ateities, kuriai būtų galima prasmingai įsipareigoti. Todėl "subjektyvusis laikas" teka tuščiai, individas išgyvena *ennui*, ir yra nesunkiai pakeičiamas "objektyvaus laiko" funkcionalumo, kai žmogus pripildo savo dienvakarę racionalios veiklos (ir išsigąsta, kai nebegali to padaryti, pavyzdžiui, neturėdamas darbo arba yra atleidžiamas)²⁴¹. "Klišės <...> yra tobuli sąmonės indai (angl. *moulds*) tokios rūšies nuoboduliui"²⁴², - rašo A.C.Zijderveldas. Anot jo, klišės yra tarsi patirties luitai, kuriuose užšalęs laikas, todėl jos gali funkcionuoti kaip institucinių koordinačių pakaitalas ir suteikti orientacines gaires. Kadangi "subjektyvaus laiko" lygmenyje nuobodulys gali tapti socialiai destruktivus ir naikinti individo gebėjimus komunikuoti, klišės leidžia bent silpnais ryšiais susisieti su praeitimi ir įgalina minimaliai sąveikai su kitais žmonėmis. Tačiau nuolat kartojamos klišės pačios gali tapti nuobodžios ir tik pabrėžti faktą, kad jos yra pakaitalas, o modernus "subjektyvus laikas" iš tiesų praradęs prasmingas koordinates ir gyvenimas plaukia be prasmės ir tikslo. Ir nors A.C.Zijderveldas nuobodulį supranta kaip *ennui* formą, akivaizdu, kad jam priskiria ne tik, J.M.Barbalet žodžiais, išglebusį pasidavimą tuštumai, bet ir

²³⁹ Norėtūsi šiek tiek sukonkretinti "objektyviojo laiko" sąvoką: "Laikas tampa "kažkuo", kas egzistuoja nepriklausomai nuo žmogiškos patirties, yra objektyvu ir pamatuojama." In: Eriksen Th.H., *Akimirkos tironija: greitis ir lėtas laikas informacijos amžiuje*. Vilnius: "Tyto alba", 2004, p. 53.

²⁴⁰ Zijderveld A.C., *On Cliches:...*, p. 75-76.

²⁴¹ *Ibid.*, p. 76.

²⁴² *Ibid.*, p. 77.

implikacines nepasitenkinimo savybes, nes mano, kad klišes įkyrėjęs kartoti individas gali ištraukti į "agresyvius ir dažnai keistus" veiksmus²⁴³. Nuobodulio kankinamas žmogus gali pradėti elgtis nenuspėjamai, kai tik nėra funkcionaliai sustyguotas, t.y. nedalyvauja "objektyviame laike". Jo žodžiai, mintys, emocijos ir veiksmai nebūtinai adekvatūs, nes jis gali galvoti ir jausti viena, o pasielgti visai kitaip; vieną dieną jis gali tvirtinti kuo nors tikįs, bet kitą dieną padaryti priešingai. Taigi būdamas už griežtai sustyguotos savo gyvenimo sferos, ypač laisvalaikio, individas gali kalbėti ir elgtis pakankamai nenuspėjamai²⁴⁴.

Sociologas Orrinas E.Klappas esė apie informacijos poveikį moderniaisiais laikais taip pat pripažįsta, kad vienas iš nuobodulio šaltinių gali būti informacijos banalėjimas, kai jos perduodamos prasmės kiekis nyksta dėl nuolatinio kartojimo ir lėkštumo, "sterilaus vienodumo", realybės atsijojimo iki nykios, seklios ir neįdomios patirties²⁴⁵. Vis dėlto jo entropinėje informacijos teorijoje dėmesys telkiasi ties informacijos pertekliumi ir triukšmu, kuriuo pasižymi modernybės suformuota "informacinė visuomenė". O.E.Klappas įrodinėja, kad problemų kelia ne informacijos stoka, o priverstinis gavimas daugiau nei mums reikia, todėl ir modernusis nuobodulys kyla daugiau ne iš informacijos nepritekliaus, o jos pertekliaus²⁴⁶. Nors svarstymai apie informacijos perkrovą jau esė išleidimo metais (1986) nebebuvo nauji (užtenka prisiminti kad ir prancūzų J.Baudrillardą), tačiau įdomesnis yra šios perkrovos susiejimas su nuobodulio reiškiniu. Jis pateikia sociologinių apklausų duomenis ir aprašomuosius pavyzdžius, iš kurių esą matyti, kad nuobodulys vienodai pasireiškia ir JAV, Vakarų Europoje ar Japonijoje, ir Sovietų Sąjungoje²⁴⁷. Tačiau nuobodulį jis laiko tik šalutiniu produktu, simptomu, kuris atsiranda iš informacijos degradacijos - žmonės nuolat susiduria su tokiais milžiniškais nereikšmingos, beprasmiškos ir trivialios informacijos kiekiais,

²⁴³ *Ibid.*, p. 77.

²⁴⁴ *Ibid.*, p. 79.

²⁴⁵ Klapp O.E., *Overload and Boredom: Essays on the Quality of Life in the Information Society*. New York, Westport, Connecticut, London: "Greenwood Press", 1986, p. 3, 54-55.

²⁴⁶ *Ibid.*, p. 3.

²⁴⁷ *Ibid.*, p. 21-23.

kad tik nuobodulys padeda lyg siena atsitverti nuo triukšmo²⁴⁸. Ši mintis iš principo atkartoja G.Simmelio atbukimo koncepciją. Atrodo, kad modernioje visuomenėje, vartojant prekes ir komunikuojant su kuo daugiau žmonių, negali būti išvaistyta veltui nė viena minutė, todėl "signalų Babelio bokšte" reikia išklaudyti didelius kiekius informacijos, kad išgirstum bent vieną "bitą", kurio tu tikrai nori. Informacija plaukia tokiais srautais, kad virsta triukšmu ir iš jos darosi vis sunkiau atsirinkti ir ištraukti prasmę. Žiniasklaida ir technologijos spartina šiuos srautus, bet nedidina prasmės. Tačiau jo piešiamas vaizdas nėra apokaliptinis. O.E.Klappo teigimu, tarp banalybės ir triukšmo glūdi "trokštami tikslai", "gero" (funkcionalaus) pertekliaus pusiausvyra, teikianti tokią įvairovę, kuri padeda surasti daugiau prasmių²⁴⁹. Be to, iš gynybinės reakcijos formuojasi socialiniai *placebo*, kompensuojantys prasmių praradimą.

Sovietinio "projekto" modernumas. Šiuos du aptartus moderniojo nuobodulio modelius galėtume nesunkiai pritaikyti sovietinei tikrovei. Pavyzdžiui, ieškoti klišių toli nereiktų - sovietų režimo ideologija, ypač vėlyvuosiu periodu, ne kartą aprašyta kaip štampuojanti atributiką ir šūkius, juos tik kiekybiškai daugino, bet ne kokybiškai gilino. Apskritai kalbėdamas apie individo atitolimą nuo politinių ir socialinių struktūrų, sąlygojusį klišėms palankią terpę, A.C.Zijderveldas pastebi, kad nyko pagrindiniai socialiniai prasmės tarpininkai, pvz., bažnyčia, bendruomenė, šeima²⁵⁰. Formaliai žiūrint, nesunku būtų prieiti prie išvados, kad visi šie institutai nyko (bažnyčia, bendruomenė) ar patyrė stiprias transformacijas (šeima) ir sovietmečiu. Lygiai taip pat sovietmečiui galėtų tikti formalus informacinės visuomenės aprašymas. Paimkime tipišką jos apibūdinimo pavyzdį: "Reikia mokėti apsisaugoti nuo nepageidaujamų 99,99 procentų siūlomos informacijos (ir, be abejo, skrupulingai išnaudoti likusią dalį, 0,01 procento)"²⁵¹. Argi šis teiginys netiktų sovietinei visuomenei? Argi didžioji dalis informacijos nebuvo menkavertė, o bent dalis žmonių nebuvo išsiugdę praktikų, kaip skaityti

²⁴⁸ *Ibid.*, p. 9.

²⁴⁹ *Ibid.*, p. 2.

²⁵⁰ Zijderveld A.C., *On Cliches:...*, p. 40.

²⁵¹ Eriksen Th.H., *Akimirkos tironija:...*, p. 28.

laikraštį ar knygą, kad atsirinktų bent kruopelę tiesos? Tačiau kad nuo palyginimų nebūtų pereita prie absurdiškų išvadų, reiktų klausti, ar toks formalus panašumas atitinka turinį? Sovietinės okupacijos metais tradiciniai prasmės tarpininkai ne nyko (ar nespėjo pradėti nykti), o buvo prievarta naikinami ar keičiami. Be to, į jų vietą buvo diegiami kiti tarpininkai, pavyzdžiui, bendruomenės funkcijos buvo deleguotos kolektyvui, religines šventes turėjo atstoti ideologinės, tam tikrais atvejais į bažnyčios, bendruomenės, net šeimos pakaitalo ar "talkininko" vaidmenį pretendavo pats valstybės aparatas ir Komunistų partija. Analogiškai kritiškai derėtų įvertinti "informacinės visuomenės" palyginimus. Juk vienu atveju "apsaugos" reikia ne tiek nuo laisvos, pliuralistinės, daugiakanalės informacijos, kiek nuo kartu su ja plaukiančio pertekliaus, hiperbolizacijos, triukšmo. Žmogus šioje situacijoje vis dar laisvas rinktis kanalus ir jų skaičių. Sovietinėje visuomenėje taip pat reikėjo "apsisaugoti" nuo informacijos, bet jos kiekybė ir kokybė reiškė visai kitus dalykus - multiplikuojama buvo tik vienakanalė ideologinė informacija, o kitokios informacijos kokybę esmingai pažeisdavo cenzūra. Žmogus, jeigu ir galėjo rinktis, tai arba iš viso atsiribodamas nuo tokios informacijos, arba įdėdamas daug pastangų patikimesnei informacijai gauti, o tai dažniausiai reiškė ne tik laiko išekvojimą, bet ir rimtą riziką.

Todėl norėdami atsakyti į klausimą, ar formuluodami sovietinės *nuobodulio visuomenės* modelį nurodome į kažką specifiškai sovietiško, ar tik pateikiame dar vieną modernybės nuobodulio interpretaciją, turime kelti klausimą ne vien apie tai, ar vadinamasis sovietų "projektas" apskritai priskirtinas modernybei, bet ir apie tai, kiek per tokį lyginimą išryškėjęs formų atitikimas reiškia turinio atitikimą? Kitaip sakant, sovietų "projekto" priskyrimas modernybei neturėtų automatiškai reikšti visų analogijų perėmimo, nes po formaliai aprašytais reiškiniais gali glūdėti labai skirtingi turiniai. Kita vertus, šie turinio prieštaravimai nepaneigia esminių procesų visuomenėse atitikmens, tik analizuojant sovietinę visuomenę reikia įvesti pastabą apie papildomus ir kitoniškus veiksnius. Todėl toliau parodysime,

kodėl sovietų "projektas" priklauso modernybei ir kas jį skiria nuo kapitalistinių Vakarų visuomenių.

Modernybė paprastai pirmiausia siejama su Vakarų Europa ir JAV bei kapitalizmo atsiradimu ir plėtra²⁵², dažnai - ir su jo sukurtu "gerovės modeliu". Tada Sovietų Sąjunga laikoma "antimodernia", nes neatitinka tų savybių, kurios suvokiamos kaip privalomos vakarietiškai modernybei - pavyzdžiui, teisės viršenybė, skaidrumas, ekonominis efektyvumas²⁵³. Kita vertus, Sovietų Sąjunga, bandydama kurti savąją socializmo versiją, turėjo tapti antimodernistiniu atsaku į visas kapitalizmo negandas, marksizmo sutrauktas į "susvetimėjimo" koncepciją, tad iš ideologinių pozicijų pati save projektavo kaip "antimodernistinę". Tačiau iš tikrųjų tai buvo ne kas kita, kaip atsakas į modernybę iš jos vidaus, t.y. marksizmą ar kitas socializmo versijas reikėtų laikyti modernybės bendriausiaja prasme dalimi, nes modernybę, kaip kilusią iš Apšvietos epochos, pirmiausia apibrėžia pasiklioja protu, pažanga ir siekis "išlaisvinti" žmogų per mokslinį pažinimą. Šiuolaikinės socializmo teorijos nebūtų taip išsiplėtojusios ir sulaukusios plataus atgarsio, jeigu nebūtų atpažinusios ir savaip interpretavusios pagrindinių modernybės bruožų, nebūtų kalbėjusios apie ją ir jos kalba. Juk neatsitiktinai šios teorijos buvo sukurtos Vakarų kapitalistinėse šalyse. Keblesnis klausimas, ar šios idėjos, interpretuotos teoriškai ir iškraipytos praktiškai, kai buvo pradėtos diegti porevoliucinėje bolševikų Rusijoje, vis dar lėmė modernizacijos procesus šioje agrarinėje tradicionalistinėje šalyje? Kitaip tariant, net jei sovietų "projektas" teoriškai buvo modernus, ar toks jis išliko praktikoje, ir ar ta visuomenė, kuriame jis įgyvendintas, tapo modernybės dalimi? Kad išsiaiškintume bent esminius šio kompleksiško klausimo punktus²⁵⁴, iš pradžių reiktų atskirti tris

²⁵² Pavyzdžiui, A.Giddens nurodo, kad kapitalizmas yra viena iš modernybės dimensijų. In: Giddens A., *Modernybė ir asmens tapatumas*:..., p. 27.

²⁵³ Tokio požiūrio pavyzdys: Rose R., *Understanding Post-Communist Transformation: a Bottom Up Approach*. London, New York: Routledge, 2009, p. 19-26.

²⁵⁴ Lietuviškoje historiografijoje jau netrūksta bandymų nagrinėti sovietinę praeitį per modernybės prizmę, todėl apsistosime tik ties esminiais punktais. Išsamią apžvalgą, ar Sovietų Sąjunga priklausė modernybei, pateikė Z.Norkus, žr. Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*..., p. 213-218, 229-259. Sovietinę modernizaciją išsamiai nagrinėjo V.Leonavičius, žr. Leonavičius V., *Sovietinė modernizacija: socialinės sistemos ir socialinio veikėjo sąveika*. In: "Darbai ir dienos", 2008, No. 49, p. 219-233. Jis jau anksčiau yra mėginęs sovietinei visuomenei taikyti modernybės teorijas:

sąvokas (modernybė, modernizacija ir modernizmas) ir paaiškinti, kaip jos bus vartojamos šiame darbe. Modernybė čia bus suprantama kaip visaapimantis reiškinys, pirmiausia akcentuojant pasaulėžiūrinius, vertybinius ir normatyvinius jo aspektus. Modernizacija yra modernybės dalis, aprašanti socioekonominius ir technokratinus procesus, o modernizmo sąvoka apimame menines-estetines programas. Kai modernybė vartojama politiniame kontekste, prie jos privalomųjų bruožų dažnai priskiriami tokie atributai, kaip kapitalizmas, individualizmas ir demokratija. Tačiau kultūros istorijos požiūriu, tai jau antrinės formos - viena iš galimų modernybės raidos versijų, kuri, kaip parodė XX a. istorija, galiausiai užėmė dominuojančią poziciją, bet vis dėlto ji nėra vienintelė arba kelio į šią kapitalizmo-demokratijos-individualizmo konfigūraciją nėra vieno. Nes modernybę nusako pirminės formos: gamybos būdas (industrializacija - arba kapitalistinė, arba socialistinė), socialinis būvis (nuo bendruomenės - prie visuomenės, tuo pačiu - ir masių ar beklasės visuomenės, kai gali išsivystyti tiek individualizmas, tiek ir kolektyvizmas), politiniai-administraciniai valstybės pokyčiai (iš masių visuomenės gali rasti tiek demokratija, tiek ir totalitarizmas, bet abiem atvejais būdinga biurokratijos aparato plėtra), urbanizacija ir sekuliarizacija, racionalizacija ir gamtos socializacija. Jau totalitarizmo klasikai buvo įsitikinę, kad Sovietų Sąjungoje įvesta bolševikų santvarka yra modernybės reiškinys, pirmiausia turbūt dėl to, kad radikali pertvarka ir valdymas buvo grįsti grynuoju protu, kuris racionalizaciją nuvedė iki ideologinės logikos arba iracionalybės²⁵⁵. Juk H.Arendt centrine totalitarinės organizacinės valdžios

Leonavičius V., Keturakis S., *Sovietinė globalioji modernybė ir globalumo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje*. In: "Sociologija. Mintis ir veiksmas", 2002, No. 2, p. 40-49. Ekologiniu rakursu paskutinius sovietmečio metus nagrinėjo R.Baločkaitė ir L.Rinkevičius, žr. Baločkaitė R., Rinkevičius L., *Sovietinės modernybės virsmas: nuo Černobylio bei Ignalinos iki Žaliųjų judėjimo ir Sąjūdžio*. In: "Sociologija. Mintis ir veiksmas", 2008, No. 2, p. 20-40. Mes aptarsime tik bene įdomiausią bandymą aktualizuoti modernizacijos procesus sovietinei ir posovietinei erdvei: Šaulauskas M.P., *Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą*. In: "Problemos", 1998, No. 53, p. 5-25.

²⁵⁵ Turima galvoje ši H.Arendt išvalga: "Totalitarinės sistemos linkusios parodyti, kad veiksmą galima grįsti bet kokia hipoteze ir kad veikiant nuosekliai konkreti hipotezė taps teisinga, ji taps realia, faktine tikrove. Prielaida, grindžianti nuoseklų veiksmą, gali būti visai beprotiška; ji visada sukels faktus, kurie bus jau "objektyviai" teisingi." Žr. Arendt H., *Tarp praeities ir ateities*. Vilnius: "Aidai", 1995, p. 101. Apie kraštutinius pasiekiantį ir peržengiantį ideologinės logikos procesą žr. Arendt H., *Totalitarizmo ištakos...*, p. 452-455.

institucija laikytos koncentracijos stovyklos vykdė "masinę lavonų gamybą" - tokios nuorodos užtenka suvokti jos pramoninį, racionalų ir planinį pobūdį²⁵⁶.

Totalitarizmo teoretikai susilaukė sovietologų kritikos, nes tai, kas turėjo būti modernybės rezultatas, atsirado ekonomiškai, socialiai ir kultūriškai atsilikusioje šalyje. Kitaip tariant, čia susiduriama su paradoksu, kad tai, kas turėjo būti pasekmė, tapo jos priežastimi, nes tik porevoliuciniu laikotarpiu sovietų Rusijoje prasidėjo modernizacijos procesai. Bet iš totalitarizmo kritikos kilusi vadinamųjų revizionistų paradigma nesiėmė neigti sovietų režimo modernumo, o priešingai - pabrėžė jame prasidėjusius modernizacijos procesus, kurie turėjo paneigti totalitarinį santvarkos pobūdį. Chrestomatinis pavyzdys - sovietologo Moshe Lewino darbai. Stalininę Sovietų Sąjungą jis vadina "nemodernia modernėjančia valstybe" (angl. *non-modern modernizing state*). Valstybės inicijuota industrializacija išjudino įvairius socialinius procesus - urbanizaciją, mobilumą, švietimą, kurie po truputį emancipavo gyventojų mases, nors tai anaipol ne visada buvo savanoriškas reiškinys²⁵⁷. Šalyje vyko sekuliarizacija, socialinės struktūros pokyčiai atvėrė socialines klases, moterys įgavo daugiau teisių, susiformavo socialinė apsauga, darbo paieškos vedė žmones į miestus, o su urbanizacija keitėsi ir jų elgesys bei vertybės - išaugo mokslo reikšmė, didėjo skaitančiųjų ratas, plėtėsi domėjimasis menais²⁵⁸. Tokie pokyčiai, M.Lewino įsitikinimu, vertė valdantįjį režimą prisitaikyti ir keisti valdymo metodus: problemos dažnai iškildavo spontaniškai ir jų sprendimas reikalavo lankstumo ir gebėjimo tartis (angl. *negotiate*) su gyventojais. Šių "derybų" reikšmė pirmiausia išaugo svarbiausių socialinių ir biurokratijos agentų atžvilgiu, bet pokyčiai palietė visą visuomenę: masės žmonių ėmė elgtis taip, kaip jiems atrodė tinkama, o ryški dalis valdžios išleidžiamų dekretų ir įstatymų buvo ignoruojami arba vykdomi tik iš dalies. Todėl ir procesai šalyje tik iš dalies priklausė nuo režimo

²⁵⁶ Arendt H., *Totalitarizmo ištakos...*, p. 425. Vėliau koncentracijos stovyklų industrinę prigimtį garsiojoje savo knygoje plačiau išskleidė sociologas Z.Baumanas. Žr. Bauman Z., *Modernity and Holocaust*. Ithaca, New York: Cornell UP, 1989; taip pat Applebaum A., *Gulago istorija*. Vilnius: "Baltų lankų" leidyba, 2009.

²⁵⁷ Lewin M., *The Soviet Century*. London, New York: "Verso", 2005, p. 311.

²⁵⁸ *Ibid.*, p. 312-313.

politikos, o didžioji dalis kilo iš spontaniško vystymosi, t.y. stichiškai²⁵⁹. Vėliau mes mėginsime parodyti, kad net jei ne visi procesai Sovietų Sąjungoje priklausė nuo valdžios, o dalis vyko spontaniškai, ši stichija plėtojosi ne bet kaip, o turėjo savo kryptis, sąlygotas režimo struktūrų. Bet šioje vietoje mes siekėme tik parodyti, kad skirtingų sovietologinių paradigmu atstovai ginčijasi ne dėl modernybės *per se*, o tik dėl jos atsiradimo laiko ir aplinkybių. Jau ryškus urbanizacijos proceso užtenka tam, kad imtume svarstyti, ar sovietiniai miestai brandžiojo socializmo periodu galėjo tapti *atbukimo buveine*.

Tačiau. Kai tyrinėtojai analizuoja ir lygina modernizacijos procesus (industrializacija, urbanizacija, biurokratizacija), atrodytų, kyla mažai ginčų, kad jie tiek pat būdingi Sovietų Sąjungai, kiek ir Vakarų pasauliui. Tačiau tai dar ne visa modernybės paletė. Antimodernistiniai sovietų režimo aspektai, bent deklaratyviai, stipriausiai reiškėsi idėjiniame ir estetiniame-meniniame lygmenyje. Komunistinės ideologijos, žadėjusios įveikti minėtąjį "susvetimėjimą" ir nuvesti žmones iš istorijos į "rūšinę laisvę", nebuvo atsisakyta iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo, o estetiniame-meniniame lygmenyje antimodernistiniai aspektai buvo gyvastingi tiek, kiek laikytasi socrealizmo principų. Kaip pastebi sovietinės literatūros tyrinėtojas Evgeny Dobrenko, socrealizmas pagrindiniu tikslu kėlė modernizmo įveiką. Jo utopizmas glūdėjo bandyme "iššokti iš istorijos", kuriant ikimodernistinę estetiką ir steigiant situaciją, kurioje atrodytų, kad modernizmas išvis neegzistavo. Todėl socrealizmą E.Dobrenko siūlo apibrėžti kaip "postmodernizmas minus modernizmas"²⁶⁰. Gerai žinoma, kad šis socrealistinis šuolis per modernizmą patyrė nesėkmę. Sovietinėje Lietuvoje galbūt tik pirmąjį dešimtmetį po okupacijos socrealizmas užėmė iš tiesų monopolistines pozicijas. Vėliau drąsesni menininkai, pirma daugiau sau, artimesnei aplinkai ar uždaroms, siauroms auditorijoms, nei platesnei viešumai (iš čia atsirado iš pradžių dailei²⁶¹, vėliau ir literatūrai²⁶² pritaikytas "tyliojo

²⁵⁹ *Ibid.*, p. 323.

²⁶⁰ Dobrenko E., *The Making of the State Writer: Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture*. Stanford, California: Stanford University Press, 2001, p. xv.

²⁶¹ Lubytė E.(sud.), *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962-1982*. Vilnius: "Tyto alba", 1997.

modernizmo" terminas), ėmė mėginti įvairias estetiškes modernizmo programas. Jų raida atskirose meno srovėse nebuvo tolygi, vienodai ryški ar matoma, tačiau tapo nepaneigiamai gyvybingiausia, kūrybingiausia ir talentingiausia dalimi literatūroje, dailėje, o visų pirma galbūt - architektūroje ir taikomojo meno srityse (pvz., dizainas, keramika, vitražas). Vis dėlto tai nepaneigia fakto, kad Sovietų Sąjunga ilgą laiką mėgino gyventi lyg modernizmo nebūtų, o kai jis tapo nepaneigiamas, sulaukė didelio pasipriešinimo ir kritikos.

Ir turbomodernizacija, ir socmodernizacija. Tad ar sovietinės modernybės kontekste įmanoma suderinti prieštarą tarp palyginti sparčios socioekonominės modernizacijos ir atkaklaus kultūrinio kontrmodernizmo? Mes manome, kad šios priešpriešos nebeliktų, jei įvestume papildomą sovietinėje visuomenėje veikusį faktorių, kurį revizionistinės paradigmos atstovai linkę nuvertinti, o vėlyvuosiu sovietmečio periodui - ir visai nurašyti. Tai - ideologijos vaidmuo. Kad suprastume jos reikšmę, aptarkime paskutinę, lietuviškoje historiografijoje originalumu išsiskyrusią teoriją - filosofo M.P.Šaulausko pasiūlytą *turbomodernizaciją*. Jo teigimu, marksistinis projektas vertintinas kaip *turbomodernizacija*, nes tai buvo "sąmoningas siekis maksimaliai pagreitinti modernizacijos žingsnius, ir šitaip kuo greičiau įveikti tą *pereinamąjį* progresyvosios modernizacijos etapą, kuriame apstu nepageidautinų susvetimėjimo bei anomijos apraiškų"²⁶³. Tad vėberiškąją racionalizaciją totalitarinis marksizmas pavertė *turboracionalizacija* (visuomenė moksliskai ne tik suprantama, bet ir gerinama), žimeliškąją abstrakciją - *turboabstrakcija* (universaliu matu verčiama sugebėjimų ir poreikių dialektika), tionisiškąją perėjimą iš bendruomenės į visuomenę - *turbovisuomeninimu* ir t.t. M.P.Šaulauskas nekonkretino, kiek jis kalba apie teorinius marksizmo pagrindus, o kiek - apie jų realizaciją Sovietų Sąjungoje, tačiau akivaizdu, kad daugelį modernizacijos procesų šioje šalyje turėtume

²⁶² Sprindytė J., *The Symbolic Capital of Ideologically Untainted Writers: Estonian, Latvian, and Lithuanian Small Novels*. In: Baliutytė E., Mitaitė D. (ed.), *Baltic Memory: Processes of Modernisation in Lithuania, Latvian and Estonian Literature of the Soviet Period*. Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2011, p. 84.

²⁶³ Šaulauskas M.P., *Lietuva iki ir po 1990-ųjų...*, p. 8.

minėti su priešdėliu *turbo-*, t.y. nebuvo pasikliauta natūralia eiga, o sąmoningai skatinta ir spartinta. Jo pateiktą *turbomodernizacijos* pavyzdžių sąrašą galime pratęsti: modernybei priskiriama gamtos socializacija kartais virsdavo į tokią *turbosocializaciją*, kad grėsdavo ar ištikdavo ekologinės katastrofos; taip pat vykdytą ateizaciją galėtume vadinti *turbosekuliarizacija*, kuri garsiai skelbė apie atkerėtą sovietinį pasaulį, bet slėpė jos represinį pobūdį ir plataus masto nesėkmes (komunistai taip pat kartais eidavo tuoktis į bažnyčią, tik pasirinkdavo tuoktuvėms atokesnius rajonus). Netgi smulkesniais atvejais, pavyzdžiui, socialinės apsaugos politika ir kova su nedarbu patyrė *turbinimą*, nes neatsižvelgiant į realią situaciją skelbta apie visuotinį nedarbo panaikinimą, o iš to kilo tokios problemos, kaip "kadru tekamumas". Visais atvejais susidūriame su modernizacijos formomis, bet jų turinys gali būti drastiškai kitoks nei vakarietiškos modernizacijos metu, nes juos veikė *turbo-*aspektas. Kodėl jis buvo toks svarbus, jeigu dažnai dirbtinis natūralios raidos spartinimas turėdavo neigiamų pasekmių? *Turbomodernizacijos* reikalavo ideologija. Šiaip ar taip socializmas - tai pokapitalistinė formacija, o kai jis pradedamas kurti tradicionalistinėje šalyje, tam tikri kapitalistinio etapo procesai, įvardijami modernizacija, yra neišvengiami, todėl juos reikia pereiti kuo greičiau. Iš tikrųjų socrealizmo estetinė programa menams laikytinas tuo pačiu *turbomodernizavimu*: tai, kas menininkų suvokta kaip režimo reakcionieriškas konservatyvumas²⁶⁴, ideologijos plotmėje reiškė buržuazinio antstato pakeitimą socialistine kultūra, t.y. socrealizmą reikėtų laikyti *turborealizmu*. Jeigu šioje sferoje *turbinimas* vyko dar radikaliau nei kitur, tai todėl, kad vyravo mechanistinis požiūris į meną. Metaforiškai kalbant, jeigu režimas, norėdamas pereiti prie centralizuotos planinės ekonomikos vis dėlto turėjo pasistatyti gamyklas, tai mene jam atrodė, kad tokie "perėjimai" nebūtini, šuolis į socrealizmą ("postmodernizmą minus modernizmą") galimas

²⁶⁴ Taip socrealizmą suvokia ir šiuolaikiniai menotyrininkai, todėl sovietmečio mene aptinkamas socrealizmo kanonui prieštaraujančias formas vadina modernėjančiomis. Žr. Kmita R., *Ištrūkimas iš fabriko...*

ir be Marcelio Prousto ar Pablo Picasso kūrinų²⁶⁵. Todėl *turbomodernizaciją* laikytume tinkamu sovietinės modernybės įvardijimu, nes juo ir priskiriama bendresniam modernybės reiškiniui, ir išskiriamas vietinis specifiškumas, tai, ką mes vadiname sovietišku. Tiesa, termino priešdėlis *turbo-* nurodo į procesų intensyvumą, todėl mes jį keistume priešdėliu *soc-*, kuris akcentą perkeltų nuo intensyvumo ant jo kitoniškumo - ideologijos vaidmens. Tada kalbėdami apie sovietinę modernizaciją galėtume sakyti *socsekuliarizacija*, *socracionalizacija*, *socbiurokratizacija* ir t.t.

Šis iš pirmo žvilgsnio nereikšmingas "lingvistinis triukas" padeda atsakyti į klausimą, ar priskyre Sovietų Sąjungą modernybei vis dar galime kalbėti apie sovietinio nuobodulio specifiškumą ir ar formalūs procesų panašumai atitinka turinį. Mėginome parodyti, kad šį specifiškumą sudaro ideologijos vaidmuo, nors neteigiame, kad tai vienintelis vietinėmis sąlygomis modernizaciją veikęs faktorius. Juk, be to, režimo inicijuota sparti industrializacija ir kiti procesai susiję su pragmatiniais vidaus ir užsienio politikos tikslais, militaristinėmis strategijomis, tradicijomis, senuoju gyvenimo būdu, o po karo - ir su skirtingais nacionalizmais (taigi ir jų tradicijomis, skirtingais modernėjimo laipsniais, etc.). Vis dėlto ideologija neturėtų būti pamiršta, net kai kalbame apie laikotarpį, vadinamą "brandžiuoju socializmu", kai esą niekas ar beveik niekas ideologija "netikėjo". Priešdėliu *soc-* mes teigiame, kad modernizacija ir modernybė apskritai Sovietų Sąjungoje bent tam tikrais atvejais galėjo formuoti visai kitokį turinį, kuris kartu su pažanga vakarietiškąja prasme, kartais atnešdavo ir priešingų rezultatų, vadintinų net kontrmoderniais (pvz., socrealizmas). Šį turinį geriausia nagrinėti atsižvelgiant į ideologijos poveikį. Todėl neanalizuodami nuobodulio, kaip visaapimančios modernybės reiškinių, mes koncentruojamės ties tokiomis situacijomis, kurios įtrauktos į ideologijos veikimo lauką, ir čia randamą nuobodulį vadiname sovietiniu.

²⁶⁵ Išimtis čia būtų tik pirmasis porevoliucinis dešimtmetis Rusijoje, dar prieš stalininiam režimui suformuluojant socrealizmo programą. Vadinamajam proletkultui simpatizavo rusiškasis avangardas.

1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties

Priskyre ideologijai tokį vaidmenį, Sovietų Sąjungos santvarką galime vadinti ideokratija. Tačiau ši tezė reikalauja išsamesnio apgynimo, nes sovietologijos darbuose vyrauja nuostata, esą vėlyvuju sovietmečiu tebekartojamais ideologiniais štampais niekas netikėjo, o pats L.Brežnevas gal net nebuvo skaitęs K.Marxo raštų²⁶⁶. Tuo tarpu ideokratija skiria ideologijai išskirtinę vietą: pastaroji režimą pavertė teleokratinium, t.y. turintį aiškius hierarchizuotus tikslus, kuriuos apibrėžė marksizmo-leninizmo ideologija. Tad ar galima Sovietų Sąjungą vėlyvuju jos gyvavimo periodu laikyti ideokratiška? Klausimas komplikotesnis nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Reikia aiškintis ne tik, ar ideologija kas "nors tikėjo", bet ir tai, ar ideologijos funkcionalumą lėmė "tikėjimas" ja.

Revizionistinės paradigmos atstovai turi aiškų atsakymą - į ideologiją vėlyvuju sovietmečiu žiūrėti rimtai neverta. Minėtasis M.Lewinas kategoriškai tvirtina, kad postalininė Sovietų Sąjunga tikrai nebuvo socialistinė, o to svarbiausias įrodymas - režimo valdymo būdas: esą socializme gamybos priemonės valdo visuomenę, tuo tarpu Sovietų Sąjungoje ekonomiką valdė valstybė, visa ekonomika ir politika buvo tiek biurokratizuota, kad tikraisiais valdančiaisiais reikėtų vadinti biurokratijos aparatą²⁶⁷, o santvarką - "biurokratinium absoliutizmu", nes Komunistų partijos vadovai iš tiesų buvo praradę biurokratų kontrolę²⁶⁸. Toks modelis suponuoja mintį, kad, kaip rašė Vladimiras Tismaneanu, "leninizmo dogma, netekusi pirminės hipnotizuojančios galios, virto veidmainiška sugedusių biurokratų priemone įteisinti savo valdžios monopoliui"²⁶⁹.

Bet atsakymas, kas valdė, automatiškai neduoda atsakymo, kaip valdė. Biurokratinio modelio taikymas anaipol ne naujas, jis pasiūlytas su pirmąja

²⁶⁶ Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?...*, p. 220.

²⁶⁷ Lewin M., *The Soviet Century...*, p. 379.

²⁶⁸ *Ibid.*, p. 383.

²⁶⁹ Tismaneanu V., *Išsivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*. Vilnius: "Mintis", 2003, p. 41.

totalitarizmo kritika praėjusio amžiaus 7-ojo dešimtmečio pradžioje²⁷⁰, todėl yra nuosekliai išdiskutuotas. Pavyzdžiui, T.H.Rigby atkreipė dėmesį į sovietinės biurokratijos "anomalijas", kurios nepaneigia sovietinės visuomenės biurokратиškumo, bet verčia klausti, kokio tipo tai biurokratija²⁷¹. Ši klausimą jis nagrinėja derindamas "mechanistinį" valdymo modelį su "organiniu". T.H.Rigby atrodė, kad sovietinę visuomenę galima suvokti kaip valdomą vieną milžinišką organizaciją (mono-organizacinė visuomenė), o viena išskirtinių jos ypatybių - ideologijos vaidmuo. Pasak jo, bet kuriam organizaciniam valdymui būdingi trys reiškiniai: (1) organizacinė kultūra - kiekviena didelė organizacija turi savitą "ideologiją" ar "kultūrą", kuri atlieka lemiamą vaidmenį "organinėje" veikloje (neplanuotomis, netikėtomis, sudėtingomis situacijomis); (2) politinė legitimacija - bet kuri valstybė turi ją žmonių atžvilgiu legitimuojančius įsitikinimus ir simbolius; (3) individų socializacija - bet kurioje visuomenėje gyvenantys žmonės privalo išsiugdyti ne tik techninius įgūdžius dirbti, bet ir tam tikras vertybes, požiūrius ir elgesio modelius, kad visuomenė, kaip sistema, galėtų veikti efektyviai. Mono-organizacinėje visuomenėje visus šiuos tris faktorius lemia ideologija, Sovietų Sąjungoje tai - marksizmas-leninizmas. Nors "tikslų sistema" negali redukuoti žmonių elgesio iki vieno visaapimančio tikslo, toks "esminis" tikslas atlieka *raison d'être* vaidmenį. Sovietinėje mono-organizacijoje toks vaidmuo tenka "komunizmo statybai"²⁷².

Taigi T.H.Rigby analizė parodė, kad net pripažindami sovietinės santvarkos biurokратиškumą, bet nenuvertindami partijos įtakos²⁷³, negalime automatiškai atmesti ideologijos poveikio. Priešingai - mono-organizacinė visuomenė gali būti valdoma teleokratiniais principais, t.y. sistemą legitimuoja

²⁷⁰ Biurokratinio modelio kūrimo pradininku laikomas Alfredas G.Meyeris. Žr. Rigby T.H., *Stalinism and the Mono-Organizational Society*. In: Tucker R.C. (ed.), *Stalinism: Essay in Historical Interpretation*. New York: W.W.Norton and Company, 1977, p. 53-76.

²⁷¹ Rigby T.H., *Stalinism and the Mono-Organizational Society...*, p. 56.

²⁷² *Ibid.*, p. 57.

²⁷³ Partijos ir biurokratijos ar administracijos santykiai, žinoma, ne visada reiškė pirmosios viršenybę ir absoliučią kontrolę, tačiau pritarti M.Lewino teiginiui apie biurokratijos "absolūtizmą" ir visišką nepriklausymą nuo partijos vargu ar įmanoma. Tai liudija, pavyzdžiui, S.Grybkausko atlikta partijos ir įmonių vadovų, priskirtinų administracinei valdžiai, santykių analizė. Žr. Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje...*, p. 211-296.

ir žmonių veiklą lemia hierarchizuoti tikslai. Tačiau 1977 m. rinkinyje pasirodęs T.H.Rigby straipsnis vis dar remiasi prielaida, kad sovietinės visuomenės nariai nuoširdžiai tiki ar yra indoktrinuoti tikėti sovietine ideologija. Bet tame pačiame rinkinyje lenkų filosofas ir istorikas Leszekas Kolakowskis pastebėjo, kad bent dalis Sovietų Sąjungos intelektualų, pavyzdžiui, Andrejus Sacharovas, ideologiją laiko mirusia ir rimtai jos nebetraktuoja, jų teigimu, būtų kvaila manyti, kad ji lemia praktinę režimo politiką²⁷⁴. Gilėjant stagnacijai, o vėliau ir visai žlugus Sovietų Sąjungai, toks požiūris į ideologiją vis labiau plito, todėl jos vaidmeniu susidomėjusiems istorikams reikėjo ieškoti būdu, kaip išmatuoti "(ne)tikėjimą", pirmiausia - tų, kurie valdė. Pastaruoju atveju tyrinėtojai, nagrinėdami sovietų valdžios vidaus ir užsienio politiką, vertino, kiek ji atitinka pagrindinius ideologijos principus. Tačiau net postalininio laikotarpio tyrinėtojai negalėjo griežtai konstatuoti, kad Sovietų Sąjungos politika - aiškiai pragmatiška ta prasme, kad jos veiksmai pasižymi tendencija neatitikti marksizmo-leninizmo. Tačiau ir priešinga tendencija, esą dogmatizmas paprastai nustelbia pragmatinius tikslus, nepasitvirtino. Netgi tuo pačiu klausimu sovietų valdžia vienu metu galėjo pasielgti dogmatiškai, o po kiek laiko - priimti pragmatišką sprendimą. Kaip pavyzdį galima būtų paminėti kibernetiką, kuri iš pradžių buvo atmesta kaip kapitalistinės buržuazijos "pseudomokslas", bet paskui pripažinta ne tik moksle, bet turėjo tapti kultūros valdymo metodu²⁷⁵.

Šią aklavietę, į kurią veda sovietų režimo politikos prieštaravimas, gvildeno Assenas Ignatow²⁷⁶. Anot jo, sovietinė ideologija visą laiką

²⁷⁴ Kolakowski L., *Marxist Roots of Stalinism...*, p. 289.

²⁷⁵ Apie kultūros "perkodavimą" kibernetikos principais skaitykite: Rindzevičiūtė E., *Constructing Soviet Cultural Policy: Cybernetics and Governance in Lithuania after World War II*. Linkoping: Linkoping University Press, 2008.

²⁷⁶ Ignatow A., *Ideocracy or Realpolitik? Notes on an Ambivalence of Communist Consciousness and the Communist Social System*. In: "Studies in Soviet Thought", 1987, Vol. 33, No. 3. A.Ignatow pasiūlytas aiškinimas, žinoma, nėra vienintelis galimas. Pavyzdžiui, V.Shlapentokhas šiuos politikos prieštaravimus aiškina dviejų ideologijų koncepcija, esą egzistavo "atviroji ideologija", skirta kontroliuoti masėms ir daugiausia besirėmusi socializmo vertybėmis, ir "uždaroji ideologija", cirkuliavusi tarp partijos elito ir nomenklatūros. Pastaroji pasižymėjo pragmatiskumu ir labiausiai pabrėžė rusų interesų viršenybę kitų tautybių atžvilgiu (tiek vidaus politikoje, tiek geopolitikoje). Kai kurie iš šių rusiško nacionalizmo elementų patekdavo ir į "atvirąją ideologiją". Vis dėlto "uždaroji ideologija" yra tai, kuo, V.Shlapentokho manymu, iš tikrųjų tikėjo vadovai, tuo tarpu mūsų analizei, kaip parodysime, tai nėra labai svarbus komponentas, mes koncentruojamės ties tuo, kokia ideologija

pasižymėjo nelankstumu ir konservatyvumu, nes nepasiduodavo ar priešišškai reaguodavo ne tik į "Vakarų pasaulio įtakas", bet ir į įvairias kitose socialistinio bloko respublikose susiformavusias komunizmo interpretacijas, revizijas, reformų pasiūlymus, nuo partinės linijos nukrypstančius svarstymus. Be abejo, čia būtina pridurti, kad Sovietų Sąjungos "skeptiškumą" kitų "draugiškų" respublikų ideologinių interpretacijų atžvilgiu pirmiausia lėmė tai, kad ji save pozicionavo kaip socialistinio bloko dominuojančią jėgą, todėl ideologijos formavimas priklausė jos monopolinei prerogatyvai. Kita vertus, nenoras prie ideologijos formavimo prisileisti kitas respublikas jau savaime pasako apie jai skiriamą reikšmę. Tad ši dogmatinė režimo savybė, A. Ignatow teigimu, nesikeitė iki pat jo žlugimo, o ideologinis nelankstumas įrodo, kad dogmatizmas nėra vien vėlesnio periodo deformacijos ar stalininio iškraipymo rezultatas, bet įgimta ir esminė komunistinės teorijos ir politikos savybė. Bet tuo pačiu neabejotina yra ir tai, kad sovietai sugeba labai greitai pamiršti dogmas, kai tai jiems atrodo naudinga. A. Ignatow mano, kad nei vienas iš bandymų racionalizuoti šią ambivalenciją ("tikrojo pragmatizmo" atveju ideologija tēra kaukė ir ciniška priemonė, o "tikrojo dogmatizmo" - pragmatiškai kompromisai padeda pasiekti iš tiesų ideologinius tikslus) nepaaiškina prieštaravimo, ir neįmanoma bendrai nustatyti, ar sovietų vadovai yra nuoširdūs ar ciniški, nes tai galima pasakyti tik kiekvienu konkrečiu atveju²⁷⁷. Todėl jis darė išvadą, kuri, mūsų manymu, priartėjo prie paaiškinimo, kokia buvo ideologijos reikšmė vėlyvuosiu sovietmečiu: "<...> ideologinė kaukė visada reikalinga. Tai gali vesti prie klaidingos išvados, kad ideologija nėra nieko daugiau nei kaukė. Bet tai klaidinga. Priešingai, tokie įvykiai parodo, kokia galinga iš tikrųjų yra ideologija. Tiesa, kad ši ideologija nėra dinamiška ir gyvybinga galia; tai greičiau mirusi ir pasyvi jėga, bet ji stipriai spaudžia (angl. *weighs on*) sistemą. Daugeliu atveju lyderiai stengiasi

nustatė santykius tarp vadovų ir valdomų gyventojų. Apskritai įveddamas rusiško nacionalizmo elementus V. Shlapentokhas neneigė sovietinę visuomenę atitikus pagrindinius socializmo bruožus (centralizuotas planavimas, visuomeninė nuosavybė, sąlyginė lygybė, neigiamas požiūris į privačią nuosavybę, individualizmą ir religiją). Žr. Shlapentokh V., *A Normal Totalitarian Society*:..., p. 14-27, 54-62.

²⁷⁷ Ignatow A., *Ideocracy or Realpolitik?*..., p. 238.

apgauti savo pačių ideologiją, bet kita medalio pusė yra ta, kad niekas nedrįsta jai priešintis atvirai. Tai netiesiogiai, bet aiškiai rodo, kad ideologija išlieka lemiančioji jėga sovietinėje visuomenėje"²⁷⁸. Išskirkime atraminius šio teiginio punktus: (1) ideologija gali veikti "mirusi", (2) jai veikti vadovų tikėjimas nereikalingas ir (3) esminė ideologijos veikimo sfera ir kartu jos galios šaltinis - viešuma ("nedrįsta priešintis atvirai").

Perdėta ideologijos mirtis. Ideologijos "mirtis" šiuo atveju reiškia, kad sovietinės visuomenės nariai ir valdantysis elitas nustoja tikėti - ja išsakomos idėjos nebeatitinka vidinių individo įsitikinimų, todėl jos peršama prasmė nemotyvuoja veikti, jos hierarchizuoti tikslai neatliepia įsivaizdavimo, vardan ko žmogus dirba ir veikia.

Tiesa, čia verta priminti H.Arendt mintį apie totalitarinę organizaciją ir jos ryšį su ideologija. Šią organizaciją filosofė suskirsto į hierarchiją, nuo prijuočiančių per partijos narius ir elitines formuotes kylančią iki vado. Jos struktūros vertikalę rėmė patiklumo ir cinizmo derinys. Tikro patiklumo, ištikimo tikėjimo vado žodžiais, daugiausia galima rasti tarp prijuočiančių masėse, tuo tarpu partijos nariai netiki viešais pareiškimais, bet tiki standartinėmis ideologinio aiškinimo klišėmis. Savo ruožtu elitinės formuotės netiki ir šiomis klišėmis, bet yra išlavinti kiekvieną tikrovės faktą ištirpdyti ideologinio tikslo deklaravime, t.y. jiems panaikintas gebėjimas skirti tikrovę nuo fikcijos. O totalitarizmo hierarchai pasižymi laisve nuo savo pačių ideologijos, taigi vyrauja ciniškas santykis su ja²⁷⁹. Kai totalitarinis sąjūdis užima valdžią ir sukuria totalitarinę valstybę, joje išlieka šis totalitarinės organizacijos principas, tik prijuočiančiaisiais verčiami (indoktrinuojami) visi gyventojai²⁸⁰. Tuo tarpu vadovybei, ypač vadui tai iš esmės lieka utilitariniu įrankiu, nes juos traukė ne ideologijos "idėja", o "pats loginis procesas, kurį buvo galima iš jos išvesti", t.y. iš "idėjos užvaldytų masių" kylančios jėgos valdymo būdas²⁸¹. Laikydami H.Arendt koncepcijos, turėtume prieiti prie

²⁷⁸ *Ibid.*, p. 241.

²⁷⁹ Arendt H., *Totalitarizmo ištakos...*, p. 374-377.

²⁸⁰ *Ibid.*, p. 400.

²⁸¹ *Ibid.*, p. 453.

išvados, kad klausimas apie vadovybės "tikėjimą" apskritai yra beprasmiškas ir verta koncentruotis tik ties "masių" arba "eilinių žmonių" tikėjimu, ar juos vis dar galėtume vadinti "prijaučiančiais".

Aukščiau cituotas A.Ignatow teiginys tuoj pat paneigia, kad ideologijos gyvybingumą gali palaikyti tik tikėjimas, tačiau prie šios minties grįšime vėliau. Kol kas mums rūpi tik įvertinti žmonių "tikėjimą" ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu. Kultūros veikėjų atsiminimai iš L.Brežnevo valdymo laikotarpio kupini patikinimų, kad J.Stalino represinis periodas ir su "Prahos pavasario" numalšinimu nubrauktos viltys reformuoti režimą į "socializmą su žmogiškuoju veidu" atėmė tikėjimą sovietine ideologija net iš tų intelektualų, kurie jai simpatizavo ar nuoširdžiai rėmė. Be to, gausius liudijimus apie bereikšmes kalbas, ignoruojamą ideologinį štampavimą, tuščius pažadus, melagingą optimizmą, slogią ir niūrią atmosferą, žodžiu, visa tai, kas sudaro sovietinio nuobodulio šerdį, vargu ar galėtume nurašyti tik kaip "atminties konstruktus" iš retrospektyvos, nes kaip matėme įvadinėje dalyje, jie užfiksuoti ne tik po Sovietų Sąjungos žlugimo, bet ir jos gyvavimo metais.

Pati sovietų valdžia kartais fiksuodavo tokio "netikėjimo" faktus. Tarkime, "tikėjimas" ideologija turėjo išstūmti tikrąjį, t.y. religinį tikėjimą, nes marksizmas-leninizmas buvo neatsiejamas nuo ateizmo. Tačiau, pavyzdžiui, 1975 m. sausį Vilniaus radijo komponentų gamykloje atlikta anketinė apklausa parodė, kad 47 proc. apklaustųjų darbininkų yra tikintys ir, kaip matyti iš gamyklos pirminės partinės organizacijos dokumentų, tai sukėlė nemažas diskusijas ir nerimą²⁸². Į partinio komiteto posėdį atvykęs LSSR Mokslų akademijos darbuotojas teigė, kad nerimą kelia tarp tikinčiųjų patenkantys komjaunuoliai. Iš pradžių jis bando samprotauti, kad tai normalu dėl to, kad Sovietų Sąjungoje yra tik viena jaunimo organizacija, tad nenuostabu, kad į ją patenka ir tikintieji. Vis dėlto paskui jis nurodo, kad religijos išpažinimas gali reikšti ir "kritišką santykį su gyvenimo reiškiniais". Čia įdomūs du aspektai.

²⁸² Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 50, 1975 05 15. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 94, l. 125. Panašią anketinę apklausą atlikus "Spartos" fabrike, taip pat paaiškėjo didelis religingumo lygis, žr. "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 13, 1974 03 20. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 18, l. 231-232.

Pirma, jo nuomone, 23-30 metų jaunimui svarbiausi yra buitiniai klausimai (noras greičiau išspręsti gyvenamosios vietos ar vaikų darželio klausimą). Nors Mokslų akademijos darbuotojas nepasako, už ką buitiniai rūpesčiai svarbesni, akivaizdu, kad turima galvoje "pasaulėžiūrinis", taigi ideologinius dalykus. Antra, dar įdomiau, kad šitą nepasitenkinimą jis susieja su religija, esą "d>aliai jų kritiška opozicija, nuotaika išsireiškia religinio tikėjimo forma. Prie to prisideda darbo krūvis, darbo monotoniškumas, kuriam kartais žmonės praranda interesą"²⁸³. Nors tai yra vieno žmogaus svarstymai, o sovietinės sociologinės apklausos negalima vertinti be atsargumo, tačiau galima interpretuoti, kad situaciją paaiškinti į gamyklą deleguotas mokslinis darbuotojas išsako tam tikrą bendresnį požiūrį, kaip yra vertinamas religingumas. Šis atvejis parodo, kad "nepasitenkinimas" tikrove negalėjo būti atsietas nuo ideologinių dalykų, o religinis tikėjimas galėjo būti suvoktas kaip nepasitenkinimas sovietine tikrove. Tai paliudija dar vienas tos pačios apklausos rezultatas: dažniausiai su teigiamais gyvenimo reiškiniais teigė susiduriantys 26,7 proc. visų apklaustųjų, bet tik 17,5 proc. - giliai tikinčiųjų. Tuo tarpu su neigiamais gyvenimo reiškiniais atsakė susidūrę 22,8 proc., o tarp giliai tikinčiųjų šis skaičius siekė 27,5 proc., todėl prieita prie išvados, "kad giliai tikintieji kur kas kritiškiau žiūri į gyvenimo reiškinis"²⁸⁴. Be abejo, klausti apie religiją nėra tas pats, kaip klausti apie "tikėjimą" ideologija. Be to, apklausos rezultatai mums sako daugiau apie režimo neįveiktą religinį jausmą, atėjusį iš ikiokupacinio laikotarpio, nei apie nusivylimą ideologija ir kritišką laikyseną jos atžvilgiu²⁸⁵. Tačiau šios apklausos pavyzdžiu norėjome parodyti, kad "kritiškas santykis" su sovietine ideologija nėra tik "atminties konstruktas", o faktas, kuris fiksuotas ir sovietiniuose dokumentuose²⁸⁶.

Tačiau ir šioje apklausoje liko dar daugiau nei pusę tų, kurie atsakė netikį. Kiek atsakė nuoširdžiai, o kiek tik pabijojo tai padaryti, turbūt jau

²⁸³ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 50, 1975 05 15. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 94, l. 116.

²⁸⁴ *Ibid.*, l. 130.

²⁸⁵ Šiuo atveju reikšminga gali būti ir apklaustųjų nacionalinė sudėtis: daugiausia tikinčiųjų buvo tarp lenkų (81 proc.), lietuvių (42 proc.) ir rusų (24,7 proc.). Žr. *Ibid.*, l. 126.

²⁸⁶ Reiktų pabrėžti, kad čia kalbama ne apie "antisovietines nuotaikas" ir ne apie disidentinę veiklą, o apie tipiškos gamyklos darbininkų pažiūras.

neįmanoma pasakyti, bet neįmanoma paneigti ir to, kad keliasdešimt metų per švietimą ir ideologinį auklėjimą vykdyta ateizacijos, kaip ir bendresnė indoktrinacijos programa negalėjo neduoti vaisių. Simbolišku pavyzdžiu galėtų būti menininkės Nomedos Urbonienės prisiminimas, kaip ji tapusi spaliuke seneliui pareiškė, kad jis daugiau nebėra jos senelis, nes tikrasis senelis - Leninas²⁸⁷. Vertinti indoktrinacijos "sėkmę" keblu todėl, kad nėra lengva nustatyti, kada asmens vidinio nusistatymo prioritetais tapusios komunistinės vertybės reiškė ir tai, kad asmuo palaiko režimo politinius tikslus, t.y. "komunizmo statybą" tikraja to žodžio prasme. Juk asmuo galėjo palaikyti tokias idėjas, kurios sovietų režimo propagandoje buvo pačios tuščiausios arba labiausiai prieštaravo pragmatinės politikos faktams, tarkime, tarptautinę taiką. Pavyzdžiui, botanikas, esperantininkas, dar prieškariniu socialdemokratiškas pažiūras perėmęs J.Dagys dienoraštyje sekdamas tarptautines naujienas, susijusias su taika, entuziastingai aptarė Maskvoje organizuotą kongresą už visuotinį nusiginklavimą²⁸⁸, po rašytojo A.Gudaičio-Guzevičiaus mirties įvertino jo romanus kaip tebeturinčius "didelės reikšmės lietuvių jaunimo auklėjimui komunistine dvasia"²⁸⁹, 1977 m. džiaugėsi Spalio socialistinės revoliucijos sukakties iškilmėmis²⁹⁰, bet 1980 m. jo įrašuose iškyla abejonių dėl režimo *raison d'être*: "Grįžus namo per Maskvos televiziją žiūrėjom, kaip L.I.Brežnevui įteikiama Lenininė premija už tris veikalus. <...> L.Brežnevas savo kalboje pasižadėjo tęsti pagal išgales savo atsiminimų rašymą - apie kovą už komunizmą. Kyla klausimas, kada mes to komunizmo sulauksime"²⁹¹.

²⁸⁷ Jankevičiūtė G. (ed.), *Soviet Lithuanian Children's Book Illustration: Illustrarium Catalogue*. Vilnius: Tarptautinių kultūros programų centras, 2011, p. 60. 1971-1974 m. "Washington Post" korespondentu Maskvoje dirbęs R.G.Kaiseris prisiminė lietuviškos moters jai papasakotą istoriją: "Ji man papasakojo apie draugę, kuri atėjo į darbą prastos nuotaikos. "Kas nutiko?", - aš paklausiau jos. "O, tai dėl mano sūnaus, vaikų darželyje jam į galvą prikišo Lenino - senelis Leninas, visų globėjas, ir panašiai. Jis vakar grįžo ir pareiškė: "Senelis Leninas mums visko duoda", ir aš supykau ant jo. "Kvailytė! - pasakiau. - Ne Leninas tau viską duoda. Tavo tėvas ir aš tavimi pasirūpiname. Vakare dvi valandas išstovėjau eilėje, kad gaučiau tau guminius batus, ir nepamiršk šito!". Mano pažįstama lietuvė, kuri pati neturėjo vaikų, susidomėjo šia istorija ir ėmė klausinėti kitų motinų, ką jų vaikai mokosi apie Leniną. Visos prisiminė panašias patirtis. Vienišos motinos, neturinčios vyrų, teigė, kad mokykloje jų vaikams įrodinėjama, kad jie turi tėtį - tai Leninas". Žr. Kaiser R.G., *Russia: The People and the Power*. London: Secker and Warburg, 1976, p. 242-243.

²⁸⁸ Dagys J., *Dienoraštis...*, p. 12-13.

²⁸⁹ *Ibid.*, p. 149.

²⁹⁰ *Ibid.*, p. 330.

²⁹¹ *Ibid.*, p. 379.

Dar kebliau yra tai, kad sovietų režimas daliai gyventojų imponavo savo "gerovės modeliu" (socialinė apsauga, nemokamos medicinos ir švietimo paslaugos, darbo garantijos, etc.), kuris tiesiogiai plaukė iš ideologijos. Jis taip pat suideologino daugybę bendražmogiškų vertybių, t.y. tokių, kurios turėtų ar galėtų būti vertybėmis bet kokio režimo sąlygomis, nepaisant, kokie yra jo "galutiniai tikslai". Pavyzdžiui, toje pačioje Vilniaus radijo komponentų gamyklos apklausoje, į klausimą, kurios moralinės savybės svarbiausios, dauguma apklaustųjų (58 proc.) į pirmą vietą išskėlė jautrumą draugams (rus. *čutkost' k tovariščiam*), kaimynams, nesavanaudišką pagalbą netgi aukojant savo interesus, antroje vietoje (49 proc.) atsidūrė šeimiškumas (rus. *sem'janin*), trečioje (34,4 proc.) - taktiškumas kolektyve (žmogus, kuris "neintriguoja, neapkalba")²⁹². Visos šios vertybės daugiau ar mažiau atspindi kolektyvistinius ideologijos aspektus, tačiau daug žmonių jos galėtų būti reikšmingos ir be kolektyvizmo pamušalo²⁹³. Tačiau faktas ir tai, kad šios vertybės, kaip ir kiti aukščiau minėti faktoriai, formavo sovietinio žmogaus tapatybės tipą: "Man, kaip aš visą laiką pabrėžiu, tarybiniam vaikui, man tos idėjos tiko, patiko ir man buvo visai įdomu"²⁹⁴.

Rusų sociologas B.A.Grušinas yra susistemines milžiniškus Sovietų Sąjungoje ir Rusijos Federacijoje atliktų sociologinių apklausų duomenis ir juos pateikęs išsamioje keturių tomų studijoje, skirtoje N.Chruščiovo, L.Brežnevo, M.Gorbačiovo ir B.Jelcino valdymo laikotarpiams. Savimonės tyrimuose galima rasti tokių, kurie tiesiogiai susiję su požiūriu į valdantįjį režimą ir jo ideologinę simboliką. Be to, šiuose tyrimuose kartas nuo karto figūruoja ir duomenys iš Lietuvos SSR, tad juos galima palyginti su bendromis tendencijomis Sovietų Sąjungoje. 1967 m., B.A.Grušino teigimu, galbūt pirmą kartą nuo savo egzistavimo pradžios SSKP CK nutarė moksliniu keliu išsiaiškinti gyventojų nuomonę ir užsakė sociologams ištirti žmonių požiūrį į

²⁹² Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, 1975 05 15, protokolas nr. 50. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 94, l. 132.

²⁹³ Be to, lieka neaiški apklausos metodika. Pavyzdžiui, ar respondentas galėjo laisvai įrašyti norimas vertybes ar turėjo rinktis iš riboto sąrašo.

²⁹⁴ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininkais A. ir A.P., 2011 11 10.

SSRS valstybinį himną²⁹⁵, nes postalininiu periodu teko "rekonstruoti" himno muziką ir žodžius. Pasak jo, taip suformuluota apklausos tema leidžia spręsti apie gyventojų susidomėjimo politiniu šalies gyvenimu lygį, juk valstybinis himnas (kartu su valstybine vėliava ir herbu) atlieka reikšmingą vaidmenį tiek visuomenės politiniame, tiek ir dvasiniame-ideologiniame gyvenime, įsimbolindami valdžios legitimaciją ir nacionalinį identitetą²⁹⁶. Devyniuose sovietinės Rusijos rajonuose ir septyniose sovietinėse respublikose respondentų buvo klausama, kaip pasielgti su himno muzika ir tekstu, ir leista pasirinkti iš keturių galimų atsakymų: (1) reikia išsaugoti dabartinę muziką (teksto atveju - užtenka apsiriboti dabartinio teksto pataisymais); (2) himnui reikia sukurti naują muziką/tekstą; (3) sutinka su bet kokiais sprendimais; (4) neatsakė. Pasirinkusius pirmus du atsakymus sociologas priskyrė "aktyviesiems", t.y. neabejingiems diskusijai, o pasirinkusius trečiąjį ir ketvirtąjį atsakymą - "autistams", atsiribojusiems nuo diskusijos. Nors iš pažiūros pastarieji du atsakymai gali išreikšti labai panašią nuomonės neturėjimo poziciją, B.A.Grušino manymu, taip nėra, nes pasirinkusieji atsakymą "Sutiksiu su bet koku sprendimu..." iš tikrųjų turėjo labai aiškia poziciją - diskutuojamas klausimas visiškai iškrenta iš tokių žmonių interesų rato ir todėl bet koks sprendimas jiems "neturėjo jokios reikšmės". Kaip pastebi sociologas, neatsitiktinai nemaža dalis šių gyventojų nepasiribojo vien anketoje apibraudami atsakymo numerį (kaip to reikalavo instrukcija), bet prirašydavo savo pastabas: "Man tas pats" arba "Elkitės, kaip norite, mums ne iki himnų". Tiesa, dalis tokio tipo pastabų (pvz., "Jums geriau žinoti, todėl sprendkite patys", "Jums geriau matyti, mes - žmonės maži") reiškė ne visišką atsiribojimą nuo valstybės, oficialios politikos ir ideologijos reikalų, o greičiau tokių klausimų nutolimą nuo žmonių kasdienio gyvenimo rūpesčių ir pasitikėjimą valdžia, kuri "žino, kaip reikia"²⁹⁷. Pastarosios B.A.Grušino pastabos negalėtume priimti be išlygų: negalime plačiau patikrinti šių žmonių

²⁹⁵ Грушин Б.А., *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 1-я)*. Москва: "Прогресс-Традиция", 2003, p. 219.

²⁹⁶ *Ibid.*, p. 234.

²⁹⁷ *Ibid.*, p. 235.

paliktų prierašų, bet atrodo, kad bent dalį jų galima būtų interpretuoti ne tik kaip abejingumą ar sprendimo palikimą "geriau išmanančiai" valdžiai, bet ironiškai išsakytą nusivylimą valdžia (valdžia vis tiek sprendžia, kaip jai reikia), išgyvenamą bejėgiškumą ("žmonės maži"), netikėjimą, kad į jų nuomonę kas nors atsižvelgs. Šiaip ar taip, galima sutikti su rusų sociologu, kad šie atsakymai daugiau pasako ne apie respondentų pozicijos, o jų susidomėjimo (intereso) nebuvimą. Tuo tarpu ketvirtąjį atsakymo variantą pasirinkusieji taip pat galėjo galvoti ar jaustis panašiai, tačiau 3 ir 4 atsakymų grupes suvienodinti B.A.Grušinas neskuba, nes, anot jo, tarp neatsakiusiųjų buvo tokių, kurie labai domėjosi himno reikalais, bet niekaip nesugebėjo pasirinkti tarp pasiūlytų alternatyvų (ypač dėl teksto). Prie jų dar reikėtų pridėti tuos, kurie galėjo turėti labai aiškią nuomonę, bet nepanoro jos išsakyti garsiai, ir tuos, kuriuos autorius pavadino "absoliučiais autistais", nes jie ne tik neturėjo savo pozicijos, bet ir menkiausio supratimo, apie ką kalbama²⁹⁸. Tačiau svarbiausia išvada ta, kad iš apklausos paaiškėjo, jog sovietinėje visuomenėje egzistuoja nemenka gyventojų dalis, kuri ne tik visiškai nusišalina nuo "visokios" politikos, bet ir visai atvirai, be didesnio suglumimo ar baimės pareiškia apie savo apolitiškumą²⁹⁹. Klausime, kaip pasielgti su himno muzika, 3 atsakymą tarp miestų gyventojų iš viso pasirinko 19,3 proc., 4 atsakymą - 10,7 proc.; tarp kaimo gyventojų - atitinkamai 23,1 proc. ir 16,5 proc. Klausime, kaip pasielgti su himno tekstu, atitinkamai - 25,8 proc., 14,8 proc. ir 29,6 proc., 21,4 proc.

Tarp apklaustųjų pateko ir Lietuvos SSR gyventojai³⁰⁰: pirmuoju klausimu tarp miesto³⁰¹ gyventojų 3 atsakymo variantą pasirinko 17,7 proc., 4 -

²⁹⁸ *Ibid.*, p. 236.

²⁹⁹ *Ibid.*, p. 238.

³⁰⁰ B.A.Grušinas nenagrinėjo Lietuvos SSR duomenų atskirai, tačiau vienu svarbiausių apklausos rezultatų laiko nustatytus didžiulius skirtumus tarp atskirų Sovietų Sąjungos respublikų, kurie parodė, kad jeigu nacionalinis klausimas SSRS ir buvo "išspręstas", tai anaipol ne iki pabaigos. Žr. *Ibid.*, p. 249. Ši aplinkybė aiškiai parodo, kad tai, kas tinka kalbant apie rusus Sovietų Sąjungoje, negalima automatiškai perkelti kitų tautybių gyventojams. Kalbant apie tikėjimą ar paramą ideologijai tai labai svarbu. Pavyzdžiui, sociologas V.Shlapentokhas oficialiajai ideologijai priskiria rusiškojo nacionalizmo elementus ir tai jam leidžia teigti, kad 9-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje daugumą rusų tikėjo propagandos skleidžiamais teiginiais - rusų kultūros viršenybe, planinės ekonomikos ir visuomeninės nuosavybės pranašumais. Tuo tarpu tarp kitų tautybių rusiškasis nacionalizmas galėjo paramą tik mažinti. Žr. Shlapentokh V., *A Normal Totalitarian Society*:..., p. 159.

20,0 proc., tarp kaimo gyventojų - atitinkamai 25,4 proc. ir 7,4 proc.; antruoju klausimu - atitinkamai 22,3 proc., 22,3 proc. ir 26,9 proc., 16,4 proc. Taigi muzikos keitimo klausimu "autistų" (3 ir 4 variantų suma) Lietuvos SSR miestuose atsirado 7,7 proc. daugiau nei bendras apklausos vidurkis, bet kaimuose - 6,8 proc. mažiau. Teksto keitimo klausimu miestuose šis skaičius buvo 4 proc. didesnis nei vidurkis, o kaime - 7,7 proc. mažesnis nei vidurkis. Atrodytų, kad Lietuvos miesto gyventojai pasižymėjo didesniu abejingumu himno likimui nei kaimo gyventojai. Tačiau jei atkreiptume dėmesį į tendencijas, pasirenkant tik 3 atsakymo variantą, kuris labiau nurodo į atsiribojimą nuo politikos ir ideologijos, pamatytume, kad kaime procentiškai tokių buvo daugiau nei mieste, užtat miestiečiai buvo labiau linkę visai neatsakyti. O jeigu laikytumėmės prielaidos, kad himno tekstas labiau ideologiškai angažuotas ir jame lengviau atpažįstamos ideologinės prasmės nei muzikoje (reikėjo apsispręsti, ar išbraukti Stalino vardą ir pan.), todėl ir pasirinkimai dėl teksto daugiau pasako apie santykį su ideologija nei muzikos klausimas, Lietuvos SSR atveju aptiktume įdomių tendencijų. 52,9 proc. miesto gyventojų ir 61,2 proc. kaimo gyventojų manė, kad reikėtų išlaikyti dabartinę himno muziką. Tačiau paklausti apie tekstą, jie nebebuvo tokie "atleidūs": 30,6 proc. miesto gyventojų ir 14,9 proc. kaimo gyventojų pasirinko atsakymą, kad reikėtų apsiriboti tik dabartinio teksto pataisymais. Įdomu, kad dar mažesnė dalis (atitinkamai 17,7 proc. ir 6,0 proc.) pareiškė, kad reikėtų parašyti visai naują himno tekstą. Vadinasi, svarstydami apie himno tekstą Lietuvos SSR gyventojai išliko kur kas abejingesni, nepatiklesni ir greičiausiai atsargesni nei svarstydami apie ideologiškai silpniau (bent jau paviršutiniame suvokime lygmenyje) įkrautą muziką.

Atsižvelgdami į tai, kad apklausa atlikta 1967 m., t.y. pačioje L.Brežnevo epochos pradžioje, kai chruščiovinio "atšilimo" entuziazmas dar nepatyrė stipriausio smūgio - susidorojimo su "Prahos pavasariu" ir po jo sekusio režimo surūstėjimo (vadinasi, viena vertus, dar galėjo išlikti daugiau

³⁰¹ Apklausa atlikta Šiaulių mieste. Ar kaimo gyventojai buvo apklausti Šiaulių rajone, ar ne, autorius nenurodo.

drašos pasakyti tai, ką galvoji, kita vertus, palankumą ideologijai galėjo žadinti inertiškas tikėjimas chruščiovinėmis "reformomis") turėtume konstatuoti, kad nereikėjo sulaukti tikrosios "stagnacijos", kad atsirastų nutolimas ir atsiribojimas nuo politinių temų ir ideologijos. Juk net nenoras išsakyti savo poziciją, atsargumas greičiau reiškia neigiamų nuostatų slėpimą nei neapsisprendimą.

Detotalitarizacija ir dekomunizacija. Iš vienos ar dviejų apklausų skubėti daryti apibendrinančių išvadų neverta, tačiau galima būtų teigti bent du dalykus: pirma, istoriografinė banalybė tapęs teiginys apie plačiai paplitusį "netikėjimą" ideologija turi pagrindo, tačiau, antra, atrodo, svarbu nepraleisti ir tos aplinkybės, kad negalėtume užtikrintai patvirtinti praėjus dešimtmečiui nuo apklausos apie himną Aleksandro Štromo išsakytos minties, jog Sovietų Sąjungoje vyravo "totalinė opozicija" ir nebuvo likę nė vieno nuoširdaus komunisto³⁰². "Totalinės opozicijos" teiginys atrodo toks pat perdėtas, kaip ir tvirtinimas apie ideologijos viešpatavimą gyventojų galvose. Greičiausiai reikėtų kalbėti apie posttotalitarinę santvarkos būklę, kai kartu su detotalitarizacijos procesais vyko ir dekomunizacija - nenuosekliai, bet palaipsniui su irstančiomis totalitarinės tvarkos struktūromis, iš vienos pusės, trūkinėjo ideologinė kontrolė, iš kitos pusės, silpnėjo masių ideologinė parama.

Detotalitarizavimo sąvoką įvedė H.Arendt³⁰³, tačiau šiame darbe remsimės lenkų filosofo Andrzejaus Walicki modeliu. Jį mokslininkas pirmiausia taikė Lenkijos liaudies respublikai, kurią laikė laisviausia sovietinio bloko šalimi, tačiau pagrindiniai jo bruožai tinka analizuoti ir Sovietų Sąjungai. Jis gina "totalitarinį modelį", kurio ašimi turėtume laikyti "ideokratinį aspektą", t.y. kad bolševikų diktatūrą motyvavo ideologija, kuri pirminiame režimo kūrimo etape atliko lemiamą vaidmenį. Lenino ir Stalino valdymo metais valdžia iš tiesų buvo pajungta įgyvendinti utopinius komunizmo idealus ir sąmoningai kontroliuoti visuomenės likimą. Tiesa, tarp leninizmo ir stalinizmo jis išvelgė esminį skirtumą: pirmuoju atveju reikia

³⁰² Štromas A., *Opozicija Tarybų Sąjungoje*. In: *Laisvės horizontai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2001, p. 36.

³⁰³ Arendt H., *Totalitarizmo ištakos...*, p. 22.

kalbėti apie "totalitarinį komunizmą", nes viskas buvo pajungta galutiniams komunistiniams tikslams, o antruoju - apie "komunistinį totalitarizmą", nes tikslai susikeitė vietomis su priemonėmis - komunistinė ideologija buvo supaprastinta iki valdžios įrankio³⁰⁴. Tačiau būtent stalinizmo laikotarpiu galime kalbėti apie "ideokratijos" įsitvirtinimą, nes Sovietų Sąjunga tapo pasaulėžiūrine valstybe, kaip hitlerinė Vokietija. Iš čia išplaukia "ideokratinio" režimo apibrėžimas: jis grindžia "savo legitimumą vientisu požiūriu į pasaulį, šios pasaulėžiūros nustatytų tikslų realizavimu", o "stalininė komunistinės pasaulėžiūros reziumė turėjo vykdyti mažų mažiausiai tris funkcijas: įteisinimo, drausminimo ir mobilizavimo"³⁰⁵. Režimo ideokratinė prigimtis pasireiškia siekiu aprėpti individus ideologine kontrole - iš vidaus tiek pat, kiek ir iš išorės³⁰⁶, t.y. internalizuoti vienmintiškumą. *Nuobodulio visuomenės* kontekste galėtume sakyti, kad ideokratinė santvarka prisiima sau monopolinę teisę kiekvienam gyventojui suteikti vieną ir tą pačią, visiems bendrą prasmę - hierarchizuotą tikslų rinkinį, kurį sudaro ideologija, o per ideologinę kontrolę ir indoktrinaciją rūpinasi, kad ši prasmė neliktų tik išoriškai primetama, bet taptų kiekvieno individo savasties, vidinės egzistencinės prasmės pagrindu. Prisimindami H.Arendt, šią ideologijos primetamą prasmę galėtume vadinti "tikresne" prasme (jos pačios žodžiais "superprasmė"), analogiškai pagal ideologijos teigiamą "tikresnę" tikrovę, "pasislėpusią už visų jusliškai suvokiamų daiktų, valdančią juos iš tos slaptos vietos ir reikalingą šeštosios juslės, leidžiančios mums ją suvokti"³⁰⁷. Indoktrinacija turėjo išugdyti šią "šeštąją juslę"³⁰⁸.

Tačiau A.Walicki teigia, kad kiekvienoje totalitarinėje sistemoje užprogramuota dezintegracija, kuri prasideda, vos tik visuomeninė santvarka stabilizuojasi. Sovietų Sąjungoje šis procesas prasidėjo postalininiu periodu ir jį galima vadinti detotalitarizacijos faze, kurios esmę sudaro irimas, o ne

³⁰⁴ Walicki A., *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę*:..., p. 502.

³⁰⁵ *Ibid.*, p. 516.

³⁰⁶ *Ibid.*, p. 583.

³⁰⁷ Arendt H., *Totalitarizmo ištakos*..., p. 452.

³⁰⁸ H.Arendt terminais galėtume teigti, kad vėlyvuju sovietmečiu vis labiau stiprėjęs vidinės prasmės neatitikimas "tikresnei" prasmei atsirado todėl, kad neišsiugdė "šeštoji juslė" arba žmogiškąjį patyrimą sudarančios penkios juslės "įveikė" šeštąją.

organiška raida³⁰⁹. Ideologijos kontekste šis irimas pasireiškė kaip oficialios ideologijos "deutopizavimas" ir partinio elito komunistinės tapatybės faktinis netekimas³¹⁰. N.Chruščiovą jis laikė paskutiniu karštai utopiniais komunizmo idealais tikėjusiu SSRS vadovu, o valdžią perėmęs L.Brežnevas esą to jau atsisakė³¹¹. Pastarojo svarbiausias tikslas tapo sutvirtinti ir stabilizuoti esamą tvarką, kad ji būtų išsaugota. Todėl faktiškai buvo atsisakyta "teleologinio įteisinimo", t.y. apeliacijos į galutinius komunistinius tikslus, ir vidaus politikoje prasidėjo vadovaujančių kadru stipriai remiamas deideologizavimas³¹². Pagrindiniais detotalitarizacijos bruožais galėtume išskirti: su nomenklatūros konsolidacija formavosi neformalios interesų grupės ir menkėjo tiesioginio "komandavimo" vertikalios struktūros vaidmuo (tad nutolta nuo monocentričių ir monoorganizacinių direktyvinės ekonomikos mechanizmų), radosi konstruktyvias nonkonformizmo pozicijas užimantys nomenklatūros atstovai, plėtėsi "antroji ekonomika" ir galop - pasitraukta iš "žygio į komunizmą". Tačiau sistemos deideologizacija, kaip pastebi A.Walicki, nekeitė fakto, kad "režimas reikalavo ideologinio įteisinimo ir negalėjo sau leisti atvirai, totaliai ir negrįžtamai išsižadėti utopinių aspiracijų", jis "bijėjo netekti ideologinės kontrolės ir leisti masėms savarankiškai mąstyti"³¹³, todėl visuomenė išliko uždara. Tad, kaip matome, A.Walicki modelio detotalitarizacijos fazė iš principo atitinka esminius A.Ignatow teiginio punktus, kad komunistinė ideologija buvo "mirusi", bet ji nesiliovė egzistuoti, ir tam vadovų tikėjimo nereikėjo, nes jos gyvybingumą užtikrino

³⁰⁹ Walicki A., *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę*:..., p. 475.

³¹⁰ *Ibid.*, p. 593.

³¹¹ Šiam skirtumui tarp N.Chruščiovo "tikėjimo" ir L.Brežnevo "netikėjimo" pagrįsti dažnai pasitelkiamas programinis pavyzdys, kad N.Chruščiovo valdymo metu buvo pažadėta, jog iki 1980 m. "Tarybų Sąjungoje iš esmės bus pastatyta komunistinė visuomenė" (žr. *Tarybų Sąjungos Komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 54). O L.Brežnevas esą nusigrėžė nuo šios "utopijos" į "realųjį socializmą", kuris reiškė esamos tvarkos išsaugojimą. "Išsivysčiusio socializmo" sąvoką SSRS vadovas įteisino SSKP XXV suvažiavime (žr. *TSKP XXV suvažiavimo medžiaga*. Vilnius: leidykla "Mintis", 1976, p. 57). A.Walicki pritaria šiam teiginiui ir mano, kad "realaus socializmo" sąvoka leido išplauti "komunizmo" sampratą su visais tikraisiais jo tikslais. Tačiau esama pagrindo manyti, kad šis argumentas yra pernelyg sureikšminamas ir neįvertinama ta aplinkybė, kad L.Brežnevas valdymo metu susidūrė su "nemalonių faktų", kad artėja 1980-ieji, o komunizmo dar nematyti, todėl reikėjo ieškoti aptakesnių frazių. Žr. Sandle M., *Brezhnev and Developed Socialism*:..., p. 165-187.

³¹² Walicki A., *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę*:..., p. 614.

³¹³ *Ibid.*, p. 619.

kokybiškai visai kitos rūšies šaltinis - baimė paskelbti apie jos mirtį viešai. Tačiau svarbus A.Walicki papildymas yra tai, kad ideokratijos problemą jis padaro neatsiejamą ir kertine totalitarizmo ir koherentiško jo etapo - detotalitarizacijos dalimi: "Jeigu rusų revoliucija atstovavo maksimalios ideologinės mobilizacijos fazės komunizmui, tai neįmanoma suprasti jos istorijos atsietai nuo jos ideologijos. Toji ideologija taip pat buvo raktas suprasti vėlesniems, postmobilizaciniams judėjimo laikotarpiams, įskaitant ir tuos, kai tikėjimo uolumas užleido vietą cinizmui ir pragmatinei deideologizacijai"³¹⁴. Vadinasi, nagrinėdami vėlyvojo sovietmečio laikotarpį turime ne tik pažymėti kokybiškai nuo totalitarinės fazės besiskiriančius irimo procesus, bet ir tai, kad veikė, nors ir silpdamos, iš totalitarinio etapo paveldėtos struktūros, todėl šis periodas vadintinas "posttotalitariniu", o ne "biurokratiniu absoliutizmu", "oligarchine diktatūra" ar dar kaip nors.

Ideologija socializacijos lauke. Kaip būdinga totalitarizmo paradigmai ir jos tęsėjams (o tokiu tikrai galima laikyti A.Walicki), kalbėdamas apie ideologiją, jos įtaką ir likimą, lenkų filosofas pirmiausia turi galvoje SSRS vadovą ir valdantįjį politinį elitą - kiek ir kaip jie (ne)tikėjo marksizmu-leninizmu. Tačiau grįsdamas ideologijos "pomirtinę" reikšmę (t.y. "brandžiojo socializmo" metais) jis pirmiausia nurodo į jos legitimavimo funkciją, tuo suponuodamas, kad ideologija režimas *pateisina* save prieš valdomus gyventojus (primesdamas šį "pasiteisinimą" prievartiniais ar švelnesniais būdais), o sulaukęs iš jų paramos ideologijai, save *įteisina*. Išėitų, kad valdžios legitimacija įvyksta todėl, kad ideologija tiki gyventojai. Tačiau matėme, kad net jei žinia apie ideologijos mirtį - perdėta, "netikėjimo" mastai vis dėlto akivaizdūs. Todėl ideologijos vėlyvučiu sovietmečiu svarbos apologetų dažnai naudojamas legitimacijos argumentas - būtinas, bet nepakankamas paaiškinti, kaip ideologija gali veikti "mirusi"³¹⁵.

³¹⁴ *Ibid.*, p. 482.

³¹⁵ Jeigu tikėtume V.Shlapentokho pateiktais duomenimis, kad dauguma sovietinės Rusijos gyventojų rėmė režimą ir jo politiką netgi vėlyvučiu periodu, turėtume sakyti, kad legitimacijos argumentas išlieka labai svarbus, net jei jis neliečia socialistinės Lietuvos respublikos. Nepamirškime, kad valdžiai pirmiausia reikėjo legitimuotis "prieš savus", o tarp jų ideologija tikėta kur kas daugiau. Žr. Shlapentokh V., *A Normal Totalitarian Society*:..., p. 141-142.

Regis, šiuo atveju pamiršamos arba vertinamos kaip nustojusios veikti dvi kitos ideologijos funkcijos, kurios jai buvo priskirtos J.Stalino valdymo metais - drausminimas ir mobilizavimas. Mes mėginsime parodyti, kad jos vis dar buvo efektyvios, tik ne tiek politiniame, kiek socialiniame gyvenime, t.y. jos veikė, prisimenant T.H.Rigby mono-organizacinį modelį, kaip individų socializaciją laiduojantys ir palaikantys faktoriai. Juk paprastas Sovietų Sąjungos gyventojas negalėjo dalyvauti politinėje režimo legitimacijoje, nes politikos klasikine prasme nebuvo, todėl net stodamas į partiją jis galvojo ne apie politinį veikimą, o apie savo socialinius rūpesčius - karjerą, statusą ir asmeninių ar reikšmingų kitų interesų patenkinimą. Kaip Sovietų Sąjungos vadovai tikėjo ne ideologija, o jos svarba išlaikant valdžią, taip kiekvienas gyventojas galėjo netikti ja, bet žinojo, kad ideologijos išpažinimas didesniu ar mažesniu laipsniu yra neišvengiamas socializacijos procese ir kuo ši socializacija stipresnė, tuo didesnė ideologijos dozė.

Paaiškinant, kaip ideologija iš gyventojų ir sovietų vadovų galvų persikraustė į išorę, į socializacijos lauką tarp jų (savotiškai eksternalizavosi), naudinga prisiminti sovietologų atliktas diskursines analizes, įkvėptas prancūzo Alano Besançon'o teiginio: "Brežnevo režimo stiprybė glūdėjo supratime, kad ideologija daugiau nebetikima. Visi liudininkai su tuo sutinka, kad niekas 'nebetiki' ja. Tikrai, bet jie *kalba* ja"³¹⁶. Vienas jų - Josephas Schullas kritikuoja ideologijos, kaip tikėjimo sistemos, koncepciją, nes ji, tyrėjo manymu, suponuoja mintį apie ideologinės grupės narių įsitikinimų vienodumą, o iš tikrųjų ideologijos galia glūdi komunikacijos lygmenyje. Pasak jo, ideologinis diskursas yra tai, su kuo tenka sugyventi, bet ne jėga, pajungianti savo nepakeičiamai "valiai"³¹⁷. Jam tai yra lingvistinių įvykių ir konvencijų, kurias jie įkūnija, struktūra, egzistuojanti ideologinės bendruomenės narių sukurtoje socialinėje erdvėje. Koks nors tvirtinimas (angl. *proposition*) netampa diskurso dalimi todėl, kad yra kiekvieno ideologijos

³¹⁶ Cituojama iš: Casier T., *The Shattered Horizon: How Ideology Mattered to Soviet Politics*. In: "Studies in East European Thought", 1999, Vol. 51, No. 1, p. 36.

³¹⁷ Schull J., *What is Ideology? Theoretical Problems and Lessons from Soviet-Type Societies*. In: "Political Studies", 1992, Vol. 40, No. 4, p. 729.

sekėjo galvoje, bet egzistuoja už jų ribų kaip dalis socialinio pasaulio, kuriuos žmonės dalinasi³¹⁸. Kai ideologija suvokiama kaip tikėjimo sistema, veiksmus motyvuoja šis tikėjimas, o diskursinės sampratos atveju ideologija nulemia veiksmus, nes paklūstama jos konvencijoms. Kad būtų laikomas rimtu ideologinio diskurso dalyviu, individas turi ne "tikėti" ideologija, o jai įsipareigoti. Kitaip tariant, iš atskiro žmogaus reikalaujama paklusimo, taisyklių laikymosi, o ne tikėjimo. Svarbiausia, kad šis paklusimas negali būti tik formalus, nes elgesys turi atitikti diskurso aprašymą bent tiek, kiek tie, kas diskursą legitimavo, priimtų šį elgesį kaip atitinkantį reikalavimus. Tam tikrų konvencijų laikymasis, būtinas prasmingai komunikacijai, visada sukelia tolimesnius įsipareigojimus ir nulemia faktinį elgesį³¹⁹.

J.Schullo ideologijos, kaip tikėjimo sistemos, kritika ne visais atžvilgiais skamba įtikinamai, nes jis remiasi prielaida, kad tikėjimo atveju ideologija gali *egzistuoti*, tik jei tam tikra grupė žmonių dalinasi bendrais įsitikinimais³²⁰. Tad išeity, kad ir sovietinė ideologija galėjo egzistuoti tik per bendrų įsitikinimų dalinimąsi, tačiau autorius ignoruoja tą faktą, kad sovietinėje visuomenėje ideologiją, kaip tikėjimo sistemą, pirmiausia traktavo pats režimas ir uzurpavo sau vaidmenį formuoti ir skleisti įsitikinimus. Kitaip sakant, prisiimdamas atsakomybę už ideologijos egzistavimą, režimas išstūmė tai, kas turėjo būti dalinimasis įsitikinimais tarp žmonių, tapo išoriniu ideologijos formavimo šaltiniu (užtikrino jos egzistavimo faktą) ir siekė ją įdiegti kiekvienam piliečiui. Reikalavimas tikėti iš principo ir reiškė būtinybę paklusti, t.y. jos viešas išpažinimas ir nekvestionavimas. Tad J.Schullo diskursinės analizės pagrindinę išvadą, kad svarbiausia buvo socialiai įsipareigoti ir paklusti reikalavimams, galima prieiti ir neatsisakant ideologijos, kaip tikėjimo sistemos, koncepcijos. Jos tiesiog papildo viena kitą: mažtantį ideologinį tikėjimą keitė socializacinė jos reikšmė - ideologija užpildė socializacijos

³¹⁸ *Ibid.*, p. 731.

³¹⁹ *Ibid.*, p. 732.

³²⁰ *Ibid.*, p. 735. Apskritai J.Schullas gana supaprastina ideologijos, kaip tikėjimo sistemos, sampratą. Pavyzdžiui, ideologijai priimti ir ją laikyti sava nebūtina, kad visi vidiniai žmogaus įsitikinimai atitiktų oficialiąsias dogmas. Nuoširdžiai paramai užtenka priimti jos pagrindines idėjas, pagrindinę prasmę, o dėl antraeilių punktų žmogus gali turėti kitokią nuomonę.

lauką, apibrėžė žmonių tarpusavio ryšius ir santykius su valstybe. Paklusimas ideologijai reiškė paklusimą valdžiai, t.y. per formalų ideologijos išpažinimą buvo matuojamas paklusimo lygmuo. Be abejo, tai reiškia, kad ideologija "tarpininkavimo" ne tarp bet kokių žmonių santykių, o tik tarp tokių, kuriuos aprėpti kėsinosi valstybė, t.y. ten, kur ji siekė primesti savo ideologines "konvencijas". Kaip rašo A.Walicki, vėlyvučiu sovietmečiu "komunizmo pastatymo" tikslas nustojo slėgti kasdienį žmonių gyvenimą³²¹, tačiau tai nereiškia, kad ideologija apskritai pasitraukė iš socialinės scenos. Priešingai, dabar ji veikė, kalbant *nuobodulio visuomenės* terminais, kaip *beprasmiška prasmė*, nes jos nustatytoms taisyklėms ir toliau reikėjo paklusti, nors galutiniu tikslu, dėl kurio taip reikia elgtis, nebebuvo tikima. Vadinasi, ideologijos nereikia sutapatinti su galutine socializacija, ji tebuvo vienas iš jos dėmenų, kuriam trūko svarbiausios - internalizacijos - jėgos³²².

Drausminimas ir mobilizavimas. Kad šis ideologijos veikimas socializacijos lauke būtų aiškesnis, prisiminkime lenkų filosofo Leszeko Kolakowski pasiūlytą totalitarinės visuomenės idealų tipą, kurį, jo paties žodžiais, beveik atitiko stalininis režimas. Totalitarinėje sistemoje visus socialinius ryšius pakeičia valstybinė organizacija, o visos žmonių grupės ir individai privalo veikti dėl tikslų, kuriuos nustato valstybė. Kitaip sakant, valstybė ir jos organizaciniai instrumentai yra vienintelės galimos socialinio gyvenimo formos, visa žmogiškoji veikla (ekonominė, politinė, kultūrinė, intelektualinė) yra nustatoma valstybės ir tarnauja jos tikslams. Apskritai kiekvienas individas yra valstybės nuosavybė³²³. "Brandžiojo stalinizmo" metais Sovietų Sąjunga labai priartėjo prie valstybės stiprios organizacinės

³²¹ Walicki A., *Markszizmas ir šuolis į laisvės karalystę...*, p. 622.

³²² "Trūko" nereiškia, kad šios jėgos visai nebuvo: bent dalis žmonių perėmė kaip savo tam tikras ideologines vertybes arba mąstymo būdą, pavyzdžiui, M.Šaulauskas teigia: "<...> ta aplinkybė, kad komunistinių kraštų inteligentai ir net pati nomenklatūra ciniškai vertina marksistinę ideologiją, dar nėra pakankamas įrodymas, kad ji pajėgi atsikratyti kelioms kartoms diegtų mąstymo šampū bei įgūdžių. <...> Komunistinės sanklodos klestėjimo laikais daugiausia buvo tų, kurie, peikdami įkyriai peršamus oficialius ideologinius vertinimus, vis dėlto manė, kad marksizmas, kaip teorija, praktika, ir ypač kaip filosofuojančio galvojimo būdas, yra vertingas ir iš esmės teisingas; kad jame ne tik esama svaraus tiesos grūdo, bet kad yra ir "gerų ir tikrų" komunistų, kurie, pasirėmę neginčytinomis marksistinėmis tiesomis, iš principo galėtų deramai realizuoti žadamą teisingumą ir tvarkos viziją". Žr. Šaulauskas M., *Lietuva iki ir po 1990-ųjų...*, p. 15-16.

³²³ Kolakowski L., *Marxist Roots of Stalinism...*, p. 284-285.

integracijos ir gyventojų tarpusavio ryšių dezintegracijos: kolektyvinio gyvenimo formos buvo pajungtos vienam valdančiajam centrai, o piliečių visuomenė (angl. *civil society*) faktiškai sunaikinta, todėl piliečiai prieš daugialypį valstybinį aparatą atsidūrė kaip izoliuoti ir bejėgiai individai³²⁴, kitaip sakant, nebuvo įmanoma jų socialinė, kolektyvinė veikla (ir ypač jos politinės formos) už valstybės organizacijos ribų. Tokios sistemos bruožais L.Kolakowski laiko: (1) teisės panaikinimą (ji galiojo sprendžiant tarpusavio individų reikalus, bet net postalininiu periodu negaliojo individo santykiuose su valstybe), (2) vienvaldė autokratija (po J.Stalino valdymo ji transformavosi į oligarchiją), (3) visuotinis sekimas (individų izoliaciją galima pasiekti, tik privertus juos vienas kito nekęsti ir nepasitikėti), (4) ideologijos visagalybė (angl. *omnipotence*). Pastaruoju atveju jis pasitelkia mūsų jau minėtą legitimacijos argumentą: kai nėra laisvų rinkimų ir paveldimos monarchijos charizmos, tai lieka vienintelis būdas pateisinti savo valdžią. Ji tampa būtina net tuo atveju, jei niekas ja faktiškai netiki, nes paskelbus tikruosius valdžios principus, lyderiai rizikuotų sugriauti visą sistemą³²⁵.

Be abejo, detotalitarizacijos laikotarpio vieni totalitarinės sistemos bruožai pasikeitė, kiti nusilpo, tačiau didelė dalis socialinio gyvenimo formų ir žmogiškosios socialinės veiklos vis dar galėjo egzistuoti tik kaip valstybės organizacijos dalis, o čia, kaip minėta, taisyklės, reikalavimus arba "konvencijas" diktavo ideologinė logika. Akivaizdžiausi pavyzdžiai susiję su socialiniu statusu - norintys kopti karjeros laiptai beveik neišvengiamai turėjo tapti partijos nariais, tai pasakytina net apie tokias technines specialybes, kaip gamyklos inžinieriai - jų pragmatiškas požiūris reiškė skeptiškumą ideologijos atžvilgiu, tačiau tai nestabdė stojimo į partiją, nes socialiniuose santykiuose tai suteikdavo garantijų ir atverdavo galimybes³²⁶. Bet tai, žinoma, lietė ne tik pramonės darbuotojus. Širdies chirurgas Jurgis Brėdikis atsiminimuose pasakoja, kad tapti Kauno medicinos instituto hospitalinės

³²⁴ *Ibid.*, p. 287.

³²⁵ *Ibid.*, p. 289.

³²⁶ Daugiau apie tai skaitykite: Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje...*, p. 312-316.

chirurgijos katedros vedėju jis galėjo tik su sąlyga, kad taps ir Komunistų partijos nariu. Ir nors jis tvirtina, kad įstojęs į partiją netapo partinių biurų ar komitetų nariu³²⁷, tačiau socializacija jį neišvengiamai įtraukė į ideologiškai angažuatą visuomeninę veiklą³²⁸. Lygiai taip pat norintys studijuoti aukštosiose mokyklose turėdavo tapti komjaunuoliais. Architektas M.Š. pasakoja, kad per stojimą į tuometinį Dailės institutą jo paprašė pažymos iš komjaunimo komiteto. Nuėjęs ten jis išgirdo, kad tokios pažymos jam išduoti negalima, nes jis - ne komjaunuolis. Tada jis sutiko stoti į komjaunimą ir jau po kelių valandų nunešė pažymą į aukštąją mokyklą, kad yra tapęs komjaunuoliu³²⁹.

Tokias socializacijos formas ideologijos atžvilgiu galėtume vadinti drausminamosiomis, nes jos (nors formaliai) disciplinuodavo paskirus individus ir stygavo socialinį gyvenimą, tuo pačiu įtraukdavo į ideologijos veikimo lauką. Stojimas į partiją ir komjaunimą nebuvo vienintelės įtraukimo formos, daugelis žmonių sovietmečiu turėjo dalyvauti įvairiose "visuomeninėse veiklose" - profsajungose, savišvietos ir saviveiklos būreliuose, liaudies draugovėse, draugiškuosiuose teismuose, paskaitose, vakariniuose marksizmo-leninizmo universitetuose, atviruose partiniuose susirinkimuose, rinkimų agitacijose ir komisijose ir t.t.³³⁰ Pirminės partinės organizacijos veikė kaip drausmės prižiūrėtojos: aiškinosi kolektyvų santykius (nesutarimus ir konfliktus), darbuotojų disciplinos pažeidimus, sekė darbuotojų profesinį ir visuomeninį aktyvumą, kaip vykdomi darbinės ir visuomeninės veiklos planai bei išipareigojimai, ir t.t. Partijos nariams simboliniu drausmės laikymosi rodikliu buvo partinio bilieta saugojimas. Jo keitimo metu "lyg iš naujo peratestuojami komunistai"³³¹, netinkami ar neįtinkantys asmenys galėjo būti pašalinti. Partinio bilieta pametimas buvo traktuojamas kaip labai rimtas

³²⁷ Brėdikis J., *Gyvenimas klinikoje...*, p. 225.

³²⁸ *Ibid.*, p. 286.

³²⁹ Autoriaus pokalbis su architektu M.Š., 2011 05 17.

³³⁰ Visoje Sovietų Sąjungoje 1982 m. partijai priklausė 17,7 mln. žmonių, komjaunimui - 41,3 mln., įvairių lygmenų taryboms - 2,3 mln., profsajungų komitetams - 7 mln. ("paprastais" profsajungų nariais buvo 131,2 mln.). 10,4 mln. dirbo "liaudies kontrolės sistemos" savanoriais, 20 mln. - agitatoriais ir propagandistais. Žr. Shlapentokh V., *A Normal Totalitarian Society:...*, p. 100-101.

³³¹ Gaigalaitė A., *Į save ir istoriją pažvelgus*. Vilnius: "Vaga", 2002, p. 120.

drausmės sulaužymas, dėl kurio reikėjo atgailauti lyg dėl nusikaltimo: "G.Šemetulskienė savo pareiškime dėl partinės busmės (*sic*) nuėmimo rašo, kad apie savo neatleistiną neatidumą daug galvojo, svarstė, ar turi teisę vadintis garbingu komunisto vardu. Jautė didžiulę kaltę ir gėdą prieš partinę organizaciją, prieš komunistus, kurie partinį bilietą gynė savo krauju"³³². Tad ideologiniai reikalavimai veikė kaip pretekstas visur ir visada prižiūrėti tvarką, kolektyvo ir atskiro jos nario elgesį. Į kokią fabriką ar cechą atvykusi komisija pastatydavo visą kolektyvą "ant ausų": be kita ko, tokios komisijos vertindavo vaizdinę agitaciją, visuomeninį darbininkų aktyvumą, politinių užsiėmimų lankymą ir t.t.³³³

Prie drausminimo reikėtų priskirti ir ideologijai patikėtą moralės sergėtojos ar kišimosi į privatumą pateisintojos vaidmenį. Ji apėmė ne tik chruščiovinį "moralinį komunizmo statytojo kodeksą"³³⁴, bet ir praktikoje taikytus moralinius reikalavimus partijos nariams, pavyzdžiui, dėl paviešintos neištikimybės žmonai komunistas galėjo būti iškviestas bent jau "ant kilimėlio", o už girtuokliavimą - ir svarstomas partijos pirminėje organizacijoje, komitete, visuotiniame susirinkime arba draugiškajame teisme. Kolektyviškai sprendžiant moralinius nusižengimus privatumo ribos galėjo stipriai susiaurėti, tarkime, gavę skundus partiniai tikrintojai turėjo teisę apsilankyti prasižengėlio namuose. Draugiškasis teismas ir draugovininkai įkūnija savidrausmę, kilusią tiesiogiai iš ideologinių paskatų, o sovietinė satyra - moralinį įrankį drausmei palaikyti ir kaltiesiems nubausti.

Socialinės mobilizacijos vaidmens taip pat nederėtų nuvertinti, nors jis galbūt neatrodo toks akivaizdus, o jo poveikis individams - dar formalesnis. Tačiau ugdant socialinį jausmą, buvimo tarp kitų ir su kitais jausmą, santykiams su valstybe, netgi kasdienybės ritmo suvokimui mobilizacija galėjo turėti nė kiek ne mažesnės įtakos. Kaip mobilizacinė priemonė veikė

³³² LTSR Valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos uždaras susirinkimas, protokolas nr. 2, 1975 11 18. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 14, l. 67.

³³³ "Čeponis pastebėjo, kad privaloma tvarka kaip taisyklė būna cechuose ir teritorijoje tik prieš šventes, kada vyksta cechus kontroliuojančių komisijų priėmimas." Žr. Eidukevičiaus v. susivienijimo partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 11, 1979 05 23. LYA, f. 7667, ap. 2, b. 112, l. 86.

³³⁴ *Tarybų Sąjungos Komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 96-97.

ideologiškai aprobuotas socialinis kalendorius, pirmiausia - šventės. Užgniaužtas tradicines ir religines šventes turėjo atstoti ideologiškai įkrauti minėjimai ir šventinės dienos. Du pagrindiniai minėjimai - Gegužės 1-oji ir Lapkričio 7-oji - buvo masinės mobilizacijos dienos. "Brandžiojo socializmo" metais nuo dalyvavimo buvo įmanoma išsisukti, o iš atskirų organizacijų, įstaigų ir įmonių reikalauta daugiau atstovavimo nei visuotinio dalyvavimo. Vis dėlto tai nemenkino suvokimo, kad socialinis laikas iš esmės karpomas šiomis ideologinėmis žirkklėmis. Ideologiškai būdavo apdorojamos visos visuotinės šventės (Tarptautinė moters diena ne mažiau, nei Raudonosios armijos ar Kosmonautikos), pasiruošimas joms ir šventimo būdai turėjo atspindėti komunistinę simboliką ir prasmes. Švenčių įtaką socialiniam gyvenimui stipriai pajusdavo tokių profesijų, kaip mokytojai, atstovai. Vienos mokytojos prisiminimą verta pacituoti daugiau: "Nes kažkaip aš dabar kai pagalvoju, tai labai daug švenčių mes švęsdavom: jau tik ateina rugpjūtis, tai jau ruošiamės pirmajai rugsėjo. Jau vis tiek arba jau ten reikia deklamatorių paruošt bendram mokyklos tam jau mokslo metų atidarymui <...>. <...> o paskui tuoj jau Mokytojo diena. Mokytojo dienai vėl reikia kažką tai daryt, nu. Tik praeina jau tas spalio mėnesis, Mokytojo diena, jau reikia gi spalio šventėms gi ruoštis. Jau, jau tom vėl kažką tai darom. Spalio šventės praėjo, jau griūnam į Naujų metų karnavalus. <...> Sausio mėnesį iki, iki dešimto maždaug atostogaudavom, tiktai ateini, jau reikia ruoštis šitam, vasario mėnesį būdavo armijos diena. Tai jau armijos dienai (*juokiasi*). Praeina armijos diena, jau kovo aštunta, jau moters diena. Nu, ištisai, va, šitaip, sakau, nu, gal balandžio mėnesį, aš neatsimenu. <Balandžio> Nu, tai va, tai, dar kosmonautikos tai dienai reikėdavo ruoštis. Irgi jau ten gi buvo šitoks pakilimas su tuo kosmosu, tai ar ten suprato vaikai, ar nesuprato, bet vis tiek jau ruošdavomės tai šventei. Nu praeina balandis – jau gegužės pirmoji. Gegužės pirmajai reikia ruoštis. Tie praėjo, mokslo metų galas – tai jau, jau prasideda ekskursijos"³³⁵.

³³⁵ Interviu su Roma ir Antanu Liepiniais apie jų gyvenimą Elektrėnuose. Iš asmeninio Marijos Drėmaitės archyvo.

Lenino gimimo dieną rengiamos visuotinės talkos, vadinamieji *subotnikai*, galėtų būti laikomi šventinės mobilizacijos simboliu, bet mobilizacija neapsiribodavo šventėmis. Iš "darbo liaudies" kylančios kolektyvinės iniciatyvos (paprastai inspiruotos ir surežisuotos partinės arba administracinės vadovybės) ir socialistiniai įsipareigojimai - tai dar vienos mobilizacijos formos, dažnai darbuotojų sąskaita padėjusios spręsti ekonomines problemas. Kad socialistinius įsipareigojimus darbininkai ir kitų sričių darbuotojai prisiimdavo tikėdamiesi premijos arba spaudžiami vadovybės, nekeičia jų ideologinio įforminimo ir jiems primetamos prasmės (priminsime, dažnu atveju - *beprasmiškos prasmės*). Galiausiai kažkur tarp kalendorinių švenčių ir socialistinių įsipareigojimų išspraudžia politiniai partijos įvykiai, pavyzdžiui, SSKP suvažiavimai³³⁶. Kiekvienas iš jų, nepaisant paskiro individo požiūrio, reiškė naują mobilizacijos bangą - per organizacijas, įstaigas, įmones, mokyklas privalėdavo nuvilnyti naujų įsipareigojimų suvažiavimo garbei banga, "išskelti uždaviniai" turėjo būti apsvarstyti ir jiems "pritarta", todėl suvažiavimų medžiagai "nagrinėti" buvo sudaromi centro komiteto, partijos miestų ir rajonų komitetų, pirminių partinių organizacijų renginių planai, o propagandistams ir agitatoriams rengiami "seminarai ir pasitarimai". Tokių mobilizacinių renginių dalyviams jie galėjo neturėti jokios prasmės, tačiau įtraukimas ir dalyvavimas buvo masinis. Kiekvienas toks politinis įvykis turėjo lyg iš naujo ideologiškai įprasminti (*atnaujinti prasmę*) kiekvieną veiklą.

Tad ideologijos reikšmę vėlyvuju ("pomirtiniu") periodu reikia vertinti ne tiek per tikėjimo ją prizmę, ne jos "veikimą galvose", kiek per socializacijos procesus. Legitimacijos funkcija ir baimė ją prarasti iš tiesų buvo viena iš tų priežasčių, kodėl SSRS lyderiai "atvirai" neskelbė apie palaidotus tikslus "statyti komunizmą", tačiau manytume, kad ideologija ne tik padėjo pagrįsti

³³⁶ Iš dailininko V.Kisarausko dienoraščio: "Praėjo partijos suvažiavimas. Kaip visi jo laukė, kaip visi spėliojo, bandė numatyti, sprendė, ginčijosi - koks gi bus kursas? Taip kaip po valdžios pasikeitimo - visi traukė pečiais ir spėliojo, kokia ta valdžia bus, koks jos būdas ir pan. Keista, kas negyvena mūsų visuomenėje, tas nežino, kokie svarbūs yra panašūs įvykiai mūsų gyvenime, kaip nuo jų viskas priklauso ir kaip jie viską nulemia". Žr. Kisarauskas V., *Vincas Kisarauskas: dienoraščiai, atsiminimai*. Vilnius: "Vaga", 1999, p. 47.

valdžios teisėtumą, bet ir padėjo jai tvarkytis, nors šis tvarkymasis ir nesirėmė gyventojų tikėjimu marksizmu-leninizmu. Mes siekėme parodyti, kad kalbant apie ideologiją, jos "gyvybingumą" ir funkcionavimą vėlyvuju sovietmečiu, dažnai yra painiojami du dalykai - tai, kuo tikėjo kiekvienas paskiras žmogus, ir tai, kaip funkcionavo pati valstybė, kuri vis dar buvo suręsta ant tų pačių ideologinių pamatų. Kitaip tariant, net jei kiekvienas sau ar pusbalsiu artimiesiems prasitaria, kad gyvenama mele, tai dar nereiškia, kad panaikinamas pats melas, t.y. pati ideologija. O ją valstybė toliau išnaudojo socializacijos procesuose - įtraukdama, priversdama dalyvauti ir paklusti bendroms tvarkos taisyklėms kiekvieną gyventoją. Taip formuojasi *beprasmybė, esanti šalia* - tam, kad įsitrauktum į socialinį gyvenimą, turi pripažinti prasmes, kurios asmeniškai yra beprasmiškos, ir dalyvauti šių prasmų išpažinimo ritualuose.

2. MINTINIO NUOBODULIO SANKLODOS DRAUSMINIMO LAUKE

2.1. Komunikacinė struktūra *paslapties kultūroje*

1980 m. balandžio 14 d. poetas Marcelijus Martinaitis užrašuose brūkštelėjo: "Skelbdami kokią mintį, idėją (moksle, kritikoje, publicistikoje), esame verčiami vaizduoti, kad ji yra, sakysime, marksizmo raidos išdava, kad ji atsirado "nugalint" idealistinio mąstymo ribotumus, "teisingos mintys" išsiritos tiesiog iš kitų "teisingų minčių". Todėl esi verčiamas nuolat imtis privalomos grafomanijos, ieškoti citatų, nurodyti raštus, puslapį, pastraipą, nes mintys, kurių kilmės šaltiniai (tik ne tavo galvoje) nėra įrodyti, laikomos nevertingomis ar net neteisingomis. Atsiranda begalinė tuščios "mokslinių" perrašymų serijos. Taip ideologinė sistema apsaugo nuo naujų idėjų. Marksizmas žmogaus sąmonę užspeičia aptvare"³³⁷. Ši pastaba apie tipišką ir gerai žinomą viešosios minties kontrolę (drausminimą) lyg ir neatskleidžia nieko naujo: reikalavimai laikytis ideologinės frazeologijos, pavirtę į retorinius šablonus, "žaibolaidžių" įrašymai į tekstus, beprasmiškų tekstų dauginimas. Tačiau įdomesnės yra vietos, atskleidžiančios viešajame gyvenime dalyvaujančio (rašančio ir stebinčio) inteligentijos atstovo jauseną: asmeninių, autentiškų minčių, taigi subjektyvaus tikrovės pažinimo viešas nuvertinimas (arba nevertinimas, draudimas) ir tokių minčių disonansas ("tik ne tavo galvoje") su ideologinėmis formuluotėmis, ištisu mąstymo būdu, galiausiai privedantis prie uždarumo, izoliacijos, tuštumos būsenos ("sąmonę užspeičia aptvare"). Tačiau svarbiausias yra paties tokio įrašo fenomenas: viena vertus, jis įrodo, kad autorius rado būdų "ištrūkti iš aptvaro", ideologizuota viešosios minties kontrolė nesužlugdė privačiai fiksuojamų autentiškų minčių (istoriografijoje tai dažnai apibūdinama kaip "tylioji rezistencija", "vidinė emigracija", "dvigubas galvojimas"); kita vertus, net jei tai yra "pastaba paraštėje", ji atskleidžia, kad toks viešasis "intelektualinis" gyvenimas veikė asmenį ir veikė slegiančiai, nepaisant ieškotų ir surastų "pabėgimo" formų.

³³⁷ Martinaitis M., *Tylintys tekstai:...*, p. 115.

Todėl *mintinis nuobodulys*, kaip viena iš *sovietinio nuobodulio* kategorijų, pirmiausia turi būti nagrinėjamas į šį drausminimo lauką patekusios viešosios minties apytakos požiūriu. Trumpam atidėję pačios "viešumos" sampratos problematiką, turime pastebėti, kad į viešąją minčių apytaką žiūrėsime kaip į mainus reikšmėmis, kurios padeda atrasti bendras prasmes. Šie mainai (ieškojimas, formulavimas, dalinimasis, priėmimas) skiriasi nuo privataus tuo, kad vyksta ne tik tarp artimų, bet ir visai nepažįstamų žmonių, tačiau yra nemažiau svarbus autentiškai pažinti save ir supančią tikrovę, įprasminti ją ir buvimą tarp kitų. Juk būtent taip galėtume interpretuoti klasikinę Ferdinando Tönnieso visuomenės (*Gesellschaft*) apibrėžtį, kad tai reiškia gyvenimą viešumoje, išėjimą iš bendruomenės į svetimą erdvę³³⁸, kur prasideda, kalbant jau Benedicto Andersono formuluotėmis, "įsivaizduojamos bendruomenės"³³⁹ kūrimasis, nes: "Žmonių tarpusavio pasitikėjimas užsimezga jų širdyse, tačiau galutinai realizuotis jis gali tik viešai išpažįstant juos vienijančius idealus"³⁴⁰. Viešąją erdvę taip pat galima suvokti plačiau nei tik modernų antikinės bendrų politinių klausimų sprendimo vietos variantą. Kaip teigia Craigas Calhounas, "viešojo erdvė atlieka lemiamą "pasaulio atvėrimo" vaidmenį kartu su, ar nepriklausomai nuo "problemų sprendimo" vaidmens"³⁴¹. Šis "pasaulio atvėrimo" vaidmuo priklauso tiek pat politinei sferai, kiek ir nepolitinei kultūrai. Apie tai kalba ir H.Arendt, samprotaudama, kaip viešojoje srityje kuriasi bendrumas: "Kitų, kurie mato tai, ką matome mes, ir girdi tai, ką girdime mes, buvimas mums laiduoja pasaulio ir mūsų pačių tikrumą"³⁴². Šis tikrumo, autentiškos tikrovės poreikis sovietinėje viešumoje susidurdavo su *beprasmiška prasme* - diskursine ideologijos galia, jos drausminimo funkcija, reikalavusia paklusti tam tikroms komunikacijos taisyklėms³⁴³, M.Martinaičio

³³⁸ Tönnies F., *Community and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 18.

³³⁹ Anderson B., *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: "Baltos lankos", 1999.

³⁴⁰ Sodeika T., Sverdiolas A., *Gyvenimas kolboje ir tuoj po to*. In: "Metmenys", 1991, No. 60, p. 33.

³⁴¹ Calhoun C., *Introduction: Habermas and the Public Sphere*. In: Calhoun C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*. London: The MIT Press, 1992, p. 34.

³⁴² Arendt H., *Žmogaus būklė*. Vilnius: "Margi raštai", 2005, p. 53.

³⁴³ Apie šią diskursinę galią skaitykite 1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties.

žodžiais, viską kildinti iš "teisingos minties", nors ta "teisinga mintis" visiškai beprasmiška, taigi - asmeniškai neautentiška, "neteisinga".

Šis konfliktas yra pagrindinis visos antrosios darbo dalies analizės objektas. Mėginsime aptarti, apie kokias viešumos formas sovietmečiu galima kalbėti, kaip vyko minties apytaka, kaip joje dalyvavo ar buvo įtraukiami ne "intelektualieji" sluoksniai, bet vadinamieji "paprasti žmonės", "anoniminis kiekvienas", ir kokios praktikos klostėsi. Analizei atlikti vartojamos *viešumos* ir *viešosios erdvės* analitinės kategorijos, kurios sovietmečio visuomenės kontekste tampa stipriai problemizuotos ir reikalauja išsamesnio aptarimo bei koregavimo, todėl bus papildytos *paslapties kultūros* kategorija.

Viešoji sritis, viešoji erdvė ir viešė. Vakarietišką vieša/privatu skirtį sovietinei visuomenei mėginę taikyti anglosaksiškos kultūros istorikai priėjo prie išvados, kad žodžio "viešuma" (angl. *public*) taikymas sovietiniame kontekste gali stipriai suklaidinti, todėl jo geriau visai atsisakyti, nes tai, kas reguliavo *sovetskoje obščestvo*, buvo socialinė (visuomeninė, rus. *obščestvenaja*) sritis, o ne viešuma H.Arendt pasiūlyta prasme³⁴⁴. Tačiau nuosekliai laikantis H.Arendt modelio, reiktų pastebėti, kad socialinės srities iškilimas nėra vien sovietinės visuomenės reiškinys. Jis būdingas ir visam Vakarų pasauliui³⁴⁵, kai privatybė nuo namų ūkio susitraukė iki intymumo srities, o viešai vykstantis socialinis gyvenimas nebėra tik politika antikinėje samprata, bet ir ekonomika bei administracinis valdymas. Iš tiesų politikos klausimų sprendimas sovietinėje visuomenėje nepriklausė *res publicae* ir šia prasme viešumos nebuvo. Tuo tarpu už socialinės srities likusi privatybė tikrovėje buvo sudėtingesnė. Istorikai pastebi, kad sovietmečiu skirtis tarp *častnaja* (privatus) ir *ličnaja* (asmeninis) *žizn'* nebuvo tik grynai lingvistinė, o atspindėjo režimo požiūrį į privatybę. Jau XX a. 4-ajame dešimtmetyje privatus, t.y. uždaras ir atskiras gyvenimas vis dar buvo smerkiamas, tačiau

³⁴⁴ Kharkhordin O., *Reveal and Dissimulate: A Genealogy of Private Life in Soviet Russia*. In: Weintraub J., Kumar K. (ed.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1997, p. 358. Marcas Garcelonas panašiai skirsto į oficialiąją sferą (valdantysis elitas, nomenklatūra ir administracinis aparatas), socialinė sfera ir namų sfera. Žr. Garcelon M., *The Shadow of the Leviathan: Public and Private in Communist and Post-Communist Society*. In: *Ibid.*, p. 317.

³⁴⁵ Arendt H., *Žmogaus būklė...*, p. 41-52.

individualus asmeninis gyvenimas (vartojimo skonis, gyvenimo būdas, naminiai įpročiai ir t.t.) imtas skatinti, kol jis išlieka atviras visuomenės stebėsenai³⁴⁶. Tad teoriškai iki pat Sovietų Sąjungos griūties išliko tokia samprata, esą egzistavo tik asmeninis (*ličnaja*) gyvenimas, kuris buvo visuomeninio gyvenimo dalis. O privatus (*častnaja*) gyvenimas, nors ir egzistavo, tačiau buvo slepiamas³⁴⁷. Praktiškai ši skirtis, žinoma, nebuvo tokia aiški, ypač vėlyvuoju periodu, tačiau privatybės tema nėra šio skyriaus objektas, todėl mums svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad socialinės srities dominavimo modelis iš tiesų padeda suvokti sovietmečio visuomenės pobūdį, bet toks skirstymas nėra vienintelis galimas. Taip yra todėl, kad sąvoka "vieša" galima atskirti nuo "privatu" ne tik brėžiant ribą tarp to, kas yra individualu, ir to, kas yra kolektyviška, arba siauresne prasme - tai, kas privati nuosavybė, ir tai, kas visuomeninė nuosavybė. Kita įmanoma demarkacijos linija eina tarp to, kas uždara, paslėpta, atskirta, ir to, kas atvira, atskleista ir visiems prieinama³⁴⁸. Ši skirtis žymi ne tik fizinį, bet ir psichologinį erdvės padalinimą: privati yra namų aplinka, kurioje asmuo būna tarp šeimos narių ar artimiausių žmonių; į viešumą jis patenka ten, kur susiduria su nepažįstamais ar mažai pažįstamais asmenimis. Tada socialinė dimensija praranda savo skirstomąją reikšmę, nes socialinio gyvenimo apraiškų gali būti ne mažiau namų aplinkoje (pvz., privatus draugų susirinkimas) nei viešumoje. Esminis požymis tampa uždarumas/atvirumas "svetimiems" ir šia prasme viešuma jokiais periodais nebuvo išnykusi iš sovietinės visuomenės gyvenimo. Tačiau pati sąvoka "viešuma" yra pernelyg aptaki ir universali, todėl čia mes operuosime trimis konkretesnėmis analitinėmis kategorijomis: *viešoji sritis*, *viešoji erdvė* ir *viešė*.

Viešoji sritis nurodo į pirminį atskaitos tašką, ties kuriuo baigiasi privatybė ir prasideda viešas gyvenimas: žmogus patenka į aplinką, kurioje tampa matomas, girdimas nepažįstamųjų ir kartu pats sutinka, mato, girdi nepažįstamuosius. Tad viešoji sritis apima visas atviras sociofizinės erdves

³⁴⁶ Figes O., *The Whisperers*:..., p. 160.

³⁴⁷ Kharkhordin O., *Reveal and Dissimulate*:..., p. 359-360.

³⁴⁸ Weintraub J., *The Theory and Politics of the Public/Private Distinction*. In: Weintraub J., Kumar K. (ed.), *Public and Private in Thought and Practice*:..., p. 5.

(darbo vietas, valstybines ir administracines įstaigas, poilsio zonas, etc.) ir jose vykstančio viešo tiesioginio ir netiesioginio bendravimo formas. Teoriškai šios bendravimo formos susijusios ir su *viešosios erdvės* samprata, tačiau pastarosios taikymas sovietiniame kontekste smarkiai komplikuojasi, nes teorinės apibrėžties išlaikytas ryšys su antikiniu poliū visuomet implikuoja jos respubliškos demokratijos prigimtį. Kitaip tariant, *viešojo erdvė* asocijuojasi su politiškumu (bendru politikos klausimų sprendimu)³⁴⁹ ir galimybe egzistuoti tik daugiau ar mažiau demokratinėje santvarkoje, o tai tarsi automatiškai reikštų, kad *viešosios erdvės* sąvoka netinka sovietmečio visuomenės viešumos gyvenimui aprašyti, nes sovietinė santvarka nebuvo demokratinė. Tokia normatyvinė *viešosios erdvės* samprata ryški tiek H.Arendt veikale "Žmogaus būklė", tiek garsiausiu viešosios erdvės teoretiku laikomo Jürgeno Habermaso darbuose. Pastarojo pateiktas klasinis *viešosios erdvės* modelis, pagal kurį maždaug nuo XVII a. privatūs buržuazinės klasės atstovai susirinkdavo viešojoje erdvėje aptarti bendrų reikalų ir taip formuodavo viešąją nuomonę³⁵⁰, susilaukė daug kritikos³⁵¹, tačiau jo pasiūlyti *viešosios erdvės* kriterijai nebuvo atmesti ir universalizuoti (nuo savo klasinio pobūdžio) plačiai taikomi iki šiol. Pirmiausia, tai valstybės ir visuomenės atskyrimas, nes privačių asmenų diskusija turi vykti nepriklausomai nuo valstybės. Kadangi moderniais laikais valstybės ir visuomenės skirtis nėra tokia ryški, J.Habermasas šį kriterijų švelnino ir teigė, kad turi išlikti "autonominė" pilietinė visuomenė, o jai priešino biurokratinio socializmo totalitarinę visuomenę, kai panoptinė valstybė tiesiogiai kontroliuoja *viešąją erdvę* ir, sunaikindama spontanišką viešą komunikaciją, faktiškai ją eliminuoja³⁵². Paprasčiau tariant, jeigu valstybė kontroliuoja visas visuomenines gyvenimo formas ir taip skirties tarp

³⁴⁹ Benhabib S., *Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas*. In: Calhoun C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere...*, p. 73-74.

³⁵⁰ Habermas J., *The Structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. London: Polity Press, 1989.

³⁵¹ Angliškas J.Habermaso knygos apie struktūrinę viešosios erdvės transformaciją vertimas išėjo stipriai pavėlavęs. Tačiau po to surengtoje mokslinėje konferencijoje buvo iškristalizuotos esminės kritinės pastabos. Žr. Calhoun C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*. London: The MIT Press, 1992.

³⁵² Habermas J., *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: The MIT Press, 1998, p. 368-369.

valstybės ir visuomenės nelieka, tarpininkavo vaidmenį tarp jų atliekanti *viešoji erdvė* faktiškai neegzistuoja. Normatyviniam *viešosios erdvės* modeliui suvokti svarbūs ir kiti kriterijai: nepaisant savo statuso, visi diskusijos dalyviai yra lygūs, jų diskusija paremta racionalių svarstymų apie bendrus reikalus, o *viešoji erdvė* visiems vienodai prieinama³⁵³. Tad normatyvinis *viešosios erdvės* idealusis tipas turėtų būti apibūdintas atvirumu, laisve kalbėti visoms visuomenės grupėms ir visomis visuomenei reikšmingomis temomis³⁵⁴. Atvirumas šiuo atveju turi dvejopą reikšmę: visuotinė dalyvavimo teisė ir jos turinio matomumas (prieinamumas) visiems (nebūtinai aktyviai dalyvaujantiems, bet ir pasyviai stebintiems).

Akivaizdu, kad sovietinėje santvarkoje, kur valdžia kontroliuoja ir cenzūruoja viešąją informaciją, o visos valdžios pripažįstamos (oficialios) socialinės organizacijos yra valstybinės, *viešoji erdvė* negalėtų atitikti nė vieno iš šių kriterijų. Todėl vieni autoriai apskritai neigia *viešosios erdvės* galimybę tokioje santvarkoje, kiti taiko J.Habermaso viduramžių reprezentatyvios viešumos modelį³⁵⁵, tretiems atrodo, kad visiškai paneigti *viešosios erdvės* negalima, nes egzistavo alternatyvios jos formos³⁵⁶, ketvirti ieško rafinuotesnių šių alternatyviųjų *viešųjų erdvių* sąsajų kanalų su oficialiuoju diskursu ir randa juos per rašytojo "instituciją"³⁵⁷. Pagal J.Habermasą, ikimoderniaisiais laikais galima kalbėti tik apie vienos formos viešumą - reprezentatyviają viešumą, kai valdovai išeidavo į viešumą pristatyti save kaip įkūnijančius "aukštesnę" valdžią³⁵⁸, o likę žmonės tėra pasyvūs stebėtojai. Nors toks modelis atrodo labai panašus į oficialųjį sovietmečio diskursą, jis galėtų suklaidinti, nes ignoruotų tą faktą, kad tam tikrais atvejais paprasti žmonės iš pasyvių stebėtojų turėdavo tapti aktyviais dalyviais. Tai įtraukdavo juos į valdžios reprezentatyvumą, kitaip tariant, siekta, kad visuomenė *prieš save pačią*

³⁵³ Habermas J., *The Structural Transformation of the Public Sphere:...*, p. 36-37, 51-52.

³⁵⁴ Nevinskaitė L., *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988-2000 m.: laikraščių atvejis: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006, p. 63-65.

³⁵⁵ Høyer S., Lauk E., Vihalemm P., *Towards a Civic Society: the Baltic Media's Long Road to Freedom*. Tartu: "Nota Baltica", 1993, p. 223.

³⁵⁶ Nevinskaitė L., *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988-2000 m.:...*, p. 73.

³⁵⁷ Mittman E., *Locating a Public Sphere: Some Reflections on Writers and Öffentlichkeit in the GDR*. In: "Women in German Yearbook", 1994, Vol. 10, p. 22-23.

³⁵⁸ Habermas J., *The Structural Transformation of the Public Sphere:...*, p. 7.

reprezentuotų valdžią ir taip kurtų valdžios ir visuomenės bendrumo vaizdinį. Šis įtraukimo procesas yra svarbus sovietinio viešojo gyvenimo elementas, todėl jo formas ir reikšmę mes gvildinsime skyriuje, skirtame (savi)kritikai³⁵⁹, o mobilizacijos požiūriu - demonstracijas analizuojančiame skyriuje³⁶⁰.

Alternatyviosios *viešosios erdvės* problematikai taip pat skirsime atskirą dalį³⁶¹, o kol kas reikia nustatyti, ar apskritai *viešosios erdvės* kategorija naudinga sovietinei viešajai sričiai pažinti. Šiaip ar taip, nors laisvojo žodžio sklaida sovietmečiu negalėjo būti realizuojama, priėjimas prie kanalų ir diskusijos turinys kontroliuojami, tai nepaneigia tos aplinkybės, kad *kažkokia* viešoji minties apytaka vyko ir ji veikė žmonių kasdienybę. Siekiant suprasti, kokia tai buvo apytaka, mums vis dar gali būti naudingas *viešosios erdvės* apibrėžimas, jei atsisakę normatyvinių kriterijų, liktume ties J.Habermaso pateiktos sampratos griaučiais: tai komunikacinė struktūra, per kurią cirkuliuoja informacija ir nuomonės³⁶². Čia reikėtų akcentuoti, kad *viešajai erdvei* funkcionuoti reikalinga ne tik žmonių tiesioginių ar netiesioginių susitikimų vietos, bet ir atvira prieiga prie informacijos šaltinių, kurie padėtų požiūriams susiformuoti. Todėl prie vadinamųjų *viešosios erdvės* arenų³⁶³ reikėtų priskirti ir tokius viešus informacijos domenus, kaip biblioteka. O ši, kaip ir kitos arenos (nuo viešų susirinkimų iki žiniasklaidos), sovietinėje visuomenėje egzistavo, tik skyrėsi jų paskirtis. Kad toliau galėtume operuoti tokia *viešosios erdvės* samprata, turime pabrėžti jos "nevisavertiškumą", t.y. sąlygiškumą normatyviniu požiūriu, ir pridurti, kad sąvokoms išgryninti mes pasitelkiame trečiąją kategoriją *viešė*³⁶⁴ ir jai priskiriame būtent demokratinį *viešosios erdvės* apibrėžimą: tai tokia *viešoji erdvė*, kuri yra ne tik

³⁵⁹ Žr. 3.1. Kritika ir savikritika: *pasaulį užverianti* ritualizacija.

³⁶⁰ Žr. 4.3. *Gyvenimo receptas*: šventinio laiko paskirtis.

³⁶¹ Žr. 2.3. Hipotezė: alternatyvi *viešoji jausmų erdvė*

³⁶² Habermas J., *Between Facts and Norms*:..., p. 360.

³⁶³ Nevinskaitė L., *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988-2000 m.*:..., p. 58.

³⁶⁴ Šią sąvoką pasiskolinome iš filosofo Arūno Sverdiolo, kuris savo esė *viešę* susiejo su klasikinėmis agoros ir forumo sąvokomis ir taip atskleidė jų genetinį ryšį, išreikštą per jų funkciją - tai vietos, kur turėtų būti "aptariami *res publicae*", "viešieji dalykai", skleisti viešas, bendrą reikšmę turintis poliloginis polemiskis diskursas". Žr. Sverdiolas A., *Lėkštutėlė lėkštelė. Keli dabartinės Lietuvos viešosios erdvės ypatumai*. In: Sverdiolas A., *Apie pamėklinę būtį ir kiti etiudai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2006, p. 137.

komunikacinė struktūra, bet ir atitinka aukščiau išvardytus laisvės, atvirumo ir polilogiškumo kriterijus.

Paslapties kultūros bendra charakteristika. Suprantama, kad būtent *viešė* gali atlikti ne tik "politinių sprendimų", bet ir "pasaulio atvėrimo" vaidmenį, per ją gali vykti tikrieji reikšmių mainai. Kas nutinka su šiuo "pasaulio atvėrimu", kai komunikacija tampa suvaržyta, o jos kanalais tekantis turinys ne tik kontroliuojamas, bet ir privalo atitikti ideologinį įprasminimo kontekstą?

Daugiausia iš kultūrinės inteligentijos istorijos žinome, kad sovietinė viešuma tarnavo režimo sankcionavimo procese. Po okupacijos menininkai ir kiti kultūrininkai viešais pareiškimais ir darbais turėjo paliudyti savo pritarimą naujajai valdžiai. Šito vengę kūrėjai, kaip "tyleniai", sulaukdavo viešo pasmerkimo, spaudimo ir bausmių. Manipuliacija viešuma kultūros lauke įgavo daugybę formų. Tai ne tik vieša kritika, pasmerkimai, "savikritika", bet ir subtilesnės asmens įtraukimo strategijos: išstumti iš viešumos (nepublikuoti, neleisti į parodas), kol "atpirks nuodėmes" ar nepriims tam tikrų reikalavimų, leisti pasirodyti viešumoje, kad tai taptų pretekstu kritikai, arba viešumą naudoti kaip priedangą slaptam susidorojimui, etc.³⁶⁵

Tačiau tai daugiau inteligentijos gyvenimo dalis, tuo tarpu bendrai sovietinei komunikacijos struktūrai apibūdinti iškyla papildomos kategorijos poreikis, todėl įvedame *paslapties kultūros* sąvoką. Jos specifinį daugiaprasmiškumą galėtume įvardinti *pozityvia viešąja paslaptimi*³⁶⁶.

³⁶⁵ Apie įdomius pastebėjimus iš manipuliavimo rašytojais ir jų kūrinių publikavimu žr. Juškaitis J., *Lyra ant gluosnio: straipsniai, pokalbiai ir kita*. Vilnius: "Aidai", 1998, p. 110, 127.

³⁶⁶ V.Shlapentokhas kalba apie režimo sukurtą "slaptumo kultą", nes įvairaus pobūdžio duomenims įslaptinti ir apsaugoti išleistos milžiniškos sumos, kiekviena įstaiga turėjo tam skirtą specialų skyrių, kuriame saugojo valstybės ir partijos paslaptis bei rinko informaciją apie žmones. Pagrindiniu šio "slaptumo kulto" tikslu V.Shlapentokhas laiko siekį užkirsti kelią žmonėms sužinoti apie tikrąją šalies padėtį, ypač apie žiaurų valdžios elgesį. Tai taip pat padėjo palaikyti baimės atmosferą. Todėl Sovietų Sąjungos gyventojai iki pat 1989-1990 m. nežinojo kai kurių fundamentalių faktų apie savo gyvenimą. Žr. Shlapentokh V., *A Normal Totalitarian Society:...*, p. 57-59. Panašiai argumentuoja M.Heleris, Rusijos žydų istorikas, emigravęs iš SSRS: "Totalios paslapties atmosfera, kurioje gimsta, auga ir miršta sovietiniai žmonės, tapo svarbiausiu ideologinio auklėjimo faktoriumi. Paslapties egzistavimas, pastanga priartėti prie paslapties, atstūmimas nuo jos - įtraukia į magišką sovietinės sistemos ratą." Žr. Геллер М., *Машина и винтики: история формирования советского человека*. Москва: издательство "МИК", 1994, p. 73.

"Pozityvi" reiškia (1) deklaratyvią viešą optimistinę retoriką (komunizmo link) bei estetiką (besišypsantys darbo pirmūnai) ir (2) tikslingai formuojamą kryptį (laikytis ideologinių taisyklių). *Viešąją erdvę* laikyti optimistine reiktų ne tik dėl politinių lyderių retorikos, kuri po N.Chruščiovo nuvertimo nuosaikėjo kartu su retoriniu perėjimu į "brandųjį socializmą", bet ir dėl to, kad ji buvo pripildyta informacijos apie nuolatinius partijos ir kolektyvų pasiekimus, be atvangos viršijamus planus ir sovietinio gyvenimo džiaugsmą teigiančius pasakojimus. Tuo tarpu "tamsioji" gyvenimo pusė buvo atspindima faktiškai tik tiek, kiek jos reikėjo įvairiems politiniams ir ideologiniams tikslams, todėl žiniasklaida neteikė ar mažai teikė informacijos, susijusios su seksu, prostitucija, kriminaliniais nusikaltimais, narkotikais, aplinkos tarša, netgi kai kuriomis ligomis³⁶⁷, tuo labiau rimtomis katastrofomis ir politinėmis klaidomis, kurios galėtų priversti suabejoti partijos "neklytamumu". Chrestomatinis tokio slėpimo pavyzdys yra Černobylio atominės elektrinės katastrofa. Kaip, iš kur ir kokia informacija pasiekdavo žmones, matome iš šio gydytojo Jono Stankaus įrašo dienoraštyje: "Iš užsienio per radijo stotis perduodama, kad, susprogus ketvirtam Černobylio atominės elektrinės reaktoriui, situacija yra nevaldoma, vyksta grandininė reakcija. Radiacija didėja ir plinta. Pranešama, kad Černobylyje yra daug žuvusiųjų ir nukentėjusiųjų. Tačiau TASS'o specialus korespondentas iš avarijos vietos kalba priešingai: Kijeve ir jo apylinkėse gyvenimas normalus, ligoninėse nėra nukentėjusiųjų nuo avarijos"³⁶⁸. Jeigu neigiama informacija pasirodydavo, ji paprastai būdavo priskiriama "kitiems" - vidiniams ar išoriniams priešams, arba atlikdavo didaktinę funkciją (pamokyti prasižengusius ir preventiškai perspėti kitus). Konflikto tarp "priešai" ir "mes" zona buvo vienintelė pykčio, įtampos, nepasitenkinimo mobilizavimo vieta.

Apskritai viešojoji informacija turėjo rodyti harmoningą ir gyvenimu patenkintą sovietinį žmogų, todėl net literatūroje reikalauta neperteikti pernelyg neigiamų emocijų. Pavyzdžiui, poetas Jonas Juškaitis yra paviešinęs

³⁶⁷ Høyer S., Lauk E., Vihalemm P., *Towards a Civic Society*..., p. 182.

³⁶⁸ Stankus J., *Tarp dienoraščio eilučių*..., p. 239.

Juozo Stepšio iš "Vagos" atsiųstą laišką, kuriame kritikuojamas autoriaus lyrinis pasaulėvaizdis rinkinyje "Tolimos dainos" dėl jo nykumo: "Elegiškas socialistinėj poezijoj turi savo estetinį kodeksą <...>, bet Tavo rinkinyje elegiškas kertasi su tais kriterijais, kurie - net ir atmetus "ortodoksinę" optimizmo sampratą - yra būtini kaip minimumas. <...> Išties įkyri kone kiekvienam eilėrašty figūruojantis žodis "liūdesys", o t.p. "dievas", "ašara".", ir klausama: "O gal Tu turi vieną kitą naują - šviesesnį, su kaimo darbu, su pozityviom socialinėm asociacijom - eilėraščių?"³⁶⁹. Liūdesys, nykuma, melancholija, kontempliacija, kitos "neigiamos" būsenos buvo interpretuojamos kaip turinčios politinę potekstę, išreikštą šablonišku posakiu "tarybinės tikrovės juodinimas".

Tikrovės idealizacija laikyta norma, grožis, gėris, kilnumas ar meilė turėjo aiškų ideologinį krūvį, o į bandymus tai kvestionuoti (net ir meninėmis priemonėmis, pavyzdžiui, ironija ar deestetizacija) žiūrėta įtariai kaip į grėsmę, į sovietinės santvarkos kritiką³⁷⁰. Šia prasme tai - radikalus optimizmas, nes buvo privalomas ne tik literatūrai ir dvasiniam žmogaus gyvenimui, bet ir ekonominei bei socialinei raidai. Bet kurią veiklą pagrįsdavę planai kiekvienais metais turėjo demonstruoti vien gerėjančius rodiklius³⁷¹. Šis skaičių optimizmas buvo svarbesnis už bet kokius objektyvius kliuvinius, trukdančius planams įgyvendinti. Iš čia kilo "pakazūcha", "fasadinės, paradinės, parodomosios"³⁷² veiklos tradicija³⁷³. Nesėkmės oficialiai galėjo reikšti ne objektyvias arba struktūrines ydas, o tik netinkamą asmeninį ar kolektyvinį nusiteikimą, nepakankamą atsidavimą. Todėl radikalus optimizmas netoleravo

³⁶⁹ Juškaitis J., *Lyra ant gluosnio:...*, p. 124.

³⁷⁰ Narušytė A., *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje...*, p. 156.

³⁷¹ Kaip išankstinė optimistinė nuostata veikė sociologijos tyrimus (bet iš tikrųjų atspindi "poveikio logiką" platesniam laukui), skaitykite: Rapoportas S., *Totalitarizmo laikų sociologija:...*, p. 125.

³⁷² Stoškus K., *Kriticizmas ir fasadinės kultūros kritika*. In: "Kultūros barai", 1987, No. 2, p. 3.

³⁷³ Liudas Dambrauskas 1972 m. dienoraštyje paliko pasakojimą apie komandiruotę į Jonavos trašų gamyklą, kur turėjo įmontuoti gumines transportines juostas naujam amonio salietros cechui. Tačiau šio darbo atlikti nebuvo įmanoma, todėl buvo paprašyta padaryti bent tiek, kad sukurtų cecho veikimo regimybę. "Cecho viršininkas paaiškino, kad niekas iš administracijos ir Lietuvos ministerijos atstovų netiki, kad cechas bus paleistas, tačiau kadangi duotas toks įsipareigojimas Maskvai, tai vieną dieną, dalyvaujant spaudai ir televizijai, bus "paleisti" įrengimai ir parodyta nauja produkcija". Spaudai parodyti įmonė jau buvo atsigabenusi daugiau nei toną amonio salietros iš kitos gamyklos. Cechas normaliai pradėjo veikti ne anksčiau kaip po pusmečio. Žr. Dambrauskas L., *Praeities aidai:...*, p. 157-158.

ne tik liūdesio, bet ir abejingumo, pasyvumo, nuobodžiavimo. Žmogus suvoktas kaip nuolatinio aktyvumo šaltinis. Tikras komunistas "žinojo", kad nuobodulys gali kamuoti tik sovietinei santvarkai priešiškus, iš "buržuazinio" laikotarpio užsilikusius elementus. Pavyzdžiui, rašytojas Juozas Baltušis laišku auklėjo savo dukterį: "Kaip Tau ne gėda, miela mano Violeta? Nuoboduliu gali skūstis tiktai tuščios, dykaduoniaujančios poniutės, išpaikusios miesčionės, parazitiškos veltėdės. O Tu juk darbo žmogaus duktė"³⁷⁴.

"Viešoji paslaptis" taip pat nurodo į dviprasmybę: viena vertus, tai nuoroda į cenzūrą, kuri buvo pagrįsta "paslapties saugojimu nuo priešo" (žinoma, tuo neapsiribojo ir aprėpė visą ideologinę programą) ir leido valdžiai kontroliuoti, ką ir kiek piliečiai turi žinoti; kita vertus, visiems buvo žinoma, kad vieša informacija išfiltruota, kad viešai pateikiami tikrovės vaizdiniai neatspindi realios padėties, bet niekas negalėjo apie tai viešai kalbėti. Tokios *paslapties kultūros* sąlygomis neišvengiamai formavosi visuotinis skepticizmas oficialios informacijos atžvilgiu³⁷⁵ ir alternatyvūs jos kanalai - pagrindinė spauda, užsienio radijas ir gandai.

Jeigu pirmieji du kanalai reikalavo iš žmogaus sąmoningo apsisprendimo prisiimti tam tikrą riziką ir įdėti tam tikrų pastangų, tai gandai faktiškai stichiškai užpildydavo visą kasdienę komunikaciją. Ir nors atrodytų, kad gandai bet kokioje visuomenėje funkcionuoja tuo pačiu principu (visada viena iš jų kilimo priežasčių įvardijamas informacijos stygius), galima išvelgti jų specifiškumą sovietmečiu. Jie atitinka bendrą apibrėžimą, kad gando perduodama informacija "visada turi būti aktuali, nes čia kalbama apie individui, socialinei grupei rūpimus opius dalykus, apie kuriuos nėra išsamios informacijos. Taip pat jo turinys turi apimti tuos gyvenimo bruožus, kurie

³⁷⁴ Baltušytė R. (sud.), *Juozas Baltušis iš arti...*, p. 54.

³⁷⁵ Į visuotinio skepticizmo reiškinį dėmesį atkreipęs literatūrologas Laurynas Katkus teigė, kad jausmas, esą viskas iškreipta, nuslėpta ir mistifikuota, laikytinas vienu būdingiausių vėlyvuojau sovietmečio periodu. Jo manymu, mąstantis žmogus tokiomis sąlygomis galėjo kliautis tik visų tiesų reliatyvumu ir tikrovės absurdiškumu apskritai, o tai ir atsispindi, pvz., Ričardo Gavelio romane "Vilniaus pokeris". In: Katkus L., *Hilarious Agony: Uses of Grotesque in the Central-Eastern European Prose of the Late Soviet Period*. Pranešimas, skaitytas tarptautinėje konferencijoje "Satire and Grotesque in Post/Modern Central and Eastern European Literature", Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius, 2011 11 24-25.

paprastai yra slepiami nuo visuomenės"³⁷⁶. Tačiau pasigilinus į jų turinį aiškėja, kad gandai ne tik papildė visuomenės gyvenimo aktualijas ar teikė šalutinę, pikantišką, įdomią, bet antraeilę informaciją iš privačių gyvenimų³⁷⁷, o dažnai tapdavo pirminiu, pagrindiniu ir vieninteliu šaltiniu tiek apie visuomenės gyvenimui reikšmingiausias įvykius ir faktus (ypač politinius sprendimus), tiek ir asmeninius kasdienes poreikius.

Gandų fenomeno plačiau neaptarinėsime, nors akivaizdu, kad jie, kaip *para*-struktūrinė praktika, dar laukia išsamesnių tyrimų. Čia vis dėlto norėtume pastebėti kelis šio fenomeno aspektus, naudingus bendram *paslapties kultūros* kontekstui suvokti. Pirmia, sovietmečiu rašytuose dienoraščiuose galima pastebėti tendenciją, kad kuo daugiau jų autoriai aprašydavo ne tik savo vidinį, bet ir išorinį pasaulį, tuo daugiau reikšmės teikė gandams³⁷⁸. Iš šių dienoraščių matyti, kaip gandai tarnavo kasdienių poreikių tenkinimo komunikacijoje (pvz., kur kokia prekė "išmesta" į prekybą) ir kūrė kasdienybės perspektyvą³⁷⁹, padėjo susidaryti tikresnę gyvenamosios aplinkos vaizdą (kriminaliniai nusikaltimai, nelaimės, sukčiavimai, "kombinavimai" ir t.t.) ir kompensavo ryšio su valdžia stoką, t.y. atstodavo oficialią informaciją apie būsimus sprendimus³⁸⁰ ir interpretuodavo nuo paprastų piliečių kruopščiai saugotą "galingųjų" gyvenimą³⁸¹. Antra, gandai paneigia totalitarizmo teoretikų tezę apie sovietinės visuomenės visišką atomizaciją, socialinį vienišumą H.Arendt pasiūlyta prasme³⁸². Gandams atsirasti ir plisti reikia tam tikros tarpusavio pasitikėjimo aplinkos, bendrystės jausmo, o jų cirkuliacija negali apsiriboti labai siaura patikimųjų grupe, vadinasi, šis bendrystės jausmas apima platesnes

³⁷⁶ Pruskus V., *Neformalios komunikacijos ritualai: gando sandara, socialinė organizacija ir sklaida*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007, p. 38.

³⁷⁷ "Gandą lydi privatumas. Gandais labiausiai stengiamasi išviešinti tai, ką kiekvienas laiko privačiu dalyku." Žr. *Ibid.*, p. 38.

³⁷⁸ Tikru gandų metraštininku galėtume vadinti Algirdą Statkevičių. Žr. Statkevičius A., *Anuo metu...*

³⁷⁹ "Prie parduotuvių didžiulė žmonių grūstis. Žmonės stengiasi kaupti atsargas: cukraus, druskos, degtukų, muilo, riebalų ir viso kito. Sklinda gandai, kad būsią dar blogiau." In: Stankus J., *Tarp dienoraščio eilučių...*, p. 177.

³⁸⁰ "Atėjusi Birutė ir vėl paskleidė gandą, kad ministerija gaus butus tiktai IV-me metų ketvirtyje." In: Statkevičius A., *Anuo metu...*, p. 94.

³⁸¹ "Niunka pametė savo aklą žmoną. Reikėtų jį "linčiuoti", bet jis - "savas", jam viskas yra leidžiama. Žmonės kalba, kad dauguma "neklystančių" komunizmo vadeivų pakeitė žmonas. Tiktai Paleckis kažkodėl liko prie savosios". In: *Ibid.*, p. 109.

³⁸² Arendt H., *Totalitarizmo ištakos...*, p. 455.

socialines grupės. Iš tiesų būtų galima kelti hipotezę, kad gandai ne tik radosi iš iki galo nesunykusio žmonių pasitikėjimo vienu kitais, bet dargi padėjo jį palaikyti ir bent iš dalies jį stiprino. Juk gandai skatina neformalų bendravimą, didina grupės vientisumą ir netgi gali prisidėti prie socialinio ar nacionalinio tapatumo išsaugojimo³⁸³. Pavyzdžiui, į klausimą, kaip sužinojo apie Romo Kalantos susideginimą Kaune 1972 m. gegužę, pašnekovai pateikia tipišką atsakymą - *kažkaip vieni iš kitų*³⁸⁴. Tai, žinoma, kraštutinis atvejis, tačiau būtent tokiu metu gandų komunikacinė galia suintensyvėdavo, žinia tuoj pramušdavo lokalias sienas ir gandų negalėjusi sustabdyti valdžia būdavo priversta pateikti savas įvykių versijas. Tais pačiais tarpusavio pasitikėjimo kanalais cirkuliavo ir todėl su gandų kultūra labai susiję buvo sovietiniai anekdotai³⁸⁵. Prisiminę žodžio "anekdotas" kilmę, kad tai būta nuorodos į neskelbtino turinio istorijas (gr. *anekdota* - tai, kas nepaskelbta, neišleista knygos pavidalu)³⁸⁶, galėtume teigti, kad sovietmečiu anekdotai kaip tik buvo priartėję prie šios savo pirminės reikšmės - humoro forma aptarti, reaguoti ir interpretuoti slepiamą arba draudžiamą kritikuoti gyvenimo pusę. Kaip teigia biologė Ž.L., anekdotai buvo neatskiriama kasdienio bendravimo dalis³⁸⁷ ir jais pasakotojai taip greitai reaguodavo į politines, socialines ir ekonomines aktualijas, kad anekdotus reiktų vadinti jei ne kasdienio susižinojimo atmaina (kompensacija), tai bent svarbia šių kasdienių žinių paaiškinimo (interpretavimo) forma. Jais žmonės galėdavo netiesiogiai pateikti savo požiūrius ir patikrinti kitų, nustatyti pasitikėjimo laipsnį, apsibrėžti patikimumų ribas.

Taigi sovietinė komunikacinė struktūra veikė *paslapties kultūros* sąlygomis, o jos veikimo pobūdį lėmė ideologinio drausminimo suformuoti

³⁸³ Pruskus V., *Neformalios komunikacijos ritualai*:..., p. 31-34.

³⁸⁴ "Kiekvienas jau žinojo turbūt. Aš nežinau, viens nuo kito, toks buvo įvykis, kad jau viskas...". In: Autoriaus pokalbis su vairuotoju R.L., 2011 12 07.

³⁸⁵ A.Statkevičius, be gandų, rinko ir anekdotus. Vienas jo dienoraščio įrašų parodo, kad pasitikėjimas anekdotams plisti išties buvo reikalingas: "Čebanauskas pasakoja, kad jo kaimynė dirba spaustuviėje ir beveik kas dieną parneša po naują politinį anekdotą. Tačiau jis greitai užmirštąs. Aš liečiau užsirašyti, bet jis nesiima rizikuoti, nes tai esą pavojinga". In: Statkevičius A., *Anuo metu*:..., p. 184.

³⁸⁶ Sodeika T., *Miesto metafizika: dykumos tėvų profenomenas, arba tobulo tylėjimo pamokos*. In: Ališanka E. (sud.), *Miestelėnai: tylą ir postmodernioji kultūra*. Vilnius: "Gervelė", 1999, p. 51-52.

³⁸⁷ Autoriaus pokalbis su biologe Ž.L., 2012 01 14.

reikalavimai. Todėl *viešoji erdvė* galėjo funkcionuoti tik kaip *parodomoji*, paklūstanti radikaliai optimizmui bei kryptingai teminei kontrolei ir turinti aiškias išorines bei vidines ribas ir jų apsaugą. Apskritai sovietinę *parodomąją viešąją erdvę* galėtume laikyti *paslapties kultūros* savotišku karkasu. Atsižvelgdami į tai, toliau *parodomąją viešąją erdvę* analizuosime trimis pakopomis: (1) Paslapties kūrimas - kas sudarė draustinę temų turinį. Pasirinkome nagrinėti pakankamai siaurą satyros sferą dėl dviejų priežasčių: pirma, formaliai ji turėjo atlikti griežčiausio kritiko vaidmenį, todėl satyrinėmis formomis tarsi leista paliesti didesnę problemų ratą; antra, nors tyrėme daugiausia su žurnalo "Šluota" susijusią informaciją, tačiau satyra nebuvo tik publicistinis žanras masinėse informavimo priemonėse, o skatinta ir naudota kaip kritikos priemonė įvairiuose kolektyvuose. Tad nagrinėdami žurnalinį satyros žanrą iš tiesų galime suvokti apie plačiau programuotus santykius tarp žmonių *viešojoje erdvėje*. (2) Paslapties saugojimas - kaip informacija buvo apribojama, o priėjimas prie jos - hierarchizuojamas. Filosofai Tomas Sodeika ir Arūnas Sverdiolas viešąjį gyvenimą sovietmečiu apibūdino kaip kolbą, kurios sienelės "riboja kultūrinį ir idėjinį jos gyventojų akiratį"³⁸⁸. Ši izoliuota kultūrinė erdvė ne tik buvo uždara, bet ir jos viduje vyko "sąmoningas, manipuliatyvus konstravimas"³⁸⁹. Manome, kad kultūrinei-idėjinei stokai suvokti neužtenka žiniasklaidos kanalų analizės, todėl pasirinkome gvildinti platesnę skaitymo kultūrą, nes knygos atlieka gilesnį ir įvairiapusiškesnį vaidmenį formuojantis žmogaus savivokai ir pasaulėžiūrai. Sovietinės knygos istorija, jos leidyba ir platinimas padeda ieškoti atsakymų, kaip vyko atkirtimas nuo informacijos ir manipuliatyvus konstravimas. Tiesa, konstravimas šiuo atveju reikš ne manipuliaciją turiniu, o informacijos atrankos ir pasiūlos politiką. (3) Žmonių įtraukimas į *paslapties kultūrą* - tai iš esmės atskiras sovietinės *viešosios erdvės* komponentas, nes jis kalba ne apie viešą informacijos cirkuliaciją, o apie *viešai* būdingo piliečių dalyvavimo bendruose reikaluose pakaitalą, kurį galėtume įvardinti kaip ne bendrų reikalų *aptarimą*, o

³⁸⁸ Sodeika T., Sverdiolas A., *Gyvenimas kolboje ir tuoj po to...*, p. 34.

³⁸⁹ Sverdiolas A., *Korys, migla ir rėtis. Dabartinės lietuvių kultūros erdvėlaikio ypatybės*. In: Sverdiolas A., *Apie pamėklinę būtį ir kiti etiudai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2006, p. 92.

pritarimą. Šiam pritarimui įgyvendinti sukurti mechanizmai (mes apsisostime ties (savi)kritika, bet čia taip pat reikėtų paminėti ir rinkimus), savo funkcionavimu primenantys ritualus, o jų paskirtis normatyviniu *viešės* požiūriu yra ne *atverti*, o *užverti pasaulį* pačiu žmonių įtraukimu. Ši trečioji pakopa nefunkcionavo vien kaip ideologijos drausminimo funkcija, o turėjo ir ryškių mobilizacijos požymių, todėl kritiką ir savikritiką nagrinėsime atskiroje darbo dalyje³⁹⁰.

Dėl ideologijos drausminimo vaidmens visas tris pakopas (paslapties kūrimas, saugojimas, įtraukimas) suvokiame kaip ideologines situacijas, į kurias patenka ir kuriose veikia žmogus. Prisimindami T.Parsonso referentinę veiksmo struktūrą, čia nesunkiai atpažinsime jos analitinius elementus: komunikacinė struktūra su aplink ją susiformavusia *paslapties kultūra* sudarė išorines, subjektui nepavaldžias sąlygas, kurios jį veikė taip, kad šis savo veiksmams galėtų jas tik vis iš naujo *steigti*. Tačiau ideologinėse situacijose, A.Yurchako žodžiais, subjektas neišlikdavo tik *steigiamajame* matmenyje, o vidinių normatyvinių veiksmų skatinamas kūrė ir *atliekančiąsias* praktikas, kuriomis mėgino apeiti *sovietinį nuobodulį*, nors tuo pačiu ryškėja, kaip tos praktikos buvo paveiktos ideologinės *struktūrizacijos*.

2.2. Paslapties kūrimas: satyra, kaip viešo kalbėjimo praktika

Šiame skyriuje daugiausia analizuosime publicistinę satyrą, kuri, lyg koncentratas, atspindi režimo tokiam kalbėjimo būdui suteiktą reikšmę ir jo paplitimą, nes sovietmečiu satyros iš tiesų negalima įsprausti nei į literatūros, nei į publicistikos rėmus. Ji buvo tapusi *steigiančiąja* viešo kalbėjimo praktika, kuria skatinta naudotis kaip ideologizuotos kritikos įrankiu. Pavyzdžiui, vulgarizuotos satyros formos buvo pasitelkiamos kaip kasdienė bausmė prasižengėliams - kolūkių, gamyklų, įstaigų sienlaikraščiuose ar vidiniuose laikraščiuose viešinami nusižengę asmenys paprastai buvo aprašomi pašėpiamu tonu. Sovietinis režimas vertino viešo pažeminimo galią. Nuo

³⁹⁰ Žr. 3.1. Kritika ir savikritika: *pasaulį užverianti* ritualizacija.

lokalių gamyklų laikraščių iki respublikinių žurnalų ir laikraščių skaitytojais rasdavo satyros rubriką, skirtą įvairaus plauko nusidėjėliams išjuokti. Neatsitiktinai net jaunimo žurnalo "Jaunimo gretos" archyvuose galima aptikti tokią vyriausiojo redaktoriaus Vytauto Barausko mintį: "Humoras tikrai "šlubuoja". Reikėtų apie tai pagalvoti. Reikia skatinti satyrą, duoti didesnę honorarą"³⁹¹.

Sovietinės satyros standartas buvo rusų žurnalas "Krokodilas" (rus. Крокодил), turėjęs savo atitikmenis kiekvienoje sovietinėje respublikoje. Jie ne tik tarpusavyje dalindavosi medžiaga, bet ir apskritai pasižymėjo gana vienodu turiniu. Lietuvoje "Krokodilo" dvynio vaidmenį atliko satyros žurnalas "Šluota". Savo ruožtu šis leidinys buvo tarsi kelrodis smulkesniems vietiniams satyros leidiniams ir sienlaikraščiams miestuose, rajonuose ir organizacijose. "Šluota" netgi leisdavo periodinius piešinių rinkinius "Į paramą sienlaikraščiams", kad karikatūrų šablonais galėtų pasinaudoti gamyklų, įstaigų ir kolūkių sienlaikraščiai.

Skaitant šį sovietinę Lietuvoje labai populiarių žurnalą, iš pirmo žvilgsnio gali susidaryti įspūdis, kad buvo suteikta kone žodžio laisvė - pašiepiamos ir kritikuojamos įvairios visuomenės gyvenimo ydos: girtuokliavimas, veltėdžiavimas, vagystės, kyšininkavimas, biurokratizmas, gamybinis brokas, apsileidimas ir t.t., ir apie tai buvo kalbama ne tik kaip apie eilinių žmonių, bet ir tam tikrų viršininkų nusižengimus ir nuopolius. Šia prasme sovietinė satyra kūrė įspūdį, kad ji atitinka klasikinę paskirtį: "Satyra puolusiame pasaulyje mėgina sukurti daiktų tvarką, iki kraštutinumo išryškindama visas perversijas"³⁹².

Tačiau tai būta tik regimybė, nes sovietinė satyra pasižymėjo specifiniais bruožais. Pirma, jos kritika tarsi teigė tam tikras vertybes ir idealus, tačiau jie buvo ne universalūs, ne bendražmogiški, o atitiko komunistinę ideologiją. Kita vertus, daug bendražmogiškų ydų, kaip vagystė ar tinginystė, galėjo būti paversti ideologiniais konstruktais ir kritikuojami esą

³⁹¹ "Jaunimo gretų" pirminės partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 2, 1972 12 26. LYA, f. 1284, ap. 1, b. 13, l. 73.

³⁹² van Boxsel M., *Kvailybės enciklopedija*. Vilnius: "Aidai", 2005, p. 196.

buržuazinio gyvenimo liekanos. Tačiau labiausiai sovietinės satyros konstravimo, arba *steigiantysis*, vaidmuo pasireiškė tuo, kad jos kritika turėjo atskleisti ne sovietinės santvarkos ydingumą, o jos tobulumą. Kitaip tariant, ji atliko kardinaliai priešingą vaidmenį, nei satyrai yra priskyres filosofas Peteris Sloterdijkas: "Ji visada stoja prieš tai, ką užuominomis galima būtų pavadinti "aukštuoju mąstymu" - prieš idealizmą, dogmatizmą, didžiąsias teorijas, pasaulėžiūrą, patosą, galutinę tiesą ir pavyzdinę tvarką"³⁹³. Per "Šluotos" pirminės partinės organizacijos susirinkimus skambėdavo teiginiai, kad žurnalas yra politinis ir visi žurnalistai dirba politinį darbą³⁹⁴. Todėl realybėje sutinkami trūkumai ir nusižengimai diegiamai tvarkai privalėjo būti traktuojami ne kaip santvarkos ydingumas, o kaip buržuazinių laikų liekanos arba atskirų žmonių ydos. Juos nusakyti vartoti žodžiai "vis dar pasitaikantys", "pavieniai", "atsitiktiniai", "užsilikę" ir t.t. Tai atitiko bendrą sovietmečiu propaguotos "kritikos" ir "savikritikos" logiką, kurią geriausiai nusako aukštesniojo laipsnio būdvardžiai su priesaga *-ensis*. Jie turėjo apibūdinti dabartinės situacijos dvilypumą ir jos tarpinę būseną. Pakeliui į komunizmą esą jau nemažai nuveikta, taigi pažanga akivaizdi - dabartinė tvarka geresnė nei ankstesnė ("buržuazinė"). Šitą pamatinį teiginį kvestionuoti draudžiama. Bet į komunizmą vis dar žengiama, todėl dabartinė situacija negali būti be trūkumų, reikia surasti kliuvinius ir juos taisyti. A.Lukša per "Šluotos" partinį susirinkimą teigė: "«...» nemažiau svarbu su šaknimis rauti atgyvenas, šluoti nuo kelio šiukšles, kurios painiojasi po kojų žengiant nusibrėžtu keliu. Žmonės turi matyti ir tai, kas bloga, kas mums kliudo. Todėl išvilkti į dienos šviesą negeroves ar atskirus kaltininkus, tų negerovių nešėjus – šventa satyriko pareiga"³⁹⁵.

Antra, sovietinė satyra skleidėsi ne stichiškai. Paprastai ji buvo aiškiai organizuota, suplanuota ir intencionali, t.y. turėjo atlikti konkrečias numatytas funkcijas ir duoti tam tikrus rezultatus. Taigi jos santykis su tikrove -

³⁹³ Sloterdijk P., *Ciniškojo proto kritika*. Vilnius: "Alma littera", 1999, p. 349.

³⁹⁴ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 9, 1972 08 28. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 10, l. 29.

³⁹⁵ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolas, 1971 12 01. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 9, l. 117.

proaktyvus. Pavyzdžiui, "Šluota" sudarydavo "perspektyvinius planus", kokiomis temomis turi būti išspausdinti feljtonai, pamfletai ir karikatūros. Juos nulemdavo bendra režimo politika, paskelbti vajai ir politiniai įvykiai. Redaktoriai ir partinis aktyvas kontroliavo, kad nebūtų apsiribota vien grynu humoru arba menką ideologinį krūvį turinčiomis temomis.

Trečias sovietinės satyros bruožas, būdingas visai viešajai veiklai, - tai jos veikimo laisvės ribos, t.y. santykis su galia. Nors satyros žanrams leista paknebinėti tikrovę, tačiau ribos buvo nubrėžtos. Tiesa, iš archyvinių dokumentų matyti, kad žurnalistams, o kartais ir redaktoriams ne visada būdavo aišku, kur baigiasi santvarkos teigimas ir kur prasideda jos neigimas. Prie to prisidėdavo satyros specifiškumas - juk humoras visada yra dviprasmiškas ir kupinas netikėtų poteksčių, todėl tos ribos galėjo būti peržengtos atsitiktinai. Vėliau parodysime, kiek tai kėlė galvos skausmo redakcijai, o dabar galime iliustruoti "Šluotos" vyriausiojo redaktoriaus perspėjimu: "Vengti dviprasmiškumą ir literatūrinėje medžiagoje. Potekstė ir tekstas turi būti nukreipti tiksliai į kritikos objektą"³⁹⁶.

Šiuos sovietinės satyros santykius su tikrove ir galia aptarsime plačiau, nes iš to galime sužinoti, kiek sovietinė *parodomoji viešoji erdvė* galėjo būti kritiška tikrovės atžvilgiu, ties kokiomis temomis kritika telkėsi, o kurios jai buvo neliečiamoji zona. Tuo pačiu, be abejo, sužinome, ir kokią tikrovę šitokia kritika atveria skaitytojams ir kaip kūrė *mintinį nuobodulį*. Taigi čia daugiau kalbėsime apie *steigiamąjį* matmenį, tuo tarpu apie *atliekamąjį* užsiminsime tik vienu aspektu - kaip ironijos formavimosi vieną iš būdų. Tačiau suprantama, kad daugiaprasmiškumu pasižyminčio humoro atveju tiek dailininkai ir žurnalistai, tiek skaitytojai galėjo imtis kur kas daugiau smulkesnių *atliekančiųjų* praktikų - pirmieji kūrinuose užkoduodami dviprasmiškas mintis, antrieji - interpretuodami skaitymo metu³⁹⁷.

³⁹⁶ "Šluotos" redakcijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 3, 1967 02 23. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 10, l. 5. Originaliame dokumente nurodyta data gali būti klaidinga, nes protokolas įsegtas į 1972-1974 metų bylą, prieš jį ir po jo einantys dokumentai datuojami 1972 m., o šis datuojamas 1967 m.

³⁹⁷ Apie tai, koks buvo "Šluotos" darbuotojų ir jos skaitytojų santykis su pateikiamu humoru, skaitykite antropologės Neringos Klumbytės straipsnį. Politinio intymumo koncepcija jį aiškina, kaip priklausomai nuo situacijų ir konteksto šis santykis galėjo kisti nuo pritarimo iki perinterpretavimo ir

Daugiausia pasitelkiame jau minėto žurnalo "Šluota" pirminės partinės organizacijos ir redakcijos archyvinę medžiagą, taip pat pokalbius su žurnalistais, literatais ir darbininkais, taip pat gamyklų pirminių partinių organizacijų protokolus, kuriuose užfiksuoti svarstymai, susiję su satyrine kritika.

Satyros funkcijos. Satyros santykį su tikrove nulėmė jai priskirtos funkcijos. Žurnalo "Šluota" populiarumą turbūt galima aiškinti ne tik humoro patrauklumu skaitytojams, bet ir tuo, kad žurnale jau publikuoti faktai dažniausiai iš principo buvo teisingi³⁹⁸. Tai rodo ir "Šluotos" archyve išlikę susirašinėjimai su įvairiomis organizacijomis, žmonėmis ar faktus rajonuose tikrinusiais žurnalistais. Retai pasitaikydavo laiškų, kuriuose skundžiamasi paskelbtais tiesos neatitinkančiais faktais arba jų iškraipymu. Vyriausiasis redaktorius Juozas Bulota buvo įsitikinęs, kad būtent faktinės medžiagos pateikimas didina leidinio tiražą³⁹⁹. Visa tai kėlė žurnalo kritikos veiksmingumą, kurį galime vadinti pagrindine žurnalui formuluota užduotimi. Galėtume netgi teigti, kad vienos žurnalo funkcijos buvo skirtos veiksmingumui didinti, kitos - šiuo veiksmingumu naudotis:

(1) *Palinksminti.* Grynasis humoras turėjo pritraukti skaitytoją, juoko dėl juoko reikšmė buvo suprantama ir nenurašoma. Norėdami pabėgti nuo bet kokios politikos grynąjį humorą rinkdavosi kai kurie autoriai ir karikatūristai. Pastarieji ypač dažnai už tai gaudavo pylos, esą vengia ideologinių temų. Apskritai partinė kontrolė neleisdavo žurnalui vien linksminti, kaip teigė partinis sekretorius R. Tilvytis: "Reikia, kad žurnale jaustųsi ne tik jumoras, bet

paslėptos formos rezistencijos, tačiau niekada neperžengdavo tam tikrų lojalumo ir sambūvio ribų. Vis dėlto mūsų darbui labai svarbi ir ta išvada, kad "Šluotos" dailininkai, žurnalistai, o taip pat skaitytojai tikėjo tuo, iš ko juokėsi, kitaip tariant, jų juokas, kuris dažnai atitiko režimo sankcionuotą juoką, buvo nuoširdus. Vadinasi, šia prasme jis išliko politinis, nes atitiko oficialiai įtvirtintas vertybes ir tuo pačiu jas toliau steigė. Žr. Klumbytė N., *Political Intimacy: Power, Laughter, and Coexistence in Late Soviet Lithuania*. In: "East European Politics and Societies", 2011, Vol. 25, No. 4.

³⁹⁸ Tai, be abejo, nebuvo taisyklė, o štai tokia reakcija galėjo būti pagrįsta: "Pranutė netiki mūsų spauda. Ji labai pasibjaurėjusi "Šluota", kuri dažnai viską išverčia priešingai. Ji pasakojo vieną atsitikimą, kaip vieną draudimietį ji apšmeižė visai neteisėtai". Žr. Statkevičius A., *Anuo metu...*, p. 106.

³⁹⁹ "Šluotos" redakcijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 8, 1975 08 25. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 11, l. 12.

ir satyra, reikia daugiau ryšio su gyvenimu, ideologinių susidūrimų, aštresnės ideologinės kovos⁴⁰⁰.

(2) *Išleisti garą*. Šią funkciją dažniausiai išskiria kalbinti ano meto spaudos darbuotojai. Iš jų vertinimų atrodo, kad valdžios siekis per juoką mažinti susidarančias įtampas ir nepasitenkinimą buvo visas kitas apimanti funkcija, savotiška metafunkcija. Pavyzdžiui, "Jaunimo gretų" literatūros skyriaus vedėju dirbęs A.B. teigia: "Nu, kodėl, pasijuokt turbūt norėjo ir partiniai bosai, patys jie buvo suinteresuoti. <...> O kokia gali būt santvarka be juoko? Turi būti... vis tiek taigi anekdotai per žmones ėjo, tai jie žinojo. Tai geriau yra, kada rašo ir yra peržiūrėta, ir tegu juokiasi iš to, kas yra leidžiama <...>. Reiškia, žmonėms bus linksmiau gyventi ir dirbti. <Toks> jis nepavojingas"⁴⁰¹. Tačiau nereikėtų skubėti šiai funkcijai suteikti išskirtinį statusą. Visų pirma - ji gana hipotetiška, nes sunkiai įrodoma, nors užuominų rasti galima. Pavyzdžiui, "Šluotos" vyriausiasis redaktorius J.Bulota tvirtino: "Juokas – taip pat politika. Jeigu žmogus juokiasi – jis patenkintas mūsų gyvenimu, santvarka"⁴⁰². Antra, kai kurios toliau vardijamos funkcijos vargu ar galėtų būti aiškinamos "garo išleidimu", be to, cenzoriai ir redaktoriai atsižvelgdavo į galimas neigiamas juoko ir pašaipos pasekmes⁴⁰³.

(3) *Šalinti trūkumus*. Tai formalioji sovietinės satyros funkcija. Šablonu virtęs posakis "satyros ugnis" reiškė, kad turi būti sunaikintos visos kliūtys kelyje į komunizmą, o satyriškai paviešintas faktas turėjo tapti nurodymu vietos valdžiai imtis priemonių arba profilaktiškai perspėti kitus, jei satyriškai

⁴⁰⁰ "Šluotos" pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 6, 1973 03 26. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 10, l. 75.

⁴⁰¹ Autoriaus pokalbis su poetu A.B., 2011 10 04.

⁴⁰² "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 7, 1973 04 19. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 10, l. 77.

⁴⁰³ Turbūt todėl dažnai kildavo prieštaravimai, ką laikyti "naudingų", o ką - "pavojingų" juoku. Pavyzdžiui, rašytojas Kazys Saja prisimena valdžios atstovų reakciją į jo satyrinę komediją "Gaidžio pentinai". Milicijos laikraščio "Liaudies sargyboje" vyriausiasis redaktorius Vilius Chadzevičius per spektaklio aptarimą pareiškė: "Kaip žmogus, kaip eilinis žiūrovas aš labai smagiai pasijuokiau, bet kaip Vidaus reikalų ministerijos atstovas privalau pasakyti, kad toks vaidinimas negali būti rodomas". Vėliau, 1968 metais Sovietų Sąjungai ruošiantis švęsti sovietinės milicijos penkiasdešimtmetį imta ieškoti meno kūrėjų, kurie būtų atspindėję "garbingą milicijos darbą". Paaiškėjo, kad Lietuvoje tokių nėra. Tada V.Chadzevičius prisiminė tą pačią K.Sajos pjesę. Kai kažkas priminė, kad joje iš milicijos šaipomasi, jis esą atsakė: "Bet juk satyra pas mus neuždrausta". Žr. Saja K., *Skudurėlių takas: prisiminimai (apmatams), pamąstymai (ataudams)*. Vilnius: "Petro ofsetas", 2011, p. 59-60.

būdavo apdorojama iš valstybės kontrolės, tardymo organų, revizijų ar teismų gauta medžiaga. "Šluotos" redakcija buvo įpareigota ne tik paskelbti apie nusizengimo faktus, bet ir prižiūrėti tolimesnį procesą - pranešti atsakingoms institucijoms, prižiūrėti, ar jos reaguoja ir kokią bausmę skiria. Todėl kartais "Šluotos" puslapiuose atsirasdavo "Atsirašinėtojų užpečkis", kuriame buvo skelbiamos nesureagavusios ar labai formaliai atsakiusios institucijos. Kitaip tariant, "šalindama trūkumus" redakcija dirbo ne tik žurnalistinį, bet ir kitų institucijų kompetencijai priklausančią darbą.

Oficialiai režimas skelbė nesitaikstąs su kasdienybėje egzistuojančiomis ydomis, tačiau jų sąrašas buvo baigtinis, o už jo ribų nebuvo galima peržengti. Todėl dažnai satyra sukdavosi uždareme "trūkumų" rate, o A.Pabijūnas jau 1967 metais rašė apie iš to kylančio *mintinio nuobodulio* apraiškas: "[s]kaitytojui iki koptumo nusibodo tasai "biurokratų, grobstytojų ir brokdarių demaskavimas"⁴⁰⁴. Įgrisusios temos kamuodavo pačius redaktorius ir žurnalistus. Atsakydamas vienam autoriui, kodėl jo kūrinėlis netinka žurnalui "Šluota", vienas iš darbuotojų laiške jam rašo: "Feljetonas įdomus, originali forma. Deja, mums per ilgas. Be to, tiek jau prirašome apie tą alkoholizmą ir antialkoholizmą, kad tikrai ima noras eiti ir prisigerti"⁴⁰⁵.

(4) *Nubausti*. Kaip jau minėta, viešas pažeminimas laikytas efektyvia bausme savaime. Ši funkcija artima "trūkumų šalinimui", tik jei pastaroji tebuvo impulsas bausti arba profilaktika jau po bausmės, tai kartais paviešinimas pats tapdavo vienintele bausme. Ypač ji buvo skatinama lokaliai - draugiškuosiuose teismuose, darbo kolektyvuose, kur žmonės vieni kitus gerai pažinojo. Organizacijų sienlaikraščiuose ar vidaus leidiniuose pasirodžiusi informacija apie "nubaustusius" beveik visada buvo pateikiama satyriškai - pašaipa būdavo ne atlaidi, o kandi. Pavyzdžiui, 1970 metais pradėtame leisti Panevėžio gamyklos "Ekranas" laikraštyje "Ekranietis" netrukus paskutiniame puslapyje atsirado rubrika "Termosmūgis". Vienas pavyzdys: "Nutarė ir

⁴⁰⁴ Cituota iš: Kalėda A. *Lietuvių tarybinė satyra: meniškumo ir socialinio kryptingumo klausimai (Medžiaga lektoriui)*. Vilnius: "Žinija", 1984, p. 10.

⁴⁰⁵ Žurnalo "Šluota" redakcija, Nepanaudotų žurnale literatūrinių kūrinių rankraščiai ir atsakymai jų autoriams, 1971, I knyga. LMMA, f. 361, ap. 2, b. 204, l. 159.

regeneracijos baro darbininkas D.Petrulaitis pritaikyti profilaktines priemones savo gyvenime. Na, o kam jas daugiau taikyti, jei ne nuosavai žmonai. Apkūlė kartą nuo dūšios, ir baigta. Ateičiai. Kad geresnė būtų"⁴⁰⁶. Nusižengėliams skaityti tokius dalykus viešai kabančiame sienlaikraštyje ar platinamame laikraštyje tikrai nebuvo malonu: "Vingio" gamykloje dirbęs R.V. prisimena, kad sienlaikraštyje "Gėdos veidrodis" save aptikęs vienas darbininkas sudaužė stiklą⁴⁰⁷. Tokie poelgiai darbininkams galėjo baigtis ir rimtesnėmis problemomis, pavyzdžiui, "Komjaunimo požektoriu", kuriame ji buvo pašiepta, suplėšiusi Eidukevičiaus vardo susivienijimo darbininkė buvo perduota milicijai⁴⁰⁸. Tačiau ir respublikinio lygmens žurnale "Šluota" galima aptikti į bausmę (galbūt papildomą) panašias publikacijas, kurios tuo pačiu, be abejo, atliko ir profilaktinę - įbauginimo viešumu - funkciją: su nuotraukomis paviešinti į blaivyklą patekę vyrai⁴⁰⁹ ar už spekuliaciją sulaikytos moterys: "Stasė Guobienė, irgi tris kartus teise virkdyta už spekuliaciją, konkurencijos nebijo. Pirmiausia, ji gauna valytojos atlyginimą autoūkyje. O laisvalaikiu saviveiklos pagrindais paspekuliuoja. Tik savo darbo baru ji pasirinko ne gatvę, o stočių tualetus. Romantiška vieta, lyriška nuotaika. Labai paranku, šniokščiant nuleidžiamam vandeniui, palaidines bei apatinukus moterims demonstruoti..."⁴¹⁰. Kaip sakė "Šluotos" vyriausiasis redaktorius J.Bulota, "[p]ats aprašymas "Šluotoje" žmogui jau yra skaudus smūgis"⁴¹¹.

(5) *Vykdyti politinius užsakymus*. Nors visa žurnalo veikla buvo iš esmės politinė, kartais politinis dėmuo būdavo ypač užaštrinamas. Sovietų Sąjungoje buvo nuolat skelbiami vajai prieš ar už ką nors. Tuomet ir "Šluotoje" turėdavo pagausėti publikacijų šia tema. Žurnalas savaip turėjo reaguoti ar padėti spręsti problemas, susijusias su politiniais įvykiais. Neatmestina, kad kartais politiniu užsakymu tapdavo ir vieno ar kito pareigūno

⁴⁰⁶ Auklėtojas. In: "Ekranietis", 1970 08 28, No. 7, p. 2.

⁴⁰⁷ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotoju R.V., 2011 11 21.

⁴⁰⁸ Eidukevičiaus v. odos ir avalynės susivienijimo partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 3, 1970 11 25. LYA, f. 7667, ap. 2, b. 34, l. 315.

⁴⁰⁹ Porteris M., *Tą subatos vakarėlį...* In: "Šluota", 1972, No. 13, p. 6.

⁴¹⁰ Lukša A., *Ištikimos savo amatui*. In: "Šluota", 1972, No. 18, p. 6.

⁴¹¹ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 8, 1971 06 07. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 9, l. 101.

sukompromitavimas, kai taip būdavo nuspręsta Centro Komitete. Kai 1972 m. gegužę po R.Kalantos susideginimo Kaune kilo neramumai, "Šluotos" redakcijos partinės organizacijos atvirame susirinkime vyriausiasis redaktorius rėžė: "Įvykis Kaune parodė, kad tėvų išlaikomi chuliganai ir šiaip padugnės jaunuolio susideginimui norėjo suteikti politinį atspalvį, politinį pagrindą. <...> Spauda ir tuo pačiu mes dažnai neatkreipdavom dėmesio į tokius besišlaistančius gatvėse elementus. Tai rodo, kad dar prasimuša buržuazinės atgyvenos, prieš kurias kovoti – visos spaudos, tai ir "Šluotos" reikalas. <...> Reikia sugrįžti žurnale prie buržuazinės santvarkos piktžaidžių demaskavimo, priminti šių dienų jaunimui tuos laikus"⁴¹².

(6) *Propaganda*. Oficialiai politiniam satyros žanrui pamfletui buvo priskirtas "politinio priešo demaskavimo ir sutriuškinimo"⁴¹³, kontrpropagandos vaidmuo, tačiau realiai jo paskirtis buvo propaganda. Tai daugmaž aiški funkcija - satyra nukreipta prieš Vakarų pasaulio imperializmą, buržuazinės išeivijos ardomąją veiklą ir klerikalų tamsybę. Įdomu tai, kad ir šitam Šaltojo karo metais tarsi pastoviausiam fronte įvykdavo pokyčių, prie kurių satyrikams tekdavo derintis. "Santykiai su JAV pagerėjo, todėl mums išmuštas ginklas iš rankų", - 1975 m. pastebi J.Sadaunykas, o vėliau priduria, kad ir Katalikų Bažnyčios atžvilgiu ne viskas taip jau aišku: "Nauja kryptis šiuo metu su katalikų stovykla: antireliginę propagandą mes turime vystyti viską teisingai išsiaiškinę"⁴¹⁴.

(7) *Savęs įtvirtinimas*. Kadangi buvo nuolat siekiama didinti veiksmingumą, ieškota būdų, kaip tai padaryti. Jau minėta kova su "atsirašinėtojais", kita priemonė - darbas su laiškais, kitaip tariant, skundais. Skundikus propagavusioje visuomenėje laiškų skyriaus darbas buvo griežtai kontroliuojamas - į kiekvieną laišką buvo privalu atsakyti per nustatytą terminą, kad skaitytojas žinotų nesąs ignoruojamas, o informacija iš jo -

⁴¹² "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 7, 1972 05 31. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 10, l. 23-24.

⁴¹³ Bulota J., *Politinė satyra (Pamfletų žanro klausimu)*. In: "Žurnalistika 74", Vilnius: "Mintis", 1976, p. 77.

⁴¹⁴ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolas, 1975 09 22. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 11, l. 18.

laukiama. Laiškai taip galėjo būti išspausdinti, persiųsti atitinkamoms institucijoms arba vietos "aktyvui" patikrinti faktus. Reaguodami į laiškus, į tikrinimo vietą vykdavo patys "Šluotos" žurnalistai. Bet labiausiai "savęs įtvirtinimo" funkciją, ko gero, atliko rubrika "Brūkštelėjus". Joje skelbta, kaip sureaguota į pavišintą informaciją ir ypač - kokių bausmių ir sankcijų susilaukė sukritikuoti asmenys. Taip satyra pagrįsdavo savo veiklos rezultatyvumą - tai buvo signalas skaitytojams ir ataskaita valdžiai. R. Tilvytis taip nusakė rubrikos "Brūkštelėjus" vaidmenį: "<...> čia spausdinama daug daugiau atsakymų. O tai skaitytojų akyse turi pakelti ir žurnalo autoritetą. Jie mato, kad ir žurnalas pajėgus šį tą nuveikti, nes konkrečiai nurodoma, kaip nubaudžiami įvairūs pažeidėjai, kaip šalinami išskelti trūkumai"⁴¹⁵. Juk žurnalistikos ideologai laikėsi nuomonės, kad be konkretaus rezultato pasiekimo satyros žanrai netenka reikšmės: "Jei feljetonas nesusilaukė atsakymo, kad demaskuoto reiškinių kaltininkai nubausti, galima drąsiai tvirtinti, kad feljetonistas neįvykdė redakcijos uždavinio, veltui sunaudojo popierių ir sutrukdė skaitytojo dėmesį, piktnaudžiaudamas mėgiama feljetono rubrika"⁴¹⁶.

Be abejo, skundų priskyrimas prie tokios satyros funkcijos nereiškė, kad tai buvo vienintelis jų vaidmuo - sutvirtinti satyros reikšmę. Reagavimas į skundus buvo svarbus ne tik todėl, kad tai stiprino satyros veiksmingumo išpūdį, bet ir todėl, kad jie tapo vienu pagrindinių informacijos šaltinių, per juos žmonės įtraukdavo į pagal tam tikras taisykles suorganizuotą viešąją erdvę. Skundams skirtame skyriuje⁴¹⁷ parodysime, kad skundai funkcionavo kur kas platesniame rate, o laiškai ir pareiškimai į spaudą tebuvo viena iš daugelio instancijų, į kurią galėjo kreiptis skundų autoriai.

Neliečiamosios galios zonos. Jei nustatytos funkcijos "satyros ugnį" kreipė aiškia *steigiančiąja* linkme, tai santykis su galia buvo pagrindinis ją gesinęs faktorius, bet tuo lygiai taip pat prisidėjo prie ideologinio *steigimo*.

⁴¹⁵ "Šluotos" redakcijos ataskaitinis-rinkimasis susirinkimas, protokolas nr. 1, 1976 11 03. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 12, l. 26.

⁴¹⁶ Bulota J., *Beletristika ar publicistika? (Feljetono žanro klausimu)*. In: "Žurnalistika 72", Vilnius: Lietuvos TSR žurnalistų sąjunga, 1973, p. 89.

⁴¹⁷ Žr. 3.2. Skundai: *užverto pasaulio* nuotekos.

Kad suprastume, kas galėjo būti kritikuojama, pažiūrėkime, kas negalėjo būti laikoma "pasitaikančiomis problemomis", o būtų traktuojama kaip pačios santvarkos kvestionavimas. Neliečiamieji galios šaltiniai, sudarantys sovietinės viešosios erdvės *paslapties turinį*, gali būti suskirstyti į keturias kategorijas:

(1) *Idealioji galia*. Tai komunistinės ideologijos pamatinės tezės (istorinis naratyvas, socialistinė nuosavybė, centralizuota ekonomika, vadovaujамasis partijos vaidmuo, ateizmas) ir jas ikūnijantys simboliai - K.Marksas, F.Engelsas ir svarbiausias - Leninas. Idealioji galia satyroje negalėjo būti minima jokiam kontekste, nes humoras iš prigimties yra dviprasmiškas, todėl bet koks paminėjimas rizikuoja įgauti neplanuotą potekstę, o korektūros ar techninė klaida gali iškrėsti pokštą ten, kur niekas nesitikėjo. Pavyzdžiui, 1971 m. lapkričio 5 d. redkolegija apsvartė jų leidinyje "Į pagalbą sienlaikraščiams" pasitaikiusias korektūrines ir maketavimo klaidas: po viena karikatūra nušoko parašas ir jo vietoje atsidūrė "LKP CK leidykla", o tai, žinoma, jau skambėjo dviprasmiškai⁴¹⁸. Kaip liguistai jautriai valdžia reaguodavo į idealiuosius simbolius, parodo karikatūristo ir plakatisto J.V. pasakojimas. Pasak jo, egzistavo Lenino atvaizdo standartas ir bet koks nukrypimas nebuvo toleruojamas. Kartą jis pasirinko plakatui nupiešti Leniną originalesne, pagal Kuboje populiarią jo vaizdavimo manierą - su specifiniais šešėliais, dėmelėmis. Jau spausdinant nuo Lenino ausies nušoko ją formavęs piršto dydžio taškas. Kadangi ausies forma išėjo ne tokia, kaip originale, keliasdešimties tūkstančių plakatų tiražas buvo sunaikintas⁴¹⁹. Lygiai taip pat LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius kritikavo poeto L.Valaičio eilėraštį, nes jame aptiko aliuzijas į K.Markso ir F.Engelso barzdas⁴²⁰.

Kita vertus, "Šluotos" žurnalo tai neatleisdavo nuo pareigos dalyvauti visuotiniuose ritualuose, t.y. minėti šventes ir sukaktis. Tai tapdavo didžiuliu iššūkiu visai redakcijai - kaip paminėti, pavyzdžiui, Lenino gimimo 100-ąsias metines taip, kad jos neįgautų dviprasmiškos reikšmės, o tuo pačiu medžiaga

⁴¹⁸ "Šluotos" redakcinės kolegijos posėdis, protokolas, 1971 10 11. LMMA, f. 361, ap. 1, b. 81, l. 3.

⁴¹⁹ Autoriaus pokalbis su dailininku J.V., 2011 10 10.

⁴²⁰ "Šluotos" pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 2, 1975 10 06. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 11, l. 37.

nebūtų visiškai nyki ir nedisonuotų su bendru žurnalo turiniu. Tokia sukaktis minėta 1970 m., todėl ištikus metus prieš šį jubiliejų partiniuose susirinkimuose svarstyta, kaip išsisukti. "Negalime mes apsiriboti nuobodžiais puslapiiais. Reikia daugiau išradingumo ir tai liečia visą kolektyvą", - ragino vyriausiasis redaktorius⁴²¹. Vis dėlto vėliau redakcijos darbuotojai nuolat guodėsi, kaip "specifiniam" žurnalui sunku atrasti tinkamą formą ir medžiagas⁴²².

Ryžtis į satyros žurnalą prakišti užuominą apie Lenina tegalėjo būti rizikinga avantiūra. J.V. pasakojo apie karikatūristų lažybas Estijoje. Vienas iš jų tvirtino, kad į satyros žurnalą "Piker" prakiš su Leninu susijusią karikatūrą. Piešinyje jis pavaizdavo gausią šeimą, o ant šeimos galvos užkabino medalį su užrašu "Otec maladec". Karikatūra buvo atspausdinta ir tik tada vietos CK pastebėjo, kad šeimos siluetas atkartoja garsią Lenino šeimos fotografijos siluetą. Karikatūristui trejus metus buvo uždrausta publikuotis⁴²³.

(2) *Nominalioji galia*. Sovietinė santvarka, jos atributai (Maskva, partija, komjaunimas), okupacijos faktas (žinoma, ir bet kokios "nacionalizmo apraiškos") ir visa sovietinė istorijos samprata lygiai taip pat negalėjo būti kvestionuojami, kaip ir idealioji galia⁴²⁴. Problema ta, kad kritikuojuant "atskirus trūkumus" buvo pakankamai sudėtinga išlikti propagandiniame paviršiuje ir neatreipti skaitytojų dėmesio į jų sistemiškumą, t.y. tikrąsias priežastis. Taigi reikėjo mokėti teigti santvarką, o ne ją neigti. Miglota riba neleido žurnalistams jaustis užtikrintai. Todėl partinių ir bendrų susirinkimų protokoluose nemažai diskusijų, kurių metu vienas kitus drašina, kitąsyk - jau auklėja ir mokina. Štai žurnalo atsakingasis sekretorius J.Sadaunykas pastebi, kad žurnalas darosi prėskas, ir klausia, ar tai lemia

⁴²¹ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 3, 1969 01 21. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 9, l. 2.

⁴²² "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolas, 1970 10 30. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 9, l. 73. N.Klumbytės straipsnyje cituojamas "Šluotoje" dirbusio Kęstučio Šiaulyčio pasakojimas, kad šių metinių proga ant viršelio buvo uždėtas Lenino portretas, o aplink jį ratu užrašyta "100". Tačiau skaitant ratu šis skaičius galėjo būti perskaitytas ir kaip "001", todėl kilo skandalas ir vyr.redaktorius buvo iškviestas į CK pasiaiškinti. Žr. Klumbytė N., *Political Intimacy...*, p. 664.

⁴²³ Autoriaus pokalbis su dailininku J.V., 2011 10 10.

⁴²⁴ Ko gero, prie šios galios turėtume priskirti ir visas "karines paslaptis".

baimė "per daug nujuodinti tarybinį gyvenimą"? O vyriausiasis redaktorius atsako: "Dėl aštrumo, apie kurį kalbėjo Sadaunykas, aš prisiimu kaltę sau, gal tikrai jaučiu kažkokią baimę, o medžiagos reikėtų duoti aštresnės"⁴²⁵. Kitą kartą korespondentas M.Šlapakauskas kritikuoja komjaunuolius, kad "komjaunimas neretai dirba daugiau žodžiais", Panevėžyje yra 29 tūkst. komjaunuolių, bet nėra kultūros namų, o "jeigu būtų geras vadovas – visi po plytą į kultūros namus suneštų". Tada J.Bulota suskubo kolegą paauklėti, kad taip netikslu galvoti apie visą komjaunimą, tarp jaunimo tiesiog yra "blogio nešiotojai"⁴²⁶. Taigi kalta ne visuma, o tik atskiri elementai. Lygiai taip pat pašiepiant net tokius reiškinius, kurių kritikai aiškiai pritaria, reikėjo apsižiūrėti, ar nebus paliesta nominalioji galia: LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriui užkliuvo karikatūra "Matrioškos", nes iš jos atrodo, kad daugiausia geria rusai⁴²⁷.

(3) *Realioji galia*. Aukščiausioji partinė valdžia ir nomenklatūra paprastai turėjo tokį patį neliečiamumo statusą, tačiau retsykais pokyčiai čia įvykdavo ir išimtiniais atvejais, iš anksto suplanavus, satyrinė šalinimo funkcija galėjo įsijungti. Kritikos ribų paininga čia gerokai išauga, nes teoriškai kritikuoti buvo galima visus pareigūnus iki aukščiausiųjų valdžios sluoksnių, o realios valdžios reali galia nuolat kito, atskirų asmenų realią įtaką ir galią faktiškai nebuvo įmanoma išmatuoti. Todėl per susirinkimus nuskambėdavo net labai drąsūs vyriausiojo redaktoriaus paraginimai: "Svarbiausia – kritika turi būti teisinga. Duokit stiprią medžiagą – spausdinsim, nors ir ministrą jį liestų"⁴²⁸. Tačiau toks ryžtas beveik visada išgaruodavo, kai tik susidurdavo su konkrečiais atvejais. Kartais "Šluotos" vadovų ir tiesioginio jų prižiūrėtojo LKP CK santykius galėtume įvardinti tiesiog schizofreniškais. Viename susirinkime J.Bulota perdavė LKP CK sekretoriaus L.Šepečio žodžius, kad

⁴²⁵ "Šluotos" pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolas, 1974 10 23. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 10, l. 118-119.

⁴²⁶ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 8, 1979 05 29. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 14, l. 14.

⁴²⁷ "Šluotos" pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 10, 1979 08 10. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 14, l. 22.

⁴²⁸ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 3, 1976 03 29. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 12, l. 2.

"Šluotos" medžiaga "nieko nejaudina" ir "šliaužia paviršiumi", o J.Kuolelis esą pasijuokė, kad per septynerius metus CK negavo nė vieno skundo dėl "Šluotos"⁴²⁹. Bet tuoj pat, tame pačiame susirinkime, žurnalistams nuo redaktoriaus kliuvo už tai, kad jie norėjo aprašyti Mažeikių perdirbimo gamyklos statybas kaip tik tada, kai ši turėjo būti atidaryta, o tai tiesiogiai palietė LKP CK interesus. "Mes – CK organas – privalome skaitytis su CK statybos skyriaus vedėjo pavaduotojo nuomone. <...> Šią medžiagą išėmėm. Statybą kontroliuoja respublikinė prokuratūra, šefuoja "Tiesa", "Sovietskaja Litva", todėl vargu ar tikslinga buvo kišti savo trigrašį dar ir "Šluotai", - barėsi J.Bulota⁴³⁰. Kitaip tariant, galimybė kritikuoti aukščiausiąją valdžią tebuvo retorinė ir butaforinė, tai, be abejo, lėmė ir ta aplinkybė, kad "Šluota" buvo tiesiogiai atsakinga LKP CK, todėl jis galėjo griežtai kontroliuoti situaciją. Pavyzdžiui, grįžęs iš LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus J.Bulota pyko: "Kam liečiami ežerai, kuriuos turi CK ir Ministrų Taryba"⁴³¹. Todėl nemalonumų vengiantys žurnalistai nusibrėždavo ribas: "Nebūtina ministrus, bet stambesnių žuvų rastume. Dabar gi – bijome paliesti kolūkio pirmininką"⁴³².

(4) *Hiperrealioji galia*. Santykiai su realiaja valdžia mokė atsargumo, tačiau daugiausia jo prisireikdavo, kai susidurdavo su hiperrealiaja valdžia - tai žemiausios grandies partinė ir nomenklatūrinė valdžia, kolūkių pirmininkai, gamyklų administracija, visais tais, kurie ir teoriškai, o dažnai ir praktiškai galėjo būti kritikuojami. "Šluotos" žurnale šių veikėjų veikla dažnai buvo pašiepiama, tačiau tai nereiškė, kad visiems vienodai grėsė "satyros ugnis". Galią nulemdavo ne tik formaliai suteikta valdžia, bet ir neformalieji ryšiai. Šios galios pasireiškimas buvo retai nuspėjamas ir prognozuojamas, todėl ji dažnai pasireikšdavo ne tuo, kad apie vieno ar kito veikėjo nusižengimus "Šluotos" redakcija visai nesužinodavo, o tuo, kad nusižengimus uždrausdavo

⁴²⁹ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 2, 1979 12 25. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 14, l. 54.

⁴³⁰ *Ibid.*, l. 57-58.

⁴³¹ "Šluotos" pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 2, 1975 10 06. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 11, l. 37.

⁴³² "Šluotos" pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas, 1975 04 28. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 11, l. 6.

spausdinti tuomet, kai publikacija jau būdavo paruošta. Kaip teigia "Šluotoje" dirbusi G.A., vyriausiojo redaktoriaus viena iš pagrindinių funkcijų buvo išsiaiškinti, ar publikacijoje peikiamas kolūkio pirmininkas neturi giminių ar bičiulių Centro komitete⁴³³. Todėl jau sovietmečiu juokauta, kad "Šluotoje" verta dirbti, nes moka ne už tai, ką parašei, o už tai - ko neparašei. Redakcijos susirinkimuose ne sykį kalbėta apie tai, kad aprašyti vieno ar kito veikėjo darbus trukdo jo turimas užnugaris: "[K]artais būna sunku pakritikuoti net kolūkio pirmininką, kuris turi "pečius" Vilniuje. Tai kartais mus ir paveikia, nors į tai neturėtume kreipti dėmesio"⁴³⁴ arba "Antra vertus, yra rajonų /pavyzdžiui, Kupiškio, Joniškio, Raseinių/, kur vietiniai žurnalistai iš viso labai nenoriai imasi tikrinti redakcijos prašymu "Šluotos" skaitytojų laiškus, užuominomis nurodydami tokio nekolegiškumo priežastį. Atrodo, jog šiuose rajonuose nelabai palanki dirva objektyviam kritiniam žanrui ir jo autoriams"⁴³⁵. Tiesa, kai kurie valdžios atstovai pervertindavo savo galią ir tada hiperrealioji galia virsdavo surrealistine, nes jų pastangos užblokuoti publikaciją nueidavo perniek.

Viešojo kalbėjimo kaita satyros paunksmėje. Literatūrologas Rimantas Kmita studijoje "Ištrūkimas iš fabriko", nagrinėdamas modernėjančią sovietmečio poeziją, pasitelkia "fabriko" metaforą. Dominavusį ideologinį diskursą jis įvardijo kaip "ūžesį", o nuo jo atsiplėšusią modernėjančią poeziją - "daina"⁴³⁶. Ši "daina" suvokiama kaip priešinimasis dominuojantiems diskursams, jos kūriniai esą oponavo esamai tvarkai⁴³⁷. Ironiškas kalbėjimas apskritai yra suvokiamas kaip ne tik poetiniuose, bet apskritai literatūriniuose tekstuose naudojama ideologijos oponavimo ar jos dekonstrukcijos priemonė⁴³⁸. Tačiau turėtume atkreipti dėmesį į tai, kad ši vadinamoji moderni estetinė inovacija turėjo tiesioginį ryšį su "dainos" priešingybe, t.y. "fabriko

⁴³³ Autoriaus pokalbis su žurnaliste G.A., 2011 10 08.

⁴³⁴ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolas, 1975 09 22. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 11, l. 19.

⁴³⁵ "Šluotos" pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 2, 1977 11 24. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 13, l. 39.

⁴³⁶ Kmita R., *Ištrūkimas iš fabriko...*, p. 23.

⁴³⁷ *Ibid.*, p. 30.

⁴³⁸ Apie sovietinės ironijos literatūrinę raidą skaitykite: Vishevsky A., *Soviet Literary Culture in the 1970s: The Politics of Irony*. Gainesville: University Press of Florida, 1993.

ūžesiu". Kitaip tariant, plačiaja prasme ironijos galima aptikti ne tik modernėjančioje literatūroje, bet ir dominavusiame diskurse. Jos iš tikrųjų atliko priešingus vaidmenis: jeigu pirmoji, kaip pastebi R.Kmita, dekonstravo oficialiąsias vertybes ir pačią ideologiją, kritikavo politinę ir visuomeninę situaciją⁴³⁹, tai antrajai kartu su visu satyros žanru, į kurį ji buvo įtraukta, buvo priskirtas priešingas vaidmuo - konstruoti ir palaikyti esamą diskursą, politinę tvarką. Tačiau nepaisant šios opozicijos, dvi ironijas sieja sociokultūrinis ryšys, nes manome, kad sovietinės satyros egzistavimas tapo bent viena iš priežasčių, neplanuotai padėjusių atsirasti ir "legalizuotis" dekonstruojančiai ironijai ir tai įvyko per *atliekamąjį* matmenį. Apie komplikuočiau nei opozicija santykių kalbėti prasminga todėl, kad literatūrologijoje vis daugiau dėmesio skiriama dekonstruojančiai ironijai⁴⁴⁰, tačiau faktiškai ignoruojama "ūžesį" kėlusi satyra.

Žinoma, satyra ir ironija nėra tapatūs dalykai⁴⁴¹, tačiau nuo sovietinės okupacijos pradžios ilgą laiką, maždaug pora dešimtmečių, ironija galėjo egzistuoti vien kaip satyros sudedamoji dalis. Tik satyros literatūrėjimas vis labiau slopino jai būdingą kovingą, įnirtingą ir gaižią pašaipą ir vis daugiau erdvės teikė švelnesniam ir daugiaprasmiškesniam ironijos tonui. Apie šias satyros evoliucijos pakopas nemažai yra rašę literatūrologai dar sovietmečiu⁴⁴², todėl kartotis neverta, aptarsime tik tai, kas šioje evoliucijoje mums atrodo esminga ir kas anuomet nebuvo akcentuota ar negalėjo būti akcentuota.

Iš santykių su tikrove ir galios šaltiniais matome, kad sovietinė satyra prisidėjo prie ideologinio diskurso konstravimo, o kartu - ir jo išprasminimo, taigi buvo *steigiančioji* praktika, kuri nulėmė *mintinio nuobodulio* reiškinių atsiradimą (nepaliaujama tų pačių temų, kritikos būdų ir stiliaus kartotė). Ji

⁴³⁹ Kmita R., *Ištrūkimas iš fabriko...*, p. 257.

⁴⁴⁰ Pavyzdžiui: "1970-ųjų Baltijos šalių literatūra gali būti charakterizuojama dviem pagrindiniais raktažodžiais: ironija ir intymumas". Žr. Eglėja-Kristone E., *Intimacy as a Hallmark of 1970s Baltic Poetry*. In: Baliutytė E., Mitaitė D. (ed.), *Baltic Memory:...*, 145 p. Taip pat žr. Kmita R., *Utopijos apvertimas: ironiškoji lietuvių poezija sovietmečiu*. In: "Darbai ir dienos", 2008, No. 50, p. 229-259.

⁴⁴¹ Pasak kai kurių autorių, satyra yra literatūrinis žanras, o ironija - retorinė priemonė. Žr. Kreuz R.J., Roberts R.M., *On Satire and Parody: The Importance of Being Ironic*. In: "Metaphor and Symbolic Activity", 1993, No. 8(2), p. 97-109.

⁴⁴² Kubilius V., *Humoras, paradoksas, groteskas*. In: *Šiuolaikinės prozos problemos*, Vilnius: "Vaga", 1978; Kalėda A., *Komizmas lietuvių tarybinėje prozoje*. Vilnius: "Vaga", 1984.

šaipėsi iš to, kas tarsi prieštarauja idealiajai tvarkai, turėdama padėti šiai tvarkai įsitvirtinti, tačiau pati idealioji tvarka, t.y. komunistinė ideologija, prarado savo prasmę, žmonės ja nebetikėjo, todėl satyra nebeturėjo į ką atsiremti, ji plėtė išprasmintą lauką. Įdomu, kad tokią satyros likimo tikimybę yra numatęs M.van Boxselis: "Reaguojant į augančią netvarką įvedami vis naujos dichotomijos, kurios tikrai didino dvasinę sumaištį. <...> Priešybių nebebuvo įmanoma suvienyti aukštesne tiesa. Satyra nebeteko savo koreguojamosios funkcijos, nes normos, kuriomis ji rėmėsi, pačios pasidarė kažkokios ambivalentiškos"⁴⁴³. O humore ši ambivalencija visados užprogramuota. Kad ji išsiritų, tereikėjo vieno - talento. Sovietinės satyros galimybes pirmoji išskleidė rašytoja Vytautė Žilinskaitė. Jos kūryba atspindi, kaip sovietinės publicistinės satyros paunksmėje iš pradžių subrendo literatūrinė satyra, o vėliau - ironija. Pastarąja paremti kūriniai vis dar tarsi kalbėjo ta pačia kalba, tačiau jos dviprasmiškumas toks ryškus, kad ėmė gražinti prasmę - kalbėti apie tai, ką žmonės iš tikrųjų jaučia ir mato.

Sovietinė satyra buvo grynai empirinė, t.y. rėmėsi konkrečiais faktais. Tai turėjo paliudyti, kad susiduriama su pavienėmis pasitaikančiomis konkrečiomis blogybėmis, kurias galima išgaudyti. V.Kubilius tai vadino humoristikos gyvenimu "vienadienės empirikos plokštumoje"⁴⁴⁴. Oficialioji sovietinė satyra tokia išliko iki Sovietų Sąjungos žlugimo ir todėl aiškiai reprodukovavo bei gausino *mintinio nuobodulio* reiškinius. Tačiau nuo jos palaipsniui atsišakojo meninė satyra, kuri jau buvo linkusi ne į konkretybes, o į apibendrinimus. Literatūrologas A.Kalėda fiksuoja šį virsmą: "Išradingiau pradėta taikyti sąlygiškas vaizdo formas, parabolės ir grotesko elementus, platesnį semantinį ir emocinį lauką užėmė ironija. Komiško nutikimo pateikėjas, anksčiau atsiskyres vertinančiąja distancija nuo vaizduojamo reiškinio, tarsi nusimetė teisėjo togą ir kūrė sąmojingą pašnekesį, svarstė komiškai komplikuotus klausimus. <...> Siužetas tampa daugiareikšmis"⁴⁴⁵. Vadinasi, išlaikyti satyros funkciją, kai neigiami atskiri elementai, o ne

⁴⁴³ Boxsel van M., *Kvailybės enciklopedija...*, p. 199.

⁴⁴⁴ Kubilius V., *Humoras, paradoksas, groteskas...*, p. 156.

⁴⁴⁵ Kalėda A., *Komizmas lietuvių tarybinėje prozoje...*, p. 134.

visuma, darėsi vis sunkiau. Kitaip tariant, ironija atsirado kaip *steigiančiosios* satyros dalis, bet po kurio laiko autoriai ja ėmė naudoti kaip *a*-struktūrinę (rašyti ne ideologinėmis temomis) ir *para*-struktūrinę (rašyti apie tai, apie ką oficialioji empirinė satyra nerašo) kalbėjimo praktika. Ironija satyros paunksmėje brendo kone visą 7-ąjį dešimtmetį. O jų atsiskyrimą puikiai simbolizuoja J.Bulotos tekstas apie feljetono žanrą. Jis pastebi, kad skaitytojais iš feljetonų rašytojų reikalauja rašyti taip, kaip V.Žilinskaitė, tačiau tai yra klaida, nes V.Žilinskaitė rašo ne publicistinius feljetonus, o satyros smulkiąją prozą⁴⁴⁶. Šitą problemą jis aiškina nesusigaudymu, kas yra feljetonas, ir mėginimu šiuo žanru aprėpti tai, kas jam nepriklauso⁴⁴⁷. Bet greičiausiai J.Bulota čia užfiksavo priešingą reiškinį - kaip publicistinėje satyroje subrendusi meninė jos dalis atsiplėšia ir pradeda gyventi savarankišką gyvenimą. Jos gilėjimas ir daugiaprasmiškumas iš satyros gimdė ironiją, o ši ėmė traukti vis daugiau talentingų rašytojų, kuriems tai buvo kelias į išprasmintą diskursą gražinti prasmingą kalbėjimą. Reikšminga, kad 1974 m. filosofas R.Ozolas, rašydamas apie ryškėjančią orientaciją į vakarietiško stiliaus humorą, mini "Žilinskaitės tradiciją"⁴⁴⁸. Dalis autorių galiausiai nuo pastangų gražinti prasmingą kalbėjimą perėjo prie ironiškosios dekonstrukcijos, taigi *anti*-struktūrinės praktikos.

2.3. Hipotezė: alternatyvi viešoji jausmų erdvė

Ironiškas kalbėjimas dažniausiai priskiriamas privačių pokalbių sferai - *tête-à-tête* ar "patikimųjų" rateliams ("virtuvės pokalbiams"). Kita ironiško kalbėjimo sklaidos sfera, kaip matėme iš R.Kmitos studijos, - literatūra (V.Žilinskaitės satyra, Kazio Sajos pjesės, Vlodo Šimkaus poezija, Marcelijaus Martinaičio "Kukučio baladės", Juozo Erlicko humoreskos ir kt.), o tai - jau į viešumą, į viešąją erdvę orientuotas kalbėjimas, koduojantis pranešimą įsivaizduojamai auditorijai. Šis susidūrimas su besiplečiančia literatūrine ir

⁴⁴⁶ Bulota J., *Beletristika ar publicistika? (Feljetono žanro klausimu)...*, p. 86.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, p. 87.

⁴⁴⁸ Ozolas R., *Atgimimo ištakose:...*, p. 327.

kitas meno sritis vis labiau įtraukiančia ironija įvykdavo ne tik privačiose erdvėse (privatus skaitymas), bet ir sankcionuotoje viešojoje erdvėje, kai per kultūrinius renginius į vieną vietą susirinkdavo nepažįstamųjų dalyvių grupė (susitikimai su autoriais, vieši skaitymai, spektakliais, pasirodymai). Pavyzdžiui, nuo 1980-ųjų pradžios Lietuvos scenoje ėmė rodytis Vytauto Kernagio suburtas kabaretas "Tarp girnų", pasiūlęs pramoginę, ekscentrišką, eksperimentuojančią programą. Jo narys Mikas Suraučius prisimena: "Viską, ką darėm kaip bajori, publika ėmė kaip rimtą daiktą. Poteksčių tarp eilučių savime atsirado, kai publika ėmė taip reaguoti. Ką padarai kvailiodamas, buvo priimama kaip maištas, kaip drąsa neregėta. Mes tiesiog gražiai išdykavom, o publikos galvoj visai kitaip viskas susirutuliojo. Žmonės juokėsi, bet suprato viską taip, neva mes rodom špygą kišenėje"⁴⁴⁹. Auditorijai nauja buvo pati pateikimo forma ir elgesio scenoje laisvumas, tačiau atlikėjo teiginys apie pajustą kitokią žiūrovų interpretaciją taip pat vertas dėmesio. Į vieną vietą susibūrusių nepažįstamųjų reakcija nereikšta žodžiais (bent viešai), neartikuliuota, bet formavo kitokio supratimo nuojautą.

Atsiminimų apie viešose vietose patirtą šią bendrą nuojautą, apie telkiančius autentiškam bendrumui jausmus randame ne vieno tų metų atlikėjo pasakojimuose ir ši patirtis nėra susijusi tik su ironišku kalbėjimu, todėl mes keliame hipotezę, kad sovietinės viešosios erdvės alternatyva galėtume laikyti *viešąją jausmų erdvę*, neverbalinių *para*-struktūrinių praktikų raiškos būdą. Šiai hipotezei pagrįsti pristatysime kitų analogiškų viešų susitikimų pavyzdžių, tačiau prieš tai reikia išspręsti teorines ir istoriografines šio klausimo problemas. Skyriuje 2.1., aptardami, kaip istoriografijoje sprendžiamas sovietinės *viešosios erdvės* klausimas, nurodėme, kad be kitų sprendimo būdų, kai kurie autoriai siūlo *alternatyvios viešosios erdvės* interpretaciją⁴⁵⁰, tačiau šių teorijų nekonkretizavome. Vis dėlto keliant klausimą apie alternatyvos galimybę ir formuluojant hipotezę, atrodo svarbu pradėti nuo teorinio įdirbio ir atsakyti į du klausimus: (1) ar apskritai gali egzistuoti viešosios erdvės

⁴⁴⁹ Oginskaitė R., *Nes nežinojau, kad tu nežinai: knyga apie Vytautą Kernagį*. Vilnius: "Tyto alba", 2009, p. 370.

⁴⁵⁰ Žr. 2.1. Komunikacinė struktūra *paslapties kultūroje*.

alternatyva? (į jį atsakysime poskyryje *Alternatyvos: kontrviešės ir asociacinė erdvė*) (2) kokias alternatyvos interpretacijas siūlo sovietmečio istoriografija ir koks jų santykis su *viešosios jausmų erdvės* samprata? (atsakysime poskyryje *Alternatyvos lietuviškoje istoriografijoje*).

Alternatyvos: kontrviešės ir asociacinė erdvė. Vakarų istoriografijoje diskusija pirmuoju klausimu prasideda nuo J.Habermaso *viešosios erdvės* koncepcijos kritikos, o tai nulėmė jos tolesnę eigą ir daromas išvadas. Svarbu akcentuoti, kad šie autoriai diskutuoja iš esmės apie tai, ką mes čia vadiname *vieše*, t.y. apie laisvą poleminę komunikacijos erdvę. Pagal J.Habermasą, vienietinę *viešę* sudarė buržuazijos klasės atstovai, todėl apie *alternatyviąsias viešąsias erdves* kalbėję jo kritikai pirmiausia siekė įrodyti, kad jeigu ir buvo buržuazinė *viešė*, tai ji nebuvo vienintelė, o paraleliai klostėsi kitų klasių ar socialinių grupių *viešės*.

Vienas garsiausių tokios kritikos pavyzdžių - socialinių ir politinių teorijų tyrinėtojos Nancy Fraser straipsnis. Ji pateikia XIX a. Šiaurės Amerikos atvejį: skirtingų klasių ir etninių grupių moterys rasdavo būdų dalyvauti politiniame gyvenime, nors iš oficialiosios *viešosios erdvės (viešės)* jos buvo išstumtos (negalėjo balsuoti, bet kūrė savanoriškas bendruomenes, dalyvavo protestuose ir eitynėse, etc.). Pasak jos, nuo pat pradžių, o ne tik XIX ar XX amžiuje, su oficialiąja *vieše* konkuravo *kontrviešės*, kurias kūrė etninės grupės, valstiečiai, moterys ar darbininkai. Jų santykis buvo konfliktinis, nes *kontrviešės* mėgino įveikti buržuazijos *viešės* primetamas normas savo alternatyviu politinio elgesio stiliumi ir kalbėjimu⁴⁵¹. Modernioje stratifikuotoje visuomenėje⁴⁵² subordinuotos socialinės grupės (moterys, darbininkai, skirtingų rasių atstovai, seksualinės mažumos) steigia savo *kontrviešes*, kuriose cirkuliuojantys kontradiskursai leidžia susikurti opozicines savo tapatybių, interesų ir poreikių interpretacijas⁴⁵³. Juk dalyvavimas tokioje

⁴⁵¹ Fraser N., *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. In: "Social Text", 1990, No. 25/26, p. 61.

⁴⁵² N.Fraser analizei išskyrė du modernios visuomenės tipus - stratifikuotos visuomenės (angl. *stratified societies*) ir egalitarinės multikultūrinės visuomenės (angl. *egalitarian multi-cultural societies*).

⁴⁵³ *Ibid.*, p. 67.

(kontr)viešėje pirmiausia reiškia galimybę kalbėti "savu balsu", tuo pačiu konstruoti ir išreikšti savo kultūrinę tapatybę⁴⁵⁴. Nors tokia alternatyvių erdvių kalbėti "savu balsu" paieška atrodo tinkama nagrinėti sovietinei visuomenei, nes būtent šis poreikis buvo stipriai slopinamas *viešojoje erdvėje*, tačiau *oficialios viešės* ir *kontrviešių* modelį faktiškai keblu taikyti sovietiniame kontekste, nes jis stipriai susietas su demokratinės santvarkos vaizdiniu.

N.Fraser teigia, kad nepaisant to, jog *kontrviešės* atsiranda kaip atsakas į tam tikrų grupių atskyrimą nuo dominuojančios *viešės*, jos vis dėlto padeda išplėsti diskurso erdvę, vadinasi, svarstymai, kurie anksčiau buvo izoliuoti, tampa vieši⁴⁵⁵. Kaip matome, autorė laikosi prielaidos, kad dominuojanti *viešė* neužkemša visų komunikacijos kanalų iki potencialios auditorijos, kitaip tariant, jos dominavimas nereiškia visiško komunikacijos struktūros uzurpavimo ir vienvaldės kontrolės. *Kontrviešės* nėra enklavai, aklinais atsiriboję ar atriboti nuo kitų viešųjų erdvių, todėl jų diskursai gali pasiekti platesnę auditoriją. Jų prigimtis yra dvilypė: viena vertus, jos funkcionuoja kaip pasitraukimo ir persigrupavimo erdvė, kita vertus, jos taip pat funkcionuoja kaip pasiruošimo bazė veikti platesnėje *viešojoje erdvėje*⁴⁵⁶. Išėitų, kad nei *oficialioji viešė*, nei *kontrviešės* nėra visą komunikacinę struktūrą apimančios erdvės, o tėra atskiri jos komponentai, kurie sudaro visumą. Paprastai kalbant, nors *kontrviešės* veikia daugiau ar mažiau pagal suinteresuotumą apibrėžtoje auditorijoje, jai vis dar išlieka galimybė pasiekti platesnę auditoriją ir šia galimybe jos pasinaudoja. Pati N.Fraser pripažįsta, kad šios *viešės* ir *kontrviešės* funkcionuoja bendroje "struktūruotoje terpėje" (angl. *structured setting*), kuri tik vieną *viešę* privilegijuoja kitų atžvilgiu⁴⁵⁷. Tačiau tuomet kyla klausimas, ar apskritai prasminga kalbėti apie kelias paraleliai egzistuojančias *viešąsias erdves*? Jeigu jos išlaiko galimybę naudotis ta pačia komunikacine struktūra, vadinasi, jos įeina į tą pačią *viešąją erdvę*, o dalyvių ir auditorijos susitelkimas ir tam tikras pasiskirstymas pagal interesus

⁴⁵⁴ *Ibid.*, p. 69.

⁴⁵⁵ *Ibid.*, p. 67.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, p. 68.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 68.

yra neišvengiamas masinės visuomenės atveju, kai tapatybių, interesų ir poreikių spektras yra milžiniškas ir jų derinamas tampa komplikuoatas.

Atrodo, kad šiuo atveju būtų prasmingiau kalbėti ne tiek apie paralelias ir alternatyvias *viešes*, kiek apie skirtingas ir alternatyvias vienos *viešės* arenas, komunikacijos būdus ir kanalus tol, kol neišnyksta patys bendriausi visus dalyvius vienijantys reikalai ir priėjimas prie platesnės auditorijos. Todėl C.Calhounas tokiu atveju siūlo į *viešąją erdvę* žiūrėti, kaip į didesnio tankio komunikacijos spiečius (angl. *clusters*), kurie per tarpusavio komunikacines jungtis mezgasi į bendrą tinklą. Tai yra atskiri mikrokosmosai, kurie per bendrus reikalus sueina į visumą, kaip miestai turi atskirus viešuosius diskursus šalies viduje, o kaimynų bendruomenės - mieste⁴⁵⁸.

Bet tai nėra vienintelis būdas kalbėti apie *viešosios erdvės* alternatyvas. Seyla Benhabib, interpretuodama H.Arendt viešumos koncepcijas, pateikia dvi skirtingas *viešosios erdvės* sampratas - *agonistinė erdvė* (angl. *agonistic space*) ir *asociacinė erdvė* (angl. *associational space*). *Agonistinės erdvės* samprata kildinama iš graikų poliaus vaizdinio, iš esmės aprašyto H.Arendt kūrinyje "Žmogaus būklė". Tai tokia *viešė*, kurioje dėl pripažinimo ir viršenybės konkuruoja piliečių teisės turintys vyrai. Ši samprata mažai gali padėti gvildenant *viešosios erdvės* alternatyvas. Tuo tarpu *asociacinė erdvė* susikuria tokioje viešumos erdvėje, kurioje, H.Arendt žodžiais, "galėtų pasirodyti laisvė"⁴⁵⁹. Ši laisvė reiškė autentišką savęs pajautimą arba šio jausmo susigrąžinimą, nes žmogus nebebuvo "graužiamas neįveikiamos abejonės ir gaižaus nepasitenkinimo savimi", kad jis nebeįtarinėjo savęs "nenuoširdumu" ir tuo, jog esąs "priekabus, įtartinas gyvenimo aktorius"⁴⁶⁰. S.Benhabib teigimu, tai nėra erdvė topografinė ar institucinė prasme, nes miesto rotušė arba aikštė, kurioje žmonės neveikia kartu, nėra *viešoji erdvė*. "Bet privatus pietų kambarys, kuriame žmonės susirinko paklaudyti *samizdato* arba kuriame disidentai susitinka su užsieniečiu, tampa viešąja erdve <...>"⁴⁶¹. Šios vietos

⁴⁵⁸ Calhoun C., *Introduction:...*, p. 37-38.

⁴⁵⁹ Arendt H., *Tarp praeities ir ateities...*, p. 10.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, p. 10.

⁴⁶¹ Benhabib S., *Models of Public Space:...*, p. 78.

pavirsta *viešosiomis erdvėmis*, nes jose per kalbą ir įtikinėjimą akumuliuojama galia ir bendri veiksmai, jose pajaučiama laisvė H.Arendt pasiūlyta prasme. Toliau autorė išplėtoja daugialypės autonominių *viešųjų erdvių* (vėlgi - *viešių*) terpės modelį, įmanomą tik modernioje demokratinėje visuomenėje⁴⁶², panašų į aptartąjį N.Fraser, todėl jo neaptarinėsime, tačiau jos pasiūlytas pradinis išėjimo taškas - *asociacinė viešoji erdvė*, galinti įvykti bet kur, kur pasirodo laisvė, - mums naudingas tolimesnėje diskusijoje apie alternatyvios *viešosios erdvės* įmanomybę sovietinėje visuomenėje.

Alternatyvos lietuviškoje istoriografijoje. Lietuviškoje istoriografijoje pastaruoju metu buvo pateikti du reikšmingi *alternatyvios viešosios erdvės* modeliai - Valdemaro Klumbio *visuomeninė erdvė*⁴⁶³ ir Ainės Ramonaitės bei Jūratės Kavaliauskaitės vadovauto tyrimo *savaimios visuomenės viešoji erdvė*⁴⁶⁴. Šie du modeliai - giminingi, abu kylantys iš tinklaveikos koncepcijos, kad atsvarą ideologinės kontrolės uzurpuotai *viešajai erdvei* sudarė neformali komunikacija ir grupavimasis. Galima net būtų teigti, kad bendraisiais bruožais *savaimios visuomenės* modelis išsirutuliojo iš *visuomeninės erdvės* branduolio (su esminiais papildymais ir korekcijomis), nes abiejuose modeliuose randasi savarankiškai nuo režimo besiorganizuojanti socialinio gyvenimo forma⁴⁶⁵. Tačiau *viešosios erdvės* požiūriu A.Ramonaitės ir J.Kavaliauskaitės modelis siūlo ne tik *visuomeninės erdvės* tęsinį, bet ir visiškai kitokią *alternatyvios viešosios erdvės* sampratą. Todėl tai, kas šiuos modelius sieja, aptarsime nagrinėdami V.Klumbio *visuomeninę erdvę*, o vėliau mėginsime išskleisti *savaimios visuomenės* viduje fiksuojamą dar ir kitokią *alternatyviąją viešąją erdvę*. Be abejo, abiem modeliams, net ir pretenduojant į *viešosios erdvės alternatyvą*, beprasmiška griežtai taikyti visus *viešės* kriterijus, nes tuomet iš karto tektų prieiti prie išvados, kad alternatyvios arba *kontrviešės* nebuvo. Tačiau jie, kaip lyginimo parametrai, efektyvumo nepraranda, nes aiškėja, kad *visuomeninė erdvė* ir *savaimi visuomenė* (ne)atitiko skirtingus *viešės* kriterijus.

⁴⁶² *Ibid.*, p. 86-87.

⁴⁶³ Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu:...*

⁴⁶⁴ Kavaliauskaitė J., Ramonaitė A. (sud.), *Sąjūdžio ištakų beiėškant:...*

⁴⁶⁵ Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos...*, p. 85.

V.Klumbio modelio šerdį sudaro teiginys, kad tarp viešosios ir privačiosios erdvės formavosi nuo valdžios nepriklausoma neformalioji erdvė, kurioje tarpasmeniniais ryšiais į grupes jungėsi žmonės. Tą jos dalį, kurioje reiškėsi politinė visuomenės mintis, istorikas įvardija visuomenine⁴⁶⁶. Joje "formavosi alternatyvioji nuomonė, kurtos, palaikytos ir apmąstytos ne režimo primestos, o sãvos, joms alternatyvios vertybės, nuostatos ir diskursai (politiniai, tautiniai, ideologiniai, antisovietiniai). Kaip ir klasikinėje *public sphere*, visuomeninėje erdvėje buvo stengiamasi išreikšti visos visuomenės, suprantamos kaip lietuvių tauta, poreikius"⁴⁶⁷. Tad tai iš tiesų buvo sfera, kurioje kalbėta ar mėginta kalbėti "savu balsu" ir kartu konstruojami vienijantys idealai ("bendruomeninės vertybės"). Nors vėliau V.Klumbys teigia, kad iš tiesų alternatyvią politinę *viešąją erdvę* formavo politinis pagrindis, iš apibrėžimo matyti, kad pirmenybę reiktų teikti *visuomeninei erdvei*, nes ji ne tik apeliuoja į nepriklausomos minties artikuliaciją, bet ir pretenduoja į kur kas didesnę atvirumą ir prieinamumą. Bet ir čia šių *viešės* kriterijų išpildymas - sąlyginis. Tą pastebėjęs pats autorius pripažįsta, kad *visuomeninė erdvė* tik priartėjo prie alternatyvios politinės *viešosios erdvės*, "tačiau ja netapo dėl viešumo ir atvirumo stoka bei jos dalyvių orientacijos į veikimą sovietinėse institucijose"⁴⁶⁸.

Šios erdvės alternatyvumo problemiškas, atrodo, labiausiai glūdi jos santykyje su platesne auditorija, o jį kaip tik formavo visi šie trys faktoriai (viešumo ir atvirumo stoka bei dalyvių orientacija). Pagal V.Klumbį, *visuomeninę erdvę* daugiausia sudarė kultūrinis elitas, t.y. inteligentijos grupės. *Visuomeninės erdvės* modelio alternatyvumas atrodo įtikinamas tol, kol jis apsiriboja minčių artikuliacija ir cirkuliacija inteligentų rateliuose ir tarpasmeniniais tiltais tarp jų, nors ir čia sunku priartėti prie laisvos polemikos erdvės vaizdinio, nes "komunikacinį tinklą sudarė ryšiai tarp patikimų žmonių,

⁴⁶⁶ *Ibid.*, p. 85-86.

⁴⁶⁷ *Ibid.*, p. 86-87.

⁴⁶⁸ *Ibid.*, p. 88.

draugų"⁴⁶⁹, vadinasi, erdvės dalyviai turėjo išpildyti įvairias iniciacines, patekimo į grupę sąlygas, o diskusijas veikė apsidraudimo veiksniai.

Tačiau kaip alternatyvūs diskursai ištrūkdavo ir pasiekdavo platesnę auditoriją, pasak V.Klumbio, peržengdavo socialines ribas? Reikia sutikti su autoriumi, kad iš atskirų viešų sovietinės visuomenės gyvenimo epizodų matyti, jog ne tik tarp inteligentijos, bet ir tarp "paprastų žmonių" gyvavo oficialiosioms vertybėms alternatyvūs idealai (pvz., jo pateiktas pavyzdys apie per Just.Marcinkevičiaus poemos "Devyni broliai" skaitymą verkiančias mokytojas⁴⁷⁰). Jis prieina prie išvados, kad šiuos idealus žmonės gaudavo būtent iš *visuomeninės erdvės*. Manytume, kad autorius pernelyg nuvertina asmeninės, šeiminės patirties ir atminties, individualių pastangų pažinti pasaulį svarbą. O intelektualiniame gyvenime mažai ar visai nedalyvaujančiam žmogui labiau nei kultūrinės įtakos santykį su oficialiai deklaruojamomis vertybėmis galėjo lemti jo kasdienybės patirtis: rutininis susidūrimas su ideologijos išprasmėjimu, "teorijos ir praktikos neatitikimu", aplinkinių žmonių kalbos ir elgsena. Tačiau galima sutikti, kad prie šių plačiosios auditorijos alternatyviųjų diskursų formavimosi reikšmingai prisidėdavo kultūrinio elito neformalūs svarstymai.

Tačiau svarbiausias klausimas, kuris mums čia rūpi, yra tai, kaip ir koks turinys pasiekdavo žmones. Ieškodamas atsakymo V.Klumbys galiausiai turėjo prieiti prie išvados, kad *visuomeninei erdvei* buvo "tiesiog būtina ir oficialioji viešuma"⁴⁷¹, nes ji galėjo pasiūlyti plačiausią galimą viešumą. Pasak jo, *visuomeninėje erdvėje* buvo kuriami ir aiškinami alternatyvūs kodai, o oficialiojoje viešumoje vyko jų sklaida⁴⁷². Tačiau tokiu atveju vargu ar galima kalbėti apie *visuomeninę erdvę* net ir kaip apie "dalinį *public sphere* (mūsų atveju - *viešės*) pakaitalą". Savo aprašymu ši alternatyvi erdvė atitinka N.Fraser *kontrviešės* sampratą - ne tik kontradiktorinio kūrimu, bet ir įsijungimu į platesnę komunikacijos struktūrą, ieškant priėjimo prie platesnės auditorijos. Tik

⁴⁶⁹ *Ibid.*, p. 86.

⁴⁷⁰ *Ibid.*, p. 84.

⁴⁷¹ *Ibid.*, p. 94.

⁴⁷² *Ibid.*, p. 97.

sovietiniame kontekste šis įsijungimas reiškia faktinį alternatyvumo panaikinimą. Alternatyvumas žlunga pirmiausia dėl patekimo į minties kontrolės zoną, kur įvyksta "savo balso" nuslopinimas, o ne dėl jos viešumo ar atvirumo stygiaus.

Iš tiesų tuomet *visuomeninę erdvę* tinkamiau interpretuoti kaip komunikacinių spiečių tinklo dalį, kurios dalyviai išsiskyrė savo kompetencija ir statusu. Tai leido ratelių viduje aiškiau ir kvalifikuočiau nei bet kur kitur artikuliuoti alternatyvias vertybes, tačiau tai nereiškia, kad tokio pačio turinio jos pasiekdavo platesnę auditoriją. Kaip pripažįsta ir V.Klumbys, sklaida oficialiojoje viešumoje (mūsų darbe vadinamoje tiesiog *sovietine parodomąja viešąja erdve*) negalėjo būti visavertė⁴⁷³, o tai daro didelę įtaką iš *visuomeninės erdvės* kylančiam ir viešai paskleistam alternatyvaus diskurso turiniui. Koduoto turinio pateikimas per *sovietinę viešąją erdvę* jau nebeturėjo tokio grynumo, koks jis formuluotas uždaroje diskusijoje: pagrindinė žinia (pvz., nacionalinės aspiracijos, istorinė atmintis) geriausiu atveju galėjo būti perduota tik užslėpta, užkoduota forma, užuominomis ir ezopiniais gudravimais, o dažnai - ir visiškai pritaikyta ideologiniam kalbėjimui, t.y. kaip "saugiai" interpretuotina pagal ideologinius kanonus. Tokia žinia platesnę auditoriją pasiekdavo labai amorfiška ir sporadiška, praradusį savo aiškumą ir vienprasmiškumą. Vadinasi, *visuomeninės erdvės* dalyviams, naudojantis *sovietinės viešosios erdvės* komunikacijos struktūra, teko kliautis auditorijos, į kurią yra nukreipti kodai, interpretaciniais gebėjimais.

Šiam klausimui skirsime atskirus skyrius⁴⁷⁴, tačiau čia reikia pastebėti, kad priėjimas prie informacijos ir galimybė ugdyti interpretacinius gebėjimus už kultūrinio elito ribų buvo smarkiai suvaržyti, todėl kelia abejonių, ar "paprastas žmogus" gebėjo, pirma, visada atpažinti užkoduotą žinią, antra, iš jos konstruoti vientisesnę ir sudėtingesnę alternatyvią pasaulėžiūrą, o ne remtis tik pačiu bendriausiu įsivaizdavimu ir nuojautomis. Galiausiai bandymai nustatyti skaitančios auditorijos mastą parodo, kad iš tiesų skaitančių žmonių

⁴⁷³ *Ibid.*, p. 95.

⁴⁷⁴ Žr. 2.4. Informacijos hierarchija: bibliotekų atvejis; 2.5. *Snobizmo paklaida*: skaitymo praktikos.

būta kur kas mažiau nei oficialiai teigta ("skaitanti visuomenė"). Į tai taip pat turėtų būti atsižvelgta svarstant, kokia buvo kultūrinio elito įtaka, bent jau per tekstus. Abejones dėl "koduotų" kūrinių poveikio kelia ir pats V.Klumbys⁴⁷⁵. Tad jeigu prisimintume *viešosios erdvės* apibrėžimą, kaip vietą, kurioje vyksta reikšmių mainai tarp nepažįstamųjų, pagal istoriko modelį išeitų, kad šie mainai įvykdavo jau pakankamai uždaroje kultūrinio elito grupėse, o platesnei auditorijai būdavo pateikiami šių mainų "produktas". Tačiau komunikacija vykdavo per *oficialiąją viešąją erdvę*, o tai stipriai pažeisdavo šių reikšmių autentiškumą ir apsunkindavo bendros prasmės pagrindų kūrimą. Išprasminatoje *viešojoje erdvėje* reikšmių ieškojimas tarp *beprasmiškos prasmės* vykdavo iš naujo. Tai, kaip ši paieška vykdavo ir kokie tik efemeriški reikšmių mainai išeidavo, galėtų parodyti iškelta hipotetiška *viešosios jausmų erdvės* koncepcija.

Kaip minėjome, J.Kavaliauskaitės ir A.Ramonaitės *savaimios visuomenės* modelyje neformali saviorganizacija labai panaši į *visuomeninės erdvės* veikimo principus. Bet šalia randame visai kitokią *alternatyvios viešosios erdvės* versiją, kai kalba, pavyzdžiui, apie katalikišką sąjūdį: "<...> turėjo gana gerai išplėtotą alternatyvią viešąją erdvę su pagrindiniais religiniais, tautiniais, kultūriniais leidiniais, veiksmingą informacijos sklaidos mechanizmą per EB ir parapijų grupių struktūrą, tinklaveikos principu veikiančią savišvietos sistemą"⁴⁷⁶. Nors A.Ramonaitė alternatyvią švietimo sistemą (savišvietą) atskiria nuo *alternatyvios viešosios erdvės*, iš tiesų ją reikėtų laikyti sudedamąja jos dalimis, nes ji iš principo tenkino tuos pačius dalyvių poreikius kitokios prasmės paieškose. Tad pagal šį modelį sovietmečiu katalikiškas ir entokultūriniai judėjimai buvo išplėtoję *alternatyvią viešąją erdvę*, kurios svarbiausi dėmenys - savišvietos sistema, laisvų diskusijų tinklas ir pagrindinė periodinė spauda (ne tik informacija, bet ir nevaržoma kūryba,

⁴⁷⁵ *Ibid.*, p. 101.

⁴⁷⁶ Ramonaitė A., "Paralelinės visuomenės" užuomazgos sovietinėje Lietuvoje: katalikiškojo pagrindžio ir etnokultūrinio sąjūdžio simbiozė. In: Kavaliauskaitė J., Ramonaitė A. (ed.), *Sąjūdžio ištakų beiškant*..., p. 41.

minčių dalinimasis)⁴⁷⁷. Šios erdvės negalima tapatinti su V.Klumbio pagrindine politine *viešąja erdve*, nes ji retai susisiedavo su politiniu mąstymu ir veikimu. Jai taip pat negalima taikyti N.Fraser *kontrviešės* sampratos, nes ji iš esmės nemėgino prisijungti prie bendrų komunikacijos kanalų, o veikė pakankamai enklaviškai - uždarumo, tarpusavio pasitikėjimo, dažnai konspiraciniais (ypač katališkas sąjūdis, savilaida) principais. Todėl ji galėjo pasižymėti aukštu poleminės minties lygiu ir stipria autentiškos tapatybės bei bendrumo jausena, tačiau atvirumas ir prieinamumas nepažistamiems sumažintas iki minimumo (atvirumas pasireiškėdavo viešose masinėse šventėse, pvz., Šiluvos atlaiduose ar Rasos šventėje). Nors knygos autoriai pabrėžia *savaimios visuomenės* tinkliškumą, t.y. sąveiką tarp atskirų grupių, tačiau pagrindiniu jos bruožu vis dėlto reikėtų laikyti tvirtą susitelkimą į bendraminčių grupes, o ryšiai su kitomis analogiškoms grupėmis - tik antriniu, nes dažnai šie saitai eidavo vos per kelis asmenis. Susitelkimu, atsiribojimu nuo sovietinės realybės ir kitoniškos tikrovės kūrimu *savaimios visuomenės* grupės labai panašios į rusiškąją *kompanijos* reiškinių, kurių yra aprašiusi Juliane Fürst⁴⁷⁸. Pastarasis, žinoma, buvo mažiau institucionalizuotas ir įpareigojantis, kompanijos kūrimasis grįstas pirmiausia draugyste, tačiau ji taip pat pasižymėjo noru sukurti kitokią tikrovę tarp bendraminčių, o jai palaikyti naudotasis savišvieta (draudžiamos literatūros skaitymas) ir savilaida (viena kompanija švietė ir daugino literatūrą ir įvairią informaciją)⁴⁷⁹. Ši analogija mums padeda suprasti, kaip galima interpretuoti *savaimios visuomenės* alternatyviąją viešąją erdvę: į bendraminčių ratą žmonės susiburdavo tam, kad galėtų patirti laisvės jausmą, kitaip sakant, tai buvo *asociacinė erdvė* ir šia prasme ji iš tiesų laikytina *alternatyvia viešąja erdve*.

⁴⁷⁷ *Ibid.*, p. 56.

⁴⁷⁸ Fürst J., *Friends in Private, Friends in Public: The Phenomenon of the Kompaniia Among Soviet Youth in the 1950s and 1960s*. In: Siegelbaum L.H. (ed.), *Borders of Socialism: Private Spheres of Soviet Russia*. New York, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2006, p. 229-249. Apie nepolitinių subkultūrų tinklus ir draugų būrelius taip pat skaitykite: Kharkhordin O., *The Collective and the Individual in Russia: a Study of Practices*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1999, p. 315-328.

⁴⁷⁹ Fürst J., *Friends in Private, Friends in Public:...*, p. 237.

Protopolitinis viešosios jausmų erdvės pobūdis. Asociacinė erdvė akumuliuo prasmę tarp patikimų, bet kai tik patekdavo į erdvę, atvirą nepažįstamiems, jos polemikos laisvės galia stipriai sumenkavo ir iš minčių artikuliacijos pereinavo į neverbalinę komunikaciją. Šią viešą neverbalinę komunikaciją, bendrumo jausmo patyrimą be žodinių mainų mes ir vadiname *viešąja jausmų erdve*. Ji nebuvo komunikacinę struktūrą turinčios *viešosios erdvės* atitikmuo, o tik *čia ir dabar* įvykstantis jos pakaitalas, ji neneigė ar nesiūlė tikros alternatyvos oficialiai viešajai erdvei, o tik jos *steigiamąjį* matmenį papildė *atliekamuoju*, todėl ją dar galime vadinti *parastruktūrine*.

Būtina pabrėžti, kad šia hipotetiška *viešosios jausmų erdvės* koncepcija nemėginame pakeisti aukščiau aptartų modelių, tačiau norime parodyti, kokia iš tiesų forma galėjo įvykti reikšmių mainai ir susikurti bendrumas tarp žmonių, išėjusių iš *visuomeninės erdvės* ar *savaimio visuomenės* ribų, ir kitų nepažįstamų "paprastų žmonių". Pavyzdžiui, Rasos šventė vadinama savotiška fizine *savaimios visuomenės* vieša manifestacija⁴⁸⁰. Jos sąlyginis atvirumas ir masiškumas neleido laisvai cirkuliuoti nevaržomai polemikai apie kitokios tikrovės poreikį. Tačiau bendros praktikos (šokiai, dainos, alkoholio atsisakymas) sukeldavo tikrumo ir bendrumo jausmą - "keistą jausmą, <...> kad visi yra "savi", nors iš tiesų - visiškai nepažįstami žmonės"⁴⁸¹.

Analogiškas bendrumo jausmas, atsirandantis be aiškiai išreikštos minties, nebuvo būdingas tik *savaimios visuomenės* nariams. *Čia ir dabar* jis galėdavo įvykti įvairiose, netgi netikėtose ir neplanuotose situacijose. Kadangi nebuvo verbališkai apibrėžta ir todėl sunkiai suvaldoma, *viešoji jausmų erdvė* pasižymėjo tokiu stichiškumu. Poskyrio pradžioje cituotas M.Suraučiaus komentaras apie publikos reakciją į "bajerius" yra geras to pavyzdys. Daug įdomios informacijos šiai hipotezei paremti galime rasti aktorius Laimono Noreikos publikuotuose dienoraščiuose. Teatre vaidinęs ir viešai poeziją

⁴⁸⁰ Ramonaitė A., "Paralelinės visuomenės" užuomazgos sovietinėje Lietuvoje:..., p. 53-54.

⁴⁸¹ *Ibid.*, p. 57.

skaitęs menininkas užrašuose kruopščiai fiksuodavo publikos reakcijas ir užsiimdavo introspektyvia analize. Jo dienoraščiais čia nemažai remsimės⁴⁸².

Viešosios jausmų erdvės neapibrėžtumas ir spontaniškumas leido jungti žmones tada, kai tarp jų nebuvo užsimezgęs išankstinis pasitikėjimas. Jos vienintelė fizinė išraiška - tai reakcija (nutylimas, susikaupimas, juokas, plojimai, tik kraštutiniais atvejais ji įgaudavo labai abstraktų žodinį pavidalą, pvz., žodžio "Lie-tu-va" kartojimas per spektaklį "Mažvydas"). Antanas Terleckas dienoraštyje aprašė išpūdžius iš "kairiųjų Japonijos jėgų choro" koncerto: "Naujas siurprizas buvo japonams, kai jie sugalvojo atsisveikinimui dar padainuoti "Katiušą". Dirigentė galvojo, kad visa salė dainuos (<...>). Tačiau nors dirigentė ragino, salė tylėjo. <...> Suprantu japonų nustebimą ir rusų pyktį. Turėjo juos išpėti, kad čia ne Rusija ir "Katiušą" gan nepopuliari"⁴⁸³. Tiesa, žodis nebuvo visiškai iš *viešosios jausmų erdvės* eliminuotas, bet jis veikė vien kaip impulsas šiai reakcijai. Svarbios buvo užuominos, dviprasmybės, jų tarimo intonacijos, gestikuliacija, o ne nuoseklus minties rutuliojimas. Juk tas pats "Mažvydo" spektaklis ir jo kulminacija įgavo polėkį tik per spektaklius Vilniuje, nors pirmieji jį pastatė klaipe diečiai⁴⁸⁴. L.Noreikos dienoraštyje apstu pavyzdžių, kaip tos pačios frazės recepcija priklausydavo nuo atlikėjo pasirinktų sprendimų. Literatūrologai dabar vienbalsiai pripažįsta, kad M.Martinaičio "Kukučio baladėse" glūdi galingas dekonstruojančios ironijos užtaisas, tačiau jų išleidimo metu anaip tol ne visi skaitytojai ir viešo skaitymo klausytojai sugebėdavo atpažinti ironiškąjį, sovietinės tikrovės atžvilgiu labai kritišką posluoksnį ir priimdavo jas lyg linksmas istorijas. Tai pajutęs L.Noreika ėmė eksperimentuoti: "Visada gerai priima baladę "Kaip Kukutis protą atgavo", bet man atrodo, kad skaitant kaip ubago giesmę dalis klausytojų nesugeba išskirti tos baladės tragizmo ir lieka kaip humoristinė balabaika, sukelianti daug juoko. Bandžiau kovoti su tuo

⁴⁸² Noreika L., *Aktoriaus dienoraščiai...*. Taip pat skaitykite: Noreika L., *Čiurlionio 16:...*; Noreika L., *Vidurnakčio užrašai:...*

⁴⁸³ Terleckas A., *25-ieji Lietuvos okupacijos metai:...*, p. 93.

⁴⁸⁴ L.Noreika percituoja literatūrologo Vytauto Kubiliaus jam išsakytus žodžius (galbūt švelniai pataikaujant), kad Klaipėdos "Mažvyde" skandavimu "Lie-tu-va" pakylama į "melagingą patetiką", o Vilniuje finalo metu tvyro rimtis, kuri taip jaudina, kad jo žmona apsiverkė, "o to per visą bendrą gyvenimą nesu matęs". Žr. Noreika L., *Aktoriaus dienoraščiai...*, p. 175.

paviršutinišku supratimu, ir iš pradžių nedrąsiai, o vakar jau atvirai, baladę baigiant liaujuosi giedoti lyg ubagas, ir po pauzės beveik beviltiškai, su apmaudu ir net pagieža tęsiu "Anoj pasaulio pusėj / Žuvis varau į vandenį / ir suprantu, ko niekaip / suprasti negaliu." Ir akivaizdu, kaip suklūsta klausytojai, kaip gęsta linksmybė. O aš laimingas - suprato"⁴⁸⁵. Taigi *viešajai jausmų erdvei* įvykti neužtekdavo *a priori* visuomenėje "vyraujančios nuotaikos", o iš abiejų pusių reikalavo pastangų ir mokymosi. Šio proceso metu atlikėjas auditorijai galėjo sužadinti netikėtus jausmus ir taip raginti perinterpretuoti prasmes. 1978 m. Šakiuose vienas gydytojas L.Noreikai prisipažino: "<...> perskaičiau tą Kukučio baladžių knygą ir atidėjau, atrodo, maivosi autorius ir tiek, ir niekam tai nereikalinga, o šiandien man lyg protas prašvito, supratau, kad čia slepiasi dideli dalykai, dideli ir tragiški, ir kaip jaunas chirurgas vis akcentavo, kad čia išsakytas pirmapradis požiūris. Viskas atsiveria ir stoja į vietas. Šiandien jūs man padovanojot poetą"⁴⁸⁶.

Tuo tarpu patiems atlikėjams, kurie, jei remtumėmės V.Klumbio *visuomenine erdve*, savuose rateliuose artikuliavo alternatyvius diskursus, tai reiškė vienintelį kiek patikimesnį grįžtamąjį ryšį: *viešoji jausmų erdvė* padėjo lyg psichologinis barometras nustatyti auditorijos nuostatas, jos jautrumą išsakomiems kodams, kitaip tariant, apčiuopti kai kurias *atliekamojo* matmens egzistavimo formas, kad ir labai bendrai susiorientuoti, įsivaizduoti, koks galėtų būti šio matmens plotis, gylis, kryptis ir prasminis turinys. L.Noreika dienoraščiuose labai aiškiai fiksuoja skirtį tarp oficialių, ideologiškai sustyguotų ir laisvesnės formos renginių. Pirmųjų - dirbtinumą ir pompastiką, antrųjų - susikaupimą ir rimtį. Jis aprašo, kaip į Rokiškio grūdų produktų kombinatą, kur turėjo skaityti poeziją, neplanuotai atvyko Paruošų ministerijos ministro pavaduotoja. Nuėjęs į salę jis stebi, kaip klausomasi valdininko kalbos: "Salė pilna, bet turbūt nė vieno besiklausančio, ne tik nesiklauso, bet ir pakankamai garsiai kalbasi. Salėj ištisas nenutrūkstantis ūžesys. O toną salei duoda prezidiumas, nežinau, ar rajono valdžia, ar kombinato". Jam pabaigus,

⁴⁸⁵ *Ibid.*, p. 32.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, p. 106.

kombinato direktorius siūlo iš karto pradėti skaityti aktoriui, tačiau šis pasiūlo padaryti trumpą pertrauką. Direktorius pašiurpsta, nes jam dingojasi, kad žmonės tuoj pat išsilakstys ir niekas nesugrįš - jis negali suvokti, kad žmonės renginyje dalyvautų savo noru, todėl kad įdomu, o ne todėl - kad reikia. Bet L.Noreika pažymi: "Po 5 min. pradėjo rinktis, gal kas ir išėjo, bet salė buvo pilna. Skačiau Justina, sutrumpinau, nes jau pavargus auditorija. Klausė dėmesingai, susikaupe <...>"⁴⁸⁷.

Svarbi *viešosios jausmų erdvės* savybė - jos atvirumas ir prieinamumas, kuris nulėmė platesnį nei anksčiau minėtų alternatyviųjų erdvių vyksmo lauką. Viena vertus, sovietinė kultūros politika skatino proletaro įtraukimą į kultūros lauką, todėl gamyklose, švietimo įstaigose ir kitose organizacijose buvo populiarūs ne tik saviveikla, bet ir profesionalių menininkų pasirodymai, kurių pirminė paskirtis - meno formomis palaikyti *steigiamąjį* matmenį. Kita vertus, ši kultūrinio elito išėjimą iš tradicinių kultūros erdvių skatino aiškiai pajustas kultūros poreikis, žinoma, savo programoje siūliusios ne ideologizuotą, kanonišką meną, bet skleidžiantį bent tam tikrą dozę autentiškumo. Šia prasme *viešoji jausmų erdvė* ir kūrėsi kaip atsakas į *atliekamojo* matmens radimąsi socialiniame gyvenime, ir prisidėjo prie jo plėtros. Tokius renginius paprastai lydėjo gausus lankomumas ir publikos entuziazmas, nors nieko atvirai politiško nekalbėta. K.Saja prisimena, kaip nuo 1972 m. su aktoriumi Česlovu Stoniu rengė kultūrinius vakarus, per kuriuos skaitydavo, pasak jo, necenzūruotus pjesių dialogus: "Niekada nei prieš tai, nei po to nesijaučiau toks žmonėms reikalingas"⁴⁸⁸. Į tokius spektaklius, kaip "Mažvydas", gauti bilietus tapdavo rimtu iššūkiu, dažnai juos galėjai gauti tik *per blatą*. L.Noreikos dienoraštyje taip pat kartojasi įrašai, kad per poezijos skaitymus salės "pergrūstos", o jo kelionių su Just.Marcinkevičiumi, M.Martinaičiu ir kitais geografija uždengia visą šalį: VISI institutas, Sintautų kultūros namai, Rokiškio grūdų produktų kombinatas, Kauno "Dirbtinio pluošto" kombinatas, "Gegužės pirmosios" susivienijimas, Garliavos A.Šiaučiūnaitės fabrikas,

⁴⁸⁷ *Ibid.*, p. 222.

⁴⁸⁸ Saja K., *Skudurėlių takas:...*, p. 229.

bibliotekos, mokyklos ir t.t. Panašu, kad tokių renginių trauką sąlygojo ne tik vieno ar kito atlikėjo populiarumas, bet perspektyva patirti šį bendrumą ir jausmų tikrumą, kai minčių apytaka viešojoje erdvėje tokias galimybes varžė kur kas labiau, o scenos pasirodymai paprastai taip pat pakludavo dominuojančiai konservatyviai ir steriliai ideologinei estetikai. Prie V.Kernagio ir kitų autorinės dainos atlikėjų populiarumo, be kita ko, prisidėjo ir tai, kad scenoje jis atrodė "savas žmogus", dainavo taip, kaip kalbėjo, vilkėjo džinsus ir paprastus švarkus ar marškinius"⁴⁸⁹. Viešuose poezijos skaitymuose ir vakaruose su V.Kernagiu dalyvaudavęs poetas M.Martinaitis apibendrina: "Nebūdavo jokių didelių reklamų. Pakabinti keli skelbimėliai, ranka rašyti. Tas pats ir provincijoje. Radviliškio miestuke - pilna, net pagyvenusių žmonių. Man buvo labai netikėtas toks domėjimasis, žmoniųėjimas, klausymasis, pokalbiai po to. Klausimų būdavo visokių. Kaip vėliau pirmieji mitingai - toks susikalbėjimas"⁴⁹⁰.

Be to, *viešajai jausmų erdvei* įvykti reikėjo žmonių susirinkimo į bendrą fizinę viešą erdvę, todėl, pavyzdžiui, matematikas R.B. mano, kad teatras buvo pagrindinė vieta, kur galėjai pajusti viešą solidarumą: "<...> susirenka žmonės, nu, tikrai pasijunta, kad jie tokie kaip ir suokalbininkai. Nu, tada nieko prieš tą valdžią, prieš tą sistemą totalitarinę negalėjai viešai pasakyti, vat, tas jausmas, kad žmonės tą patį jaučia, kad jie, vat, kažkaip pajunta, kad jie vis tiktai panašiai galvoja <...>"⁴⁹¹. Tai, be abejo, nereiškia, kad teatras buvo tapęs laisvės ar opozicijos oaze, repertuarai griežtai prižiūrėti, o įtartini spektakliai greitai nuimami. Štai Vilniaus Akademinį dramos teatrą, kuriame rodytas "Mažvydas", teatrologai vertina kaip plaukusį "pasroviui" ir vengusį "visuomeniškai aštrios problematikos"⁴⁹². Todėl *viešojo jausmų erdvė* maitinta

⁴⁸⁹ Oginskaitė R., *Nes nežinojau, kad tu nežinai...*, p. 307.

⁴⁹⁰ *Ibid.*, p. 279.

⁴⁹¹ Autoriaus pokalbis su matematiku R.B., 2009 12 15. Kai kurie kritikai linkę sureikšminti "kitokio" teatro emocinį poveikį žiūrovams: "Svarbiausia, tą dvasią [protesto - T.V.] išreikšdavo ne tekstas, ne žodžiai ar jų iliustracija, o paties režisieriaus vidinė emocija kartu su spektaklyje vaidinančių aktorių emocijomis, visa ta pažiūrų ir pasaulėjautų suma. <...> Galinga protesto prieš neteisybę, smurtą, žmogaus pažeminimą banga ritosi į salę, emociškai užvaldydama žiūrovus (o iš salės - į gatves?)". Žr. Girdzijauskaitė A., *Iš pokalbio su Sauliumi Macaičiu*. In: Girdzijauskaitė A. (sud.), *Jonas Jurašas...*, p. 35.

⁴⁹² Aleksaitė I., *Valstybinis akademinis dramos teatras...*, p. 14.

aluzijomis, metaforomis, Ezopo kalba, reikšmių inversijomis⁴⁹³, o jos galėjo padėti tik pirminiam bendrumo atpažinimui: nepateikdamos konkretaus turinio, sukeldavo neapibrėžtus jausmus, palikdavo žmogų patį aiškintis reikšmes ir šis aiškinimasis galėjo kiekvieną nuvesti prie skirtingų išvadų, todėl galima teigti, kad tai kūrė solidarumo platformą, bet neugdė gilesnio alternatyvaus politinio mąstymo.

Tad *viešoji jausmų erdvė* išliko *protopolitinė*. Vis dėlto jurčakiškos dviejų matmenų koncepcijos požiūriu *viešoji jausmų erdvė* plėtė *atliekamąjį* matmenį - leido nepažįstamiems asmenims sužinoti apie jų nevienišumą kitokios prasmės poreikiui ir tai tolimo juos nuo ideologijos, silpnino *steigiamojo* matmens reikšmę, nes veikė kaip stimulus rasti ir tvirtėti vidinėms subjektų normatyvinėms motyvacijoms, kurios prieštaravo oficialiai palaikomiems idealams, vertybėms ir nuostatoms. Tokios alternatyvios erdvės *čia ir dabar* kūrimą per dalyvavimą laikytume *para*-struktūrine praktika, kuri kilo iš poreikio kompensuoti *pasaulio atvėrimo* galimybių stoką ir *mintinio nuobodulio* slopinamą patirtį. Tuo pačiu *viešoji jausmų erdvė* yra aiškus vyravusios *paslapties kultūros* atspindys - vieša jausmų raiška nekėlė tokios rizikos pažeisti *paslaptį* arba jos pažeidimas drausminimo požiūriu buvo kur kas sunkiau apčiuopiamas (ir suvaldomas) nei žodžiais artikuliuota mintis. Tad žymų pėdsaką *čia* vis dėlto paliko *struktūrizacija*, apribojusi viešos raiškos pasirinkimus.

⁴⁹³ *Ibid.*, p. 14. I.Aleksaitė taip pat prisimena, kaip žiūrovai "ūžė iš pasitenkinimo" per grynai sovietinės V.Majakovskio pjesės "Pirtis" pastatymą. Valdžios veikėjų kritika skambėjo taip aktualiai, kad CK Ideologijos skyriaus vedėjui kilo įtarimas (klaidingas), kad režisierius Povilas Gaidys savavališkai "prikiso" lietuviškų aktualijų. Žr. Aleksaitė I., *Be grimu: šelmiški prisiminimai*. Vilnius: "Tyto alba", 2004, p. 158.

2.4. Informacijos hierarchija: bibliotekų atvejis⁴⁹⁴

Knygos skaitymas atrodo autonomiška ir vieniška praktika, nepriklausanti nuo išorinio pasaulio. Tačiau moderniaisiais laikais bet kurioje santvarkoje skaityti ėmęs žmogus patenka į ištisą institucijų ir tradicijų pynę. Sovietmečiu tai reiškė ideologiškai griežtai kontroliuojamą tinklą, kuri išskleidę į autonomiškus elementus, išvystame tarp jų nusidriekusias valstybinės cenzūros gijas: monopolinės leidyklos ir jų redaktoriai, bibliotekos, knygynai, bibliografijos ir spaudos archyvo funkcijas vykdę Knygų rūmai, Valstybinis leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komitetas (Spaudos komitetas), Rašytojų sąjunga (ir vidiniai recenzentai), cenzūros oficialioji įstaiga Vyriausioji valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba (Glavlitas), Lietuvių kalbos ir literatūros institutas ir jo ugdomi kritikai, ir visa tai kontroliavusios Švietimo ir Kultūros ministerijos, LKP CK ideologijos skyriai bei minėtų organizacijų vyresnieji broliai Maskvoje, o kur dar be aiškios vietos tinkle veikusi, "antitarybinės" lektūros rašymą, laikymą, dauginimą ir skaitymą medžiojusi KGB. Kiekviena iš šių institucijų ir jų ryšiai buvo ideologiškai kontroliuojami, jos laikytos "ideologinio fronto" dalyvėmis, todėl skaitymą iš principo reiktų apibrėžti kaip patekimą į ideologinę situaciją. Tai, kad daug buvusių sovietmečio skaitytojų tuoj pat paprieštarautų, jog skaitydavo anaipol ne ideologinę lektūrą, nepaneigia jų patekimo į ideologinę situaciją fakto ir greičiausiai nurodo tik į skaitančiojo ideologijos apėjimo praktikas.

Istoriografija sovietiniu skaitytoju iki šiol daugiausia domisi tik kaip pasyviu šio institucinio tinklo nariu. Tada labiausiai rūpimas klausimas - koks tekstas skaitytoją pasiekdavo, t.y. kokio masto cenzūra veikė, kiek rašytojas

⁴⁹⁴ Skyriuose 2.4. ir 2.5. nemažai remsimės buvusių bibliotekų darbuotojų teiginiais, išspausdintais profesinėje spaudoje 1987-1990 metais. Tačiau nemanytume, kad tai reiškia, kad jų pasakojimai apibūdina tik šį Atgimimo laikotarpį ir, vadinasi, iškrenta iš mūsų tyrimo chronologinių rėmų (1964-1984 m.). Priešingai - *perestrojkinio* "atvirumo" periodu bibliotekininkų lūpomis atskleistus faktus ir reiškinius reikia suvokti kaip kelis dešimtmečius trukusio proceso rezultatus ir todėl jie kur kas daugiau mums pasako apie tai, kas vyko iki *perestrojkos*, nei tai, kas pradėjo keistis jos metu.

turėjo "laisvės kurti" ir kaip buvo koreguojamas turinys⁴⁹⁵. Skaitytojas prisimenamas kaip objektas, į kurį yra nukreiptos literatūrinės pastangos jį kryptingai veikti - arba formuoti sovietinį žmogų, arba "prakišti" politiškai draudžiamus kodus, darant prielaidą, kad šie kodai veiks kaip "kitokios kultūros" saugikliai ir kibirkštys (ezopo kalba, tylėjimo, ironijos, grotesko figūros). Tačiau taip tyrinėjant sovietinę literatūrą visada atsitrenkiama į vieną ir tą patį barjerą - supratimo, kokia sovietmečiu buvo "interpretacinė bendruomenė", t.y. ką skaitė, kodėl skaitė ir kaip interpretavo skaitytojai, stoka⁴⁹⁶. Iš tiesų, kol skaitymas yra suvokiamas tik kaip vienumoje į tekstą įnikusio asmens veikla, sudėtinga iš istorinės distancijos rasti kitokią prieigą prie jo. Belieka perversti jo (manomai) skaitytos knygos puslapius. Bet tada mes vis dar galime daugiau pasakyti apie tą, kuris rašė (redagavo, cenzūravo), nei tą, kuris skaitė, nes net žiūrėdami pro rakto skylutę galėtume vien spėlioti, kurias puslapio vietas skaitytojas praleidžia, ties kuriomis stabteli apmąstyti, kurias užkoduotas užuominas jis pasičiupo ir kaip jas interpretavo. Skaitymo sociologija šią problemą mėgina spręsti pačių skaitytojų klausdama, kaip jie skaito ir supranta. Istoriniuose tyrimuose atsakymo galima ieškoti viešose ir privačiose skaitytojų nuomonėse apie perskaitytus kūrinius.

Literatūrologė Loreta Jakonytė lietuviškoje istoriografijoje pirmoji pradėjo ieškoti būdų, kaip nupiešti sovietinio skaitytojo portretą. Straipsnyje apie ankstyvojo sovietmečio skaitytoją⁴⁹⁷ ji mėgina derinti skaitytojų nuomonių tyrimą su minėtais tipiškais analizės būdais, kokio turinio pasiūla jam buvo peršama. Vertingiausią jos sovietinio skaitytojo portreto "štrichų" dalį, ko gero, ir sudaro literatūrinių žurnalų archyvuose išlikusios skaitytojų anketos, nepraėjusios cenzūros sieto ir neišspausdintos viešai. Iš šių

⁴⁹⁵ Pavyzdžiui, žr. Streikus A., *Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956-1989 m.* In: "Genocidas ir rezistencija", 2004, No. 1 (15), p. 43-67; Sabonis A., Sabonis S. (sud.), *Rašytojas ir cenzūra: straipsnių ir dokumentų rinkinys*. Vilnius: "Vaga", 1992. Šmejkalová J. *Censors and Their Readers: Selling, Silencing, and Reading Czech Books*. In: "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1, p. 87-103; Czarnik O.S., *Control of Literary Communication in the 1945-1956 Period in Poland*. "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1, p. 104-115.

⁴⁹⁶ *Sovietmečio tikrovė ir importuotos schemas – ieškant analitinio aurea mediocritas*. In: "Colloquia", 2008, No. 21, p. 145. Prieiga per internetą: http://www.llti.lt/failai/Nr21_08_Diskusija.pdf [peržiūrėta 2012 06 25]

⁴⁹⁷ Jakonytė L., *Pradiniai štrichai ankstyvojo sovietmečio skaitytojo portretui*. In: "Colloquia", 2011, No. 27.

skaitytojų anketų aiškėja ne tik jų teksto suvokimo kompetencijos ir kryptis, bet ir atitinkamoje aplinkoje susiformavę poreikiai. Pavyzdžiui, iš šios analizės paaikškėjo stiprus susidomėjimas Vakarų literatūra, kuri redakcijos buvo linkusios nutylėti⁴⁹⁸.

Tačiau iš principo L.Jakonytei vis dar labiausiai rūpi suprasti, kokios buvo tikrosios sovietinio skaitytojo estetiškos recepcijos ir interpretacinės galios. O tai - tas pats žvilgsnis pro rakto skylutę į vienumoje tūnantį skaitytoją. Tuo tarpu tai yra tik viena iš skaitymo pakopų, sakytume, paskutinė, nes prieš tai turi būti pereitos mažiausiai dar dvi - atrankos ir išsigijimo (ką nori/reikia skaityti). Apie jas, kaip literatūros pasiūlos filtraciją, L.Jakonytė kol kas teužsimena bendrais bruožais. Šiose dviejose pakopose skaitytoją aptinkame aktyviai veikiančią ir dažnai paliekantį tam tikrus pėdsakus - pavyzdžiui, knygų pardavimų ar bibliotekose išduotų egzempliorių duomenis. Tad mėginsime jas tirti, keldami klausimus apie sovietinio skaitytojo galimybes prieiti prie informacijos ir ribojimų kontekste susiklosčiusius interesus, o nuošalėje paliekame diskusijas apie literatūros turinio formavimą (cenzūrą) ir skaitytojo interpretacinius gebėjimus bei estetiškas recepcijas⁴⁹⁹. Jei prisimintume L.Jakonytės vieną iš svarbiausių "tarpinių išvadų", kad po eufemizmo "liaudies masės" kunkuliavo spalvinga skaitytojų įvairovė⁵⁰⁰, turėtume pridurti, kad dėl to netampa nė kiek mažiau svarbu užčiuopti šioje

⁴⁹⁸ *Ibid.*, p. 94.

⁴⁹⁹ Panašiai problemą sprendžia Valeria D.Stelmakh savo straipsnyje, kuriame cenzūrą traktuoja plačiąja prasme - kaip "socialinę sistemą, stipriai kontroliuojančią informaciją ir skaitymą, ribojančią viešą priėjimą prie pasaulio įvairių kultūrų". Tai jai leido nuo specifinių valdžios institucijų veiklos pereiti prie kompleksinio socialinio mechanizmo funkcionavimo. V.D.Stelmakh išskiria reikšmingus šios politikos aspektus, tačiau taip ir nepateikia savojo struktūrinio modelio, nes ją labiau domino amorfiškai pristatytos sistemos poveikis skaitymo kultūrai. Tačiau ir čia ji aptaria tik režimo įtakos skaitymo kultūrai, galėtume teigti, šalutinį poveikį - fenomenus, kurių režimas neplanavo ir nesiekė sukurti (savilaidą, knygų prekybos juodąją rinką), nors pripažįsta, kad tik nedidelė gyventojų dalis buvo pajėgi pasiekti kanalus, kuriais sklido neoficialūs tekstai, o likusieji dažniausiai tenkinosi cenzūros ir viso ideologinio aparato suformuota ir griežtai prižiūrima informacija. Žr. Stelmakh V.D., *Reading in the Context of Censorship in the Soviet Union*. In: "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1. Tuo tarpu visą režimo vykdytą "sovietinio skaitytojo" formavimo politiką nuodugniai išgvildeno Evgeny Dobrenko. Jis parodo, kokia svarbia šio "projekto" dalimi tapo bibliotekos, tačiau autorių labiau domino pirminiai jo etapai, t.y. pirmieji porevoliuciniai dešimtmečiai, o vėlyvasis sovietmetis jam nebeatrodo toks svarbus, nes jo nuomone, "masinis skaitytojas" virto "multimilijoniniu sovietinės televizijos žiūrovu". Žr. Dobrenko E., *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*. Stanford, California: Stanford University Press, 1997.

⁵⁰⁰ Jakonytė L., *Pradiniai štrichai...*, p. 97.

įvairovėje ryškėjančias tendencijas - atitinkamoje aplinkoje susiformavusius būdingus skaitymo polinkius ir praktikas.

Iki šiol šie klausimai atsiremndavo tik į bendro pobūdžio pasvarstymus⁵⁰¹ apie knygų deficito reiškini, kuris kartais įvardijamas kaip dirbtinai sukurtas⁵⁰², ir iš to išplaukiančius ginčus apie "knygynį snobizmą", kai vieni gina "tikrosios" knygos vertės egzistavimą, o kiti kalba apie "tuščią" knygų pirkimą, kaip lentynų papildymą dailiomis vienspalvėmis nugarėlėmis. Bet iš tikrųjų ši diskusija neturi vidinės prieštaros, o kalba apie to paties reiškinio skirtingas puses: kiek vieniems knyga buvo tapusi menine ("dvasine") vertybe, tiek kitų akyse ji įgavo materialinės vertybės statusą, tačiau abiejų pusių elgsena pagrįsta knygos socialiniu prestižu, t.y. pirkti knygą gali vertindamas ne tik jos turinį, bet ir "socialinę aurą", kuri tuomet iš dalies apgaubia ir patį pirkėją ("skaitytoją"). Pradėję gilintis į sovietmečiu knygos skleistą "socialinę aurą", pamatysime, kad jos šaltiniai veda ne tik į literatūrai režimo priskirtą ideologinę reikšmę ir iš to susiformavusį rašytojo (jo veiklos) socialinį statusą⁵⁰³, bet į daug platesnius kontekstus, kuriuos galima nagrinėti per kitus išskleisto institucinio tinklo elementus. Pavyzdžiui, bendras sovietinės prekybos tendencijas atitikusi knygų prekybos sistema reišė, kad bet kokios deficitinės prekės įsigijimas *ipso facto* paliudija apie pirkėjo privilegijas, kurios priskiria jį aukštesnio statuso žmonėms. Lygiai taip pat pasitaikiusi proga per naktį perskaityti slapta platinamą knygą reišė ne vien galimybę

⁵⁰¹ Išimtimi galėtume laikyti Ingos Liepaitės straipsnį, kuriame ji nagrinėja režimo politiką ir sovietinius skaitytojus gana specifiniu rakursu - per sąvokų *reta knyga*, *vertinga knyga* ir *sena knyga* sampratų dinamiką. Be kita ko, ji parodo, kaip susiformavęs "knygų badas" atsispindi bibliotekų veikloje, tačiau tai interpretuoja kaip pasekmę ir nesvarsto, kiek pačių bibliotekų informacijos organizacija galėjo prisidėti prie šio "knygų bado" sukūrimo. Žr. Liepaitė I., *Sąvokų reta knyga, vertinga knyga ir sena knyga samprata bei vartoseną sovietinės Lietuvos knygos kultūroje*. In: "Knygotyra", 2011, t. 56.

⁵⁰² Daugirdas T., *Sparnuoto arklio dantys: šiuolaikinės Lietuvos kultūros profiliai*. Vilnius: "Aidai", 2009, p. 172; Геллер М., *Машина и винтики:...*, p. 249.

⁵⁰³ Sovietinio rašytojo socialinis vaizdinys ir savivaizdis galbūt geriausiai pateiktas L.Jakonytės monografijoje. Svarstydamą apie rašytojų tapatybę politinio virsmo metais ji užčiuopė pagrindinius sovietinio rašytojo socialinius bruožus, kurių praradimas komplikavo rašytojų tapatybę. Žr. Jakonytė L., *Rašytojo socialumas: lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005. Rašytojo socialinio vaidmens kaitą yra apmąstę ir patys šios profesijos atstovai, pavyzdžiui, M.Martinaitis, aprašydamas savo "diferencijuoto" žmogaus būseną, rašo, kad apie rašytojus anksčiau buvo manoma, kaip apie gyvenantį "kažkokį sau pačiam ir kitiems labai svarbų, pamokantį, unikalų ar net sektiną gyvenimą". Žr. Martinaitis M., *Lietuviškos utopijos: dialogai, pokalbiai, straipsniai, interviu 1991-2003*. Vilnius: "Tyto alba", 2003, p. 9.

susipažinti su draudžiamu turiniu, bet ir pakliūti į išskirtinųjų (šiuo atveju - patikimų) ratą. Galbūt dar labiau šį socialinį išskirtinumą žymėdavo prisilietimas prie paslapties (jos turinys - antraeilis dalykas).

Skaitymo praktiką galime vadinti patekimu į ideologinę situaciją ne tik todėl, kad iš literatūros reikalauta paklusti socrealizmo kanonui, o tekstai cenzūruoti, bet ir todėl, kad tarpininkams tarp knygos ir skaitytojo patikėta ideologinė funkcija skatinti skaitytoją įsigyti vienos rūšies literatūrą ir kuo labiau izoliuoti nuo kitos⁵⁰⁴. O su tuo glaudžiai susijusios ir pasirinkimo galimybės - galima kalbėti apie *atrinktą atranką*: skaitytojui jau buvo atrinkta ne tik, ką jis gali rasti knygų lentynose, bet ir atsijotas priėjimas prie informacijos, kokios knygos apskritai egzistuoja. Daugybė spaudinių cirkuliavo kaip deficitiniai, kiti apskritai buvo išstumti už bet kokių pasiekiamumo ir žinojimo ribų.

Informacinės hierarchizacijos gairės. Įsislaptinęs sovietinis režimas sukūrė *priėjimo prie informacijos hierarchiją* - specifinį informacijos saugojimo ir platinimo organizavimo būdą, kai visiems vartotojams priėjimas prie visos informacijos nėra vienodas, o yra nulemtas informacijos vertės sulaispniavimo pagal šią informaciją valdančio subjekto nustatytus kriterijus. Sovietinę *informacijos hierarchiją* galima aprašyti trimis lygmenimis - politiniu, administraciniu ir ideologiniu. Tai padarysime pasirinkę hierarchijos sukūrimo bibliotekose atvejį⁵⁰⁵. Tačiau pereidami prie šio konkretaus atvejo ir

⁵⁰⁴ Plg. "Kita vertus, sunku būtų pasakyti, kas buvo labiau sovietizuojama: kūryba ar skaitymas? <...> Valdyti ne vien rašytoją, vedžioti jo ranką, bet ir literatūros suvokimą, buvo viena didžiausių režimo ambicijų, tam negailima nei lėšų, nei pastangų, pagaliau - nei žmonių." Žr. Martinaitis M., *Papirusai iš mirusiųjų kapų: Atgimimo ir Vilties knyga, 1988-1991*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992, p. 94.

⁵⁰⁵ Bibliotekų problematikai skirta sovietmečio istoriografija paprastai užsiima labai konkrečiais klausimais, pavyzdžiui, specialaus saugojimo fondais (žr. Sinkevičius K., *Šešibriaunio spaudo imperija: LNB specfondo istorijos bruožai*. In: "Tarp knygų", 2000, No. 5-10; Király I., *Library Secret Fonds and the Competition of Societies*. In: "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1), priėjimu prie užsienio publikacijų (žr. Choldin M.T., *Access to Foreign Publications in Soviet Libraries*. In: "Libraries & Culture", 1991, Vol. 26, No. 1) ar jų veikla specifinėmis aplinkybėmis (žr. Mäkinen I., *Libraries in Hell: Cultural Activities in Soviet Prisons and Labor Camps from the 1930s to the 1950s*. In: "Libraries & Culture", 1993, Vol. 28, No. 2). Bandymai pažiūrėti į bibliotekas, kaip į vientisą informacijos organizavimo struktūrą, lieka arba visiškai neišplėtoti (žr. Ryan F., *Soviet Information Service: The Medium, the Message, and the Commissar*. In: "Libraries & Culture", 1988, Vol. 23, No. 1), arba tėra apžvalginio pobūdžio (Glosienė A., *Viešųjų bibliotekų raida*. In: Glosienė A., Petuchovaitė R., Racevičiūtė R., *Viešoji biblioteka: tradicija ir modernumas*. Vilnius: "Žara", 1998). Visapusiškesnį vaizdą pateikia tik į visos sistemos ar atskiro elemento istorinės raidos rekonstrukciją

nurodydami to priežastis, aptarsime kai kurias bendras hierarchizacijos gaires, nes, kaip minėjome, biblioteka tėra vienas iš institucinės pynės elementų.

Politiniu lygmeniu informacijos piramidės "nematomi" pamatai buvo išgrįsti pirmuoju, bet pačiu reikšmingiausiu apribojimu - atkirtimu nuo tradicijos ir konteksto⁵⁰⁶. Jau pirmaisiais okupacijos metais imta tiesiog naikinti visus ideologiškai "kenksmingus" ir "buržuazinės Lietuvos" praeitį menančius spaudinius. Prie šios tradicijos priskirtume ir išeivijos literatūrą bei spaudą, leistą jau okupacijos metais, nes jų tekstai, nebūtinai tiesiogiai nukreipti į sovietinės okupacijos kritiką ar projektuojantys nepriklausomybės siekį, buvo paremti politiniu ir kultūriniu tęstinumu ir atmintimi. Izoliacija nuo konteksto laikytina labai selektyvi prieiga prie vakarietiškos ("užsienio") literatūros, kultūrinės ir mokslinės spaudos. Šis atkirtimas stipriai iškreipė žinias ir vaizdinius apie Vakarų gyvenimą, ypač jo novatoriškas tendencijas.

Knygų ir spaudos naikinimo istorijos aprašytos⁵⁰⁷, todėl verta tik pastebėti, kad sistemingai vykęs atkirtimas nuo tradicijos ir konteksto radikaliai deformavo tiek viešųjų informacijos šaltinių sudėtį (viešųjų bibliotekų, fondų, archyvų, muziejų), tiek stipriai paveikė ir privačius fondus - asmeninėse bibliotekose laikyti draudžiamą literatūrą buvo pavojinga ne tik pirmaisiais pokario metais, bet ir kur kas vėlesniais laikais⁵⁰⁸. Paskiri liudijimai

orientuoti darbai (Glosienė A., *Knygos raida antrosios tarybinės okupacijos metais*. In: Glosienė A., Kaunas D., Navickienė A., Stonienė V., *Lietuviškoji knyga: istorijos metmenys*. Vilnius: "Vilspa", 1996; Stonienė V., *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904-1990)*. Vilnius: V.Stonienė, 2000; Stonienė V., *Lietuvos knyga ir visuomenė: nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo (1864-1990)*. Vilnius: "Versus aureus", 2006). Bet pastarajam atvejui būdinga tai, kad daugiau dėmesio taip pat skiriama cenzūros institucijoms, leidybai, ir kur kas mažiau - platinimui, o bibliotekos apskritai dažniausiai aptariamoms tik kaip specfondų įkūrimo vietas. Išimtimi galėtume laikyti Piret Lotman pristatytą Estijos SSR bibliotekų institucinę (r)evoliuciją iš informacijos teikėjų į informacijos propagandos institucijas (žr. Lotman P., *Estonian Public Libraries in the Twentieth Century*. In: Lotman P., Vilberg T. (ed.), *The 20th Century Libraries in the Baltic Sea Region*. Tallinn: National Library of Estonia, 2004).

⁵⁰⁶ Kartais jis vadinamas "interpretaciniu kontekstu". Žr. Švedas A., *Sovietų pastangos ir poveikis keičiant Lietuvos visuomenės interpretacinį kontekstą*. In: Jurkutė M., Šepetys N. (sud.), *Demokratija Lietuvoje: pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*. Vilnius: "Naujasis židinys-Aidai", 2011, p. 151-160.

⁵⁰⁷ Vilnonytė V., *Knygų naikinimas Lietuvoje 1944-1956 metais*. In: Sinkevičius K. (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 1994; Bulavas V., *Idėjos virsta tikrove: darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, Vilnius, 2005, p. 288.

⁵⁰⁸ V.Staniulis yra aprašęs, kaip "nekviesti svečiai juodais drabužiais" jo asmeninę biblioteką kratė 1972 metais. Žr. Staniulis V., *Beveik sudegę knygų meilės ugnyje...*, p. 22.

apie galimybes neoficialiais kanalais pasiekti uždraustus tekstus⁵⁰⁹ nekeitė bendros padėties, kad pastangos atkirsti nuo tradicijos paliko daugybę žmonių be nuoseklesnio žinojimo apie literatūros ir apskritai kultūros tęstinumą.

Atkirstą tradiciją turėjo pakeisti sovietinis jos surogatas. Literatūros srityje žmonėms šis pakaitalas daugiausia diegtas per mokyklinės programas, labiau besidomintiems - įvairios literatūros chrestomatijos ir žinynai, bibliotekose pateikiami "rekomenduojamos literatūros" sąrašai. Mokyklinėse programose iš tikrosios tradicijos išlaikyti tik tie autoriai, kuriuos buvo galima perinterpretuoti pagal ideologinius kanonus arba traktuoti kaip "pažangiuosius". Moksleiviai įgaudavo "pozityvųjį" žinojimą apie literatūrą - kurie autoriai ir kūriniai laikomi geriausiais, kokių estetinių vertinimo kriterijų ir interpretavimo būdų laikytis. Taigi mokydavo atrankos ir apkarpydavo suvokimo horizontus⁵¹⁰. Vėliau parodysime, kaip jaunimo apklausoje apie skaitomą literatūrą atsispindėjo mokyklinės programos. Kol kas tik pažymėsime, kad šį programinį supratimo apie literatūrą formavimą reikėtų vadinti priėjimo prie informacijos politikos dalimi, nes žmogus neieškos vertingų knygų, kurios tūno bibliotekų fonduose (ir net nebūtinai - specfonduose), jei apie jas neturės per išsilavinimą įgytos informacijos ir nuovokos. Literatūros profesionalai šiuo atveju prieštarauja, kad "iškreiptą pavidalą" greitai atitaisydavo universitetas. Poetas Sigitas Geda tikina, kad "jau pirmame kurse galėjome užsisakyti ir gauti tas knygas, apie kurias mokykloje net nebuvom girdėję"⁵¹¹. Tačiau universitetinio filologinio išsilavinimo neįgijusiems žmonėms šis "iškreiptas pavidalas" galėjo ir nesitaisyti arba taisyti labai palengva, atsitiktinai ir fragmentiškai (bendravimas su kitais žmonėmis, susidūrimas su draudžiama literatūra).

⁵⁰⁹ Poetas Jonas Juškaitis tvirtina, kad "užsienio knygų buvo kur kas daugiau negu apsimetinėjama. Tik vieni landė į specfondus, kiti į partijos istorijos institutą pas Romą Šarmaitį, o dar kiti - pas žmones". Žr. Juškaitis J., *Lyra ant gluosnio*:..., p. 184.

⁵¹⁰ Lakoniška, bet įdomų vertinimą apie "didžiausią bėdą mokykloje", t.y. lietuvių literatūros dėstymą ir jo įtaką, pateikia teatrologė Irena Aleksaitė. Žr. Aleksaitė I., *Be grimo*:..., p. 86-88.

⁵¹¹ Geda S., *Knygos, kurios veda ir užburia*. In: "Tarp knygų", 1999, No. 5, p. 6.

Kitas reikšmingas informacijos ribojimo instrumentas - leidyba⁵¹². Didžiausiais tiražais leisti ne tik pamatiniai ideologiniai kūriniai (Lenino raštai, Leonido Brežnevo atsiminimai), politinė lektūra (plenumų, suvažiavimų nutarimai, kalbos, etc.) ir propagandinės brošiūros, bet ir labiausiai remiamų rašytojų romanai. Karčiai juokauta, kad jų tomus reikia matuoti metrais. Tarkime, A.Gudaičio-Guzevičiaus romanai tvindė bibliotekas ir knygynus: jo "Raštų" šeši tomai išleisti 1960-1961 m., o dar septyni tomai - 1975-1981 m.; "Kalvio Ignoto teisybė" išėjo dvylika kartų, "Spalio komisaras" - keturis, "Broliai" - tris. Jos leistos 10, 15, 25 tūkst. egzempliorių tiražu⁵¹³. Tiražo apimtimi ir leidimų kartojimais tarsi siekta užgožti tuos autorius, kurie prasmukdavo pro cenzūros sieta, bet vis tiek traktuoti kaip neparankūs ir leisti kur kas menkesniais tiražais⁵¹⁴. Leidybos planai pereinavo patvirtinimo mechanizmą per Kultūros ministeriją, Spaudos komitetą, LKP CK skyrius. Jo metu įvertinamas planuojamų išleisti knygų ideologinis tinkamumas ir proporciškas pasiskirstymas, t.y. ar pakankamai vietos skiriama verstinei rusų literatūrai ir knygoms rusų kalba, ar laikomasi internacionalinio principo leisti kitų socialistinių ir draugiškų tautų literatūrą, ar nėra per daug "kapitalistinių" knygų. Vietoje patvirtinti planai būdavo verčiami į rusų kalbą ir keliaudavo pereiti patikrą Maskvoje⁵¹⁵. Leidybos politiką nulemdavo ne vien literatūros kokybės kriterijai, bet ir ideologiniai reikalavimai, kurių nebuvo galima atsisakyti atsižvelgiant į paklausą⁵¹⁶. Pavyzdžiui, nepaisant tolydžiai

⁵¹² Daugiau apie leidybos politiką ir Glavlito vaidmenį skaitykite: Stonienė V., *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904-1990)*. Vilnius: V.Stonienė, 2000, p. 73-101.

⁵¹³ Zonytė J., *Bibliotekų fondai - visų rūpestis*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 4, p. 9. Tokia ideologinė literatūra, mažai paklausi ir neišperkama, paprastai sudarydavo didžiausią makulatūros dalį. A.Būdvytis dienoraštyje perpasakojo tokią iš rašytojo V.Petkevičiaus išgirstą istoriją: "Jis tiksliai nepamena, ar tai buvo 1965 ar 1966 metais. Rašytojų sąjunga susilaukė tolimų svečių. Aprodė Vilnių, bet svečiai dar guvūs, tad kažkam dar šovė į galvą parodyti Grigiškių popieriaus fabriką. <...> Laimė, kad prieš važiuodami paskambinom fabriko direktoriui. Šis griežtai atsisakė svečius priimti, nes visas fabrikas dirbęs "Na Chruščiove". <...> Pasirodo, fabrike yra didžiulė daržinė neberekalingiems spaudiniams perdirbti į kartoną arba tualetinį popierių. <...> Ši daržinė buvo užversta Chriuščovo (*sic*) naujais, dar neišpakuotais raštais. <...> Ir tai ne vienkartinis epochos įvykis. Po Chriuščiovo eilės laukia kai kurie "tikri rašytojai". Žr. Būdvytis A., *Atėjo metas užrašyti...: dienoraščiai*. Kėdainiai: Lietuvos žemdirbystės institutas, 2003, p. 123-124.

⁵¹⁴ Sprindytė J., *The Symbolic Capital of Ideologically Untainted Writers...*, p. 83-96.

⁵¹⁵ Čekys J., *Knygos kūrėjų talkoje: atsiminimai*. Vilnius: "Vaga", 1995, p. 113.

⁵¹⁶ "Vagoje" Vertimų skyriaus vedėja dirbusi Eugenija Stravinskienė prisimena leidybos planavimą: "<...> tapusi vedėja nepažinau savęs, sukandusi dantis dariau, kas paliepta, perskaičiau kalnus šlamšto, ieškodama, ką būtų galima įrašyti į redakcijos planus, o tie planai buvo pasityčiojimas iš literatūros,

leidžiamos "draugiškų respublikų" literatūros, vos vienas kitas iš šių autorių sulaukė didesnio skaitytojų susidomėjimo.

Lietuvių literatūros (plačiaja prasme) paveldą leidykla leido, tačiau jis taip pat priklausė politinės ir ideologinės kontrolės sferai, todėl jį reguliavo ir dozavo, autorius kruopščiai atrinkdavo, jų tekstus redaguodavo ir pritaikydavo sovietinei auditorijai (pavyzdžiui, parašoma išžanga, kurioje kūrinio interpretacija pritempiama prie ideologinių kanonų). Lietuvių literatūros paveldo leidyba buvo viena rizikingiausių sričių⁵¹⁷. Jei Glavlitas sustabdydavo kokį kūrinį, tai galėdavo sukelti rimtus vidinius konfliktus ir net savotišką leidybinę krizę, kai tam tikram laikui lietuvių paveldo literatūra leidžiama ypač nuosaikiai arba visai įstringa. Panaši situacija susiklostė 8-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai pasirašymo spaudai studijoje buvo sulaukyta Alberto Vijūko-Kojelavičiaus "Lietuvos istorija", nes joje aptikta ideologinių klaidų - "dvi nacijos priešpastatomos viena kitai, keliamas bažnyčios vaidmuo"⁵¹⁸. Tad kalbėti apie visavertę šios literatūros leidybą - neverta, o kiekviena išleista knyga tokiomis sąlygomis iš tiesų tapdavo kone įvykiu ir sulaukdavo milžiniško skaitytojų susidomėjimo. Jį skatino panašios literatūros stoka ir netikrumas, kiek ilgai ji bus leidžiama, nes ir paprasti skaitytojai ne kartą patyrė, kad politikos vėjai gali pakrypti į bet kurią pusę⁵¹⁹.

nors iš žemės iškask, bet tam tikrą procentą vietos turi skirti Azijai, Afrikai, kaipgi galėjom pasiduoti pagundai ir leisti rimtą literatūrą, jai trūko vietos. Mano švedams irgi. Suvažiavę funkcionieriai iš Maskvos knisdavo ir taršydavo mūsų ir kitų leidyklų planus, visa laimė, kad leidėjai sugebėdavo apmulkinti nelabai ką nutuokiančius tikrintojus, todėl vargais negalais gyvavo ir lietuvių literatūra, ir dailė, tai buvo leidyklos vadovų nuopelnas, aišku, ilgainiui dėl to ir nulėkė jų galvos"⁵¹⁶. Žr. Stravinskienė E., *Mano metai: prisiminimai*. Vilnius: "Garnelis", 2008, p. 131-132.

⁵¹⁷ Spaudos komiteto susivienijime "Periodika" dirbęs Algimantas Indriūnas teigia, kad lietuvių autorių leidinius leisdavo spausdinti, tik jei knygą buvo ketinama leisti ir rusų kalba: "Tokius planus Maskva patvirtindavo ir pagal juos skirdavo popieriaus limitus. Tačiau aprūpinimo popieriumi planai niekuomet nebūdavo visiškai įvykdomi, todėl lietuvių kalba knygas atspausdindavo, o rusų kalba skirtoms knygoms dažnai popieriaus "neužtekdavo". Žr. Indriūnas A., *Nelegalios karjeros metai: gyvenimo pamokos*. Vilnius: "Gairės", 2005.

⁵¹⁸ "Vagos" leidyklos partinio biuro posėdis, protokolas nr. 8, 1979 03 20. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 19, l. 118.

⁵¹⁹ Neatsitiktinai Atgimimo metais kalbintas tuometis "Vagos" vyriausiasis redaktorius Juozas Stepšys permainų meto "drąsiausiu ir radikaliausiu" žingsniu vadino "bandymą iš principo pertvarkyti literatūrinio palikimo leidimo politiką". Žr. *Leidėjams taip pat nelengva: apie leidybos ir literatūros problemas kalbasi "Vagos" leidyklos vyriausiasis redaktorius Juozas Stepšys ir "Literatūros ir meno" darbuotojas Vladas Braziūnas*. In: "Literatūra ir menas", 1987 09 12, No. 37 (2124), p. 2.

Poreikį kokybiškai, ideologiškai "neredaguotai" ir privalomų atributų neprismaigstyta literatūrai gal net labiau atspindi vertimų iš Vakarų pasaulio populiarumas. Vertėja E.Stravinskienė teigia, kad vertimai buvo pralenkę lietuvių autorius, o "Vagos" produkcija faktiškai laikėsi iš verstinių knygų⁵²⁰. Šiuos žodžius bent iš dalies patvirtina "Vagos" ir Rašytojų sąjungos bendrame susirinkime Vytauto Visocko išsakyta mintis, kad maždaug trečdali leidyklos planuose užimanti verstinė literatūra, be kultūrinės reikšmės, "konkrečiai leidyklai ji svarbi dar ir tuo, kad duoda nemažą ekonominę efektą"⁵²¹. Efektą ilgą laiką didino tai, kad sovietinė leidyba nesilaikė įprastų autorių teisių principų ir užsienio autoriams už vertimus nemokėjo⁵²². Tiesa, dar prieš pasisakant V.Visockui apie ekonominę vertimų naudą, 8-ojo dešimtmečio vidury šis pasipelnymo šaltinis iš honorarų nemokėjimų turėjo apsilpti, nes "Vagos" direktoriaus pavaduotoja gamybos reikalams pranešė, kad pagal Ženevos konvenciją užsienio autoriams "tenka" mokėti honorarus ir "todėl, norint gauti pelno, privalu taupyti"⁵²³. Šiaip ar taip akivaizdi ekonominė nauda buvo vienas iš akstinių neignoruoti "kapitalistinės" literatūros, o skaitytojai jos ieškojo kaip atsvaros prieš dominuojančią lektūrą⁵²⁴.

Taigi sovietmečiu tiražų rodikliai savaime neatspindėjo skaitytojų paklausos, o pirmenybė teikta "privalomai" literatūrai⁵²⁵. Tuo pačiu leidykloms iš tikrųjų dažnai trūkdavo popieriaus ir kitų materialinių išteklių. Todėl siekiant suderinti ideologinius tikslus su ekonominiu nepriteklumi, dažnai kentėdavo

⁵²⁰ Stravinskienė E., *Mano metai:...*, p. 133.

⁵²¹ LTSR rašytojų sąjungos ir "Vagos" leidyklos pirmųjų partinių organizacijų atviras susirinkimas, protokolas nr. 9, 1976 09 20. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 16, l. 124.

⁵²² Vertimų leidybos sąnaudas mažino ir tai, kad įvairių kalbų literatūra dažnai buvo verčiama ne iš originalo kalbos, bet iš rusiško vertimo - vertėjų iš rusų kalbos buvo daugiau ir jų įkainiai buvo mažesni. Tokiais atvejais išleistoje knygoje buvo nurodoma, kad versta iš rusų kalbos, bet be vertėjo pavardės.

⁵²³ "Vagos" leidyklos partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 4, 1974 02 21. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 14, l. 14.

⁵²⁴ 1971 birželio 5 d. R.Ozolas savo užrašuose paliko pastabą: "Kad vertimai tam tikrais istorijos laikotarpiais gali vaidinti didesnę vaidmenį, negu originalioji literatūra, parodo V.Tekerejaus "Snobų knyga". Ji buvo bemat išpirkta, kaip ir visi geresni vertimai, bet čia laimingieji ras viską, ko negalės pasakyti joks rašytojas apie mūsų tikrovę. Istorinė atributika čia lukštenasi kaip žemės riešuto kevalėliai, ir tai sugebės padaryti turbūt kiekvienas". Žr. Ozolas R., *Atgimimo ištakose:...*, p. 66.

⁵²⁵ Aukščiau paminėtame interviu J.Stepšys nurodė ir antrą svarbiausią reformos žingsnį - "ryžtingesnis teminio planavimo, tiražų politikos subordinavimas skaitytojų paklausai, operatyvesnis reagavimas į ją". Žr. *Leidėjams taip pat nelengva:...*, p. 2.

leidybinė įvairovė. Per mažais tiražais besiskundžiantiems rašytojams "Vagos" leidyklos vyriausiasis redaktorius K.Ambrasas bendrame susirinkime aiškino: "Dešimtame penkmetyje popieriaus leidyklai skiriama tiek pat, kiek devintame. Todėl "knygų badas" bus jaučiamas ir toliau. Ieškoma rezervų: mažinamas šriftas, geriausiom knygom didinami tiražai, kartojami leidimai, siūloma dalį tiražo spausdinti minkštais viršeliais, naudoti laikraštinių popierių". Jo pasisakyme praslysta ir kita priežastis, suryjanti daug popieriaus: "Suvažiavime (*TSRS rašytojų VI suvažiavimas - T.V.*) buvo siūloma neleisti "pilkos literatūros". Bet leidykla negali imtis nustatinėti šią ribą"⁵²⁶. Neliečiamybės statusą turėjo ideologinė "pilka literatūra". Be abejonės, leidyklai didžiausią naudą nešdavo tokių autorių kūriniai, kurie buvo ir ideologiškai palaiminti, ir populiarūs. Tada juos drąsiai galėjo leisti milžinišku tiražu. Tačiau ir tokios knygos leistos įvairovės sąskaita. Pavyzdžiui, 1975 m. "Vagos" leidyklos partinės organizacijos ir profsąjungos jungtiniame susirinkime buvo teigiama: "I ketvirčio limitai gerokai viršyti, tačiau mažas pavadinimų skaičius, nes J.Baltušio "Parduotų vasarų" išleista 1,5 milijono lankų"⁵²⁷.

Apskritai ne tik lietuvių literatūros paveldo, bet visą leidybą lydėjo netikrumas, kiek ir kokios literatūros bus "išmesta" į prekybą, todėl knygas skubėta įsigyti. Rūstesniais ideologinio suvaržymo periodais knygų pirkėjai iš karto pajusdavo apgenėtą įvairovę. Tada knygų lentynas pildydavo kartojami, t.y. jau patikrintų ir didesnių galvos skausmų nekeliančių kūrinių leidimai, arba ideologiškai iš principo nepavojinga lektūra. R.Ozolas 1973 m. pavasarį užrašuose pasižymėjo, kad "centrinio knygyno reklaminė būsimų knygų vitrina visą laiką tuščia ar apytuštė", nes "nugnaibius" daugelį planuotų leidinių, susidarė vakuumas, kuris paskubom užpildomas kartojamais leidiniais"⁵²⁸. Po pusantro mėnesio jis pastebi, kad svarbiausiu pusmečio peniu tapo "Drąsiųjų kelių" serija, nes leidykla tapo labai atsargi leisdama kitokias knygas,

⁵²⁶ LTSR Rašytojų sąjungos ir "Vagos" leidyklos pirminių partinių organizacijų atviras susirinkimas, protokolas nr. 9, 1976 09 20. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 16, l. 122.

⁵²⁷ "Vagos" leidyklos partinės organizacijos ir profsąjungos jungtinis susirinkimas, protokolas nr. 6, 1975 04 10. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 15, l. 12.

⁵²⁸ Ozolas R., *Atgimimo ištakose:...*, p. 266.

bijodama, kad leidinys nebūtų traktuojamas kaip "neideologiškas"⁵²⁹. "Vagos" leidyklos partiniuose dokumentuose randame, kaip maždaug tuo pačiu metu guodžiamasi, kad leidykla jaučia atsiunčiamų naujų rankraščių atoslūgį, todėl daugiau leidžia "reikšmingesnės tematikos pakartotinių leidinių". Čia pat paaiškėjo to priežastis - pastaraisiais metais "gerokai sugriežtinti reikalavimai" autoriams, todėl daug rankraščių gražinama dėl "nepakankamo idėjinio-meninio lygio"⁵³⁰. Tad "atoslūgį" sukėlė ne sumažėjęs rašytojų produktyvumas ar kūrybingumas, o sugriežtėjusi cenzūra, iš karto atsiliepusi ir knygų leidybai, jos įvairovei.

Tad ne vien per menki tiražai nulėmė nuolat didėjusį pirkėjų susidomėjimą. Įvairovės, kokybiškos literatūros stoka ir banguojančios cenzūros diktuojama netikrumo atmosfera maždaug 8-ojo dešimtmečio pradžioje vis labiau įsuko paklausos ratą, o deficitą gilino tuoj pat išitraukusi sovietinei prekybai tipiška nelegalioji jos pusė. Ji visiškai iškraipė platinimo sistemą ir, paversdama knygą sunkiai įsigijama preke, išpūtė jos materialinę ir socialinę vertę. Iškalbinga minėtos vertėjos E.Stravinskienės pastaba, užfiksuota partiniame protokole: "Kaip pablogėję reikalai su knygų platinimu, supratau iš paskutinio susitikimo centriniam knygyne, svarstant tiražus. Tiesiog buvau pritrenkta, kokie abejingi knygai pasidarė knygininkai. Seniau dėl kiekvienos knygos susimąstydavo, ar neapsiriks per daug paprašę, o gal per mažai. O dabar vis tiek, numoja ranka ir baigta. Jei duos mažai - draugams užteks, o jei daugiau vis tiek išpirks. Kartais net keista, kur tos knygos dingsta, rodos, 30000 tai tiražas nemenkas, o knygynuose nepamatysi"⁵³¹. Tad sovietmečio visuomenėje dar vienu priėjimo prie informacijos faktoriumi tapo žmogaus socialiniai ryšiai. Pažįstamų, artimųjų ar bičiulių, dirbančių knygyne ar kitoje knygų platinimo sistemos institucijoje, turėjimas tapo patikimiausiu

⁵²⁹ *Ibid.*, p. 282.

⁵³⁰ Rašytojų sąjungos ir "Vagos" leidyklos partinių organizacijų jungtinis susirinkimas, protokolas nr. 3, 1974 01 28. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 14, l. 1-2.

⁵³¹ "Vagos" leidyklos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 10, 1980 10 01. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 20, l. 73.

būdu gauti norimą knygą. Iš kitos pusės, retos knygos įsigijimas demonstravo tokių ryšių turėjimą, taigi - socialinį statusą⁵³².

Hierarchijos pagrindai: politinis lygmuo. Bibliotekos institucija iš pirmo žvilgsnio tarsi nepriklauso prekybinei knygų platinimo sistemai, todėl "snobiškoji" knygų fenomeno pusė - turėjimas dėl turėjimo - ją turėjo apeiti. Tačiau čia, kaip niekur kitur, buvo labai ryški priėjimo prie informacijos hierarchija, o šios institucijos veikla ir formuotos skaitymo praktikos atskleidžia, kad iš tikrųjų "knygų deficitą" sudarė ne vien noras turėti knygą (nors, kaip pamatysime, bibliotekos fondai šiuo atveju taip pat buvo išnaudojami), bet ir jas perskaityti. Kitaip tariant, čia veikia natūralus poreikis žinoti, *paslapties* intriga, įvairovės ir kokybiškos literatūros stygius.

Gvildensime masinių bibliotekų sistemą - nuo centrinių bibliotekų iki jų filialų. Masines bibliotekas turėtume laikyti sovietiniu viešųjų bibliotekų atitikmeniu, nes buvo nemokamos ir skirtos platiesiems visuomenės sluoksniams, atliko viešosioms bibliotekoms analogiškas funkcijas, tik radikaliai skyrėsi jų veiklos principai ir paskirtis⁵³³.

Bibliotekos įkūnijo sovietinio režimo surestą informacijos piramidę - komunikacinės struktūros organizavimo logiką, o informacijos saugojimo hiperbolizavimas atskleidžia *paslapties kultūros* sąlygotą išlaptinimo lygį. Kitaip tariant, politiniu lygmeniu bibliotekų pagrindinė užduotis buvo užtikrinti *paslapties* apsaugą, nustatyti priėjimo prie jos taisykles ir jų griežtai laikytis. Skaitant bibliotekų partinių organizacijų protokolus gali susidaryti įspūdis, kad dirbta vos ne priešų apgulties sąlygomis, iš darbuotojų nuolat reikalauta "politinio budrumo", ypač dirbant su užsieniečiais lankytojais ir bibliotekininkystės specialistais iš svetur, nes "vieni geranoriškai domisi mūsų turtais, kiti ieško "plyšių" pro kuriuos gautų jiems reikalingą informaciją"⁵³⁴. Sujudimą sukeldavo "provokacijos" - kaip "politinio budrumo" patikrinimas viešai buvo vertinami tokie faktai, kaip Valstybinės respublikinės bibliotekos

⁵³² Apie skaitymo ir knygos socialinį prestižą skaitykite 2.5. *Snobizmo paklaida: skaitymo praktikos.*

⁵³³ Glosienė A., *Viešųjų bibliotekų raida...*, p. 43-44.

⁵³⁴ LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis rinkiminis susirinkimas, protokolas, 1978 11 14. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 17, l. 80-81.

Spaudinių komplektavimo skyrių pasiekę paketai su "religinio ir antitarybinio turinio literatūra" arba laiškai bibliotekos direktoriui ir Mokslinio tyrimo skyriaus vedėjui iš Vokietijos Federacinės Respublikos, kuriuose esą "atvirai šmeižtas mūsų tarybinis gyvenimas, raginta rinkti užsienio priešams reikalingą informaciją"⁵³⁵.

Bibliotekose netrūko knygų vagysčių ir gadinimo atvejų, tačiau griežtą priežiūrą lemdavo ne tik prevencija nuo vagišių, bet ir gilesnis nepasitikėjimas skaitytojais, dažnai - ir darbuotojais, kad prie informacijos neprieitų tas, kuriam taisyklės neleidžia prieiti, kad iš bibliotekos nebūtų išnešta siauro vartojimo informacija ir t.t. Pavyzdžiui, 1983 m. viena Vilniaus Pedagoginio instituto ketvirtakursė Valstybinės respublikinės bibliotekos pageidavimų knygoje paliko skundą, kad jos neįleido į biblioteką, nes ji turėjo neperšviečiamą aplanką⁵³⁶. O šios bibliotekos direktorius kitąsyk pareiškė, kad "eilė darbuotojų nevykdo savo tiesioginių pareigų. Sargai tikrino darbuotojus ir tris dienas neleido eiti su didesnėmis tašėmis"⁵³⁷. Aišku, tai daugiau buvo susiję su didžiosiomis respublikinėmis, mokslo ar miestų centrinėmis bibliotekomis, kuriose saugoti didesni informacijos turtai, bet, pavyzdžiui, dauginimo aparatų naudojimas visur reglamentuotas vienodai griežtai ir iki pat Atgimimo laikų bibliotekininkai guodėsi, kad dauginimo technikos arba nėra, arba "neišspręstos jos naudojimo klausimai"⁵³⁸. Naudotis jais reikėjo gauti leidimą, o bibliotekininkas turėjo teisę tikrinti dauginamo teksto turinį. Specialaus saugojimo fonduose ne tik skaitytojams, bet ir darbuotojams griežtai drausta "kopijuoti antitarybinius, antikomunistinius bei reakcines

⁵³⁵ LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolas nr. 13, 1981 10 22. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 20, l. 147-148.

⁵³⁶ LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos biuro posėdis, protokolas nr. 6, 1984 03 22. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 26, l. 36.

⁵³⁷ LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos partinis susirinkimas, protokolas nr. 5, 1984 02 29. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 25, l. 30.

⁵³⁸ Kvietkauskienė R., *Mūsų darbą vertina skaitytojai*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 9, p. 2.

išeivijos tekstus bei iliustracijas"⁵³⁹. Tačiau tai vis tiek neapsaugodavo nuo "netinkamo" dauginimo aparatų panaudojimo⁵⁴⁰.

Sukurtos piramidės "nematomi" pamatai - atkirtimas nuo tradicijos - bibliotekų skaitytojus labiausiai izoliavo nuo tam tikros rūšies informacijos. Išskyrus šešias didžiausias respublikines bibliotekas, į kurių specialaus saugojimo fondus (specfondus) valdžia sudėjo nesunaikintus tarpukario ir išeivijos spaudinius, visos kitos šalies bibliotekos šios tradicijos negalėjo skaitytojams pasiūlyti nė su specialiais leidimais. Specfondus turėtume laikyti priėjimo prie informacijos piramidės viršūne, o ypatingą jos dalį, savotišką viršūnės viršūnelę sudarė privilegijuota skaitytojų grupė - vadovaujantys partiniai ir vykdomosios valdžios atstovai. LKP CK, LSSR Aukščiausioje Taryboje, Ministrų Taryboje ir Kultūros ministerijoje buvo įsteigtos specialios tarnybos, kuriose šie darbuotojai aptarnauti ir kur jiems į darbo vietą buvo pristatoma reikalinga literatūra. 1979 m. Valstybinė respublikinė biblioteka Vilniuje turėjo 235 tokius skaitytojus⁵⁴¹.

Tad respublikiniai specfondai yra lyg žemesnė pakopa, juos nuo viršūnių viršūnelės skyrė naudojimosi jų medžiaga reglamentacija: specialaus saugojimo leidiniais leista naudotis tik mokslinei ir tarnybinei veiklai, tarpininkaujant mokslo įstaigos ar darbovietės vadovams. Pageidaujantis į juos patekti turėjo nurodyti konkrečią reikalingą medžiagą ir ją skaityti tik specialioje skaitykloje. Taisyklės draudė paviešinti ten skelbiamas antisovietines mintis. Leidimais naudotis specfondu buvo išduodamas metams⁵⁴². Tokius specfondus Lietuvoje turėjo šešios bibliotekos: Valstybinė

⁵³⁹ LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Skaitytojų aptarnavimo specialaus saugojimo leidiniais taisyklės, patvirtintos 1980 02 15. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 3, l. 4.

⁵⁴⁰ 1974 m. balandį išaiškėjo, kad Valstybinės respublikinės bibliotekos Reprografijos skyriaus vedėjas ir pirminės komjaunimo organizacijos sekretorius poilsio dieną spausdino 200 puslapių giesmyną. Žr. LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos uždaras susirinkimas, protokolas nr. 8, 1974 04 02. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 13, l. 28-30.

⁵⁴¹ Bušmienė S., *Bibliotekos skaitytojų kontingentas*. In: Rimša V. (sud.), *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (1979-1989): teminis straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 1991, p. 15. Beje, ir jie nebuvo "vientisa" skaitytojų grupė, turinti vienodas priėjimo galimybes. Spaudinius, kuriuos cenzūra įvertindavo kaip "ypatingai slaptus", negalėdavo saugoti net vietinė respublikinė biblioteka, o priglausdavo TSRS valstybinė V.Lenino bibliotekos Maskvoje specialaus saugojimo fondai.

⁵⁴² LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Skaitytojų aptarnavimo specialaus saugojimo leidiniais taisyklės, patvirtintos 1980 02 15. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 3, l. 3-5.

respublikinė biblioteka, Kauno viešoji J.Paleckio biblioteka, Mokslų akademijos, Vilniaus universiteto, Knygų rūmų ir LKP(B) CK Partijos istorijos instituto bibliotekos⁵⁴³. Kaip Glavlitas graduodavo spaudinių draudimo laipsnius (kampainiai, šešiakampiai, etc.), kaip vyko bibliotekų valymas ir specfondų steigimas, draudžiamų autorių sąrašų sudarymas, spaudinių apskaita ir kas buvo komplektavimo šaltiniai Lietuvos bibliotekininkystės istorijos darbuose nemažai rašyta⁵⁴⁴, todėl apsistosime tik ties tais dalykais, kurie reikalingi priėjimo prie informacijos problemai suprasti.

Jau fizinė šių fondų atskirtis turėjo išreikšti jų ypatingą slaptumo statusą: Valstybinėje respublikinėje bibliotekoje dirbusi S.Vėlavičienė teigė, kad Litanistikos ir Specskeyriaus knygų saugyklos buvo atskirtos storos vielos tinklo tvora, o abi saugyklos jungiančios durys paliekamos atvertos tik išskirtiniais atvejais, kai iš užsienio atvykusiai delegacijai norėta parodyti, kad jokių draudimų nėra⁵⁴⁵. Bibliotekos archyve išlikęs toks Specialaus saugojimo literatūros skyriaus aprašymas, nurodantis saugumo lygį: "Skyrius įsikūręs geroje, tinkamoje patalpoje IV aukšte. Bendras patalpų plotas - 280 m². Yra koridorius (25 m²), darbo kambarys (25 m²), 6 vietų skaitykla (45 m²) ir saugykla (160 m²). Įeiti į skyrių galima tik iš laiptų aikštelės, o į skaityklą ir saugyklą - tik iš darbo kambario. Saugykloje yra priešgaisrinė signalizacija. Darbo dienos pasibaigus, užrakinamos ir užplombuojamos dvi durys - saugyklos ir darbo kambario. Raktai paliekami bibliotekos budinčiajam, o

⁵⁴³ A.Samėnas nurodo, kad specfondų "užuomazgų" būta Kauno politechnikos instituto ir Šiaulių viešojoje bibliotekose. Žr. Samėnas A., *Kauno viešosios bibliotekos specialaus saugojimo literatūros fondo komplektavimas ir naudojimas (1958-1988 m.)*. In: Sinkevičius K. (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1994, 131 p. Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos darbuotoja A.S. interviu teigė, kad bibliotekoje nusprendus kurti Meno skyrių ir ėmus komplektuoti jo fondą, specfondo užuomazgų atsirado ir čia. Žr. Autoriaus pokalbis su bibliotekininke A.S., 2012 02 14.

⁵⁴⁴ Turbūt išsamiausia vaizdą pateikia K.Sinkevičius, tyrinėjęs Nacionalinės M.Mažvydo bibliotekos archyvus. Žr. Sinkevičius K., *Šešiabriaunio spaudo imperija: LNB specfondo istorijos bruožai*. In: "Tarp knygų", 2000, No. 5-10. Apie Kauno viešosios bibliotekos specfondą rašė: Samėnas A., *Kauno viešosios bibliotekos...*. Buvę Valstybinės respublikinės bibliotekos darbuotojai taip pat yra apie tai nemažai rašę ir kalbėję: Bulavas V., *Idėjos virsta tikrove:...*; Vėlavičienė S., *Draustosios spaudos pėdsakais*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 2011.

⁵⁴⁵ Vėlavičienė S., *Išėjimo spauda Lietuvoje per penketą sovietinio draudimo dešimtmečių*. In: "Knygotyra", 2005, No. 44, p. 7.

plombos - pas specskyriaus darbuotoją. Saugyklos valomos tik darbo metu, dalyvaujant skyriaus darbuotojams"⁵⁴⁶.

Respublikinių specfondų veikla daug priklausė nuo to, kokią "misiją" jiems priskyrė valdžia ir kaip ten dirbę bibliotekininkai atsižvelgė į ją savo kasdiniame darbe. Šiuo požiūriu išsiskyrė Partijos istorijos instituto biblioteka, kurią S.Vėlavičienė yra pavadinusi "Glavlito sandėliu"⁵⁴⁷, nes čia patekdavo didžioji dalis iš užsienio bibliotekoms ar net atskiriems asmenims siųstų lietuviškų spaudinių. Kadangi viešai informacija apie saugomą išėivijos lietuvių autorių kūrinis neskelbta, šio pobūdžio literatūros skaitytojų atsirasdavo nedaug. Atsiminimuose galime rasti liudijimų, kad bibliotekos lankytojai pabrėžia įtarumo ir nepasitikėjimo atmosferą, varginančius formalumus⁵⁴⁸. Panašią atmosferą prisimena ir Mokslų akademijos bibliotekos specfondo skaitytojai. Anot Antano Terlecko, darbuotojos elgdavosi griežtai pagal instrukciją: "stovėdavo šalia ir neleisdavo kiek ilgiau pavartyti draudžiamos literatūros. Pirštu rodydavo ir liepdavo skaityti vien tik tai, ko prašei"⁵⁴⁹. Žinoma, atrodo paradoksalus pats faktas, kad prie specialaus saugojimo leidinių prileisdavo ir tuo metu jau žinomą rezistentą, įstojusį studijuoti į universitetą. Tačiau apie budriai sekamus skaitytojus liudija ne vienas lankytojas⁵⁵⁰, todėl nepanašu, kad tokia sugriežtinta tvarka taikyta tik politiškai nepatikimam A.Terleckui. Skirtingi šaltiniai patvirtina ir kitą jo liudijimą, kad kur kas "atlaidesnė" tvarka vyravo Vilniaus universiteto bibliotekoje⁵⁵¹. A.Terlecko tvirtinimu, specfondui vadovavusi Estera Bojeraitė

⁵⁴⁶ Žinios apie Lietuvos TSR Valstybinės respublikinės bibliotekos Specialaus literatūros saugojimo skyrių, 1975 11 27. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 2, l. 21.

⁵⁴⁷ Vėlavičienė S., *Pamąstymai prie uždary durų*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 12, p. 21.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, p. 21.

⁵⁴⁹ Terleckas A., *Laisvės priešaušryje:...*, p. 7.

⁵⁵⁰ Žinios apie griežtą tvarką specfonduose buvo pasiekusios ir Amerikos išėiviją. "Akiračių" autoriai stebėjosi: "Jei norima, pvz., konsultuoti vieną ar kitą *Lietuvių enciklopedijos* straipsnį, tai jam atnešamas reikiamas tomas, atskleistas prašyto straipsnio vietoje, be teisės sklaidyti kitus puslapius". Žr. *Lietuviškos knygos ir specfondai*. In: "Akiračiai", 1979, No. 10 (114), p. 1. Panašiai prisimena specfonduose lankęsis poetas Tomas Venclova: "Vėliau, girdėjau, turėdavai nurodyti, koks straipsnis tau reikalingas, ir gaudavai tik jo kopiją - ar net enciklopedija būdavo atversta tik toje vietoje, o kiti lapai susegti..." Žr. Vėlavičienė S., *Draustosios spaudos pėdsakais...*, p. 263.

⁵⁵¹ B.Genzelis Vilniaus universiteto bibliotekos specfondų tvarką laiko buvus gana liberalia palyginus su "J.Žiugždos įvesta griežta tvarka" Mokslų akademijos bibliotekoje, kur bibliotekos darbuotoja "tarsi cerberis saugojo, kad neatsiverstum nenurodyto puslapio". Pasak B.Genzelio, cenzoriai prieš universiteto bibliotekos "liberalizmą" galiausiai ėmėsi sankcijų - iš specfondų nutarė išimti "labiausiai

kartą jam patarė nevargti ir į namus pasiimti Bostone leistos "Lietuviškosios enciklopedijos" XV tomą⁵⁵², nors tai griežtai draudė specfondo naudojimosi taisyklės. Poetas A.B. taip pat prisimena, kad pažinojo vienos iš bibliotekų specfondų darbuotoją, iš kurios gaudavo už specfondo ribų platinti draudžiamas knygas, ir darydavo jų atpaudus, kurie vėliau plisdavo tarp kitų skaitytojų⁵⁵³.

Nacionalinės M.Mažvydo bibliotekos archyvuose saugomuose specskyriaus veiklos tikrinimo aktuose pažeidimai fiksuoti retai ir tai greičiausiai byloja apie vėlyvajam sovietmečiui būdingų neformalių ryšių pranašumą prieš formalias procedūras. Tokiuose dokumentuose faktai apie nesutvarkytus leidinius saugyklose (pavyzdžiui, randama Vakaruose leistų leidinių, nepažymėtų cenzūros ženklais) pasitaikė dažniau nei skaitytojų padaryti pažeidimai. Tačiau bent tie pažeidimai, kurie vis dėlto buvo užfiksuoti, rodo gana priekabų ir formalų požiūrį. Pavyzdžiui, priekaištaujama, kad enciklopedijos vyr.moksliniam redaktoriui leista naudotis emigrantine lietuviška literatūra, nors įstaigos tarpininkavimo dokumentuose nebuvo nurodyta nei tema, nei leidinių pavadinimai⁵⁵⁴. Glavlitas nerodė nuolaidumo "žmogiškiesiems faktoriams" - nustatytų priėjimo prie informacijos kriterijų negalėjo pažeisti netikėtos išimty⁵⁵⁵.

antitarybinius" leidinius. Žr. Genzelis B., *Sajūdis: priešistorė ir istorija*. Vilnius: "Pradai", 1999, p. 28-29.

⁵⁵² Terleckas A., *Laisvės priešaušryje...*, p. 7.

⁵⁵³ Autoriaus pokalbis su poetu A.B., 2011 10 04.

⁵⁵⁴ Aktas apie patikrinimo kaip vykdoma "Instrukcijos apie kapitalistinių šalių literatūros išrašymo, saugojimo ir panaudojimo tvarką" reikalavimai bei kiti LTSR Glavlito nurodymai Lietuvos TSR Valstybinėje respublikinėje bibliotekoje rezultatus, 1973 11 02. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 2, l. 3.

⁵⁵⁵ Po 1971 m. birželio mėnesį atlikto patikrinimo paaiškėjo, kad rašytojui A.Jonynui direktoriaus įsakymu išduoti emigrantinio žurnalo "Metmenys" 7-11 numeriai į namus. Emigracijoje gyvenusių rašytojų kūrybos apžvalgą rengęs A.Jonynas buvo aklas ir jam tekstus skaitydavo žmona. Pasiaiškinimo rašte kultūros ministro pavaduotojui V.Jakelaičiui tuometis Valstybinės respublikinės bibliotekos direktorius V.Jurgaitis turėjo teisintis, kad specfondo naudojimosi taisyklės neleidžia skaityklos patalpose kam nors garsiai skaityti, o atskiros patalpos tokiam reikalui bibliotekoje nėra, todėl jis leido A.Jonynui žurnalus pasiimti į namus, kur esą rašytojo darbo kabinetas atitinka "tarnybinių patalpų" sąvoką. Tačiau panašu, kad nei šios vingrybės, nei priminimas, kad A.Jonynas yra Komunistų partijos narys, kurio kūryba "pašvęsta kovai su buržuaziniais nacionalistais", nei apeliacija į "humaniškąją šio reikalo pusę" Glavlito prievaidžų nesujaudino ir jie liepė įsakymą atšaukti. Žr. Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ministro pavaduotojui drg.V.Jakelaičiui, 1971 07 06. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 9, l. 20-21.

Leidimas prieiti prie specfondų leidinių vien moksliniais ir tarnybiniais tikslais reiškė, kad pirmiausia buvo atsijoto didelė skaitytojo dalis ir tarp galinčių prieiti prie informacijos liko daugiausia mokslinė inteligentija, ideologiniai darbuotojai, valdžios aparato atstovai ir vienintelė amorfiška grupė - studentai. O reikalavimas pateikti konkrečią skaitytoją dominančią temą ir konkretų leidinį (netgi puslapius) dar labiau varžė skaitymo akiratį ir kreipė skaitytoją į tikslingą informaciją. Tai buvo reikšmingas kontrolės būdas, nes akivaizdu, kad prašymą pateikti į specfondą pateikęs skaitytojas turėjo motyvuoti savo pasirinkimus, o jie turėjo būti susiję su moksline arba tarnybine veikla. Kitaip tariant, vargu, ar skaitytojai rizikuodavo nurodyti temą, kuri sukeltų įtarimų, pavyzdžiui, kad tai visiškai nėra susiję su jo tiriamojo darbo problematika. Tad tik nuo specskyriaus darbuotojo geranoriškumo priklausė, ar skaitytojui bus leista pavartyti "į šalį"⁵⁵⁶.

Priėjimas prie specfondų informacijos kontroliuotas ir per bibliografines rodykles, t.y. sprendžiant, kokie leidiniai bus įtraukti į bendruosius katalogus, kokie - į specskyriaus, o kurie - tik į tarnybinius. Nuo to priklausė, koks skaitytojas ir kiek sužinos apie spaudinio egzistavimą ir galimybę jį pasiekti. Valstybinės respublikinės bibliotekos Specialaus literatūros saugojimo skyriaus aprašas yra geras informacijos vertės laipsniavimo pavyzdys: jame nurodyta, kad bibliotekos bendruosiuose skaitytojų kataloguose (abėcėliniame ir sisteminiame) parodomos tik užsienyje išleistos knygos ir periodika su šešiakampiu cenzūros ženklų (be lietuvių emigrantų leidinių), o kita specfondo literatūra bendruosiuose skaitytojų kataloguose nefigūruoja. Tuo tarpu į specskyrių patekusiems skaitytojams atsiveria platesni sąrašai: jam yra prieinami visi katalogai, išskyrus lietuvių emigrantų literatūros katalogus.

⁵⁵⁶ Kaip minėta, nuo pavartimų "į šalį" saugotasi draudžiant versti kitus puslapius arba net juos laikinai susegant. Kokią naudą galėjo teikti toks puslapių pasklaidymas, iliustruoja T.Venclovos percituotas literatūrologo Vytauto Kubiliaus pasakojimas: "Rašydamas apie simbolizmą, paprasčiau atitinkamo tomo: straipsnis Simbolizmas pasirodė šiaip sau, užtat straipsnis Sibiras - be galo įdomus". Žr. Vėlavičienė S., *Draustosios spaudos pėdsakais...*, p. 263.

Galiausiai tarnybiniuose bibliotekos kataloguose parodoma visa specfondo literatūra, išskyrus lietuvių emigrantų leidiniai su šešiakampiu ženklu⁵⁵⁷.

Tad specfondus galėtume laikyti vienintelėmis *paslapties* saugyklomis, prie kurių priėjimas "eiliniam piliečiui" teoriškai buvo įmanomas, tačiau praktiškai jį riboja griežtos *paslapties* apsaugos taisyklės: profesinis statusas arba suteikiama informacija apie saugyklų turinį leido formuoti "patikimų" skaitytojų ratą, o sulaužyti taisykles buvo galima tik neformaliais ryšiais (pažintys) ar įvairiomis neformaliomis praktikomis (gudrybėmis⁵⁵⁸). Taip pat nereikia pamiršti, kad fondų komplektavimas vyko stichiškai - į juos sudėta tai, kas liko nesunaikinta, gauta (nusavinta) iš užsienio arba rasta asmeninėse bibliotekose ar antikvariatiniuose knygynuose, todėl nebuvo bent kiek pilnesnės sistemiškos pasiūlos. Dėl visų šių priežasčių skaitytojai specfondų nelankė gausiai⁵⁵⁹, o juose saugomos informacijos vartojimas buvo siauras.

Bibliotekų analizė politiniu lygmeniu mums atskleidžia ne tiek *paslapties* turinį, kiek parodo, kaip *paslapties* saugojimas prisideda prie ideologinių situacijų steigimo: viena vertus, išvalydamas komunikacinės struktūros domenus nuo nepageidaujamos informacijos toks *paslapties* sudarymas ir saugojimas atveria erdvę ideologinės informacijos sklaidai⁵⁶⁰ be trikdžių, be savotiškos konkurencijos su kitokia informacija, kuri galėtų suteikti galimybę lyginti, prieštarauti, kvestionuoti ideologinės informacijos vertę ir reikšmes. Kita vertus, leidimas priėti prie *paslapties* tokiu atveju taip pat tampa *steigiančiąja* praktika, nes prie jos prileidžiami tie, kurie ideologiškai įvertinti kaip patikimi, vadinasi, galintys palaikyti tokį

⁵⁵⁷ LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Spec. knygų saugojimo skyriaus patikrinimo aktas nr. 3. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 2, l. 22.

⁵⁵⁸ Pavyzdžiui, Vilniaus universiteto bibliotekoje skaitytojui nebuvo leidžiama susipažinti su emigracijoje leistų žurnalų turiniu, tačiau juos užsisakyti nedrausta, todėl jis galėjo loterijos principu užsisakyti vieną ar kitą žurnalo numerį ir tikėtis, kad ten ras informacijos, kuri traktuojama kaip *paslaptis*.

⁵⁵⁹ Vilniuje, kur veikė pagrindinės valdžios institucijos ir aukštosios mokyklos, skaitytojų skaičius buvo didesnis. Valstybinės respublikinės bibliotekos specskyriuje 1964 m. užregistruota 430 lankytojų, 1966 m. - 823, 1971 m. - 999, 1973 m. - 600, 1975 m. - 834 (žr. Sinkevičius K., *Šešiabriaunio spaudo imperija: LNB specfondo istorijos bruožai*. In: "Tarp knygų", 2000, No. 10, p. 31). Kauno viešosios J.Paleckio bibliotekos speckyrių aplankydamas gal tik dešimtdalis šių skaitytojų: buvusio šios bibliotekos direktoriaus Alvydo Samėno surinktais duomenimis, iki 1976 m. kasmet užsiregistruodavo po 35-40, o vėliau - po 45-50 skaitytojų (žr. Samėnas A., *Kauno viešosios bibliotekos...*, p. 131).

⁵⁶⁰ Apie šią sklaidą kalbėsime poskyryje apie bibliotekų ideologinį lygmenį.

informacijos organizavimo būdą ir jo paskirtį. Taigi skaitytojas bet kuriuo atveju skaitymo praktikomis taip pat steigia ideologinę situaciją, nors tai ir nepanaikina *atliekančiųjų* praktikų galimybės.

Hierarchijos infrastruktūra: administracinis lygmuo. Po karo Lietuvos SSR veikė 248 valstybinės viešosios bibliotekos, kurios 1950 m. buvo pervadintos į masines. Tuo pačiu jų paskirtis buvo suvienodinta su kitomis Sovietų Sąjungos bibliotekomis. 1950 m. buvo įkurtos ir Vilniaus, Kaipėdos, Kauno ir Šiaulių sričių bibliotekos, kurios po sričių panaikinimo buvo pervadintos į viešąsias. 1969 m. buvo įkurta ir penktoji viešoji biblioteka Panevėžyje⁵⁶¹.

Viešai bibliotekininkai ir valdžia skelbė apie sėkmingai įgyvendinamus uždavinius (pvz., "Kiekvienai šeimai - knyga"), tačiau realus bibliotekų lankomumas jų netenkino, todėl padėti nuspręsta taisyti centralizacijos reforma. 1969 m. Kultūros ministerija bibliotekoms išsiuntinėjo LSSR Ministrų Tarybos nutarimo projektą, kuriame teigiama, kad valstybinėmis masinėmis bibliotekomis naudojasi apie 36 proc. gyventojų, tačiau didžiuosiuose miestuose - tik 11,5 proc. (Vilniuje - 13,4 proc., Kaune - 13 proc., Panevėžyje - 13,2 proc., Šiauliuose - 11,3 proc., Klaipėdoje - 6,5 proc.). Akivaizdu, kad valdžia nebuvo patenkinta, kaip bibliotekoms sekasi vykdyti ideologines užduotis, o viena jų - pritraukti darbininkus ir formuoti jų pasaulėžiūrą. Užtat dokumente konstatuojama, kad darbininkų skaitytojų procentas miesto bibliotekose labai mažas, jie mažai naudojasi ir kitų žinybų bibliotekomis⁵⁶².

Šią situaciją tikėtasi pakeisti centralizuojant valstybinių masinių bibliotekų tinklą respublikinės priklausomybės miestuose (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje), masines bibliotekas reorganizuojant į centrinių bibliotekų filialus - esą po centralizacijos skaitytojams taps prieinama daugiau knygų (racionaliau pasiskirstys literatūra centrinėje bibliotekoje ir filialuose, taps prieinami didesni fondai, padidės jų paklausa ir pagreitės knygų

⁵⁶¹ Glosienė A., *Viešųjų bibliotekų raida...*, p. 43-44.

⁵⁶² Nutarimo dėl respublikos gyventojų bibliotekinio aptarnavimo pagerinimo projektas. AMBA, f. 1, ap. 1, b. 502, l. 34.

apyvarta) ir tai labiau tenkins jų poreikius. Tačiau pirmiausia tai buvo finansinės ir administracinės galios sutelkimas, vadinasi, ir knygų srautų kontrolė bei hierarchizacija: "Visos sujungtos masinės bibliotekos laikomos viena universalia biblioteka, su vieningu knygų fondu, vieningais etatais ir sąmata, vieningu administraciniu-ūkiniu vadovavimu. Centrinė biblioteka - juridinis asmuo, turintis finansinę galią, o filialai nei juridinio, nei finansinio savarankiškumo neturi"⁵⁶³. 1973 m. spalio pradžioje LSSR kultūros ministerijos kolegija paskelbė apie sprendimą centralizuoti valstybines masines bibliotekas, o realūs darbai prasidėjo dar po pusantrų metų. Centralizuota bibliotekų sistema visuose šalies miestuose ir rajonuose įsigalėjo 8-ojo dešimtmečio pabaigoje. Po reformos ėmė veikti 43 rajonų ir 5 respublikinių miestų centralizuotos masinių bibliotekų sistemos su 1843 filialais⁵⁶⁴.

Ir prieš centralizaciją, ir po jos valdžia nesugebėjo išspręsti chroniškų problemų. Beveik visoms bibliotekoms trūkdavo patalpų. Pavyzdžiui, Vilniaus viešoji A.Mickevičiaus biblioteka kūrėsi butuose, vienu metu privatūs butai tarsi įsiterpė tarp bibliotekai priklausančių patalpų, o rimtesnis remontas pradėtas tik 9-ajame dešimtmetyje. Knygos bibliotekose netilpdavo fonduose, todėl laikytos netinkamomis sąlygomis ar dūlėdavo sukrautos rietuvėmis koridoriuose. Dėl to ne tik nukentėjo daugybė spaudinių (pvz., nuo pelėsio, grybelio), bet ir surasti kai kuriuos leidinius tapo pakankamai sudėtinga. Be to, bibliotekos užtektinai ar per daug gaudavo tik ideologinės lektūros, o bent kiek paklausesnių knygų nuolat trūkdavo. Todėl kai kuriose bibliotekose iki pusė fondų spaudinių gulėdavo nepajudinti - arba jie nebuvo įtraukti į katalogus, arba jų nerasdavo, arba jų niekas nesiteiravo⁵⁶⁵. Nepatogumų skaitytojams

⁵⁶³ *Bibliotekų tinklo centralizacija*. In: "Bibliotekų darbas", 1974, No. 2, p. 4.

⁵⁶⁴ Glosienė A., *Viešųjų bibliotekų raida...*, p. 44.

⁵⁶⁵ Vienas skaitytojas 1969 m. Kultūros ministerijos bibliotekų skyriaus viršininkui skundėsi, kad A.Mickevičiaus biblioteka neišduoda periodinės spaudos komplektų, nes "dėl vietos stokos jie suštabeliuoti guli vienas ant kito ir negali jų ištraukti iš krūvos". Nuėjęs į Valstybinę respublikinę biblioteką jis randa reikiamą spaudą, tačiau susiduria su naujais trikdžiais: "Bet daug kartų užgesina šviesą ir užsakymų priėmėjos pareiškia - šviesos nėra užsakymų nepriimame. Po kurio laiko, šviesa užsidega, vėl užsakymus priima. Be to anksčiau išduodavo iki 9 komplektų - vienetų, o 1969 m. gegužės 7 - dieną įteikus 6 užsakymus (*sic*) pareiškė "priimsime tik 5". Man (tuo pačiu ir kitiems) kai kada reikia ne 5-kių, o 10-15 ir net daugiau vienetų. Išeina, kad specialiai Vilniuje turio palikti 3-4 dienas (nes į dieną išduoda 5), kol gausiu 15-20 vienetų žurnalų, laikraščių, knygų. Ar tai normalu ir

bibliotekos kėlė daugelyje vietovių - skaitykloms ir atviriems fondams nuolat trūko erdvės. Jonavos rajono centrinės bibliotekos apklausoje daugiau nei pusė atsakiusių tvirtino, kad bibliotekai reikia didesnių patalpų, nes kai ateina daugiau lankytojų, prie lentynų susidaro grūstis ir sunku pasirinkti knygą, neįmanoma prasilenkti. Lentynose knygos suspaustos taip, kad traukiamos plyšta, o pristatyti naujų lentynų nėra kur⁵⁶⁶.

Taigi bibliotekų sujungimas į griežtesnę centralizuotą sistemą turėjo padėti apmalšinti bent knygų poreikį ir taip išlaikyti skaitytojus. Tačiau realybėje, kadangi bibliotekos veikė paklausių knygų "deficito" kontekste, knygų tiekimo skaitytojui grandyje tai atvėrė naujus plyšius piknaudžiavimams, o bibliotekos nepajėgė konkuruoti su kitais knygų platinimo tinklo nariais (pirmiausia knygynais) dėl skaitytojų. Ypač sumenko bibliotekų filialų vaidmuo - jie tapo priklausomi nuo centrinės bibliotekos ir aukštesnių institucijų valios ir vargiai galėjo prisitaikyti prie vietinių sąlygų bei poreikių. Net Valstybinė respublikinė biblioteka be Kultūros ministerijos ar žinybinės institucijos žinios negalėjo atidaryti ar uždaryti bibliotekos, jos filialo. Savo ruožtu respublikinei bibliotekai pačiai tekdavo derinti su aukštesne valdžia skyrių vedėjų priėmimo ar atleidimo, etatų tvirtinimo ir panašius klausimus⁵⁶⁷.

Mažesnių miestų bibliotekas prislėgdavo visa komandavimo jėga: Kultūros ministerija, respublikinė biblioteka, didžiųjų miestų viešosios centrinės bibliotekos, LKP ir vykdomieji komitetai. Filialai tapo pasyviausia, aukštesnių instancijų nurodymams paklūstanti paskutinė grandinės dalis. Reformos metu daug literatūros iš jų fondų buvo gabenama į centrinės bibliotekas⁵⁶⁸, o filialų darbuotojai turėjo menkas galimybes daryti įtaką sudarant reikiamos literatūros sąrašus, todėl dažnai jiems pakliūdavo tarp

paranku skaitytojui?". Žr. Kultūros ministerijos bibliotekų skyriaus viršininkui (nuorašas). AMBA, f. 1, ap. 1, b. 502, l. 23.

⁵⁶⁶ Paškauskienė V., *Ką mąstome, ką siūlome*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 10, p. 6.

⁵⁶⁷ Bulavas V., *Idėjos virsta tikrove:...*, p. 233.

⁵⁶⁸ Kaip teigė Zarasų rajono centrinės bibliotekos Salako filialo vedėja, steigiant centrinę biblioteką, iš filialų išvežė daug grožinės literatūros, kurią kaimo gyventojai mėgo skaityti: "Bibliotekos liko nusiaubtos, skurdžios. Lentynos lūžo nuo neaktualios politinės ir kitokios pasenusios literatūros, o skaityti nebuvo ko". Žr. Gerasimova V., *Centralizacija darbo nepalengvino*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 12, p. 3.

skaitytojų nepaklausios knygos⁵⁶⁹, paprastai tai reikšdavo stipriai ideologizuotą literatūrą. Tad šiose arčiausiai vartotojo įsikūrusiose ir lengviausiai jam pasiekiamose komunikacinės struktūros arenose daugiau buvo prieinama ta informacija, kuri apibrėžta kaip "vertinga" režimo suformuotos hierarchijos požiūriu, o šiuo požiūriu "mažiau vertinga" informacija nuo jo atitolinta, nes ją pasiekti daugiau galimybių buvo centrinėse bibliotekose. Taip naujoji informacijos platinimo infrastruktūra sutvirtino pačią *informacijos hierarchiją*.

Apskritai iki filialo knyga keliavo per kelis tarpinius punktus (iš leidyklos į filialą ji ėjo per Knygų bazę, Bibliotekų kolektorių ir centrinę biblioteką) ir kiekvienoje stotelėje galėjo atsirasti būdų, kaip "sustabdyti" paklausios knygos kelionę⁵⁷⁰. Tai pailgino knygos kelią iki skaitytojo - nuo jos išleidimo praeidavo 2-3 mėnesiai, o komplikuoatą procedūrą apsunkindavo sunki materialinė būklė (pvz., trūkdavo benzino nuvežti knygas). Tad naujų knygų skaitytojams tekdavo laukti bent porą mėnesių, jos galėdavo pradingti "kelyje", o filialai patys įsigyti naujos populiaros knygos negalėjo. Dėl to jie taip pat prarasdavo savo realią vertę ir skaitytojų susidomėjimą. Netenkant skaitytojų bibliotekininkams 9-ajame dešimtmetyje, kai knygų "deficito" reiškinys pasiekė savo piką, teko apmaudžiai konstatuoti: "<...> išleidžiama daug vertingų, meniškų leidinių. Deja, bibliotekos neturi pirmumo teisės jas įsigyti. Kol pedagogai, bibliotekininkai ir kiti inteligentai varžėsi dėl "Pasaulinės literatūros bibliotekos" užsakymų, apsukrūs piliečiai seriją užsiprenumeravo nelegaliu būdu. Ir rikiuojasi dabar puošnūs tomai dar puošnesnėse sekcijose greta krištolo ir porceliano, bylodami tik apie šeimininkų materialinius išteklius"⁵⁷¹.

Tad knygų "deficitą" lydėjo stiprus socialinio neteisingumo jausmas, o prie jo formavimosi prisidėjo ir susiklosčiusi priėjimo prie informacijos situacija bibliotekose: nelegaliais būdais knygos negalėjęs ar nenorėjęs ieškoti

⁵⁶⁹ Griciūtė L., *Centralizacija: už ir prieš*, In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 4, p. 8-9; Zonytė J., *Bibliotekų fondai - visų rūpestis*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 4, p. 10.

⁵⁷⁰ Knygų lydraščius filialo biblioteka gaudavo be vardinių sąrašų (tik kiekį ir sumą), todėl atsirado galimybė manipuliuoti perduodamų knygų sudėtimi: gavę naują siuntą bibliotekininkai pamatydavo, kad "vietoj geresnių knygų buvo įdedamos menkavertės". Žr. Gerasimova V., *Centralizacija darbo nepalengvino...*, p. 3.

⁵⁷¹ Belova D., *Skolininkų nemažėja*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 10, p. 5.

skaitytojas, patekęs į biblioteką, galėdavo patirti savo menką socialinį statusą - paklausios knygos reikėjo laukti lyg loterijos rezultatų, o jai pasiekus galutinę stotelę susidarydavo laukiančiųjų eilė, t.y. bibliotekininkai sudarydavo norinčiųjų skaityti knygas sąrašą, kuris lankytojus varydavo į neviltį⁵⁷².

Bibliotekų tyrimuose ir specialistų apklausose taip pat išryškėdavo, kiek ir kokiai literatūrai skaitytojai gaudavo neigiamus atsakymus, t.y. kiek trūko knygų. Šių tyrimų rezultatus reiktų vertinti atsargiai, nes jų rezultatus daugiausia sąlygojo pačių bibliotekininkų vertinimai, todėl juose neatsispindi neformalioji veiklos pusė (kiek knygos iš bibliotekų dalintos "be eilės" pažįstamiems, kiek paklausių knygų iš tiesų pasiekdavo filialus ir skaitytojus, t.t.), tačiau jie nurodo bendras tendencijas. Per dešimtmetį (1981-1991 m.) atliktų keturių apklausų susisteminti rezultatai pateikė tokius ekspertų vertinimus: jie iš viso nurodė 1183 deficitinių leidinių pavadinimus ir manė, kad jų trūko, nes knygos "seniai išleistos" (32,46 proc. trūkstamų leidinių), "nepakankamas tiražas" (25,10 proc.), "pastovi didelė paklausa" (12,09 proc.), "blogas poligrafinis apipavidalinimas", greitai susidėvi (6,26 proc.), "nepakankamas egzempliorių skaičius bibliotekoje" (3,21 proc.), laikinas susidomėjimas kūrinium, "mada" (1,44 proc.)⁵⁷³. Jei imtume tik labai grubų ir apytikrų vidurkį, išeitų, kad kasmet bibliotekos susidurdavo su daugiau nei 100 deficitinių leidinių pavadinimų. Centralizacija negalėjo patenkinti knygų stygiaus (net jei ir iš tikrųjų to siekta), nes tyrimas rodo, kad jis buvo sisteminis, t.y. be pačių bibliotekų veikimo trikdžių, įsijungė kiti faktoriai (leidybos politika ar skaitytojų poreikių socialiniai veiksniai (bent dalį atsakymo "mada" greičiausiai nusiurbė atsakymai "pastovi didelė paklausa" ir "nepakankamas tiražas")). Galiausiai tokie rezultatai nepasako tikrojo skaitytojų nusivylimo biblioteka. Neaišku, ar tokį negaunamų knygų kiekį galima laikyti labai aukštu, bet faktas, kad dalis skaitytojų ateidavo į biblioteką

⁵⁷² "Noriu perskaityti "Ešafotą", "Arbato vaikus". Esu įrašytas į eilę "Ešafotui" gauti, tačiau, atrodo, perskaityti jį 1988 m. nėra vilties. O laukiančių knygų "Arbato vaikai" netgi į sąrašą nerašo". Žr. *Biblioteka skaitytojo akimis: karo veteranas J. Verbickis apie A. Mickevičiaus biblioteką*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 8, p. 8.

⁵⁷³ Cicėnienė V., *Ekspertiniai bibliotekų fondų pilnumo vertinimai. 1981-1991 metų tyrimai, jų rezultatai ir išvados*. Sinkevičius K. (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 1994, p. 120.

tik šių knygų, o ne tų, kurios ištisus metus dulkėjo nepaliestos. Šis apytikris "deficitinis sąrašas" kėlė įtampą tarp skaitytojų ir bibliotekininkų⁵⁷⁴.

Užtat centralizacija padidino bibliotekų kontrolę: centralizuotas knygų paskirstymas leido reguliuoti knygų srautus ir kiekius, o centrinėse bibliotekose įkurti metodikos centrai formavo vienodą bibliotekų veiklos profilį. Jeigu pradžioje šie metodikos centrai padėjo pakelti bibliotekininkų kvalifikaciją, tai vėliau nuo tikros metodinės pagalbos pereita prie tiesioginio administracinio-komandinio vadovavimo⁵⁷⁵. Tai reiškė, kad iš centro į filialus plaukė daugybė rekomendacijų ir nurodymų, o filialų gero darbo svarbiausias požymis tapo "popierinis" atsakas į jas, todėl gražiais skaičiais padabintų ataskaitų ir kitų dokumentų pildymas ėmė gožti tikrąsias bibliotekininkų funkcijas⁵⁷⁶.

Hierarchijos prioritetai: ideologinis lygmuo. Priėjimo prie informacijos hierarchija turėjo ne tik "negatyviają", bet ir "pozityviają" pusę, t.y. kol vienos rūšies informacija izoliuojama nuo skaitytojų, dedamos pastangos skleisti kitos rūšies informaciją. Kaip visa sovietinė kultūra, bibliotekos turėjo prisidėti prie "sovietinio žmogaus" formavimo. Nuo Sovietų Sąjungos įkūrimo pradžios, ypač kol knyga buvo viena labiausiai vartojamų kultūros formų (iki kino, televizijos plėtros), biblioteka suvokta ne tik kaip vieta, kurioje galima įpiršti ideologinį skaitinį, bet ir savotiška tyrimų laboratorija. 3-ajame dešimtmetyje jose rengti stebėjimai, kurių metu bibliotekose aptiriamos knygos ir stropiai fiksuojamos skaitytojų nuomonės bei reakcijos - pokalbiai užrašomi, sudaromos skaitytojų dosjė, per viešus knygų skaitymus kartais reikalauta užfiksuoti net išsprūdusias replikas ar juoką⁵⁷⁷. Po karo tokių metodų taikymas liovėsi, nes pačios knygos reikšmė mažėjo, o nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios

⁵⁷⁴ "Tačiau bibliotekininkai bejėgiai patenkinti skaitytojų poreikius, nors ir rašo juos į eilę knygoms. Iš serijos "Drausiųjų keliai" vieno pavadinimo gaunama 15-20 egz., o skaitytojų abonementas ir kilnojamosios bibliotekėlės turi per 2000. Knygos greitai plyšta. Be to, būna, kad skaitytojais laiku arba visiškai jų negražina. Knygų stoka - pagrindinė priežastis, dėl kurios prarandame skaitytojus". Žr. Paškauskienė V., *Ką mąstome, ką siūlome...*, p. 7.

⁵⁷⁵ Griciūtė L., *Centralizacija...*, p. 9.

⁵⁷⁶ "Apsilankydavo metodininkai filialuose, nurodydavo darbo trūkumus ir gaires ateičiai. Labai padaugėjo popierizmo. Pildome, rašome individualaus darbo kartotekas, užklausų sąsiuvinius, parodų aprašus, masinių renginių scenarijus, individualaus skaitymo panelius skaitytojų grupėms ir kt." Žr. Gerasimova V., *Centralizacija darbo nepalengvino...*, p. 3.

⁵⁷⁷ Dobrenko E., *The Making of the State Reader...*, p. 32-36.

juos pakeitė ideologinius uždavinius formulavusios analizės (apklausos). Bet biblioteka vis dar suprasta kaip vieta, į kurią patekusį skaitytoją reikia vesti už rankos reikiama linkme. SSKP CK 1959 m. nutarime "Dėl bibliotekų darbo būklės šalyje ir priemonių jam pagerinti" ir 1974 m. nutarime "Dėl bibliotekų vaidmens didinimo, komunistiškai auklėjant darbo žmones ir spartinant mokslinę-techninę pažangą" skaitytojas išliko auklėjimo objektas, o biblioteka toliau turėjo ne tiek tenkinti jo poreikius, kiek prisidėti prie ideologinės veiklos ("būtų aktyvi lenininės partijos politikos propaguotoja, pilniau išnaudotų savo galimybes formuojant naują žmogų"⁵⁷⁸). Perfrazuojant bibliotekininkus, vykdyti "ramentinę funkciją"⁵⁷⁹.

Pagrindinis skaitymo orientavimas vykdytas per bibliografines rodykles, kurios turėjo išryškinti tą informaciją, kuriai režimas priskyres didžiausią vertę, suteikęs jai prioritetinį statusą. Neatsitiktinai bibliografinių leidinių sudarymo funkcija patikėta atskirai įkurtiems Knygų rūmams, kuriuos kuravo analogiška institucija Maskvoje ir Glavlitas. Tik retais atvejais didžiosios bibliotekos rengdavo savus bibliografinius leidinius⁵⁸⁰. Skaitytojams būdavo siūlomi "rekomenduojamos literatūros sąrašai", tarp kurių privalomų temų patekdavo, pavyzdžiui, "Mums kurti komunizmą (sutinkant TSKP XXVI suvažiavimą)" arba "Gyventi, dirbti, mokytis leniniškai". Bibliotekininkai turėjo rūpintis, kad skaitytojų ir išduodamų leidinių skaičius nuolat augtų, o ateinantieji lankytojai susidomėtų ir paimtų paskaityti ideologinę literatūrą. Jeigu atkirtimas nuo tradicijos ir konteksto laikytini informacinės piramidės "nematomais" pamatais, tai šis ideologiškai angažuotos informacijos prioretizavimas sudarė pirmąsias "matomas" piramidės pakopas.

Oficialiose ataskaitose tai skambėdavo taip: "Individualiame darbe buvo naudojamas visas priemonių kompleksas. Didelis dėmesys skiriamas visų

⁵⁷⁸ Taip 1974 m. nutarimo esmę aiškino laikraščio "Pravda" vedamasis. Žr. *Knyga - į mases!* In: "Bibliotekų darbas", 1974, No. 7, p. 1.

⁵⁷⁹ "Bibliotekininkystė teoriškai ir praktiškai turėjo aprūpinti ramentais neįdomias mūsų rašytojų ar politinių veikėjų knygas, kad jos galėtų "žengti" į liaudį, t.y. propaguoti jas". Žr. *Atmintis saugo nuostatą (Klemensą Sinkevičių kalbina Povilas Saudargas)*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 6, p. 24.

⁵⁸⁰ Pavyzdžiui, Valstybinė respublikinė biblioteka rengė lituanistinių publikacijų rodyklę (Lituanikos metraštį). Žr. Bulavas V., *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos istorijos bruožai*. In: "Bibliotekininkystė", 1998, p. 10.

kategorijų skaitytojų skaitymo vadovavimui. Visiems, kurie mokosi arba dirba ir mokosi buvo stengiamasi parinkti rekomenduoti pagal mokymo bei mokslo programas jiems nurodytą literatūrą. Skaitytojams, kurie mokėsi politinio švietimo sistemoje, užsiima savišvieta, lanko liaudies universitetus - rekomenduojamos knygos pagal profilį, individualių pokalbių bei konsultacijų pagalba parenkama tai, kas siūloma mokymo planuose. Teikiamos bibliografinės informacijos įvairių profesijų skaitytojams"⁵⁸¹. Tačiau iš tikrųjų tokios bibliotekininkams priskirtos funkcijos tik blogino santykius su skaitytojais, kurie kratėsi pagalbos ir ėmė vertinti bibliotekininkus kaip ideologijos propaguotojus⁵⁸². Tai viena priežasčių, kodėl negalėdami ar nenorėdami vykdyti ideologinių funkcijų bibliotekų darbuotojai ėmėsi "prirašinėti" - fiktyviai gerinti rodiklius ir įrašinėti darbus, kurių iš tiesų neatlikdavo.

Tokio likimo dažnai neišvengdavo ir kitos bibliotekoms priskirtos funkcijos - bendrai vadintos "masiniu darbu". Bibliotekose organizuoti susitikimai su garsiais žmonėmis, literatūriniai vakarai, pašnekėsio valandėlės, parodos, teminės lentynos, ekskursijos, būreliai. Čia, be abejonės, svarią dalį taip pat turėjo užimti ideologinės temos, todėl skirtingose bibliotekose nuolat kartodavosi tos pačios tematikos vakarai ir to paties pavadinimo parodos. Teigiama, kad tarp bibliotekininkų "didžiausią populiarumą turėjo renginių scenarijai, pateikiantys gatavus tekstus kalbėtojams"⁵⁸³, o patys darbuotojai "masinį darbą" dirbdavo atsainiai. Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos partiniame ataskaitiniame susirinkime barta skaityklos vedėja, kad "per daug užimta gidės darbu ir masinį darbą visai apleido", todėl "kelia

⁵⁸¹ 1978 m. Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos darbo ataskaita. AMBA, f. 1., ap. 1, b. 676, l. 7.

⁵⁸² Pavyzdžiui, bibliotekininkė R.Kvietkauskienė pastebi: "Primityviai suvokiamos bibliotekininko pareigos. Retai kreipiamasi į jį paramos renkantis knygas. Skaitytojų aptarnavimas yra pagrindinis bibliotekininko darbas. Deja, skaitytojai, ypač jaunimas, vengia globos, vengia bibliotekininko rekomenduotos knygos. Jaunuolių nuomone, propaguojama ne tai, kad geriausia, o tai, ką reikia propaguoti". Žr. Kvietkauskienė R., *Mūsų darbą vertina skaitytojai*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 9, p. 1. Netgi bibliotekų darbo ataskaitose guodžiamasi, kad skaitytojai vengia patarimų: "Nors ir buvo sudaryta skaitytojams I pogrupės 10 planų, labai sunku įtikinti juos imti rekomenduojamą literatūrą" ir "<...> dažniausiai, kaip sako anketos, jie nori pasirinkti knygas patys (tik 15 skaitytojų anketose parašė, kad jiems reikalinga bibliotekininko pagalba) <...>". Žr. 1979 m. Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos darbo ataskaita. AMBA, f. 1., ap. 1, bylos kopija be numerio, l. 12-13.

⁵⁸³ Gričiūtė L., *Centralizacija:...*, p. 9.

abejonių ar iš viso priemonės vedamos, nes jos niekada direkcijos nepakontroliuojamos, niekas jų nelanko"⁵⁸⁴.

Skaitytojai "masiniam darbui" taip pat dažnai likdavo abejingi. Tarkime, Klaipėdos miesto centrinės bibliotekos 7-ojo filialo skaitytojų apklausa parodė, kad tik 4,3 proc. bibliotekoje rengiamas parodos laikė naudingomis. Masiniuose knygos propagavimo renginiuose teigė lankęsi 6 proc. apklaustųjų, nors kvietimus į juos gavo arba skaitė skelbimus 16 proc. skaitytojų⁵⁸⁵. Žinoma, renginio populiarumas priklausė nuo jo pobūdžio arba ideologiškumo lygio. Pavyzdžiui, bibliotekos sulaukdavo daug lankytojų susitikimuose su garsiais žmonėmis ir muzikiniuose vakaruose arba neoficioziniuose minėjimuose (pvz., Kristijono Donelaičio ar Mikalojaus Konstantino Čiurlionio gimimo sukaktys). Į kai kuriuos iš šių renginių net netilpdavo visi norintys, o valdžios prievaidai reikšdavo nepasitenkinimą, nes jie neturėjo pakankamai ryškių ideologinių orientyrų⁵⁸⁶.

Šiuolaikiniais terminais šio "masinio darbo" tikslu galėtume įvardinti bibliotekos pavertimą "trečiaja vieta", t.y. tokia viešosios erdvės arena, "kur lankytis malonu, norisi, kur jaučiamės laisvai, patogiai, neįpareigojami"⁵⁸⁷. Tik tai nebuvo tikslas savaime, o priemonė sukurti palankesnes sąlygas tiesiogiai daryti poveikį skaitymo kultūrai, t.y. lengviau realizuoti ideologinius uždavinius. Vis dėlto toks tiesioginis ideologinis poveikis vėlyvuju sovietmečiu jau buvo dažnai atpažįstamas, todėl jį nuolatos lydėjo pastangos šio poveikio išvengti, t.y. *atliekančiosios* praktikos.

Taigi bibliotekų veiklos pjūvis trimis lygmenimis parodė, kad bibliotekos, kaip komunikacinės struktūros dėmuo, funkcionavo ne kaip *pasaulio atvėrimo* vieta, o greičiau priešingai - kaip *pasaulio užvėrimo* vieta,

⁵⁸⁴ Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolas nr. 11, 1974 10 15. LYA, f. 11324, ap. 2, b. 13, l. 156-157.

⁵⁸⁵ Venckaitienė V., *Klaipėdos miesto gyventojų nuomonė apie biblioteką, knygą, skaitymą*. In: Rimša V. (sud.), *Skaitymo psichologijos klausimai: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1989, p. 126.

⁵⁸⁶ Vėlavičienė S., *Draustosios spaudos pėdsakais...*, p. 83.

⁵⁸⁷ Glosienė A., Petuchovaitė R., Padagaitė G., *Biblioteka kaip "trečioji vieta"*. In: "Informacijos mokslai", 2006, No. 39, p. 33.

suinteresuota, visų pirma, apsaugoti *paslaptį* ir pagal tai hierarchizavo priėjimą prie informacijos.

Politiniu lygmeniu hierarchizacija vyko "negatyviai": atsižvelgdamas į bendrą atkirtimo nuo tradicijos ir konteksto politiką, režimas sprendavo, kokius spaudinius paversti *nematomais*, įtraukti į *paslaptį* - eilinis skaitytojas negalėjo nei apie juos sužinoti iš kataloginių sąvadų, nei tuo labiau juos pasiekti. Politinis lygmuo atskleidžia, kaip *paslapties kultūra* apkarpė ir įrėmino hierarchinei struktūrai apibūdinti pasirinktą standartinę piramidės vaizdinį. Šios piramidės pagrindas - tai režimo informacinės politikos *modus operandi*: izoliuoti skaitytoją nuo visko, kas traktuojama kaip "žalinga" ir "pavojinga". O piramidės viršūnėje įsitaisė vienintelė šios taisyklės išimtis - *paslapties saugyklos*, t.y. specialaus saugojimo fondai, kurie buvo pasiekiami tik perėjus griežtą taisyklių sietą ir išpildžius politinius ar socialinius statuso reikalavimus. Bibliotekose atsiskleidžia režimo informacinės politikos siekiai: kuo subjektas labiau ideologizuotas, tuo daugiau informacijos jam yra prieinama, o bet kokios informacijos vartojimą paversti ideologiniu, t.y. bet kokią skaitymą - ideologinės situacijos steigimu.

Ideologinis lygmuo informacijos piramidėje veikė "pozityviai": bibliotekoms buvo formuluojama užduotis ideologinę, sovietiniam piliečiui "teigiamą" auklėjamąjį poveikį turinčią literatūrą padaryti *labai matomą*. Kaip tik šios pastangos dirbtinai prioretizuoti ideologinės tematikos literatūrą kitos atžvilgiu daugiausia prisidėjo prie sovietmečiu įvykusios bibliotekų ir bibliotekininko profesijos socialinio prestižo stipraus smukimo, galbūt net diskreditacijos. Galėtume teigti, kad *labai matoma* literatūra skaitytojų buvo vertinama kaip *pernelyg matoma*, todėl neįdomi ir atgrasi.

8-ajame dešimtmetyje įvykdytą bibliotekų tinklo centralizaciją galime interpretuoti kaip informacijos piramidės efektyvumo reformą, kuri turėjo sukurti naują hierarchijos infrastruktūrą. Efektyvumą šiuo atveju reikėtų suprasti ne kaip (visų pirma) pagalbą skaitytojui lengviau pasiekti trokštamą literatūrą, o kaip administracines priemones sutelkti galią centrinėse bibliotekose ir taip sukurti patikimesnę struktūrą bibliotekoms veikti politiniu

ir ideologiniu lygmeniu, t.y. kontroliuoti knygų paskirstymą ir suaktyvinti ideologijos sklaidą.

Masinių bibliotekų atvejis rodo, jog kalbėdami apie *sovietinę viešąją erdvę*, arba komunikacinę struktūrą, turime atsižvelgti ne tik į tai, kad egzistavo nepasiekiamą arba griežtomis priėjimo taisyklėmis apsaugota *paslaptis*, bet ir į tai, kad *viešoji erdvė* turėjo vidines (priėjimo prie *paslapties*) ir išorines (veikimo už sovietinės komunikacinės struktūros) ribas ir bet koks dalyvavimas šioje viešojoje erdvėje, naudojimasis joje cirkuliuojančia informacija galėjo vykti tik paisant šių ribų.

2.5. Snobizmo paklaida: skaitymo praktikos

Išvada apie sovietinės viešosios erdvės ribas ir režimo informacinės politikos siekį, kad bet koks skaitymas reikštų ideologinės situacijos steigtį, kelia klausimą apie skaitytojo elgesį tokiose situacijose - kiek jam iš tiesų buvo reikšmingas *steigiamasis* matmuo, kaip šis matmuo nulėmė jo pasirinkimo galimybes ir polinkius, ar jo informacijos vartojime išryškėja *atliekamasis* matmuo ir kokios išskyla praktikos.

Realus skaitomumo lygis. Sovietmečiu leistų knygų pasiekti milžiniški tiražai (20-40 tūkst. egzempliorių, kartais pasiekdavo net 120 tūkst.) nėra patikimas skaitymo lygio rodiklis: viena vertus, vykdydamos ideologinius planus juos dirbtinai pūtė leidyklos, kita vertus, atsižvelgdami į prielaidą, kad knygos galėjo būti pirktos dėl jų socialinio prestižo, turėtume pripažinti, kad knygų pirkimas dar nereiškia jų skaitymo. Norėdami išvengti "turėjimo dėl turėjimo" reiškinių, turime tirti duomenis tokios institucijos, kurioje tarpininkavimas tarp knygos ir skaitytojo nevyksta per pirkimą-pardavimą. Tai yra - bibliotekų. Žinoma, bibliotekų lankomumas taip pat nėra galutinis, taigi neginčijamai tikslus skaitančiųjų lygio rodiklis. Pirma, tam tikra skaitytojų dalis galėjo jų vengti dėl ankstesniame skyriuje minėtų priežasčių - riboto prieinamumo prie informacijos, vykdomų ideologinių funkcijų ir negalios patenkinti skaitymo poreikių. Be to, skaitytojus galėjo atbaidyti dėl bibliotekų

materialinio ir techninio skurdo kylantys nepatogumai. Taip pat jų skaitymo poreikius galėjo patenkinti kiti šaltiniai - asmeninės bibliotekos, draugų ir pažįstamųjų ratas, knygynai. Antra, bibliotekų lankomumo rodiklius galėjo iškreipti skaičiavimo metodika, nes vienas skaitytojas, užsiregistravęs keliose bibliotekose, tampa keliais statistiniais vienetais. Trečia, reikšmingos įtakos jiems turėjo "gamybiniai planai". Šios skaitymo institucijos nebuvo jokia išimtis ir pakluso tam pačiam plano *radikaliam optimizmui*, vadinas, kiekvienais metais skaitytojų ir jiems išduodamų knygų kiekis privalėjo tik daugėti, kitaip iš Kultūros ministerijos netrukus atsiųsdavo reiklų raštą pasiaiškinti, kodėl skaitytojų skaičius mažta. Tai neišvengiamai lėmė "prirašinėjimus". Pasak bibliotekininkų, knygos kartais "vos ne per prievartą pirštos skaitytojams", į skaitytojo formuliarą įrašoma papildoma literatūra, kurios skaitytojas neužsakė, planams praturtinti patys bibliotekininkai nešdavosi į namus knygas⁵⁸⁸, o "detektyvų, fantastikos, pasakų mėgėjų ir kitų "vienpusiškų" skaitytojų formuliarai keldavo siaubą dažniems kontrolieriams"⁵⁸⁹. Plano įgyvendinimo rodikliai, sudaromi ir matuojami pagal ankstesnių metų planą, menkai ar visai neatsižvelgiant į vietinių kultūrinių, socialinių ir ekonominių sąlygų kaitą, buvo tas matmuo, kuris lėmė pačios bibliotekos ir kiekvieno bibliotekininko darbo įvertinimą⁵⁹⁰ (taigi ir materialinį paskatinimą). Centralizuotoje bibliotekų sistemoje duomenų klastojimas vyko faktiškai visose grandyse ir kone kiekviename atskiros bibliotekos skyriuje⁵⁹¹.

⁵⁸⁸ Kvietkauskienė R., *Mokslinis metodinis darbas*. In: Rimša V. (sud.), *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (1979-1989): teminis straipsnių rinkinys*. Vilnius: 1991, p. 122; Širvinskienė J., *Kas lemia prestižą?* In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 12, p. 27.

⁵⁸⁹ Gudaitis V., *Turime daug ką pasakyti vienas kitam: ar jau persitvarkėme?* In: "Bibliotekų darbas", 1990, No. 1, p. 3.

⁵⁹⁰ Griciūtė L., *Centralizacija...*, p. 9.

⁵⁹¹ "Prirašinėjimo" faktai, be abejo, nebuvo jokia paslaptis netgi svarbiausioje Lietuvos SSR bibliotekoje - Valstybinėje respublikinėje bibliotekoje. Jos pirminės partinės organizacijos susirinkimuose šis klausimas fragmentiškai būdavo "iškeliamas". Pavyzdžiui, 1983 m. balandžio 22 d. susirinkime kalbėta apie "akių dūmimą" Autoreferatų ir disertacijų skyriuje. Žr. LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos biuro posėdis, protokolai nr. 9, 1983 04 22. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 24, l. 29-30. O štai kitas iškalbingas liudijimas: "Mes, bibliotekininkai, sudarinėjome gyventojų sąrašus, atrinkdavome galinčius skaityti ir turėjome būtinai turėti tiek skaitytojų, kiek bibliotekos mikrorajone yra tų "galinčių". Faktiškai skaitančių buvo nedaug, o formuliaruose rašydavome visus, kuriuos reikėjo. Atsirado popieriniai skaitytojai ataskaitoms. Buvo nurodoma, kiek per metus vienas skaitytojas turi perskaityti, kiek procentų turi būti išduota visuomeninės-politinės literatūros, kiek procentų šakinės ir kt. Centrinės bibliotekos direktorė nepriimdavo ataskaitų, jeigu trūkdavo nors vieno planuoto skaitytojo arba knygos". Žr. Gerasimova V.,

Todėl *perestrojkos* metais, kai palaiptams baimė pateikti realius skaičius ėmė trauktis, paaiškėjo tikroji bibliotekų lankomumo padėtis. Valstybinėse masinėse bibliotekų ataskaitose 1985 m. užfiksuota 9,2 tūkst. mažiau skaitytojų, 1986 m. - 31,0 tūkst., 1987 m. - jau 165,7 tūkst. Jiems išduodamų spaudinių skaičius taip pat dramatiškai krito: jau 1985 m. išduota 122,4 tūkst. egzempliorių mažiau nei 1984 m., o 1986 m. - 1,4 mln. egzempliorių mažiau, 1987 m. šis rodiklis nukrito dar 5 mln. egzempliorių⁵⁹².

Todėl susidaryti bent kiek patikimesnį vaizdą mus gali padėti kitas šaltinis - apklausos. Ieškant būdų, kaip paveikiau auklėti skaitytojus ir norint gauti apie juos (ypač apie labiausiai rūpimas socialines grupes - jaunimą, pedagogus, darbininkus) bent kiek tikresnes žinias, jų apklausos ėmė intensyvėti nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio⁵⁹³. Ideologinis užsakymas čia dar labai ryškus: klausinėjama, kiek jaunieji darbininkai skaito Lenino raštus, fabrikuose ir techninėse mokyklose analizuojama skaitymo psichologija, ir t.t. Todėl tokių apklausų rezultatai taip pat kvestionuoti, ypač tai, kas skelbta viešai. Apklausos dažniausiai buvo atliekamos gana paviršutiniškai arba formuluojamas labai siauras tematinis laukas, neleidžiantis "iš vidaus" patikrinti rezultatų patikimumo, įvertinti kontekstinių aplinkybių ir t.t. Vis dėlto apklausose iššlandantys *radikaliam optimizmui* prieštaraujantys skaičiai liudija, kad tam tikro pasitikėjimo kreditą joms galima suteikti. Be to, daugiausia remsimės apklausomis, kurios atliktos ar paskelbtos jau *perestrojkos* ir pirmaisiais nepriklausomybės metais, kada duomenų koregavimas iš principo liovėsi, apklausų metodika profesionalėjo, jų interesų ratas stipriai išsiplėtė, o ankstesnių metų apklausos rezultatus naudosime tik kaip papildomus, lygindami kaip jie koreliuoja su pirmaisiais. Tai, žinoma, reiškia, kad išvados iš esmės kalbės apie 9-ojo dešimtmečio skaitytojus ir jų įpročius, tačiau net tais atvejais, kai tam tikras reiškinys turi labai aiškia datą (pavyzdžiui, 1989 m.), reikia turėti galvoje, kad skaitymo poreikiai ir polinkiai

Centralizacija darbo nepalengvino..., p. 3.

⁵⁹² Griciūtė L., *Centralizacija...*, p. 9.

⁵⁹³ Rimša V., *Bibliotekų vaidmuo ugdant ir tenkinant darbininkų jaunimo profesinius bei dvasinius poreikius: sociologinių-psichologinių tyrimų metodika*. Vilnius: LTSR Valstybinė respublikinė biblioteka, 1982, p. 30-32.

nesusiformuoja per vienerius ar dvejus metus, o yra ilgalaikio proceso rezultatas, todėl visada yra nuorodą ir į platesnę chronologinę perspektyvą.

Domėdamiesi skaitymo lygiu sovietinėje visuomenėje, apklausoje galime ieškoti dviejų krypčių duomenų: (1) kiek žmonių lankydavosi bibliotekose ir (2) kokią vietą skaitymas užėmė bendroje laisvalaikio struktūroje. Savaimė suprantama, šios dvi kryptys viena kitą papildė, nes platesni laisvalaikio struktūros duomenys leidžia kokybiškai ištrūkti iš bibliotekų problematikos apibrėžto klausimų lauko, o pastarojo rezultatai reikšmingi dėl tos paprastos priežasties, kad skaitymas nėra vien laisvalaikio forma.

Turbūt svariausią darbą, aiškinantis sovietinio skaitymo bruožus ir ypatumus, yra nuveikę sociologai Sergejus Rapoportas ir Vladas Gaidys, kurių atliktos apklausos rezultatai 1987 m. paskelbti savaitraštyje "Literatūra ir menas"⁵⁹⁴. Oficialiais skaičiais suabejoję sociologai atliko savarankišką apklausą, sistemiškai mėgindami atsakyti į du klausimus - kiek yra skaitančiųjų ir ką jie skaito? Atsakymo į pirmąjį klausimą jie ieškojo Panevėžyje, kur apklausė 565 dirbančius asmenis⁵⁹⁵. S.Rapoportas ir V.Gaidys iš esmės aiškinosi, tik kokią vietą skaitymas užima laisvalaikiu (darbo dienomis ir savaitgaliais), o klausimas apie bibliotekas jų apklausoje tapo vienu iš kontrolinių, t.y. tikrinančių, kiek galima pasitikėti respondentų atsakymais į bendresnio pobūdžio klausimus.

Kaip skaitymas susijęs su laisvalaikio alternatyvomis, parodysime vėliau, o kol kas atkreipkime dėmesį į bendrus rezultatus: sociologų apklausa parodė, kad šiokiadieniais po darbų laisvalaikiui laiko randa du trečdaliai apklaustųjų. Į klausimą "Ar mėgstate skaityti knygas?", teigiamai atsakė 75 proc., tačiau toliau sekę kontroliniai klausimai šį aukštą skaitomumo lygį gerokai numušė: į klausimą "Jeigu mėgstate skaityti, tai apie ką?", pasak jų,

⁵⁹⁴ Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 01, No. 31 (2118), p. 5; Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 08, No. 32 (2119), p. 4 ir 10. Vėliau šie straipsniai perspaudinti rinkinyje "Šiandienos pasaulis ir literatūra". Žr. Rapoportas S., Gaidys V., *Anoniminė šiuolaikinio skaitymo stichija...*, p. 205-223.

⁵⁹⁵ Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 01 d., No. 31 (2118), p. 5.

atsakyti bandė 66 proc. (jie nepatiksino, kiek iš tų bandymų galima laikyti rišliais, t.y. nurodė tikrą autorių, knygą ir t.t.). Į pirmojo klausimo konkretizaciją "Ar perkate knygas?" teigiamai atsakė 47 proc., o į klausimą "Ar esate bibliotekos skaitytojas?" - 34 proc. Jų nuomone, ši žemutinė riba, esanti netoli 30 proc., rodo "pakankamai realų skaitomumo lygį eilinę dieną", nes ji atitinka kitų kontrolinių klausimų rezultatus: į klausimą "Jeigu laisvo laiko lieka, tai ką Jūs paprastai veikiate?" iš 15 galimų užsiėmimų atsakymą "skaitau" pasirinko 38 proc. panevėziečių, o paklausus "Tarkim, Jums reikės visą dieną važiuoti traukiniu. Įdomu, kaip Jūs greičiausia praleisite laiką?", skaitymą pasirinko 30 proc. respondentų⁵⁹⁶.

Jeigu sekdami šia išvada formuluosime prielaidą, kad bibliotekų lankomumas stipriai koreliuoja su "realiu skaitomumo lygiu", įdomu, ką rodo kitos apklausos? 1979 m. paskelbtame straipsnyje pažymima, kad ankstesni tyrimų rezultatai rodė, jog Šiaulių miesto bibliotekose (įskaitant gamyklų bibliotekas) skaito 32 proc. miesto darbininkų. 1977 m. buvo išplatinta apklausos anketa ir gauti atsakymai iš 13 gamyklų⁵⁹⁷. Nauji duomenys esą parodė, kad bibliotekų paslaugomis naudojasi 38,5 proc. apklaustųjų. Mažesni skaičiai gauti sukonkrečius, kokiose būtent bibliotekose darbininkai lankosi: į gamyklų bibliotekas teigė ateinantys 28 proc., o į miesto masines - 14,3 proc. Tiesa, straipsnio autorė neskubėjo daryti išvados, kad tai parodo realų skaitomumo lygį, nes apklausos duomenimis, "pastoviausi knygos "tiekėjai" visose įmonėse yra draugai ir pažįstami"⁵⁹⁸. Vis dėlto bibliotekų lankomumas - apie trečdalis visų apklaustųjų - labai panašus į sociologų gautus rezultatus⁵⁹⁹.

1986 m. Klaipėdoje apklausti gyventojai mikrorajone, kuriame buvo

⁵⁹⁶ *Ibid.*, p. 5.

⁵⁹⁷ Keldušienė I., *Darbininkas ir knyga*. In: "Bibliotekų darbas", 1979, No. 8, p. 2. Reikia pastebėti, kad anketos buvo išdalintos 14 gamykloje, bet rezultatus dėl konkrečiau nenurodytų priežasčių nuspręsta apibendrinti iš 13: "Anketos, kurios atrodo užpildytos sąžiningai, pačių darbininkų, buvo gautos iš 13 miesto gamyklų". Galima tik spėlioti, ar tai reiškia, kad apklausos rengėjai iš tiesų laikėsi objektyvumo kriterijų ir atmetė įtarimų sukėlusias vienos iš gamyklų anketas. *Ibid.*, p. 2.

⁵⁹⁸ *Ibid.*, p. 3.

⁵⁹⁹ Be abejo, šio atitikimo nederėtų skubėti laikyti užtikrintai adekvačiu, nes nėra aišku, kaip S.Rapoporto ir V.Gaidžio apklausos rezultatai pasikeistų, jeigu iš apklaustųjų būtų atsijoti tik darbininkai. Šiokią tokią užuominą šiam klausimui duoda jų pateiktas pasiskirstymas pagal išsilavinimą: "<...> eilinę dieną skaito 16% turinčių pradinį, 27% - nebaigtą vidurinį, 38% - vidurinį, 40% - specialų vidurinį ir 62% - aukštąjį išsimokslinimą". Žr. Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 01, No. 31 (2118), p. 5.

įsikūręs miesto centrinės bibliotekos 7-asis filialas. Pasirinkimas motyvuotas tuo, kad nuo 1984 m., kai bibliotekoje lankėsi 1603 žmonės, iki 1987 m. sparčiai, maždaug trečdaliu sumažėjo skaitytojų⁶⁰⁰. Duomenis skelbiančiame straipsnyje apie tai nekalbama, bet laikotarpio ir tendencijų atitikimas sufleruoja, kad ir čia problema greičiausiai buvo susijusi su perėjimu nuo "prirašinėjimo" prie "realaus skaitytojų skaičiaus". Apklausoje metu iš 489 respondentų 233, arba 47,6 proc. tvirtino skaitant bibliotekoje⁶⁰¹. Kadangi buvo nurodyta, kad šiame mikrorajone gyvena apie 10 tūkst. gyventojų, išeitų, kad bibliotekoje turėjo būti užsiregistravę kiek mažiau nei 5 tūkst. skaitytojų. Tačiau kaip matėme, net 1984 m. nė pusės tiek jų nebuvo.

Skaitymo "socialinė aura". Tačiau tai nebūtinai reiškia, kad apklausa meluoja. Greičiau reikia nagrinėti respondentų motyvus pasirinkti vieną ar kitą atsakymą. Žinoma, šios paskutinės apklausoje atveju atsakantysis, pasirinkdamas atsakymą "skaitau bibliotekoje", galėjo turėti galvoje nebūtinai 7-ąjį filialą, o kurią nors kitą miesto biblioteką, pavyzdžiui, centrinę. Vis dėlto įdomu tai, kad ir Klaipėdos, ir Šiaulių apklausoje atveju susidaro tarpas tarp realaus bibliotekų lankymo ir teiginių, liudijančių apie didesnį skaitomumo lygį. Jau minėta, kad bibliotekų lankomumas neturėtų būti absoliutinamas, tokie veiksniai, kaip dalinimasis knygomis su draugais, yra neatskiriama skaitymo kultūros praktika, bet vargu, ar tarp tikrai skaitančių asmenų "ignoruoju biblioteką" sudarytų tokią reikšmingą dalį, kad iš esmės reiktų keisti "realaus skaitomumo lygį", kuris, kaip paaiškėjo, sukasi apie trečdalį nuo visų gyventojų. Pavyzdžiui, Klaipėdos apklausoje 52,3 proc. apklaustųjų nebuvo užsiregistravę ir visai neskaitė bibliotekose, o savo anketose dažniausiai tikino, kad "bibliotekose neskaitė todėl, kad neturi polinkio skaityti"⁶⁰².

Šiauliuose atliktoje apklausoje ir kita tendencija sutvirtina argumentą, kad paaiškinimų prasiveriančiai spragai tarp "bibliotekų lankymo" ("realaus skaitomumo") ir teiginių apie didesnį skaitomumą reikia ieškoti respondentų motyvuose "pagražinti" savo atsakymus. Šiaulių darbininkų atsakymus

⁶⁰⁰ Venckaitienė V., *Klaipėdos miesto gyventojų nuomonė...*, p. 123.

⁶⁰¹ *Ibid.*, p. 123-124.

⁶⁰² *Ibid.*, p. 127.

kontroliavo klausimai, prašantys nurodyti paskutinės perskaitytos knygos autorių ir/ar pavadinimą ir kada ji perskaityta. Paaiškėjo, kad tarp tų, kurie negalėjo prisiminti perskaitytos knygos autoriaus ir/ar pavadinimo, 25 proc. tvirtino ją skaitę ne seniau, kaip prieš savaitę. Taip pat darbininkai, paskutinįsk skaitę techninės tematikos knygą, dažniausiai neatsiminė arba nepanoro užrašyti, ką būtent skaitė (tokių buvo 65 proc.), "nors iš jų 13 proc. paskutinę knygą skaitė vos prieš kelias dienas". Ši tendencija kartojosi respondentus narstant skirtingais pjūviais: jaunieji darbininkai, kurių amžiaus vidurkis - 30 m., o apie pusę jų nėra baigę vidurinio mokslo, daugiau domėjosi nuotykiiais ir mokslinė fantastika, tačiau net 66 proc. jų nesugebėjo nurodyti nei knygos autoriaus, nei pavadinimo; apskritai 83,6 proc. visų apklaustųjų teigė, kad paskutinė jų skaityta knyga buvo grožinė, bet ir vėl - 28 proc. jų tikino neprisimeną knygos pavadinimo ar autoriaus⁶⁰³. Nors straipsnio autorė svarstė, kad tokie rezultatai gali atspindėti "natūralų žmogaus užuomaršumą" arba skaitymo ar anketų pildymo "paviršutiniškumą", reikia manyti, kad jie, be kita ko, atspindi ir skaitymo socialinį prestižą, t.y. bent dalis darbininkų buvo linkę tvirtinti užsiimantys šia veikla tik todėl, kad ji aukštai vertinama visuomenėje.

S.Rapoportas ir V.Gaidys, aptardami skirtumą tarp 75 proc. teigiamų atsakymų, esą mėgsta skaityti, ir 34 proc. bibliotekos lankytojų, mano, kad viršutinė riba iš tiesų rodo "prestižines orientacijos į kultūringumo etaloną", ir prieina prie išvados, kad "nemaža dalis apklaustųjų suvokia skaitymą kaip visuomenės skatinamą vertybę, jie gali "pagražinti" savąsias skaitymo nuostatas, kad kompensuotų "kultūrinio neadekvatumo" pojūtį". Jie teigia, kad tai gali sudaryti 47-75 proc. visų pasirinkimų⁶⁰⁴. Taigi skaitymas sovietmečio visuomenėje turėjo socialinio prestižo statusą, jį supo "socialinė aura", kuri tuo pačiu apgaubė ir knygas. Bet kadangi pats skaitymas realiai nebuvo tiek mėgstamas, kiek socialiai vertinamas, šios "socialinės auros" įsigijimas, t.y. socialinio prestižo pasiekimas, galėjo vykti ir kitu keliu - per knygos įsigijimą

⁶⁰³ Keldušienė I., *Darbininkas ir knyga*. In: "Bibliotekų darbas", 1979, No. 8, p. 3.

⁶⁰⁴ Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 01, No. 31 (2118), p. 5.

ir turėjimą, jos eksponavimą kitiems, o ne skaitymą. Taip vyko "socialinės auros" poslinkis nuo skaitymo prie knygų.

Knyga laisvalaikiu ir paslapties kultūroje. Knyga nekaraliavo tarp gyventojų laisvo nuo darbo laiku. Viena to priežasčių grupė glūdi sovietinio žmogaus laisvalaikio struktūroje, kurioje maždaug N.Chruščiovo valdymo metais prasidėjo stiprūs pokyčiai, susiję su pagerėjusia ekonomine situacija, didesniu dėmesiu plataus vartojimo prekėms, tam tikra vakarietišku madų ir masinės kultūros (televizijos, lengvojo kino žanrų) plėtra ir urbanizacija. Todėl vėlyvuosiu sovietmečiu knyga turėjo konkuruoti su vis daugiau laisvalaikio alternatyvų. Pavyzdžiui, palengva didėjančios galimybės įsigyti automobilių⁶⁰⁵ ir populiarėjančios išvykos, turizmas⁶⁰⁶ intensyvino gyventojų mobilumą (išvykimą iš namų), o populiarėjantys kolektyviniai sodai nemažai daliai gyventojų tiesiog atimdavo ištikus savaitgalius. Tačiau turbūt nė viena kita laisvalaikio veikla neturėjo tokios didelės įtakos skaitymui, kaip televizijos plėtra. Per dešimtmetį iki 1968 m. televizorius turinčių namų skaičius visoje Sovietų Sąjungoje išaugo dešimteriopai ir siekė 30 mln. vienetų. Vėliau jų skaičius augo su dar didesniu pagreičiu ir L.Brežnevo valdymo pabaigoje televizija tapo kone visuotinė⁶⁰⁷. Todėl sovietinį skaitytoją tyrinėjęs E.Dobrenko tvirtina, kad 7-ajame dešimtmetyje "masinis skaitytojas" iš esmės persikvalifikavo į "masinį žiūrovą"⁶⁰⁸. Tačiau panašu, kad šis teiginys perdeda tikrąją padėtį, nes susidomėjimas knygomis nenunyko iki blyškios laisvalaikio struktūros dalies. Tam įtakos turėjo bent du socialiniai procesai.

Pirma, kaip minėta, iš ankstesnių periodų paveldėtas skaitymo socialinis

⁶⁰⁵ Statistiniai duomenys rodo, kad Lietuvos SSR pagal automobilių skaičių užėmė antrą vietą visoje Sovietų Sąjungoje, atsilikdama tik nuo Estijos SSR. 1977 m. Lietuvos SSR 1000 gyventojų teko 50 automobilių (SSSR vidurkis - 26), o 1985 metais - 93 (SSSR vidurkis - 45). Žr. Siegelbaum L.H., *Cars, Cars, and More Cars: the Faustian Bargain of the Brezhnev Era*. In: Siegelbaum L.H. (ed.), *Borders of Socialism:...*, p. 90.

⁶⁰⁶ B.A.Grušino sociologinėje studijoje taip pat galime rasti 7-ajame dešimtmetyje atliktą apklausą, kuri orientavosi į atostogų metą ir aiškinosi piliečių požiūrį į laisvalaikį. Apklausos rezultatai rodo aiškų sovietinių piliečių skiriamą prioritetą mobiliam poilsiui. Žr. Грушин Б.А., *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 1-я)*. Москва: "Прогресс-Традиция", 2003, p. 154-155.

⁶⁰⁷ Stites R., *Russian popular culture: Entertainment and society since 1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, p. 168.

⁶⁰⁸ Dobrenko E., *The Making of the State Reader:...*, p. 171.

prestižas ne tik išpūtė besigiriančiųjų skaitymu skaičius, bet ir realiai skatino tam tikrą dalį žmonių skaityti, o populiarėjančios naujos masinės kultūros alternatyvos (televizijos žiūrėjimas, populiaraus kino lankymas ("Maskva netiki ašaromis" ar L.Gaidajaus komedijos)) neįgavo "aukštos kultūros" statuso, netgi priešingai - galima kalbėti apie tai, kad sutvirtino skaitymo socialinį prestižą naujų iššūkių akivaizdoje. Tam, žinoma, ypač pasitarnavo išskirtinę vaidmenį hierarchizuojant kultūrinio prestižo skalę turėjusi sovietinė inteligentija, pakankamai konservatyviai nuo "masinės kultūros" vertybių ginusi "aukštąją kultūrą". Nereikia pamiršti, kad tarp pačios inteligentijos rašytojai užėmė labai matomas ir girdimas pozicijas.

Antra, netgi drastiškų permainų paveiktas laisvalaikis teikė sovietiniam žmogui ribotą pasiūlą. Režimo įdiegta mobilumo kontrolė ir uždarumo nuo likusio pasaulio politika stipriai varžė gyventojų judėjimą ir iš esmės pavertė juos turistais tik "plačios tėvynės" ribose. Stipriai banguojanti ir į naujus stagnacijos ruožus pakliūvanti ekonomika nereikšė materialinio skurdo ir stokos išnykimo: žmonėms ne tik galėjo trūkti pinigų įvairesnėms laisvalaikio formoms, bet ir tų formų paieška galėjo virsti varginančiu darbu, pavyzdžiui, ilgu stovėjimu eilėje prie baro. Galiausiai už "gėrybių" dalybas atsakingi vietos profsajungų komitetai faktiškai vykdė dalinę darbuotojų laisvalaikio kontrolę. Centralizuotas gėrybių dalinimas, virtęs savotiškais privilegijų dovanojimais, siaurino prieinamumą prie įvairesnio laisvalaikio priklausomai nuo žmogaus "nuopelnų" ar ryšių, leidžiančių gauti vieną ar kitą privilegiją (paskyrą kelialapiui, automobiliui ar net televizoriui per darbovietę, per "pažįstamus" ar už didelę pinigų sumą).

Visos šios priežastys atsispindi S.Rapoporto ir V.Gaidžio atliktoje skaitytojų apklausoje. 35 proc. iš jų apklaustų panevėžiečių tvirtino, kad "labai pavargsta baigiantis darbui, o penktadalis žemos kvalifikacijos žmonių taip pavargsta, "jog tiesiog griūva, niekam kitam nelieka jėgų". Taigi "darbininkiškos" visuomenės gyvenime svarbų vaidmenį atliko retai įvertinamas nuovargio faktorius, kuris žmogų pavertė tik dirbančiu ir jėgas

reprodukuojančiu individu⁶⁰⁹. Likę du trečdaliai respondentų, nurodę turį laisvalaikio, daugiausia kartu minėjo televizoriaus žiūrėjimą - 73 proc. Sociologams įtarimų sukėlė tai, kad net 45 proc. apklaustųjų tvirtino įprastomis darbo dienomis einantis į kiną ar teatrą. Pasak jų, "tampa aiški tokio pobūdžio informacijos reikšmė - žmogus atsakinėja į anketą kaip į kryžiažodį, ir atsakymus būtent taip reikia vertinti"⁶¹⁰. Šia pastaba mokslininkai norėjo pažymėti, kad atsakantieji greičiau mąstė apie tai, kaip turėtų būti leidžiamas laisvalaikis, nei kaip jį iš tikrųjų leido. Tačiau aukštas televizoriaus žiūrėjimo procentas, o ir nurodytos kitos veiklos (67 proc. moterų teigė mezgančios ir siuvančios, 42 proc. dirba sode arba darže) leidžia nedaryti vienpusiškų išvadų - panašu, kad tikroji laisvalaikio veikla maišėsi su normatyvinėmis nuostatomis.

Priminsime, kad į klausimą "Jeigu laisvo laiko lieka, tai ką Jūs paprastai veikiate?", skaitymą pasirinko 38 proc. panevėžiečių, nors jo socialinis prestižas - žymiai aukštesnis. Todėl dominuojančias televizoriaus žiūrėjimo pozicijas galėtume laikyti atspindinčiomis tikruosius žmonių pasirinkimus. Pavyzdžiui, dar 1975 m. sausį, kai televizorių skvarba į namus artėjo prie visuotinumų, Vilniaus radijo komponentų gamykloje atlikta darbininkų apklausa parodė, kad po darbo ar savaitgaliais iš 404 apklaustųjų 67,3 proc. žiūri televizorių, 59,4 proc. skaito laikraščius ir žurnalus, 53,7 proc. eina į teatrą ar kiną, o 51,4 proc. skaito knygas⁶¹¹. Tad mažai abejonių, kad televizija nustelbė knygų skaitymą. Paskutiniaisiais sovietiniais metais televizijos dominavimą atskleidžia taip pat Panevėžio mieste ir rajone 1987 m. atliktos jaunimo (iki 28 metų) apklausos apie skaitomą grožinę literatūrą kai kurie rezultatai. Juos apibendrinusi V.Žilinskienė pastebi, kad jaunimo atsakymuose atsispindi televizijos ekranizacijų įtaka. Pavyzdžiui, jos manymu, rašytoja

⁶⁰⁹ B.A.Grušino pristatytoje apklausoje į klausimą "Ką pirmiausia turi duoti geras poilsis sveikam žmogui?", 37,2 proc. pasirinko atsakymą "atsikratyti nuovargio, suteikti jėgų tolimesniam darbui", o 31,1 proc. - "pagerinti sveikatą, sustiprėti fiziškai". Taigi du trečdaliai respondentų visų pirma akcentuoja su fizinės energijos atstatymu susijusius pasirinkimus. *Жр. Грушин Б.А., Четыре жизни России...*, p. 152.

⁶¹⁰ Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 01, No. 31 (2118), p. 5.

⁶¹¹ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 50, 1975 05 15. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 94, l. 167.

Šarlotė Brontė atsidūrė trečioje vietoje tarp skaitomiausių autorių, nes prieš tyrimą per televiziją transliavo serialą "Džeinė Eir". Priėti prie tokios išvados V.Žilinskiene paskatino tai, kad atsakymuose dažniau nurodyta ne autorės pavardė, o kūrinio pavadinimas. Be to, rašytojos pavardė dažnai iškraipyta (pvz., Šarlota Gronti), kai kurie atsakiusieji apskritai nenurodė jokio kito autoriaus, išskyrus Š.Brontė. Žinoma, tenka sutikti ir su kita autorės pastaba, kad prie šios rašytojos populiarumo prisidėjo ir tai, kad knyga neseniai buvo išleista pakartotinai⁶¹². Kita vertus, įdomus apklausoje ne tik "Š.Brontė sindromas". Atsakymuose apie mėgstamiausius personažus vėl išdygsta ekranizacijų ir apskritai televizijos įtakos daigai. Tarp mėgstamiausių lietuvių literatūros personažų minėti televiziniai herojai Tadas Blinda ir Žaldokas, o tarp Vakarų literatūros personažų ataidi "Š.Brontė sindromas" - daugiau nei penktadalis įvardijo Džeinę Eir⁶¹³.

Tai apklausos, parodančios, kaip naujos laisvalaikio formos stūmė knygų skaitymą į šoną. Tačiau S.Rapoporto ir V.Gaidžio apklausos rezultatai paremia ir aiškinimą, kodėl skaitymas išsaugojo tam tikras pozicijas. Paklause apie skaitymą ne šiokiadieniais, o savaitgaliais, jie siekė išsiaiškinti, kaip pasikeičia knygos vaidmuo, kai jai tenka konkuruoti su kur kas daugiau laisvo laiko alternatyvų, kurias atveria ilgesni laisvo laiko tarpai, didesnės galimybės suderinti laiką su kitais žmonėmis ir kt. Į klausimą "Koks Jūsų mėgstamiausias užsiėmimas per poilsio dienas?" daugiausia atsakymų surinko išvykos į gamtą, turizmas, sportas (25 proc.), po to ėjo mezgimas, darbas sode ir kiti naudingi užsiėmimai (23 proc.), o skaitymas užėmė trečią vietą (10 proc.)⁶¹⁴. Pastebėtina, kad tarp pirmųjų pasirinkimų neliko televizoriaus žiūrėjimo. Tai galima paaiškinti dviem priežastimis: (1) televizoriaus žiūrėjimas yra "nuovargio laisvalaikis", t.y. viena iš pasyviausių poilsio formų, todėl žmonės ją dažniau pasirenka darbo dienomis; (2) respondentus vėl veikia "atsakinėjimo

⁶¹² Žilinskiene V., *Kaip skaitoma grožinė literatūra*. In: Rimša V. (sud.), *Jaunimo skaitymo psichologiniai ypatumai: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1992, p. 128.

⁶¹³ *Ibid.*, p. 129, 131.

⁶¹⁴ Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 01, No. 31 (2118), p. 5.

į kryžiažodį sindromas", juk viešai ypač propaguotas "aktyvus poilsis", todėl greičiausiai į jį žmonės orientuojasi, ieškodami savaitgalio poilsio socialinio "etalono". Šiaip ar taip klausta apie "mėgstamiausius", o ne dažniausiai pasirenkamus užsiėmimus. Bet ir šie rezultatai parodė, kad skaitymą kaip mėgstamiausią išskiria vos dešimtadalis. Kai klausimas sukonkretinamas ir siūloma iš šešių variantų pasirinkti vieną alternatyvą, atsakymą "Poilsio dienas praleidžiu su knyga" tepasirinko 6 proc. panevėžiečių. Tad atsargiai galėtume vertinti, kad jei "realiai skaitančių" būta apie trečdalis visų gyventojų, tikrą malonumą skaitymas teikė penkis kartus mažesniai kiekiui žmonių. O sociologams uždavus atvirą, pasirinkimų laisvę neribojantį klausimą "Jūs turite laisvo laiko ir galite pasirinkti bet kurias pramogas: ką gį pirmiausia pasirinktumėte?", skaitymą rinkosi vos 1,8 proc. apklaustųjų⁶¹⁵. Taigi tarp 75 proc. respondentų tvirtinimo, kad laisvu laiku po darbo mėgsta skaityti, ir šio savaitgalio pasirinkimo, nesant jokiems apribojimams, žioji tikra praraja. Tenka sutikti su sociologų išvada, kad skaitymas čia atsiveria kaip "priverstinė laisvalaikio forma", nes "tiesiog nėra ką daugiau veikti"⁶¹⁶, ir kai tik klausimai pakrypsta nuo tikrovės prie neribojamų alternatyvų, skaitymo reikšmė ima menkti, kitaip tariant, atsiradus galimybės, žmonės knygas iškeistų į kitą veiklą. Tik po šiuo "tiesiog nėra ką daugiau veikti" slepiasi ne žmogaus vaizduotės skurdas, bet ištisi socialiniai ir kultūriniai procesai, kuriuos įvardijome anksčiau.

Tačiau tokiose apklausose neatsispindėjo ir turbūt negalėjo atsispindėti knygai priskirta reikšmė, kuri kilo iš režimo sukurtos priėjimo prie informacijos hierarchijos⁶¹⁷. *Paslapties kultūra* metė šešėlį kiekvienoje socialinio gyvenimo sferoje, bet ypač stipriai sąlygojo viešosios informacijos vartojimą. Kaip pastaroji lėmė skaitytojų interesus ir jų skaitymo praktikas, plačiau parodysime vėliau, o kol kas išskirsime du bendriausius šios kultūros suformuotus *atliekančiųjų* skaitymo praktikų šaltinius: (1) tikros, neklastojamos, necenzūruojamos ir patikimos bet kokios rūšies informacijos

⁶¹⁵ *Ibid.*, p. 5.

⁶¹⁶ *Ibid.*, p. 5.

⁶¹⁷ Žr. 2.4. Informacijos hierarchija: bibliotekų atvejais.

(nuo statistikos duomenų iki laikraščių) bado akivaizdoje knyga, ypač grožinė literatūra, ne vienam skaitytojui atrodė "gaivesnis" šaltinis - ji teikė ir vaizduotės pabėgimo į "kitokią tikrovę" perspektyvą, ir platesnės interpretacijos erdvę. Pastaroji savybė, būdinga faktiškai bet kuriam meniniui kūriniiui (daugiasluoksniškumas, prigimtinė žaismė, prasmių dinamika), leido grožinėje literatūroje ieškoti rašytojo "ezopine kalba" ir kitomis literatūrinėmis priemonėmis (pavyzdžiui, "neigiamo personažo" lūpomis išsakyti draudžiamus dalykus ar tam tikrą kritiką) paliktų užuominų arba kurti savas interpretacijas⁶¹⁸. Kokios tos interpretacijos, kokios sampratos ir vaizdiniai formavosi skaitytojų galvose per šias "kodų" medžiokles, atskiras klausimas, tačiau tai nepaneigia fakto, kad tik *samizdate* ir grožinės literatūros kūrinuose skaitytojas galėjo rasti kai kurias labiausiai rūpimas ir tuo pačiu ideologijos labiausiai iškraipomas arba draudžiamas temas. (2) Knygų poreikį veikė bendražmogiškas "uždrausto vaisiaus" fenomenas (traukia tai, kas draudžiama), kuris *paslapties kultūros* sąlygomis įgudavo hipertrofuotas formas. Proga prisiliesti prie *paslapties* masino nepriklausomai nuo kasdienių žmogaus interesų: įsijungia ir noras bent slapta ir labai kukliai įveikti varžančius ribojimus ("pamaištauti"), ir socialinio prestižo faktoriai, ir gauti informacijos apie tai, apie ką jokiais kitais būdais nesužinoti. Apskritai nereikėtų nuvertinti žmogaus poreikio žinoti, kurį sovietmečiu iš esmės tenkino atsitiktinumai (ką ir kada gali pasitaikyti proga paskaityti). Valgyklos vedėja dirbusi A.G. prisimena: "<...> man viena bendradarbė, <...> sako, žinai ką, aš turiu "Lietuvos istoriją", tą tikrąją "Lietuvos istoriją", sako, tu nori? Sakau: aišku, noriu. Ir ji man tą atšvietė visą. Turiu ir dabar tokią, ten po lapą. Ir aš parnešiau ir paslėpiau tą istoriją, nes galvoju, parodysiu vaikui, tai tas nuėjęs į mokyklą papasakos, ten, žinai, kai vaikai, paskui iki mokytojos... ir jau paskui manęs neišleis iš tos mokyklos, kvies ir kvies"⁶¹⁹. Kitaip tariant, jeigu žmogus nebuvo pagrindininkas, nebuvo išitraukęs į tam tikrus "pasitikėjimo

⁶¹⁸ Plg. "Žmogus buvo įvartytas į vidų, ne vienas gyveno lyg būtų jame uždarytas, ne vienam kėlė rūpestį, kaip ten, bent viduje, išlikti savimi, nors šiek tiek būti nepriklausomam nuo sistemos, laukti ir sulaukti geresnių laikų. Gal dėl to literatūra buvo skaitoma ne kaip literatūra, o kaip tam tikra galimybė, vidinė kalba, kalba su savimi." Žr. Martinaitis M., *Lietuviškos utopijos...*, p. 11.

⁶¹⁹ Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

būrelius" (dažniausiai inteligentų) arba tam tikros srities specialistas, turintis daugiau galimybių prieiti prie informacijos apie knygas ir prie pačių riboto naudojimo knygų, jo santykis su tokiomis knygomis nulėmė atsitiktiniai ryšiai ir progos, kai skaitoma tai, kas pasiūloma, o ne tai, kas labiausiai domina. Arba - domino viskas, kas draudžiama. Nenuostabu, kad "uždraustas vaisius" gausino knygų kolekcininkų gretas, juk be bibliofiliškos meilės veikė stiprus azartas gauti retenybę arba uždraustą knygą. Kaip pastebi bibliofilas Vidmantas Staniulis, "<...> bibliofilija, sakyčiau, klestėjo. Rimtų knygos mėgėjų buvo kelis kartus daugiau negu dabar"⁶²⁰. Valdžiai ir teisėtvarkos organams tikrasis knygų kolekcionavimas (vadinasi, retų ir išskirtinių knygų paieška) kėlė rimtus įtarimus ir nepasitenkinimą, nes tokia veikla ir profesionalus domėjimasis knygomis iš principo kirtosi su režimo nuostatomis nustatyti ir griežtai kontroliuoti, kas, kaip ir kokiomis sąlygomis gali prieiti prie informacijos ir ja naudotis. Todėl požiūris į bibliofiliją - tikrą ir tariamą - vienodai formuotas kaip į spekuliaciją⁶²¹.

Skaitytojų interesai: snobizmo paklaida. "Vieną ūksmėtą pavakarę (1990 metais) su profesorium V.K. užklydom į Kopenhagos senamiestyje esančią, labai jaukią ir atvirą Karališkąją biblioteką. Čia galima vaikščioti ir net liesti rankomis, vartyti lentynose išdėliotas senas knygas. Visai svetimam žmogui! Tas mane pritrenkė!"⁶²². Ši poeto S.Gedos nuostaba, susidūrus su atviru priėjimu prie pačių vertingiausių knygų, gerai atskleidžia susiformavusį sovietinio skaitytojo santykį su knyga. Lietuvos SSR taip pat dirbo bibliotekos su panašiais atvirais fondais, tačiau net vaikščiodamas tarp jų skaitytojas

⁶²⁰ Staniulis V., *Beveik sudegę knygų meilės ugnyje...*, p. 48.

⁶²¹ Bibliofilas ir knygų istorikas D.Kaunas taip apibūdina iš sovietmečio paveldėtą požiūrį į bibliofilus: "'Visi bibliofilai yra knygdurniai", - visiškai neseniai šių eilučių autoriui išdėstė savo požiūrį vienos gana reikšmingos knyginės įstaigos vadovas. Tokia negatyvi, o dar visai neseniai sąmoningai viešpataujančių ideologų pakurstoma nepakantumo atmosfera privedė prie bibliofilijos saviizoliacijos. Senujų, labiausiai ikitarybinių laikų ir išėivių knygų žinovai ir gerbėjai savaizoliacijos sumetimais užsisklendė, ėmėsi konspiracijos, atsiribojo nuo visuomenės, tuo norom ar nenorom patys sukeldami įtarinėjimus ir nebūtų dalykų mistifikavimus. Deformuotą požiūrį į bibliofiliją dar visai neseniai skleidė net mokslo literatūra." Žr. Kaunas D., *Asmeninės bibliotekos ir jų tyrimo problemos*. In: Sinkevičius K. (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1994, p. 21.

⁶²² Geda S., *Knygos, kurios veda ir užburia...*, p. 6.

žinojo, kad pasiūla jam kruopščiai išrankiota, ir tik apgraibomis įsivaizdavo, kokio pobūdžio literatūra nuo jo nuslėpta.

Šiame skyriuje jau nagrinėjome, kiek iš tikrųjų galėjo skaityti sovietinės Lietuvos visuomenė ir kaip tai susišaukia su skaitymo ir knygos socialiniu prestižu, o ankstesniame skyriuje aptarėme informacijos hierarchinį organizavimo būdą, skaitymą pavertusį ideologinėmis situacijomis: aiškūs "tinkamos" literatūros atrankos kriterijai pradedami diegti dar mokykloje, didžioji dalis skaitytojų buvo izoliuoti nuo tarpukario, išėivijos ir "įtartinos" Vakarų literatūros, slaptumo ir nepasitikėjimo faktoriai veikė visuose lygmenyse, augant knygų deficitui kokybiškos literatūros pasiekimą vis labiau lėmė socialiniai ryšiai ir statusas, o skaitytojų poreikių tenkinimas buvo kontroliuojamas per centralizuotas leidybos ir bibliotekų sistemas - nepaisant popieriaus trūkumo ir realios paklausos reikėjo leisti tvirtas pozicijas išlaikiusią ideologinę literatūrą, o bibliotekininkams patikėtas skaitytojų poreikių kreipimo ir formavimo funkcijos. Ką patekęs į tokį tinklą skaitytojas iš tikrųjų skaitydavo ir kaip visa tai paveikė jo skaitymo interesus?

Pradėti atsakyti į šį klausimą geriausia nuo vienos iš jo konkretizacijos: ar žmonės skaitė ideologinę lektūrą? Knygynų ir bibliotekų archyvų duomenys mums pateikia skirtingus atsakymus ir tai priklauso nuo skirtingo skaitytojo santykio su šiomis institucijomis. Knygyne žmogus knygą perka, vadinasi, noru ją turėti savo privačioje bibliotekoje jis išreiškia didesnę knygos vertę. Tiesa, ši vertė nebūtinai yra meninė ("dvasinė"), bet gali būti ir socialinė ("pasipuikavimas" prieš kitus). Bibliotekoje knygų ieško žmogus, kurio materialinė ar socialinė padėtis neleidžia jam įsigyti geidžiamos knygos arba jų reikia laikinai ir itin tikslingai (mokslo ar tarnybos tikslais). Būtent pastaroji aplinkybė stipriai pakeičia bibliotekų duomenis (tai aptarsime vėliau, kalbėdami apie "skolininkus ir plėšytojus").

Pradėkime nuo knygynų. Oficialiai jie taip pat buvo vadinami "ideologinio baro" dalyviais, t.y. turėjo prisidėti prie ideologinės kultūros sklaidos ir sovietinio žmogaus formavimo. Bet knygai tapus tokia pat deficitine preke, kaip žalieji žirneliai ar apelsinai, jie įsijungė į aršios konkurencijos

neformalią prekybą, o ideologinės funkcijos liko tokios pat fasadinės, kaip ir jų fasadinis vaizdas skaitytojams: užėjęs į knygyną skaitytojas galėjo rasti krūvą ideologinės, bet niekam neįdomios literatūros. Vilniaus miesto Centrinio knygyno pirminės partinės organizacijos susirinkime partijos sekretorė pastebėjo, kad "dažnas pirkėjas, apžvelgęs knygyno lentynas, pasako - nieko gero neturite"⁶²³. Ji bara pardavėjas, kad į tokias pirkėjų pastabas jos reaguoja abejingai tarstelėdamos "ne", o juk "mes gi ne tik prekybininkai, bet ir idėjinio fronto darbuotojai. Knyga tik per mūsų rankas patenka pirkėjui. Ir visai ne vis tiek, ką iš mūsų rankų jie gauna". Vis dėlto šiame pamokslavime apie tariamai tikruosius (ideologinius) knygyno tikslus praspūsta akivaizdus *mintinio nuobodulio* konstatavimas - ideologinė lektūra perkama vangiai: "Nepakankamai gerai organizuotas paklausos tyrimas, nepakankamai dedame pastangų nukreipti pirkėjų į mažesnę paklausą turinčias knygas, kitaip tariant dar nesugebame nukreipti jų reikmių literatūrai, kuri atitinka soc. visuomenės idealus. Aišku, be jokių pastengų vyksta parduoti didelį tiražai (*sic*) rašytojo Baltušio knygų, o atsakingų partinių darbuotojų, gerai ir išsamiai paruošti veikalai, neparodžius prekystalio darbuotojams sugebėjimo prekiauti užsiguli"⁶²⁴. Tad ideologinė literatūra "užsiguli", susidomėjimo ja iš tiesų nebūta. O štai paklausi, kokybiška ir dėl įvairių priežasčių vertinama literatūra iš knygynų lentynų nuo 8-ojo dešimtmečio dingdavo per keliolika ar keliasdešimt minučių. Niekam nebuvo paslaptis, kad net lentynas pasiekdavo tik dalis į knygyną atkeliavusių egzempliorių - kita dalis išgaruodavo pro užpakalines duris arba pasiekdavo skaitytoją neformaliais keliais už "geresnę kainą".

Mintinį nuobodulį, t.y. abejingumą, o iš tikro tam tikros rūšies ideologinės literatūros atstūmimą atspindi ir apklausos. Panevėžio mieste ir rajone 1987 m. kovo-balandžio mėnesiais atlikta jaunimo apklausa įdomi tuo, kad respondentų klausė apie jiems nepatinkančius autorius ir knygas. Verta pastebėti, kad iš visos apklausos matyti, kad jaunimo literatūrinį skonį ir žinias

⁶²³ Vilniaus miesto Centrinio knygyno pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, protokolai nr. 12, 1976 10 22. LYA, f. 17307, ap. 1, b. 6, l. 58.

⁶²⁴ *Ibid.*, l. 58.

formuoja vien mokyklinę programą, tačiau tai nereiškia, kad jų išskirti prioritetai atitinka mokyklinės programos formaliai diegiamus prioritetus: kitaip tariant, mokyklinę programą iš principo apibrėžė moksleivių žinojimo ribas, bet turėjo kur kas mažesnę įtaką prioretizacijai šių rėmų viduje. Pavyzdžiui, nepaisant mokyklų programose skiriamos nemažo dėmesio rusų ir kitų SSRS tautų autoriams, daug moksleivių į klausimus apie juos tiesiog negalėjo atsakyti. Ir nors programiniai autoriai šiame sąrašė sudarė absoliučią daugumą, bet pirmas dvi vietas užėmė rusų klasikai, o ne sovietinės ideologijos propaguotojai - Levas Tolstojus ir Aleksandras Puškinas. Tyrėjams beliko daryti išvadą, kad "daugiau negu pusė dirbančiųjų ir profesinių technikos mokyklos moksleivių visai nesusipažinę su rusų ir kitų tautų literatūra"⁶²⁵. Klausimas, "kurių autorių labiausiai nemėgsta skaityti?", taip pat parodo, kaip žinojimo ribose moksleiviai apverčia jiems brukamą vertinimo skalę. Tiesa, čia atkreiptinas dėmesys, kad į šį klausimą apskritai atsakė labai maža dalis respondentų (13,93 proc. dirbančiųjų, 21,50 proc. technikumų moksleivių, 22,09 proc. profesinių technikos mokyklų moksleivių ir 31,86 proc. vidurinių mokyklų moksleivių) ir to priežastys gali būti ir išlikusi baimė išsakyti savo kritiką, ir natūrali žinių stoka. Pirmoji aplinkybė galėjo prislopinti atsakiusiųjų atvirumą, antroji - lemti tai, kad respondantai pasirinko įrašyti bet kokį jam žinomą autorių. Galiausiai jaunimo apklausoje reikia atsižvelgti į atsakinėjančiųjų amžių - privalomi mokyklinės programos autoriai visais laikais retai tampa susižavėjimo objektu ir, kaip pastebi V.Žilinskienė, kai kurių autorių priskyrimą prie nemėgstamų galėjo lemti tai, kad jiems į kūrinis teko gilintis pernelyg ankstyvame amžiuje (pvz., K.Donelaičio "Metus" skaitė trylikamečiai). Šiaip ar taip į nemėgstamiausių lietuvių autorių trejetuką pateko du aiškiai ideologiškai angažuoti autoriai: poetai Eduardas Mieželaitis (11,64 proc.) ir Julius Janonis (6,47 proc.) (tarp jų įsiterpia Kristijonas Donelaitis (7,76 proc.)). Po jų išsirikiavo Petras Cvirka, Salomėja Nėris ir Ieva Simonaitytė (visi - po 4,47 proc.)⁶²⁶. Tarp nemėgstamų rusų autorių neaiškumą

⁶²⁵ Žilinskienė V., *Kaip skaitoma grožinė literatūra...*, p. 127.

⁶²⁶ *Ibid.*, p. 139.

dar mažiau - čia dominuoja poetas Vladimiras Majakovskis (38,97 proc.), antroje vietoje likęs A.Puškinas surinko 13,62 proc. antipatijų. O štai Vakarų autorių pasirinkimą lėmė kiti faktoriai: Servantesas (8,64 proc.), E.Hemingvėjus (7,41 proc.), F.Kuperis, V.Šekspyras (6,17 proc.)⁶²⁷.

Kokiais skaitytojais, išėję tokią literatūros mokyklą, tapdavo suaugusieji? Sovietinė leidyba įvairove neblizgėjo, o ideologinė jos lektūros pusė skaitytojams kėlė nuobodulį, todėl likusiai literatūros daliai teko didelis skaitytojų koncentratas - skaitytojai nesiskirstė tolygiai tarp "didelių tiražų", o spietėsi į vieną jos pusę. Antra, kaip pastebėjo R.Ozolas, knygų pirkėjai, ypač jaunoji karta "auga ant einamojo meto knygų produkcijos"⁶²⁸. Rinktis knygas iš tradicijos perspektyvos nebuvo įmanoma todėl, kad pati tradicija paversta neprieinama - palaiptai leidžiama ideologiškai aprobuota lietuviškojo paveldo dalis negalėjo atsverti milžiniško praradimo (ikikarinės ir išėivijos literatūros). Be to, jau sovietmečiu leistų vertinamų (ir vertingų) knygų knygynuose tuoj pat nelikdavo. Pirkėjas negalėjo pasirinkti iš to, kas išleista per pastaruosius metus ar kelerius metus, ką jau kalbėti apie prieš dešimtmetį išėjusius leidinius (išskyrus antikvariatų) - jie neretai tapdavo bibliografinė retenybe. Pirkėjai turėjo griežti tai, ką pavyksta rasti čia ir dabar. Dideliam išrankumui vietos nebelikdavo. Tam tikros kompensacijos galimybė teikė bibliotekos, bet ir jose dažnai tekdavo arba stoti į eilę, arba sulaukti neigiamo atsakymo. Todėl iš tikrųjų tokia padėtis galėjo įpratinti skaitytoją skaitytoją tik tai, kas leidžiama čia ir dabar⁶²⁹. Pavyzdžiui, į Kauno viešosios bibliotekos direktoriaus užklausą, kodėl kai kurios "prieš 10-20 metų išleistos puikios knygos lietuvių kalba šiandien beveik neskaitomos", Ukmergės rajoninės bibliotekos vedėja M.Rokienė atsakė: "Didelė dalis knygų mėgėjų skaito tik naujausią literatūrą. Būna taip, kad senai išleista gera knyga guli nejudinama, o

⁶²⁷ *Ibid.*, p. 140. Čia reikia sutikti su V.Žilinskiene, kad Vakarų autoriai jaunimo greičiausiai buvo nesuprasti: "Šiaip ar taip žiūrint, tai filosofinio mąstymo literatūros kūrėjai, sprendžiantys sudėtingas problemas, sunkiai suprantamas ar nelabai aktualias jauniems žmonėms (o juk tokie ir buvo tiriamieji), bent jie dažnai taip mano". Apskritai nemėgstamus Vakarų autorius sugebėjo nurodyti tik apie 5 proc. respondentų, vos tarp moksleivių ši dalis didesnė - 15,04 proc. Vadinasi, apie tikruosius jaunimo vertinimus čia faktiškai negalima kalbėti. Žr. *Ibid.*, p. 133.

⁶²⁹ Ozolas R., *Atgimimo ištakose:...*, p. 183.

pasirodžius tos knygos naujam leidimui, knyga eina iš rankų į rankas. Taip buvo su Aderseno-Neksès "Ditė-žmogaus kūdikis", tai šiuo metu yra su nauju V.Hugo "Vargdienių" leidimu. Naujai išleista ir gražiai apipavidalinta knyga atgimsta iš naujo"⁶³⁰.

Trečia, nepaisant fakto, kad į deficitinės literatūros sąrašus akimirksniu patekdavo vadinamosios "aukštosios literatūros kūriniai" (tekstai, kuriems suprasti reikia tam tikro išsilavinimo ir intelektualinio pajėgumo), tai nėra tikrasis rodiklis, parodantis, ką žmonės iš tiesų mėgo skaityti. Panevėžio jaunimo skaitymą tyrinėjusi V.Žilinskienė viename iš savo straipsnių prieina prie išvados, kad realią situaciją, ką iš tikrųjų mėgstą skaityti jauni žmonės, geriausiai atspindi atsakymai apie mėgstamus Vakarų autorių⁶³¹. Šis sąrašas atrodė taip: Ž.Vernas (12,77 proc.), A.Diuma (10,60 proc.), Š.Brontė (9,71 proc.), T.Dreizeris (6,00 proc.), F.Kuperis (4,85 proc.), Dž.Londonas (4,60 proc.), A.Kristi, E.Hemingvėjus (abu po 4,47 proc.), Main Ridas (3,96 proc.), G.Mopasanas (3,83 proc.), Dž.Selindžeris (2,81 proc.)⁶³². Bet iš tikrųjų - tai ne tik jaunojo skaitytojo pomėgių veidrodis, bet visos skaitančiosios visuomenės: daugiausia dėmesio sulaukia nuotykių romanai, detektyvai ir meilės istorijos⁶³³. Taigi mokykloje susiformavę interesai mažai kisdavo. Prie šio sąrašo tereiktų pridėti kelis mėgstamiausius lietuvių autorius (J.Baltušį, J.Avyžių, A.Bieliauską, Just.Marcinkevičių, V.Mykolaitį-Putiną, V.Petkevičių), kurie, beje, taip pat minimi jau moksleivių sąrašuose. Pavyzdžiui, 1977 m. Šiauliuose tarp darbininkų, sugebėjusių apklausos rengėjams nurodyti konkretų autorių ar knygos pavadinimą, 62,9 proc. skaitė "užsienio autorius" (taigi iš Vakarų). Jie dažniausiai minėjo: T.Dreizerio "Amerikoniškoji tragedija", A.Diuma "Trys muškietininkai", "Grafas

⁶³⁰ Kauno Viešosios bibliotekos direktoriui, 1972 11 06. VAA, f. 95, ap. 1, b. 209, l. 9-10. Žinoma, nereikia pamiršti, kad leidyba visada aktualizuoja kūrinius, todėl iš naujo išleistas kūrinys, pritaikytas tos dienos skaitymo poreikiams, visada atranda skaitytoją "iš naujo".

⁶³¹ Žilinskienė V., *Ką skaito Panevėžio jaunimas*. In: Kancleris A. (sud.), *II respublikinė mokslinė skaitymo kultūros konferencija: pranešimų tezės. Vilnius, 1987 m. gruod. 9-10*. Vilnius: LTSR valstybinė respublikinė biblioteka, 1987, p. 34.

⁶³² Žilinskienė V., *Kaip skaitoma grožinė literatūra...*, p. 137.

⁶³³ Gi de Mopasano negalima laikyti grynuoju "meilės romanų" rašytoju, jis kūrinuose gilindavosi į įvairią XIX a. Prancūzijos visuomenės gyvenimo tematiką, tačiau stipriai "deseksualizuotoje" sovietinėje visuomenėje jis populiarumo pirmiausia sulaukė dėl kiek atviresnių erotinių scenų.

Montekristas", O.Balzako "Kurtizanių spindesys ir skurdas", Main Rido "Baltoji pirštinė", "Raitelis be galvos", V.Hugo "Vargdieniai". 23,1 proc. darbininkų paminėjo lietuvių rašytojų kūrinis: J.Baltušio "Su kuo valgyta druska", "Parduotos vasaros", J.Avyžiaus "Sodybų tuštėjimo metas", Mykolaičio-Putino "Altorių šešėlyje", A.Bieliausko "Rožės žydi raudonai". Tai, kad tik 11,9 proc. darbininkų paminėjo sovietinius ir ikisovietinius rusų rašytojus, atkartoja mokyklų apklausose matytus rezultatus ir kalba apie prioretizaciją apibrėžtų pasirinkimų rėmuose⁶³⁴. Šiauliuose atliktą darbininkų apklausą ir Panevėžyje parengtą jaunimo tyrimą skiria dešimt metų, tačiau ne tik nepasikeitė žanrinės tendencijos (į nuotykius, detektyvus, meilės romanus), bet ir minimus autorius vos pastumdė laikotarpio naujienos (Š.Brontė, Dž.Selindžeris). Tik 1988 m. ar 1989 m., kai imta leisti iš tiesų kokybiškai kitokią literatūrą, šis "mėgstamųjų sąrašas" ėmė stipriau keistis. Tai taip pat iškalbingai liudija apie tuometės leidybinės situacijos skurdą ir kryptingai apibrėžiamų autorių rato įtaką skaitantiesiems. Ir ne tik.

Šis žanrų ir autorių pastovumas - beveik stulbinantis: ar peržiūrėsime vienos nedidelės miesto bibliotekos ar ištiso kito miesto apklausą⁶³⁵, ar nagrinėsime daugiausia užklausų ir neigiamų atsakymų bibliotekose sulaukusių kūrinių tyrimą (pvz., pagal išleidimo metus)⁶³⁶, rasime labai panašius autorių sąrašus, kuriuos koreguoja vos viena kita atitinkamo laikotarpio naujiena. Minėti V.Gaidys ir S.Rapoportas savo tyrimo antroje dalyje taip pat bandė išsiaiškinti skaitytojų pomėgius. 1985 m. gegužės-rugpjūčio mėnesiais jie apklausė bibliotekose apsilankiusius Panevėžio ir Vilniaus 558 skaitytojus. Tiesa, užuot klausę "ką skaitote", jie pasirinko kitokią formą - pasiūlė respondentams aptarti artimiausius respublikos leidyklų planus ir ką tik pasirodžiusias knygas⁶³⁷. Akivaizdu, kad tokios apklausos autoriai ir kūriniai skirsis nuo kitų "mėgstamųjų sąrašų", nes buvo klausama tik apie naujienas.

⁶³⁴ Keldušienė I., *Darbininkas ir knyga...*, p. 3.

⁶³⁵ Paškauskienė V., *Ką mąstome, ką siūlome...*, p. 6-7 ; Stasaitytė V., *Ką parodė bandomasis tyrimas*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 1, p. 11-12.

⁶³⁶ Černiauskaitė V., Stasaitytė V., *Ko negauna skaitytojai*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 4, p. 6.

⁶³⁷ Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 08, No. 32 (2119), p. 4.

Bet ir ši apklausa neatskleidė nieko naujo apie žanrines tendencijas: iš pasiūlytų 13 žanrų pirmoji vieta atiteko detektyvams ir nuotykiams - (57 proc.), antroje liko humoras (35 proc.), o trečią-septintą vietas pasidalino žinomų rašytojų romanai, knygos apie tikrąjį, nepagražintą gyvenimą, istoriniai romanai, knygos apie meilę ir šeimą. Tad sociologams beliko prieiti prie išvados, kad "procedūrose aiškiai išryškėjo žymus mūsų skaitytojų polinkis į detektyvą ir nuotykius"⁶³⁸. Jie tokius polinkius vadina "detektyvine pasaulėjauta" ir sieja ją su "iliuzorinės įtampos ir saugios rizikos pomėgiu - kaip gyvenimo pilkumo kontrastu", esą žmonės nori išgyventi supaprastintą problemų sprendimą, atsipalaidavus, be didesnių pastangų tapatintis su herojais-nugalėtojais⁶³⁹.

Kaip matėme, pomėgis nuotykiams ir detektyvams išlieka nuo mokyklos laikų, kai "programos" rėmuose diegiamas literatūrinis skonis ieško pasipriešinimo nemėgstamiems majakovskiams ir mieželaičiams ir randa jį "Vakaruose", o leidybiniu požiūriu patys nepavojingiausi "Vakarai" - tai detektyvai ir nuotyčiai. Atrodo, kad tuomet išsiugdyta praktika ieškoti "įdomesnio" turinio nuotykių ir detektyvų romanuose (būdinga viso pasaulio vaikams ir paaugliams) išliko natūrali ir brandos metais. Aišku, reiktų pabrėžti, kad kalbama apie tam tikras tendencijas, o ne "visus skaitytojus". Vis dėlto prie to galėjo prisidėti ir tai, kad pati įvairovė, suaugusiųjų pasirinkimų alternatyvos nedaug teišsiplečia. Taip pat reikia prisiminti, kad "mėgstamiausių" pasirinkimas daugiau ar mažiau atitinka tikruosius skaitymo orientyrus, o šio skyriaus pradžioje parodėme, kokią vietą žmogaus kasdienėje veikloje skaitymas iš tiesų užima. Tai daugiau poilsio po darbo užsiėmimas arba savaitgalio priverstinis pasirinkimas. Abiem šiais atvejais, bet ypač antruoju knygoje ieškoma "ištrūkimo galimybės" ir "kompensacinių mechanizmų". Tad "detektyvinė pasaulėjauta", nors jos nereikėtų absoliutinti, kalba ne tik apie skaitymą, kaip apie geriausią *a*-struktūrinę alternatyvą ideologiniam *nuoboduliui*, bet ir apie jos platesnį vaidmenį ribotų pasirinkimų kasdienybėje.

⁶³⁸ *Ibid.*, p. 4.

⁶³⁹ *Ibid.*, p. 4.

Vis dėlto kodėl "deficitinės knygos" taip mažai keitė "mėgstamųjų sąrašus" ir jis buvo toks nepaslankus? Ar gali taip būti, jei milžiniškais tiražais leisti sovietinių lietuvių autorių romanai, protarpiais pasirodantys Vakarų literatūros šedevrai ir lituanistikos paveldo naujienos būdavo tuoj pat išgraibstomos, vadinasi, tos knygos vertintos ir įsigytos masiškai? Atsakymas greičiausiai glūdi paprastame teiginyje: įsigyti, nereikia skaityti, o skaityti - nereikia mėgti (vertinti meninę, ne socialinę jų pusę). S.Rapoporto ir V.Gaidžio puikaus tyrimo pati vertingiausia dalis - tai klausimai apie "deficitines" knygas. Apklaustos anketoje skaitytojams buvo pasiūlytas 12 neseniai išleistų "deficitinių" knygų sąrašas, kurį sociologams rekomendavo bibliotekų ir knygynų darbuotojai. Jie ne tik paprašė respondentų pateikti savo prioritetus, bet knygas ir įvertinti (ieškojo/neieškojo, patiko/nepatiko). Pirmąją vietą užėmė tų metų tikra sensacija, santūrus seksologijos vadovėlis J.Zalyčio "Meilės vardu". 57 proc. tvirtino šią knygą skaite, o 12,5 proc. prisipažino, kad nepavyko jos gauti. Antroji vieta atiteko E.M.Remarko "Juodajam obeliskui" (48 proc. patiko, 12 proc. ieškojo), toliau - P.Širvio "Ir nusinešė saulę miškai" (43 proc. patiko⁶⁴⁰), V.Sirijos Giros "Kanarėlės" (42 proc. ir 10 proc.). Bet kur kas įdomiau, kad tarp "deficitinių" knygų pateko I.Kanto "Grynojo proto kritika" (čia autoriai pastebi, kad filosofai skundėsi negalį gauti knygos ir nesuprantą, kas galėjo ją išpirkti). Tik labai specifiniam skaitytojui skirtos knygos patekimas į tokį "išrinktųjų" sąrašą savaimė byloja apie tai, kad kai kurios knygos išpirtos dėl jų "socialinės auros". Apklausoje 8 proc. teigė norėję įsigyti šią knygą, bet negavo, dar 8 proc. tikino ją perskaite, o 2 proc. iš jų pareiškė, kad knyga "nepatiko". O tikroju apklausos rodikliu tapo sociologų parengtas "melo" testas. Jie į sąrašą įtraukė 13-ąją neegzistuojančią knygą. Tik 25 proc. apie šią knygą nieko neatsakė. Prie sąžiningesnių respondentų turbūt reikėtų priskirti ir tuos 59 proc., kurie pažymėjo knygos neieškoję. Užtat 12 proc. pasirinko atsakymą, kad stengėsi gauti, bet jiems nepavyko. Dar įdomiau - 3 proc. tikino perskaite ją ir ji patiko, o 1 proc. knyga

⁶⁴⁰ Kiek ieškojo, nenurodyta.

nepatiko⁶⁴¹. Tad net tarp bibliotekos lankytojų susidarė mažiausiai 16 proc. respondentų, kuriems atrodė nepriimtina nežinoti populiarios knygos ir neišsakyti apie ją nuomones, nors tokios neturėjo ir negalėjo turėti. Tai galėtume vadinti savotiška "snobizmo paklaida", kuri padeda orientuotis, kiek net ne tarp visos visuomenės, o tik realiai skaitančių gali užimti tokie, kurie knygai ar skaitymui teikia socialinę reikšmę (galvoja apie savo socialinį statusą), o ne vertina jos meninę pusę.

Skolininkai ir plėšytojai. Paskutinis klausimas, kurį belieka atsakyti - koks susiformavo tokio skaitytojo požiūris į institucijas, iš kurių jis gauna knygas, ir kaip nuo to priklausė jo elgesys su knyga? Kad skaitytojai vengė klausti bibliotekininkų patarimų, kokią knygą skaityti, tėra nedidelis epizodas visoje susiklosčiusių santykių paletėje, kurioje nepasitikėjimą viešaisiais šaltiniais akomponavo atsainus ir savanaudiškas elgesys, o sureikšmintą privačią erdvę (pvz., asmeninės bibliotekos) - vadinamasis "snobiškumas" ir neformalių kelių paieškos.

Atgimimo laikų bibliotekininkų publikuotų tekstų būdingiausias bruožas - ryškūs krizės ženklai, menka savivertė ir demoralizacijos požymiai⁶⁴². Šiaulių rajono centrinės bibliotekos skaitytojų aptarnavimo skyriaus vedėja pateikia pavyzdį: "Studentė neakivaizdininkė, "gero vyro" žmona, gavusi pranešimą, kad reikia gražinti knygą, paskambino į biblioteką ir pareiškė: "Prašau manęs netrukdyti, neskambinėti ir popiergalių nesiuntinėti. Kai knygos nebereiks, pati atnešiu". Pademonstruotas ne tik nesiskaitymas su bibliotekos taisyklėmis, bet ir žema kultūra, nepagarba žmogui ir knygai. Leidinys, kurį pusantrų metų "skaitė" minėtoji skolininkė, buvo labai reikalingas kitiems skaitytojams"⁶⁴³. Nuoskaudų kupinas bibliotekininkų požiūris į savo darbą atitiko bendras visuomenės nuotaikas. S.Rapoporto ir V.Gaidžio apklausa parodė, kad tikraisiais knygų specialistais turėjusių būti

⁶⁴¹ *Ibid.*, p. 4, 10.

⁶⁴² Buvęs Valstybinės respublikinės bibliotekos direktorius J.Baltušis rašė: "Bibliotekininkų socialiniam aktyvumui kenkė baimės gniaužtai, ideologiniai iškraipymai, dogmatiškas internacionalizmas. Tad nereikia stebėtis, kad pastaraisiais dešimtmečiais tarp bibliotekininkų taip dažnas nepilnavertiškumo kompleksas, nihilizmas, socialinė apatija, kultūrinis sąstingis". Žr. Baltušis J., *Buvusių laikų praradimai: iš veterano atsiminimų*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 2, p. 20.

⁶⁴³ Belova D., *Skolininkų nemažėja...*, p. 5-6.

bibliotekininkų konsultacijos renkantis įdomią knygą klaustų tik 13 proc. skaitytojų. Jie kur kas labiau pasitikėjo artimais žmonėmis - 45 proc. teigė pasinaudojantys draugų patarimais. Nepasitikėjimą išreiškia ir kitas skaičius: 40 proc. apklaustųjų manė, kad gerą knygą bibliotekoje gausi tik per pažįstamus. Kiek giliai knygų platinimas buvo perėjęs į neformalius santykius, parodo atsakymas apie knygynus: juose tik su pažįstamų pagalba gerą knygą tikėjosi gauti 78 proc. respondentų.

Kita vertus, vėlyvuju sovietmečiu pačių žmonių nuostatos palaikė tokią sistemą - viešasis interesas jau aiškiai pralošė privatiesiems. Sociologų paklausti, kaip reikėtų spręsti knygų deficito problemą, respondentai galėjo rinktis du atsakymus - jie pavadinti "demokratinium" (sukoncentruoti deficitines knygas bibliotekose ir leisti jomis naudotis eilės tvarka) ir "elitiniu" (apriboti knygų išdavimą, t.y. sankcionuoti privilegijas, "blatą" ir pan.). Kitaip sakant, sociologus domino išsiaiškinti, ar skaitytojai suvokia "viešąjį interesą" (kuris vis dar formaliai deklaruojamas ir oficialios valdžios) ar jų mąstymą jau lemia tik privatūs interesai, kuriuos galima realizuoti nepaisant nustatytų bendrųjų taisyklių (vyraujanti tendencija tikrovėje, jos "sankcionavimas"). Į bendrą tokio pobūdžio klausimą 44 proc. skaitytojų pasirinko pirmąjį variantą, 30 proc. - antrąjį. Tačiau klausimą sukonkretinus, ar "elitinį" būdą taikyti knygynuose, 52 proc. tam pritarė, o 37 proc. buvo prieš. Tad kol kalba eina apie knygos skaitymą (gavimą bibliotekoje), vis dar laimi "demokratinis" būdas, bet kai kalba pasisuka į turėjimą (gavimą knygyne), iškart šokteli "elitinio" būdo rėmėjų skaičius⁶⁴⁴. Tad prie asmeninių bibliotekų sureikšminimo tikrai prisidėjo "snobiškieji" faktoriai, t.y. ne tik jos patogumas (knygą pasiimi kada nori, nereikia stovėti eilėje, niekas nenustato jos paėmimo tvarkos), bet ir socialinis prestižas. Sociologų apklausoje tik 20 proc. apklaustųjų manė, kad neverta turėti nuosavą bibliotekėlę, užtat 45 proc. norėjo, kad "padidintos paklausos" tomai būtų namų bibliotekoje. O kai svarbiausiu faktoriumi tampa ne knygos skaitymas, o jos buvimas, suprantama, kad tas buvimas turi būti

⁶⁴⁴ Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 08, No. 32 (2119), p. 4.

reprezentatyvus, t.y. trokštama, kad knygos išorė pati už save bylotų apie jai teikiamą prestižo vertę⁶⁴⁵.

Tačiau visos šios *a*-struktūrinės praktikos yra tik viena reiškinių pusė. Norintys, bet materialiai ar socialiai neišgalintys dalyvauti šiose knyginiuose prestižo kaupimo žaidimuose, nukreipdavo savo pastangas į viešuosius fondus, t.y. imdavosi savotiškų *anti*-struktūrinių praktikų. Kai visoje visuomenėje viešasis turtas nuvertintas iki sampratos "valdiškas, vadinasi, niekieno", o bibliotekų vaidmuo dar labiau smukęs, nes į jas žiūrima kaip į ideologines institucijas, nenuostabu, kad bibliotekų knygos kai kuriems skaitytojams atrodė menkesnės vertės arba jie imdavo gerinti savo socialinį statusą bibliotekų fondų sąskaita. Tačiau knygų skolininkų ir gadintojų fenomenas nėra vienpusis: tai galima suvokti ir kaip savotišką atsaką į brukamą ideologinę lektūrą, ir reikalingiausių knygų (vadovėlių, programinės literatūros) stoką, t.y. ir kaip *a*-struktūrinės arba *para*-struktūrinės praktikas.

Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos atvirame partiniame susirinkime viena skaityklos darbuotoja teigė: "Labiausiai nukentėjusi mūsų fondo dalis yra Lenino raštai. Tiek plėšo, tiek plėšo, kad kai kurių tomų nebeliko ne tik ką skaityti, bet ir plėšyti"⁶⁴⁶. Ši *anti*-struktūrinė praktika - ne viešai demonstruojama neapykanta ideologijos stabui, kaip gali pasirodyti dabar. Tai dogmatiško švietimo problema. Kaip aiškina viena šios bibliotekos darbuotoja, didžiąją jų lankytojų dalį sudarė studentai, o jiems rašant bet koki mokslinį darbą reikėdavo cituoti "didžiuosius autorius". Pirkti tokių knygų dėl kelių privalomų išrašyti citatų studentai neskubėjo, o ieškojo jų bibliotekoje. Tačiau kantrybės persirašyti dažnai pritrūkdavo, o dauginimo aparatų nebuvo, todėl greičiausiai būdas - išsiplėsti reikiama puslapi⁶⁴⁷. Dėl tos pačios ideologinės literatūros "neišvengiamybės" priežasties bibliotekų ataskaitose tarp skaitomų knygų jos išlaikydavo pozicijas. Juk, kaip sako A.S., pasirodžius

⁶⁴⁵ Plg. "O ir perka žmonės tas knygas, rodos, ne tiek kaip tokias, dėl turinio, o kaip "gražius daiktus", nelyginant šokoladinių saldainių dėžutes, kurių turinio būtina sąlyga yra apiforminimo spalvingumas ir patrauklumas". Žr. Ozolas R., *Atgimimo ištakose*:..., p. 159.

⁶⁴⁶ Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos atviras partinis susirinkimas, protokolai nr. 9, 1977 09 30. LYA, f. 11324, ap. 2, b. 16, l. 35.

⁶⁴⁷ Autoriaus pokalbis su bibliotekininke A.S., 2012 02 14.

L.Brežnevo knygai "Mažoji žemė", kiekvienas darbo kolektyvas turėdavo ją apsvarstyti, todėl eidavo jos ieškoti į biblioteką. Spaudiniai gadinti ir dėl kitų priežasčių - nuolat plėšyti paklausūs mados žurnalai, o iš namų gražinamos knygos viduje bibliotekininkai kartais po viršeliais aptikdavo kitos knygos turinį. Regis, šį atsainų požiūrį į "valdišką turta" tėvai jau buvo spėję perduoti vaikams. A.Mickevičiaus Vaikų literatūros skyriaus vedėja pastebėjo: "Per 8 darbo su skaitytojais mėnesius jau teko nusivilti mūsų vaikučiais. Vaikai labai gudrūs ir tie, kuriais mes labiausiai pasitikėdavome, yra labiausiai mums pakenkę"⁶⁴⁸. Liaudies kontrolės grupės pirmininkės duomenimis, Abonemento skyriuje suplėšyta 8274 egzempliorių, 300 - sugadinta visai (nepatikslinama, kokio laikotarpio tai duomenys). Ji pateikia tokius apibendrinimus: "Labai gadina 8 skyriaus literatūrą (literatūros mokslas - *T.V.*), o 13 ir 14 vid. mokyklose net užduodama iškirpti rašytojų portretus. Aišku tokių dalykų negali būti. Senovės Egipte skaitytojai, kurie negerai, neatsargiai elgdavosi su knyga gaudavo 200 rykščių, o mes: a) lankstom lapus, knygą, b) skaitom valgant, c) plėšom madas ir t.t."⁶⁴⁹.

Knygų dingimas buvo dar didesnė bibliotekų problema. Populiariausias būdas "pradanginti" knygą - tapti skolininku, t.y. jos negražinti. Tačiau bibliotekininkai nuolat susidurdavo ir su vagystėmis tiesiai iš bibliotekų (dažniausiai parodose). Be to, į šią kategoriją tenka įtraukti pačius bibliotekininkus - vienas kitas jų taip pat prisidėdavo prie to, kad "deficitinė" knyga visam laikui iškeliautų iš fondų. Greičiausiai todėl bibliotekininkai viešai kartais tik aptakiai drįsdavo klausti, kaip galėjo dingti knyga iš uždaro fondo, saugyklos (skaitytojams neprieinamo)? A.Mickevičiaus bibliotekos bibliografinio-informacinio skyriaus vedėja vis dėlto apeliavo į darbuotojų sąžinę: "Vertingiausias rodykles laikome specialioje vietoje, kurią žino tik skyriaus darbuotojai, bet ir iš ten dingo keletas. Tai faktas, kad kalti tik mūsų darbuotojai. Kas gi belieka? Tik kreiptis į darbuotojų sąžinę"⁶⁵⁰. Ėmus daryti

⁶⁴⁸ Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 9, 1977 09 30. LYA, f. 11324, ap. 2, b. 16, l. 35.

⁶⁴⁹ *Ibid.*, l. 39.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, l. 34.

sąžiningas knygų apskaitas, paaiškėjo, kad "daugelyje bibliotekų išaiškinti nepateisinamai dideli knygų trūkumai"⁶⁵¹.

Bet skolininkai tapo didžiausiu galvos skausmu. 1970 m. laiške kultūros ministru L.Šepečiui tuometis A.Mickevičiaus bibliotekos direktorius A.Lingė nurodo, kad bibliotekoje daugiau nei 40 proc. visų skaitytojų yra skolininkai. O kadangi nei raginimai, nei apsilankymai namuose (pas 300 žmonių lankytasi net po 3 kartus) nepadeda, jis prašo ministro, kad būtų sugriežtinta knygų išdavimo tvarka ir padidintos baudos už negražintus spaudinius ir vėlavimą⁶⁵². Ir tai, ir kitos priemonės (pranešimas darbovieteje ar mokslo įstaigai, notaro kontoros, net liaudies teismas) nepadėjo - knygų deficito reiškiny pasirodė stipresnis. Liaudies kontrolės grupės pirmininkė nurodė, kad A.Mickevičiaus biblioteka per keletą metų Saugyklos skyriuje nurašė 1017 egzempliorių dingusių knygų, o Abonemento skyriuje per 5 metus nurašė 7032 egzempliorių skaitytojų pamestų spaudinių⁶⁵³. Bibliotekininkai ėmė pastebėti, kad daugėja piktybiškų knygų negražinimo atvejų, o tarp negražintų knygų - vis daugiau tų, kurios pačios paklausiausios, taigi - "deficitinės". Šiaulių rajono centrinės bibliotekos skaitytojų aptarnavimo skyriaus vedėja 1988 m. konstatuoja: "Visiems žinoma, kas dedasi su J.Zalyčio "Meilės vardu", K.Makalou "Erškėčių paukščiais", M.Bulgakovo "Meistru ir Margarita" ir kitais didele paklausą turinčiais leidiniais. Saugok nesaugojęs, dingsta iš bibliotekų "deficitai" ir tiek"⁶⁵⁴. Kad į skolininkų sąrašus patekdavo ne tik "neatsakingi" ar "užmaršūs" amenys, bet ir tikri "deficito" medžiotojai, rodo ir tas faktas, jog skolininkų neišgąsdindavo reikalavimai dešimteriopai atlyginti pamestos knygos vertę ir tai padarydavo atnešdami senas asmenines knygas ar pinigų⁶⁵⁵.

Skyriuje apie informacijos hierarchiją nubrėžėme sovietinę komunikacijos struktūrą, turėjusią visiems sovietiniams piliečiams kurti bendrą

⁶⁵¹ Kvietkauskienė R., *Mokslinis metodinis darbas...*, p. 123.

⁶⁵² Lietuvos TSR kultūros ministru drg. L.Šepečiui, 1970 02 18. AMBA, f. 1, ap. 1, b. 540, l. 3.

⁶⁵³ Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 9, 1977 09 30. LYA, f. 11324, ap. 2, b. 16, l. 38.

⁶⁵⁴ Belova D., *Skolininkų nemažėja...*, p. 5.

⁶⁵⁵ *Ibid.*, p. 6.

prasminį lauką, kurio turinį, jį išvalius nuo dominuojančios prasmės alternatyvų, sudarė ideologiškai aprobuota informacija. Vėlyvuoju sovietmečiu ideologijai praradus įprasminimo galią, ji vis dar veikė kaip drausminimo faktorius - jos teikiama *beprasmiška prasmė* nereiškė tvarkos palaikymo vaidmens išnykimo, nes ji nustatydamo informacijos vertės kriterijus (taigi ją hierarchizuodavo) ir priėjimo prie informacijos taisykles, vadinasi, ideologinis drausminimas vyko per sovietinės *parodomosios viešosios erdvės* išorinių ir vidinių ribų nustatymą bei saugojimą. Mes plačiau nenagrinėjome, kiek šioje *viešojoje erdvėje* dalyvavę subjektai ryždavosi peržengti ribas, veikti už ideologinių situacijų ribų, t.y. imtis *anti*-struktūrinių praktikų (savilaida, nelegali knygų prekyba, etc.⁶⁵⁶), tačiau akivaizdu, kad ryžto ar noro (poreikio) užtekdavo ne visiems, o ir tais atvejais, kai tokių praktikų imdavosi, jos būdavo greičiau sporadiškos, nulemtos daugiau atsitiktinumų nei sistemingos veiklos. Visais kitais atvejais skaitymo praktikos buvo įgyvendinamos ideologinių situacijų viduje ir čia subjektai nuolat susidurdavo su *mintinio nuobodulio* reiškiniais (pvz., formalizuotu požiūriu į skaitytoją, dogmatizuota ideologine lektūra, klišniniais sovietiniais autoriais, skurdžiu pasirinkimu).

Todėl, kol režimas savo informacine politika siekė skaitymą paversti vien *steigiančiąja* praktika, skaitytojai, kaip parodėme šiame skyriuje, gausino *atliekančiąsias* praktikas. Susiformavusiuose skaitytojų polinkiuose, interesuose ir praktikose atsispindi abu šie matmenys, o tuo pačiu ir *struktūrizacija*, ir jos vengimas: neišvengiamas dalyvavimas *steigiamajame* matmenyje darė didelę įtaką jų žinioms ir suvokimui apie literatūrą, iš esmės apibrėžė pasirinkimų spektrą, bet dėl to skaitytojai nesiliovė laviruoti, keisti teikiamos informacijos vertę ir prioritetus. Jie puoselėjo "silpnųjų meną" manevruoti. Šios *atliekančiosios* skaitymo praktikos buvo realizuojamos tarp dviejų tos pačios informacinės politikos sukurtų polių - *paslapties* ir *sovietinio nuobodulio* fenomenų. Pirmasis juos traukė, antrasis - stūmė, ir ši bipoliarinė *atliekančiųjų* praktikų prigimtis geriausiai matyti gvildenant dviprasmišką

⁶⁵⁶ Apie tai daugiau skaitykite minėtame V.D.Stelmakh straipsnyje: Stelmakh V.D., *Reading in the Context of Censorship in the Soviet Union*. In: "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1. Taip pat: Jaseliūnas E., *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame-devintajame dešimtmetyje:...*

skaitymo ir knygos socialinį prestižą. Ideologinės literatūros prioretizavimas reiškė, kad kitokios rūšies literatūros leidžiama mažiau ir ji sunkiau pasiekiamą, o kadangi pirmoji tarp skaitytojų retai buvo vertinama, troškimas gauti antrąją išaugdavo; *paslapties kultūra* taip pat prisidėdavo prie literatūros vertės didinimo, nes knyga iškart įgaudavo kitą socialinį svorį, jei tik pasklisdavo jos vertinimai, esą ji prisiliečia prie *paslapties* ("leido rašytojui daugiau pasakyti", "prasmuko pro cenzūrą", etc.). Kita vertus, tokios literatūros įsigijimo sunkinančios aplinkybės ir jos paklausa įtraukė knygą į neformaliuosius mainus, per kuriuos siekta įsigyti ne tiek knygą (jos turinį), kiek minėtų priežasčių sukurtą "socialinę aurą". Ši "snobiškoji" įsigijimo praktika yra tokia pati *sovietinio nuobodulio* ir *paslapties* pasekmė, kaip ir naktinis savilaidos skaitymas po antklode.

3. TARP DRAUSMINIMO IR MOBILIZACIJOS: ĮTRAUKIMAS Į NUOBODULĮ

3.1. Kritika ir savikritika: *pasaulį užverianti ritualizacija*

Jeigu sovietinę viešąją erdvę laikytume komunikacine struktūra, kuria naudojosi tik valdžios atstovai ir prie taisyklių prisitaikiusi inteligentija, jai iš tiesų labai tiktų J.Habermaso ikimodernios reprezentatyviosios viešumos samprata. Tačiau tokia interpretacija reikalauja esminės korekcijos - į šią galios reprezentaciją buvo įtraukiami ar siekiama įtraukti visus žmonės ir tokiu būdu, kaip minėta, jie dalyvaudavo reprezentacijoje prieš save pačius.

Kritika ir savikritika ideologiniame diskurse. Marksizmo-leninizmo ideologijoje žmonės į bendrų reikalų aptarimą ir valstybės valdymą turėjo būti įtraukti per kritikos ir savikritikos mechanizmą - viešai per masinius susirinkimus ar kitas komunikacijos priemones išsakydami kitų trūkumus ir pripažindami savo klaidas. Mums svarbūs du ideologinio kritikos ir savikritikos apibrėžimo aspektai, kuriuos išskirsime remdamiesi daugiausia M.A.Leonovo viešos paskaitos tekstu. Jį istorikas O.Kharkhordinas laiko stalininio savikritikos diskurso kanonu, kuris mažai pakitęs išsilaikė iki pat *perestrojkos* laikų⁶⁵⁷. Lietuvių kalba ši brošiūra su M.A.Leonovo kalbos stenograma išleista 1949 m.

(1) *Tikrovės pažinimo metodas.* Sovietiniai ideologai pirmiausia išskirdavo kritikos ir savikritikos politinę reikšmę, nes "[k]ritikuodami klaidas ir trūkumus ūkinių, tarybinių ir kitokių organizacijų darbe, TSRS darbo žmonės aktyviai dalyvauja šalies valdyme"⁶⁵⁸, tačiau tai visuomet išplaukdavo iš bendresnės tezės, kad "[m]arksistinės-lenininės pasaulėžiūros ypatybė, skirianti ją nuo visų kitų pasaulėžiūrų, yra tikrai revoliucinė-kritinė pažiūra į tikrovę"⁶⁵⁹. Tad kritiškumas, susietas su marksistinio mokslo objektyvumu,

⁶⁵⁷ Kharkhordin O., *The Collective and the Individual in Russia:...*, p. 148.

⁶⁵⁸ Leonovas M.A., *Kritika ir savikritika - dialektinis tarybinės visuomenės vystymosi dėsningumas.* Vilnius: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1949, p. 34-35.

⁶⁵⁹ *Ibid.*, p. 5.

turėjo tapti kiekvieno sovietinio žmogaus pasaulėžiūros formavimosi ir buvimo tarp kitų būdu: "Kritika ir savikritika - tokia mąstymo forma, kuri turi atsižvelgti į pakitimus, vykstančius objektyvioje tikrovėje, ir suderina mūsų mintį su tais pakitimais"⁶⁶⁰. Tokio mąstymo priešingybė esąs dogmatizmas, kuris "ignoruoja realią tikrovę, vykstančius joje kitimus ir remiasi ne faktais, ne iš gyvojo gyvenimo paimtais duomenimis, bet vienomis arba kitomis sąvokomis, teiginiais, į kuriuos jis siekia įsprausti gyvenimą, iškreipdamas tuo būdu tikrovę"⁶⁶¹. Taigi kritika ir savikritika ideologijoje formuluojama kaip tikrovės pažinimo metodas, kaip *pasaulio atvėrimo* būdas. Tuo pačiu (savi)kritika turėjo reikšti kiekvieno piliečio, pirmiausia partijos nario sąmoningumą ir atsidavimą komunizmo idėjoms, vadinasi, sąmoningas sovietinis žmogus visada įsitrauks į viešąją (savi)kritiką. Grįžtamasis tokio įsitraukimo rezultatas - paties žmogaus formavimasis. Pasak M.A.Leonovo, "[k]ritika ir savikritika ugdo žmonėse komunistinę moralę, nesitaikstymą su trūkumais, aukštą reiklumą sau ir kitiems, auklėja dorą pažiūrą į savo pareigas visuomenės, Tėvynės ir kits kito atžvilgiu vykdydamą, pratina prie tikslumo ir drausmingumo, uždega tarybinius žmones troškimu greit ir energingai ištaisyti trūkumus, juos įveikti, kad galima būtų dar greičiau žengti į priekį"⁶⁶².

(2) *Masių įtraukimo metodas*. Pasak M.A.Leonovo, Sovietų Sąjungoje kritika ir savikritika yra masinio pobūdžio, nes tarybinė socialistinė sistema padarė "darbo žmones savo likimo šeimininkais", "įtraukė į aktyvią kūrybinę veiklą milijonus žmonių", o kritika ir savikritika yra neatskiriama sovietinės demokratijos dalis⁶⁶³. Tai esą stiprina liaudies ryšį su partija. Kaip teigė V.Pčelinas, "mūsų partijoje ir Tarybų valstybėje kritika niekada nebuvo paverčiama vien tik vadovų monopoliu, o visada buvo masinio pobūdžio. Komunistai niekada neslėpė ir neslepia tiesos nuo liaudies, jie viešai visos liaudies akivaizdoje ir jai aktyviai dalyvaujant kritikuoja mūsų darbo trūkumus

⁶⁶⁰ *Ibid.*, p. 26.

⁶⁶¹ *Ibid.*, p. 27.

⁶⁶² *Ibid.*, p. 21.

⁶⁶³ *Ibid.*, p. 34.

<...>"⁶⁶⁴. Tad kritiškumu turi pasižymėti visos grandys - vadovai, partijos nariai ir liaudis, o kritikos išsakymas viešai atlieka komunikacijos funkciją ir juos visus susieja per tikrovės, tokios, kokia ji yra iš tikrųjų, pažinimą: "Milijonai darbo žmonių, statydami komunizmą, sukaupia milžinišką praktinį patyrimą, o atsižvelgti į jį ir panaudoti jį yra vienas iš itin svarbių partinio ir valstybinio vadovavimo uždavinių. Masinė kritika iš apačios, kontrolė iš apačios tam ir reikalingos, kad šis milijoninių masių patyrimas nenuėitų veltui, kad į jį būtų atsižvelgiama ir jis būtų įgyvendinamas"⁶⁶⁵.

Ideologiniuose tekstuose kritika ir savikritika paprastai minima greta, lyg kritika ir savikritika būtų dvi to paties veiksmo pusės⁶⁶⁶. Iš tikrųjų tipiškuose asmens pasisakymuose (pvz., veiklos ataskaita) kritiką kitų atžvilgiu turėjo lydėti prisipažinimai apie savo veiklos trūkumus ar klaidas, pavyzdžiui, jeigu gamyklos atstovas, aptardamas gamybines nesėkmes, nurodo į išorines priežastis (tiekimo sutrikimai, techniniai gedimai, kiti objektyvūs trikdžiai), kalbą jis turėdavo papildyti pastabomis, jog ne viską ir "aš/mes" padarė, kad tokių nesėkmių išvengtų, kitaip galėjo sulaukti priekaištų už nepakankamai "komunistinę pažiūrą į darbą". Tačiau realybėje kritikos ir savikritikos praktikos įgavo skirtingas funkcijas. Tiesa, ši skirtis tarp kritikos ir savikritikos sovietiniame diskurse buvo pairesnė nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio.

O.Kharkhordinas išskyrė tris galimas savikritikos rūšis: (1) viešos baismės dalis, kurios metu asmuo atgailauja už nusižengimą; (2) vieša savikritika, susijusi su asmens darbine ar kitokia visuomenine veikla, taigi tuo pačiu jis atstovauja ir savo kolektyvui; (3) spontaniška vieša išpažintis. Tačiau jis pabrėžė, kad ideologiniame partijos diskurse terminas "savikritika" retai nurodydavo į individualią savikritiką, o paprastai reikšdavo partijos narių kolektyvinę partijos kritiką⁶⁶⁷. Todėl savo veikale istorikas savikritikos terminą vartoja "kolektyvinės savikritikos" prasme, pavyzdžiui, aprašydamas ir eilinių

⁶⁶⁴ Pčelinas V., *Kritika ir savikritika komunistų partijoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954, p. 7.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, p. 21.

⁶⁶⁶ Kaip pastebi E.Baliutyte: "Kritika ir savikritika - partinio biurokratinio žargono žodžiai dvyniai <...>". Žr. Baliutyte E., *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945-2000*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 45-46.

⁶⁶⁷ Kharkhordin O., *The Collective and the Individual in Russia:...*, p. 144-146.

partijos narių kritiką viršininkų ir vadovų atžvilgiu (tarsi partija kritikuoja save pačią iš vidaus). Toks ideologinės sampratos laikymasis padeda susigaudyti, kas ir kada slepiasi po sąvoka "savikritika", tačiau istoriniame tyrime jis gali įvesti dar daugiau painiavos. Gali susidaryti įspūdis, kad savikritikos buvo reikalaujama tik iš partijos narių, o taip tikrai nebuvo. Be to, žvelgiant į kritikos ir savikritikos fenomeną iš ideologinės interpretacijos taško, iš tiesų nėra skirtumo, ar partijos narys kritikuoja save ar visą partiją, nes jis yra kolektyvinio vieneto dalis. Tačiau iš individo pozicijų akivaizdu, kad kritikos ir savikritikos atveju įsijungia skirtingi motyvacijos mechanizmai. Todėl savo darbe vartosime sąvoką "kritika", kai kalbėsime apie kitų adresu išsakomas pastabas, ir "savikritika", kai aptarinėsime asmens į save nukreiptą kritiką.

Faktiškai nuo pirmojo dešimtmečio po Spalio revoliucijos, partijos vienvaldystės sąlygomis, kritika "iš apačios" tapo valdžios įrankiu sužinoti apie tikrąją padėtį šalyje. Pavyzdžiui, sovietų Rusijoje 3-ajame dešimtmetyje veikė ištisas vadinamųjų *rabkorsel'* judėjimas - darbininkai ir valstiečiai ("korespondentai") savanoriškai ir be atlyginimo rašydavo laiškus į laikraščius, informuodami apie vietinės biurokratijos "neefektyvumą" ir "demaskuodami" piktadarius⁶⁶⁸. Partija taip pat atidžiai skaitė tokių laiškų turinį, norėdama sužinoti apie žmonių nuotaikas⁶⁶⁹. Totalitarizmo teoretikų teigimu, ši kritika atliko valstybės policinę funkciją, nes galimybės kritikuoti viešai nunyko ir tai palaipsniui tapo gyventojų abipusiu stebėjimu ir įskundinėjimu valdžios aparatui⁶⁷⁰.

Savo ruožtu savikritika faktiškai turėjo paliudyti, pasiskolinant M.A.Leonovo frazę, "darbo žmonių ekonominių ir politinių interesų

⁶⁶⁸ Fitzpatrick Sh., *Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s*. In: "Slavic Review", 1996, Vol. 55, No. 1, p. 97. Daugiau apie tai skaitykite: Leno M.E., *Letter-Writing and the State. Reader Correspondence with Newspapers as a Source for Early Soviet History*. In: "Cahiers du Monde russe", 1999, Vol. 40, No. 1/2, p. 139-169. Apskritai laišakai į spaudą seniai yra atkreipę sovietologų dėmesį. Žr. Inkeles A., Geiger K., *Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Areas and Modes of Complaint*. In: "American Sociological Review", 1952, Vol. 17, No. 6, p. 694-703; Inkeles A., Geiger K., *Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Social Characteristics and Interrelations of Critics and the Criticized*. In: "American Sociological Review", 1953, Vol. 18, No. 1, p. 12-22.

⁶⁶⁹ Leno M.E., *Letter-Writing and the State...*, p. 151-158.

⁶⁷⁰ Postrevizionistai parodė, kad tokio požiūrio galima laikytis žvelgiant iš valdžios požiūrio taško, tuo tarpu gyventojų motyvacija buvo kur kas platesnė. Skundams skirsime atskirą skyrių 3.2. Skundai: užverto pasaulio nuotekos.

vieningumą"⁶⁷¹. Asmens savikritika privalėjo pagrįsti šį vieningumą prisipažinimu, kad būtent jis klydo, o kolektyvas (nuo vietinio gamyklos - iki partijos) buvo teisus. Taigi nustatomi jų santykiai ir statusas vienas kito atžvilgiu. J.Arch Getty tai vadina "apologiniu ritualu", nes vieno asmens klaidų pripažinimas tampa pamoka (ir perspėjimu) kitiems nedaryti tų pačių klaidų, o "apgailstavimą" priimantis kolektyvas (ar partija) įtvirtina savo teisę nustatyti taisykles⁶⁷². Tokia savikritikos samprata sugestijavo jos *steigiančiąją* praktiką - savikritika turi būti atlikta viešai, t.y. kolektyvo akivaizdoje: kolektyvo nariai išsako kritiką, o asmuo ją priima, apgailstauja ir prašo atleidimo. Situacijai, po kurios reikėdavo patvirtinti asmens paklydimą ir kolektyvo teisumą (atstatyti "vieningumą"), nebuvo būtina tiesioginė jų konfrontacija, asmeniui užteko pažeisti tvarką, kuri *a priori* buvo suvokiama kaip nustatyta kolektyvo (girtavimas, pravaikštos, moralinis nuopuolis, ideologiniai nukrypimai, etc.). Kitaip tariant, savikritika žmogus paliudydavo savo lojalumą, atsidavimą ir paklusimą "kolektyvinei valiai", t.y. kolektyvui, partijai, valdžiai, kuri negali klysti, nes atstovauja dirbančiosios liaudies interesams.

Vėlyvuojū sovietmečio periodu prasminga kalbėti tik apie dvi pirmąsias O.Kharkhordino išskirtas savikritikos rūšis, grynai procedūrinės, schematinės ir rutininės, o trečioji pasitaikydavo tik išimtiniais atvejais, nors istoriko vartojamas epitetas "spontaniškas" kažin ar apskritai tinkamas stalininių represijų kontekste. Greičiau reikėtų kalbėti apie kuriamą iliuzinę "gelmę". Galima manyti, kad pastaroji savikritikos rūšis iš esmės reikalinga režimo įsitvirtinimo tarpsniu, kai visuomenėje autoritetą turinčių ir intelektualinę kompetenciją pasižyminčių asmenų viešai išsakyta "savikritika" byloja apie išgyventą komunistinių vertybių "internalizaciją" - apie "gilią" savianalizę ir iš jos išplaukiančią griežtai logišką išvadą apie marksistinių-leninistinių dėsnių nenuginčijamumą, taigi ir esamo santvarkos bei valdžios legitimumą. Šios savikritikos standartas, "objektyvios kaltės" etalonas sovietų Rusijoje buvo nukaltas didžiojo teroro laikais, kai buvo teisiami senieji komunistų vadai

⁶⁷¹ Leonovas M.A., *Kritika ir savikritika...*, p. 12.

⁶⁷² Getty J.A., *Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee, 1933-38*. In: "Russian Review", 1999, Vol. 58, No. 1, p. 53.

(vadinamieji Maskvos procesai)⁶⁷³, o tokios introspektyvios analizės sintezę garsiajame romane "Vidudienio tamsa" aprašė Arthuras Koestleris⁶⁷⁴, po Didžiojo teroro iš komunisto tapęs antikomunistu. Lietuvoje po okupacijos stalininiu laikotarpiu šios rūšies savikritika skleidėsi dviem invariantais, nors toks priskyrimas labai sąlyginis, nes savikritika pasirinkta ne kaip "spontaniška", o kaip neišvengiama būtinybė: (1) viešai atgailauti būdavo priversti garsūs sovietiniam režimui lojalūs asmenys, tarsi atlikdami lojalumo "perkrovą", ir (2) kai "tyleniai", išėję į viešumą, atsižadėdavo ankstesnių įsitikinimų ir pasmerkėdavo savo "neidėjišką" požiūrį. Pirmosios savikritikos pavyzdžiu galėtume įvardinti kritiko Kosto Korsako atvejį⁶⁷⁵, antrosios - rašytojo Balio Sruogos kalbą apie "suprastas tarybinio piliečio pareigas"⁶⁷⁶.

Dvi ritualo sampratos ir ritualizacija. Kritika ir savikritika kartais reikšdavosi komplementariai, kartais - visiškai atskirai, tad ar galima jas nagrinėti kartu? Klausime glūdi atsakymas: tose situacijose, kuriose jos veikė komplementariai - papildė viena kitą, "akomponavo" arba jungėsi kaip atskiri elementai į vieną procesą. Viena iš tokių situacijų - partiniai ir atviri kolektyvų susirinkimai. Juose kritika ir savikritika padėjo steigti ideologinę situaciją, funkcionuodamos tarsi kalbėjimo(si) žanras. Tai lėmė pati susirinkimų paskirtis: be grynai ideologinių leitmotyvų, kai tereikdavo pritarti iš aukščiau nuleistiems nutarimams ar simboliniams veiksams, jų dienotvarkę sudarydavo bendras veiklos (ataskaitos, planų sudarymas ir vykdymas, atskirų padalinių darbo vertinimas) ir atskirų problemų (gamybinių, ideologinių ir "personalinių bylų") aptarimas. Ir vienu, ir kitu atveju, atidavus ideologinės retorikos duoklę ir pažymėjus "pasiekimus", reikėdavo turinio požiūriu telktis ties (savi)kriškais momentais, o formos požiūriu - taip pat kalbėti

⁶⁷³ Maskvos procesų analizę galima rasti: Walicki A., *Markszizmas ir šuolis į laisvės karalystę*..., p. 536-551. Taip pat Tucker R.C., Cohen S.F. (ed.), *The Great Purge Trial*. New York: The Universal Library, 1965.

⁶⁷⁴ Koestler A., *Darkness at Noon*. London: "Vintage", 1994.

⁶⁷⁵ Jį išsamiau yra aprašiusi E. Baliutytė. Žr. Baliutytė E., *Laiko įkaitė ir partnerė*..., p. 48-52. Taip pat galima skaityti K. Korsako žmonos atsiminimus: Korsakienė H., *Namas, kuriame gyvenome: atsiminimai*. Vilnius: "Vaga", 1991, p. 228-239.

⁶⁷⁶ Jo ir kitų panašaus likimo rašytojų (Vincio Mykolaičio-Putino, Antano Miškinio) atgailas galima rasti garsiojo 1946 m. Tarybų Lietuvos rašytojų visuotinio susirinkimo protokole. Žr. *Rašytojas pokario metais: dokumentų rinkinys*. Vilnius: "Vaga", 1991, p. 43-120.

(savi)krištiškai, nes tai buvo sankcionuotas ir labiausiai skatinamas tarpusavio viešo komunikavimo būdas (o ne, pavyzdžiui, diskusijos, nuomonių apsikeitimas, derybos, polilogas). Kitaip tariant, tai dažniausiai primindavo teismo posėdį, kai dalyviai komunikuoja kaltinimo ir gynybos tezėmis, nors visiems teisėjo nuosprendis yra žinomas.

Šiame skyriuje siekiame pagrįsti teiginį, kad į kritiką ir savikritiką galima žiūrėti kaip realiai atlikusias tą pačią funkciją, kuri joms nebuvo numatyta - *pasaulio užvėrimo*, kaip priešingą *pasaulio atvėrimo* funkcijai. Šiai tezei pagrįsti svarbiausia parodyti, kad kritika ir savikritika pasidavė *ritualizacijai*, o tam pirmiausia reikia išsiaiškinti, ką čia vadinsime *ritualizacija*.

Istoriografijai, gvildenančiai vėlyvojo sovietmečio tematiką, būdinga vartoti sąvoką "ritualai", tačiau kotiruojama labai skirtingomis prasmėmis, nes vieniems tai - turinio klausimas, kitiems - tik formos. Pirmąją prasme sąvoką "ritualas" vartojantys autoriai paprastai nagrinėja tradiciškai sociologijoje ir kultūrologijoje suvokiamus ritualus, kurie išskiriami kaip turintys ne tik tam tikrus išskirtinius formos bruožus, bet ir atliekantys socialines funkcijas. Šiai funkcionalistinei kryptčiai nuo klasikinio É.Durkheimo veikalo "Elementariosios religinio gyvenimo formos"⁶⁷⁷ būdinga žvelgti į ritualus, kaip į priemonę, per kurią yra kuriamos, išgyvenamos ir priimamos kolektyvinės vertybės ir idealai - ritualai tarnauja socialinei tvarkai nustatyti ir palaikyti⁶⁷⁸. Pavyzdžiui, garsiausio darbo apie sovietinius ritualus autorė Christel Lane juos apibrėžė kaip "stilizuotus, pasikartojančius socialinius veiksmus, kurie naudodamiesi simboliais, išreiškia ir apibrėžia socialinius santykius. Ritualinis veiksmas atsiranda socialiniame kontekste, kuriame yra socialinių santykių neapibrėžtumas arba konfliktas, ir per jį yra išsprendžiamas arba

⁶⁷⁷ Durkheim É., *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 221-309.

⁶⁷⁸ Šis ritualų socialinės kontrolės vaidmuo mokslininkų aiškinamas skirtingai. Catherine Bell yra išskyrusi keturias tezes: (1) socialinio solidarumo, (2) konflikto sprendimo, (3) represijos ir (4) tikrovės apibrėžimo. Žr. Bell C., *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York: Oxford University Press, 1992, p. 171.

paslepiamas"⁶⁷⁹. Tokia ritualų samprata kreipia žvilgsnį ne į bet kokius rutininius, standartizuotus, pasikartojančius socialinius veiksmus, o tik į tuos, kurie aiškiai susiję su bendromis vertybėmis ir idealais, o jų simbolių semantinis laukas nėra tuščias. Tai religinės apeigos arba sekuliarūs socialiniai veiksmai, kurie aiškiai išsiskiria iš kasdienybės ir pereina į sakraliąją (plačiąja prasme) laiko ir erdvės dimensiją. Sovietologijoje tada objektu tampa sovietinės masinės šventės (Gegužės 1-oji, Pergalės diena, Lenino gimimo diena, Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos diena, Tarptautinė moters diena ir t.t.) ir vadinamieji *rites of passage* - asmeninės šventės ar papročiai, žymintys socialinio statuso kaitą (inicijacija į pionierius ar komjaunuolius, arba tradiciškos - gimimas, vedybos, jubiliejai, laidotuvės ir t.t.). Sovietiniame kontekste šie ritualai tampa įdomūs ne tik kaip socialinių santykių valdymo instrumentas⁶⁸⁰, bet ir kaip konkurencinio konflikto tarp tradicijos ir naujos ideologijos raiškos vieta⁶⁸¹.

Reikia pakartoti, kad tokiam funkcionalistiniam požiūriui svarbu ne tik forma, bet ir turinys - ritualai nėra prasmiškai tušti ar bent tokie neturėtų būti juose dalyvaujantiems žmonėms. Šią sąlygą akcentuojantis V.V.Glebkinas pateikia demonstracijų per didžiąsias šventes pavyzdį. Pasak jo, vėlyvuju sovietmečiu įvykstantys kardinalūs visuomenės pokyčiai (jis turi galvoje silpstantį ryšį su ideologija) praktiškai nepaveikia išorinės demonstracijos atributikos - kiekvienais metais demonstracijų forma vis labiau panašėja į "mirusią formą", todėl reikėtų teigti, kad demonstracija iš ritualo pavirsta į ceremoniją⁶⁸². Jo nuomone, tokius socialinius pasaulietinius veiksmus, kurie praranda ryšį su tikrove ir tampa tuščia forma, bet jų vis tiek reikia laikytis, ir reikėtų vadinti ceremonija, o ne ritualu, arba geriausiu atveju - "mirusiu ritualu", iš kurio liko tik išorinis apvalkalas⁶⁸³.

⁶⁷⁹ Lane Ch., *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society - the Soviet Case*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, p. 11.

⁶⁸⁰ *Ibid.*, p. 25.

⁶⁸¹ Žr. 4.3. *gyvenimo receptas*: šventinio laiko paskirtis.

⁶⁸² Глебкин В.В., *Ритуал в советской культуре*. Москва: "Янус-К", 1998, p. 105.

⁶⁸³ *Ibid.*, p. 14.

Tačiau kita autorių grupė, vartojanti sovietmečiui (ypač vėlyvajam) aprašyti sąvoką "ritualai", kaip tik ir turi galvoje šio veiksmo formalizmą - sustabarėjusį išorinį kevalą, kurio visi laikosi, bet niekam jis neišlikęs prasmingas. Įdomu tai, kad tokiuose darbuose labai retai aptiksi bandymų bent kiek labiau išskleisti ir pagrįsti taip traktuojamos sąvokos "ritualas" vartojimą⁶⁸⁴. Ji priimama kaip savaime suprantama ir visuotinai priimta, nors kaip matėme, anaiptol taip nėra. Bet laisvas operavimas ritualo sąvoka kartais priveda prie nemažos maišaties. M.Geleris tvirtina, kad "[a]rmatūra, kuri palaikė sistemos mitologinę struktūrą, tapo ritualas - politiniai ir kasdieniai papročiai"⁶⁸⁵. Tačiau į vieną sąvoką jis suplaka labai skirtingas reikšmes: jam ritualai - ir balsavimas per susirinkimą, parašas po "priešą" smerkiančiu laišku laikraščiu, plovimai reikiamoje vietoje, girtavimas, net devėjimas plačių kelių ir ilgų sijonų, "kokius dabar nešioja visi", o iš kitos pusės lieka tradiciškai suvokiamos ritualinės šventės ir papročiai (nors ir ideologizuoti) - kalendorinės šventės, vestuvės, pirmojo paso gavimo šventė, gamyklos atidarymas, laimėjimai varžybose ir t.t. Galima būtų sutikti ar diskutuoti su autoriaus teiginiu, kad "visa tai buvo ištikimybės, atsidavimo, nenutraukiamo ryšio su valdžia, Tėvyne, Partija, Kolektyvu ženklai"⁶⁸⁶, tačiau taip ir lieka neaišku, kodėl visa tai vadinama vienu žodžiu - "ritualai"?

Tad nagrinėdami kritiką ir savikritiką taip pat pasitelkiame terminą "ritualas" ir juo naudosisimės šia antrąja prasme. Tačiau turėdami galvoje tą faktą, kad terminas gali būti interpretuojamas kardinaliai priešingai, jį keičiame sąvoka "ritualizacija", kuriuo šiame darbe norime pasakyti, kad vienas ar kitas socialinis veiksmas panašėja į ritualą, bet juo netampa. Šis artėjimas prie ritualo, šis panašumas pirmiausia ir visų svarbiausia yra išorinis, tuo tarpu ritualams būdingo prasmingo turinio jis nekuria⁶⁸⁷. Tad kokie yra išoriniai

⁶⁸⁴ Ši taisyklė, žinoma, turi rimtų išimčių. Pavyzdžiui, J.Stalino laikų SSKP Centro Komiteto susirinkimus nagrinėjęs J.Arch Getty paaiškina "tuščiojo ritualo" vartojimo prasmę. Žr. Getty J.A., *Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee, 1933-38...*, p. 49-70.

⁶⁸⁵ Геллер М., *Машина и винтики*:..., p. 229.

⁶⁸⁶ *Ibid.*, p. 229.

⁶⁸⁷ Tai, ką čia vadiname ritualizacija, atitinka O.E.Klappo vartojamą "ritualizmo" terminą: "Ritualizmas nėra sveikas ritualas (<...>), bet sterilios, tuščios procedūros forma <...>". Žr. Klapp O.E., *Overload and Boredom*:..., p. 47.

ritualo bruožai, pagal kuri galėtume atpažinti kitų socialinių veiksmų ritualizaciją? Kai kurie autoriai, aptardami ritualus, nurodo į jų rutinizaciją, periodiškumą, pasikartojimą, inerciją iš įpročio. Tačiau pasikliaudami tik tokiais abstrakčiais apibūdinimais galime prieiti prie išvados, kad kone visa mūsų kasdienybė yra ritualizuota. Bet net jeigu ir taip, tai mažai mums padeda atpažįstant, skaidant ir grupuojant socialinius veiksmus. Todėl pateikiame tris konkretesnius ritualizacijos parametrų apibrėžimus:

(1) *Demarkacija*. Ritualizuojami socialiniai veiksmai pirmiausia pasižymi išsiskyrimo ženklais - laiko, erdvės ir dalyvių statuso požiūriu jie, kaip ir tikrieji ritualai, "išlipa" iš kasdienybės, tam tikrais ženklais žymi savo atsiskyrimą nuo jos. Priėjimas prie ritualo yra ribotas, įėjimas į jo laiką ir erdvę - tik su "pakvietimais".

(2) *Fiksacija*. Antras svarbus socialinio veiksmo ritualizacijos bruožas - tai proceso vidinės struktūros sustabarėjimas: susiformuoja pastovūs proceso elementai, kurie ima paklusti vidinei logikai. Šis sustabarėjimas gali pažengti taip toli, kad elementų išsidėstymo tvarkos pažeidimas arba atskirų, netgi visiškai simbolinių elementų reikalingumo kvestionavimas gali būti suvoktas kaip pasikėsinimas į visą socialinį veiksma. Vadinasi, ritualizacijoje vis mažiau vietos lieka spontaniškumui ir individualiai iniciatyvai. Čia viskas iš anksto žinoma, atskiras asmuo turi atlikti tik jam kolektyvo numatytą vaidmenį, taigi mažta erdvė individo autentiškų jausmų ir minčių raiškai.

(3) *Kanonizuotas rezultatas*. Ritualizuojami socialiniai veiksmai iš tiesų pasižymi pasikartojimu ne tik elementų fiksacija, bet ir ta prasme, kad čia svarbus pats procesas, o ne jo rezultatas, mat pastarasis daugiau ar mažiau yra visada toks pat (turi atitikti kanoną). Taigi kolektyvas procesu vėl ir vėl teigia tam tikrus iš anksto apibrėžtus dalykus. Kitaip tariant, idealą iškelia anapus bet kokio kvestionavimo⁶⁸⁸, steigia jo neliečiamybės statusą.

Ritualų tyrinėtojai dažnai kaip jų bruožą išskiria ir binariškumą, t.y. ritualinėje kalboje ir veiksmo dominuojančias opozicijos struktūras. C.Bell pateikia tris opozicijos tipus: (1) hierarchiją kurianti vertikali opozicija tarp

⁶⁸⁸ Getty J.A., *Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee...*, p. 51.

aukščiau ir žemiau esančių, (2) sąlyginę lygybę kurianti horizontali opozicija tarp čia ir ten, arba mes ir jie ir (3) ankstesnes opozicijas inkorporuojanti opozicija tarp centro ir periferijos (angl. *local*)⁶⁸⁹. Nesunku pastebėti, kad toks binariškumas būdingas visai marksistinei-leninistinei ideologijai: vertikali opozicija atsispindi partijos hierarchijoje (viršūnėje pirmasis sekretorius ir CK, žemiau - politbiuras, respublikų CK, ir taip iki eilinių partijos narių, kurie vis dar yra aukščiau už nepartinius); horizontalią opoziciją gali įkūnyti arba priešprieša tarp partijos narių ir nepartinių, arba kur kas dažniau akcentuojama konfrontacija tarp "mes" ir "jie", kurie suvokiami kaip priešai iš Vakarų, kapitalistinio pasaulio ir t.t.; o centro ir lokalumo ("vietininkiškumas") opozicija tarp Maskvos ir sovietinių respublikų iš tiesų laikytina pagrindine ašimi. Kadangi šis binariškumas užprogramuotas ideologijoje, juo užsikrečia bet kas, prie ko ji prisiliečia, todėl suprantama, kad viešas kalbėjimas ir veiksmas vargu ar galėjo jo išvengti. Taip opozicinis struktūravimas tampa visur esantis, todėl arba tenka priėti prie išvados, kad pati ideologija yra ritualizuojanti ir viskas, prie ko ji prisiliečia, įgauna ritualizacijos savybių, arba turint tai omenyje, atsisakyti binariškumo, kaip ritualizacijos bruožo, šiame specifiniame kontekste. Mes pasirenkame antrąjį variantą, nes be to, kas jau pasakyta, binariškumas nepadėtų tolimesnėje analizėje.

Susirinkimų ritualizacija. Imdamiesi analizuoti kritiką ir savikritiką susirinkimuose, turime pripažinti, kad jie čia veikia ne kaip autonomiški procesai, o įsilieja į platesnę susirinkimų ritualizaciją, tampa šios ritualizacijos pagrindiniais elementais. Susirinkimais galime laikyti įvairių rūšių žmonių susibūrimą į vieną vietą (paskaitos, konferencijos, savišvietos būreliai, minėjimai, etc.), kurių sovietmečio kasdienybė buvo kupina, tačiau partiniai (įskaitant ir posėdžius, ir atvirus susirinkimus, kuriuose dalyvaudavo ir nepartiniai žmonės) susirinkimai išsiskyrė savo kritikos ir savikritikos reikalavimu, nes ideologiškai jie buvo suprantami kaip partijos politinė organizacijos forma, per kurią eiliniai nariai ir kiti piliečiai komunikuoja su viršesniais partijos sluoksniais. Todėl susirinkimai nebuvo palikti savieigai, o

⁶⁸⁹ Bell C., *Ritual Theory, Ritual Practice...*, p. 125.

pateko į nuolatinės partinės stebėsenos lauką. Šios kontrolės simboliu galėtų būti laikyti CK instruktorių, deleguotą į pirminės partinės organizacijos susirinkimą išklaudyti, kaip jis vedamas ir pabaigoje pateikti kritišką įvertinimą, kaip vietiniai partijos nariai laikosi nustatyto kanono.

Šiam kanonui suprasti svarbūs du vėlyvojo sovietmečio periodu priimti SSKP CK nutarimai: 1969 m. "Dėl partinių susirinkimų praktikos Jaroslavl miesto partinėje organizacijoje"⁶⁹⁰ ir 1975 m. "Dėl kritikos ir savikritikos būklės Tambovo srities partinėje organizacijoje"⁶⁹¹. Jau pirmasis nutarimas reaguoja į tai, ką vadiname susirinkimų ritualizacija: susirinkimai vyksta formaliai, dažnai svarstomi tik vienpusiškai "einamosios gamybinės veiklos" klausimai, per juos kalba "siauras ratas" žmonių, išsakoma kritika nėra griežta, o vadovybė į ją neatsižvelgia, priimami nekonkretūs nutarimai. Šį dokumentą galėtų interpretuoti kaip turintį reglamentavimo galią - nurodęs šalinti išvardintus trūkumus, jis aiškino idealios procedūros tvarką (kaip turėtų būti) ir taip nustatė jos precedentą. Tačiau teorinė kova su susirinkimų ritualizacija praktiškai reiškė tolesnės ritualizacijos link, nes formalus tokios iš viršaus nuleistos schemos laikymasis tampa svarbesnis už jo praktinę naudą. Partinių susirinkimų organizatoriams taip tarsi buvo pateiktas rekomendacijų rinkinys "ką reikia žinoti užprotokoluojant susirinkimą". Kitaip tariant, svarbus tampa ne tiek praktinis taisyklių laikymasis, kiek jų imitavimas "ant popieriaus". Neatsitiktinai antrasis nutarimas taip pat kritikuoja ritualizacijos pasekmes ir reikalauja iš jų išsivaduoti, pereiti prie "veiksmingos" kritikos: esą Tambovos srities partinėje organizacijoje įvairūs darbiniai trūkumai "objektyviai" nekritikuojami, pasitaiko "liberalus požiūris" į drausmę pažeidinėjančius darbuotojus, blogai "vystoma kritika iš apačios", kitaip tariant, iš principo yra nurodomi tie patys trūkumai, tik papildomi tokiais naujais punktais, kaip per menkas kritikos lygis vietinėje spaudoje. Tad šis nutarimas praktiškai taip pat reiškė naują ritualizacijos postūmį, prisitaikius prie "reglamentuotų taisyklių" (tai simboliškai išreiškia 1975 m. nutarime iškelta problema, kad "(d)augelis

⁶⁹⁰ *Dėl partinių susirinkimų praktikos Jaroslavl miesto partinėje organizacijoje*. In: "Tiesa", 1969 11 15, No. 266 (8144), p. 2.

⁶⁹¹ *TSKP Centro Komitete*. In: "Tiesa", 1975 02 28, No. 50 (9753), p. 1, 3.

partinių komitetų, užuot dirbę gyvą organizacinį darbą, svarbiausias pastangas sutelkia tam, kad būtų paruošta ir priimta daug nutarimų, surengta posėdžių ir pasitarimų" ir juose akcentuojamos tik teigiamos veiklos pusės⁶⁹²), nes galimybių imtis tikros atviros kritikos nepadaugėjo, išprasmėjimo procesas gilėjo, pasitikėjimas tokia komunikacija toliau menko, o reikalavimų išpildymas papildė ta patį priemonių regimybei sukurti arsenalą.

Šie teiginiai apie susirinkimų ritualizaciją neturėtų būti klaidingai suprasti kaip tvirtinimas, esą susirinkimai buvo įgavę gryno "ritualo" formą ir visai nebevykdė savo pirminių funkcijų. Kaip minėta, ritualizacijos sąvoka pasirinkta kaip tik dėl to, kad ji nusako kryptį, kur link procesas judėjo, bet nekonstatuoja jo galutinio taško. Todėl šiame skyriuje kalbame apie ritualizacijos požymius, tačiau reikia pridurti, kad ne visur ir nevienodu mastu juos galime aptikti, susirinkimai galėjo vykti efektyviai, o dalyviai naudotis (savi)kritika, nors šios galimybės palengva slopo⁶⁹³.

Susirinkimų ir juose funkcionuojančios (savi)kritikos ritualizacijai analizuoti daugiausia remiamės pirminių partinių organizacijų protokolais. Jei dėl priežasčių, kurias aptarėme prie šaltinių kritikos⁶⁹⁴, jais naudotis sovietinei tikrovei pažinti tenka labai atsargiai ir nepatikliai, tai susirinkimų kanonui nustatyti jie tampa reikšmingi, net jei jų autoriai surašė ne tai, kas (ir kaip) kalbėta (jei išvis kalbėta), o kas (ir kaip) turėta kalbėti. Žinoma, ši taisyklė nėra be išimčių - ne visada protokolai būdavo nugaludinami ir juose likdavo bent užuominos į konfliktines situacijas, kartais ir susirinkimų kanono klausimais. O neatitikimus tarp kanono ir praktikos identifikuoti mums padės atsiminimai, dienoraščių įrašai ir žmonių skundai valdžios įstaigoms.

Apskritai, kaip jau minėta tame pačiame Įvado poskyryje, skirtame šaltinių kritikai, protokoluose randame nemažai kritikos ir savikritikos, tik ji

⁶⁹² *Ibid.*, p. 1.

⁶⁹³ B.A.Grušinas pateikia sociologinį tyrimą, kuriame nagrinėtas spontaniškas piliečių nuomonės reiškimas. Į vieną iš klausimų, kiek prieinamas vienas ar kitas nuomonės reiškimo kanalas ir koks jo veiksmingumas, 28 proc. respondentų nurodė, kad pasisakymo darbo kolektyvo susirinkime veiksmingumas yra "aukštas", 33 proc. rinkosi atsakymą "vidutinis", 22 proc. - "žemas". Žr. Грушин Б.А., *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 2-я)*. Москва: "Прогресс-Традиция", 2006, p. 632.

⁶⁹⁴ Žr. Įvado poskyrį 2. Šaltiniai ir jų kritika.

paklūsta tai pačiai logikai, kurią aprašėme satyros skyriuje ir kurią vadiname "vienakrypte"⁶⁹⁵. Be to, ji dažnai kildavo ne spontaniškai (išskyrus tuos atvejus, kai įvykdavo rimti netikėti, neplanuoti "įvykiai"), o pagal iš anksto sudaryto plano rutiną (kas ir kada per susirinkimus turi būti aptarta) arba inspiruoti "iš aukščiau". Taip, pavyzdžiui, iškeltus susirinkimo kanono klausimus ir problemas aptinkame po minėtų dviejų SSKP nutarimų dėl padėties Jaroslavlyje ir Tambovo srityje. Kadangi nutarimus privalėjo aptarti kolektyvai, "staiga" paaiškėja, kad nutarimuose nurodyti vieni ar kiti trūkumai yra būdingi ir specifinei pirminei partinei organizacijai. Taip "Šluotos" pirminės partinės organizacijos susirinkime A.Lukša per nutarimo dėl Tambovo srities aptarimą pareiškė: "Tambovsk.ppravda" neturėjo autoriteto, nes jos pasisakymai šliaužė paviršiumi, temas ėmė smulkias. Nesugebėjo išžiūrėti reiškinių priežasčių, šaknų. Kritikuoti išdrįsdavo tik eilinius, antraeilius kadrus, pav. kirpėją. Mūsų spaudoj – konkrečiai "Šluotoje" analogiška padėtis"⁶⁹⁶. O viena Šiaulių gamyklos "Vairas" darbuotoja nutarimo dėl Jaroslavlį proga teigė: "SSKP CK pastabos dėl trūkumų Jaroslavlį miesto partinėje organizacijoje tinka iš esmės ir mums. Mes reguliariai rengiame partinius susirinkimus, bet juos lanko ne visi komunistai, kurie būna užimti gamyboje"⁶⁹⁷. Kita vertus, net jei ši kritika buvo "proginė", kažin ar reikia ją visą nurašyti tik į formalumą, kuris neturi realaus pagrindo. Juk SSKP CK savo nutarimais sankcionavo susirinkimų ir (savi)kritikos kritiką, o kai kurių komunistų išsakyti priekaištai ne tik atliepia nutarimų turinį, bet ir patvirtina iš kitų šaltinių gautą informaciją apie susirinkimų ritualizacijos simptomus. Galiausiai reikia prisiminti, kad (savi)kritiškumas liudijo apie kalbančiojo ideologinio sąmoningumo laipsnį, todėl (savi)kritikos retorikos taisyklės perpratęs kalbėtojas galėjo pelnyti sau palankumo balų. Štai vieno cecho atstovo ataskaitoje kritiškumo pasigedęs "Spartos" direktorius A.V.Vašurkinas

⁶⁹⁵ Žr. 2.2. *Paslapties* kūrimas: satyra, kaip viešo kalbėjimo praktika.

⁶⁹⁶ "Šluotos" pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas, 1975 04 28. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 11, l. 6.

⁶⁹⁷ Gamyklos "Vairas" partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 1, 1970 01 08. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 15, l. 3-4.

mokė: "Mažai pasakyta apie trūkumus. Pagal ataskaitą galima pasakyti, kad kolektyvas jau yra komunistinio darbo, o faktiškai reikalai ne visada geri"⁶⁹⁸.

Demarkacija. Susirinkimų išsiskyrimo ženklai atrodo akivaizdūs: jų laikas paprastai yra planuojamas toli į priekį, o svarbiausių susirinkimų laikas atitinka tam tikras simbolines periodines žymas. Pavyzdžiui, metiniai ataskaitiniai susirinkimai vyksta kiekvienais metais panašiu laiku. Analogiškai kitų susirinkimų datą gali diktuoti tiek metų ketvirčio, tiek penkmečio planai, arba ideologinės šventės (metinės, minėjimai, kalendorinės šventės) ir politiniai įvykiai (rinkimai, Konstitucijos priėmimas). Tai laikas, prie kurio turi derintis likusi žmogaus dienvokė, todėl galima rasti pastabų, kad netgi atostogos negali būti pakankama priežastis nerengti susirinkimo ar jame nedalyvauti.

Ši susirinkimo laiko viršenybė likusio laiko atžvilgiu susijusi su kitu išskirtinumo ženklu - dalyvavimo prievole, nurodančia į tokio dalyvavimo reikšmingumą. Asmens dalyvavimo dažnumas ir aktyvumas susirinkime reiškė jo ideologinį sąmoningumą, o kadangi susirinkimai traktuoti kaip įsitraukimo į politinį valdymą būdas, ideologinėje plotmėje dalyvavimas reiškė ir prisidėjimą prie viso kolektyvo gerovės kėlimo, kurį kai kas ryždavosi apskaičiuoti net matematiškai: "1973 m. per susirinkimus išstojo daugiau nei 8 tūkst. dirbančiųjų, iš jų 6 tūkst. - darbininkai. Per susirinkimus išsakyta 246 skirtingi pasiūlymai, iš kurių įgyvendinimo gauta ekonominio efekto už 103 tūkst. rublių"⁶⁹⁹. Žinoma, šis susirinkimo reikšmingumas anaipol ne visus įtikindavo. To paties "Vingio", kuriame nuskambėjo teiginys apie pasisakančiųjų darbininkų nešamą ekonominę naudą, cechuose partiniams darbuotojams kartais tekdavo pavargti, kol surinkdavo susirinkimo dalyvius, o paskui - juos prakalbinti⁷⁰⁰. Jei vietinis partijos sekretorius pasitaikydavo

⁶⁹⁸ "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 41, 1972 03 15. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 16, l. 80.

⁶⁹⁹ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 14, 1974 04 11. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 53, l. 2.

⁷⁰⁰ "Partorganizacijos darbo trūkumais reiktų įvardinti žemą komunistų aktyvumą partiniuose susirinkimuose. Nors per kiekvieną susirinkimą pasisako vidutiniškai po 6-7 žmones, tačiau tai iš esmės būna tie patys veidai. Dauguma komunistų nė karto per metus nepasisako per partinius

uolus, jis lankomumo rodiklius galėjo prisiminti ne tik prieš ataskaitas, bet ir ieškoti "nepažangiųjų" po kiekvieno susirinkimo⁷⁰¹. Todėl paprastai lankomumą kėlė ne susirinkimo reikšmingumas (*steigiamasis* matmuo), o nenoras *post factum* pakliūti į "nepatogią" situaciją (*atliekamasis* matmuo).

Susirinkimai paprastai vykdavo pastoviose, tam pritaikytose, dažnai didesnį ideologinį krūvį turinčiose vietose (pvz., "raudonuosiuose kampeliuose"). Partiniuose susirinkimuose pati dalyvavimo teisė nurodydavo į dalyvio išskirtinį, privilegijuotą statusą (partijos narys), bet net atviruose susirinkimuose dalyvaujantys darbininkai tam momentui, susirinkimo trukmę, ideologijos požiūriu įgaudavo kitokį statusą - iš eilinio darbininko jis tampdavo "sprendžiančiojo kolektyvo" nariu.

Fiksacija. Paimkime konkretų pavyzdį. 1975 m. spalio 28 d. Vilniaus projektavimo ir konstravimo biuro "Punktukas" partijos komiteto posėdyje svarstytas sektoriaus vedėjo V.L.A. elgesys⁷⁰². Jis vyko komandiruotėn į Šiaulių "Elnio" susivienijimą, kur turėjo įvertinti sunkią įmonės finansinę padėtį ir pateikti siūlymus, kaip išspręsti susidariusią situaciją. Tačiau V.L.A. spalio 20 d., pirmadienį, įmonėje pasirodė tik iš ryto, po pietų dingo, o ateinančias dvi dienas iš viso neatėjo ir visą tą laiką girtavo. Žinia apie jo elgesį pasiekė LSSR Lengvosios pramonės ministeriją, todėl jo svarstymas partiniame susirinkime tapo neišvengiamas. Jis vyko dviem etapais: iš pradžių kritikos ir savikritikos procedūra atlikta partijos komiteto posėdyje, paskui kaip bausmės dalis įvyko svarstymas skyriaus, kuriame dirbo V.L.A., pirminės partinės organizacijos susirinkime.

Partijos komiteto protokole yra užfiksuota tipiška tokio svarstymo eiga. Pirmasis pasisakė direktorius, kuris informavo apie situaciją. Tuomet kalbėjo ministerijos atstovas. Jis išplėtė informaciją ir konstatavo, kad "[t]okiu elgesiu kompromituoja ministeriją, "Puntuko" PKB, partinę organizaciją. Šie faktai -

susirinkimus". Žr. Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 35, 1974 11 28. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 53, l. 181.

⁷⁰¹ "Solovjovas (partinės pirminės organizacijos sekretorius - T.V.) šiandien atėjo į skyrių ir klausė Karoblio, kas iš darbuotojų vakar buvo atvirame partiniame susirinkime. Karoblis pasakė, kad aš, Pranutė, Gerulis (kurių abiejų tikrumoje nebuvo. Karoblis melavo mikčiodamas)". Žr. Statkevičius A., *Anuo metu:...*, p. 224.

⁷⁰² "Puntuko" partinio komiteto posėdis, protokolas, 1975 10 28. LYA, f. 1258, ap. 5, b. 16, l. 97-99.

tai ne tik darbo drausmės pažeidimas. Tai paties A<...> moralinio smukimo įrodymas". Valdininkas pirmasis pasiūlo bausmę ministerijos vardu: "nepadengti komandiruotės išlaidų, nes neatliko užduoties, pareikšti griežtą papeikimą su paskutiniu įspėjimu". Įkandin išstojęs skyriaus vedėjas pareiškia, kad bausmė per švelni. Po jo seka nusižengėlio eilė tarti atgailos žodį ir atsakyti į kelis užduotus klausimus, kuriais siekiama ne išgauti papildomos informacijos ar pasitikslinti aplinkybes, juolab mėginti aiškintis tokio poelgio motyvus, bet perspėti ir sugėdinti kritikuojamą asmenį: "Ar tai buvo paskutinis išgėrimas darbo metu?" ir "Ar leistina iš viso būnant komandiruotėje girtuokliauti?". Labiau konstatavimą primenantys klausimai palieka tik vieną atsakymo pasirinkimą, kuris turi byloti apie atsakančiojo prisiimamą kaltę ir pasiryžimą pasitaisyti. Procedūrą uždaro direktorius, kuris iš informacijos suteikėjo tampa pagrindiniu sugėdintoju. Jo kalba greičiau skirta ministerijos atstovui ir tiems, kurie vėliau gali peržiūrėti posėdžio protokolą. Aukščiau esančios valdžios atžvilgiu visam kolektyvui atstovaujantis direktorius demonstruoja tvirtą pasiryžimą netoleruoti tokių dalykų. Jis turi savotiškai "išteisinti" jo atstovaujamą kolektyvą, kuris esą patyrė ne mažesnę skriaudą nei kitos "nukentėjusios pusės", ir nepalikti abejonių, kad toks žmogaus elgesys priklauso ne nuo jokių kitų aplinkybių, o tik nuo asmens moralinio nuopuolio, kurio tikrojo masto nesuvokia ir pats kaltinamasis, kitaip galėtų kilti klausimų ir apie direktoriaus gebėjimą vadovauti: "Tokio atsitikimo "Puntuke" nebuvo (net su darbininkais). Jūs viską pripažįstate, bet pakankamai įvertinti dar negalite. Į viską žiūrite pro ružavus akinius. <...> Galima būti geru specialistu, bet būtina būti ir geru žmogumi. Kaip moraliai smukęs žmogus gali vadovauti kolektyvui. <...> Savo elgesiu A<...> padarė didžiulę moralinę skriaudą visam "Puntuko" kolektyvui". Jam atrodo, kad pasiūlyta ministerijos bausmė - per švelni, todėl siūlo papildomą - svarstymą partinėje organizacijoje.

Kadangi prieš aukštesnę valdžią atsiskaityta, antrame (savi)kritikos etape bausmė užbaigiama atgaila prieš savo kolektyvą - surengiamas atviras

partinis susirinkimas⁷⁰³. Procedūros eiga iš principo kartojasi: pristatoma informacija, prasikaltęs V.L.A. atgailauja, po jo pasisako vienas iš kolegų (kuris jį rekomendavo į darbą "kaip gerą, pareigingą, disciplinuotą žmogų ir komunistą, o jis mane pavedė"), o susirinkimą griežtu žodžiu užbaigia vėl direktorius. Prieš kolektyvą atgailos retorika keičiasi⁷⁰⁴: prasikaltęs žmogus ieško nuoširdžiau skambančių žodžių, demonstruoja ne tik ryžtą taisyti, bet ir jau įdėtas pastangas ("daug galvojau"), akcentuoja kolektyvo vertinimo svarbą ("bijau žmonėms į akis pasižiūrėti") ir nuolankumą prieš jį ("labai ir labai atgailauju"), ir lyg prisimindamas direktoriaus priekaištą apie "ružavus akinius" mėgina įtikinti, kad jam pavyko juos nusiimti, todėl po pelnytose skaistyklos jis pagaliau tapo vertas atleidimo.

Šiame chrestomatiniame pavyzdyje galime išskirti kelis pagrindinius kritikos ir savikritikos ritualizacijos elementus: kritiką išsako pagal rangą aukščiausi susirinkimo dalyviai, kurie atstovauja vadovybei, ir vienas ar keli žemesnio rango, kurių paskirtis - atlikti balso "iš apačios" vaidmenį. Taip sukuriama išpūdis, kad tarp vadovybės ir kolektyvo nėra konflikto, tai nėra vadovybės "susidorojimo aktas", o kolektyvinis "pasitaikančių trūkumų" sprendimo būdas. Prasikaltusiam skiriamas tik vienas vaidmuo - kaltės pripažinimo ir nuolankios atgailos. Jam suteikiama galimybė atgailauti ir priimti pamokymus ("klausimai"). Baigiamąjį žodį taria tas, kuris atsakingas už viso kolektyvo darbą ir kartu tarsi labiausiai jį reprezentuoja, išsako "kolektyvinę valią". Tačiau iš tiesų (savi)kritikos procedūra nėra tik kolektyvo savikontrolės klausimas.

Be abejo, anaipatol ne visi girtavimo ar kitų darbo disciplinos pažeidimų atvejai sudomindavo aukštesnę valdžią, tačiau procedūra atliekama taip, kad susidomėjimo ar revizijos "iš viršaus" atveju viskas atitiktų kanoną. Praktiškai

⁷⁰³ "Puntuko" pirminės partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 1, 1975 11 20. LYA, f. 1258, ap. 5, b. 16, l. 89.

⁷⁰⁴ Užfiksuotas toks visas atgailautojo pasisakymas: "Nuo mano poelgio praėjo beveik mėnuo. Aš, draugai komunistai, daug galvojau, kaip galėjo taip nutikti ir kaip aš nusiritau iki to. Aš dabar netgi bijau žmonėms į akis pasižiūrėti, man atrodo, kad visi mane smerkia, nekenčia. Labai ir labai atgailauju prieš jus, juk savo elgesiu uždėjau dėmę ant mūsų partorganizacijos. Aš kaltas ir pripažįstu tai, tik prašau manęs nebausti labai griežtai. Duodu jums žodį, kad taip su manimi įvyko paskutinį kartą ir aš pasistengsiu jūsų akyse pasitaisyti ir kad apie mane kalbėtų tik gerai".

tai reiškia, kad bent formaliame ir retoriniame lygmenyje kritikos objektas turi būti pasmerktas "visu griežtumu", o jeigu faktai akivaizdžiai liudija, kad tam tikram elgesiui atsirasti yra palankios sąlygos (ypač jei analogiški faktai kartojasi), bausmių sulaukia ir tiesioginiai vadovai. Pastarųjų vaidmuo priklauso nuo (savi)kritikos rūšies. Koreguodami O.Kharkhordino pasiūlytą rūšiavimą, vėlyvučiu sovietmečiu galėtume išskirti tris savikritikos rūšis, kuriose ji reiškiasi kaip *steigiančioji* praktika: (1) asmeninio nusižengimo svarstymas ("personalinė byla"); (2) atsakomybė už kolektyvo problemas (dažniausiai atsako kolektyvo (skyriaus, padalinio, cecho) vadovas); (3) rutininė atestacija (atsako vienas iš kolektyvo vadovų; tai iš anksto suplanuota vieno ar kito kolektyvo darbo patikra. Tokios (savi)kritikos procedūros atveju protokoluose dažniau galima aptikti partinės organizacijos narių palaikymą nei kritiką).

Beveik lygiai vienuolika metų prieš aptartą svarstymą tame pačiame "Puntuke" svarstyta kitas įmonės darbuotojas - disidentas Antanas Terleckas. Jei iš dabarties pozicijų jo svarstymo sulyginimas su girtuokliavimo atveju atrodo nekorektiškas, tuomet disidentinė laikysena ("draugystė su nacionalistais"), be abejo, buvo laikomas dar rimtesniu nusižengimu. Apie jam skirtą kolektyvo atvirą susirinkimą ir (savi)kritikos procedūrą sužinome ne iš partinių protokolų, bet iš jo dienoraštyje palikto pasakojimo, atskleidžiančio ne tik susirinkimo eigą, bet ir pasiruošimo užkulisiu⁷⁰⁵, iš kurių galime sužinoti apie jau tuo metu nutuokiamas (savi)kritikos procedūros taisykles.

Susirinkimo eiga iš principo atkartoja anksčiau išvardintus elementus, nors ir su tam tikromis išimtimis: pristatyta informacija (perskaitytas straipsnis apie A.Terlecką "Vakarinėse naujienose"), suteiktas žodis kaltinamajam, po jo sekė pasisakymų serija, kurią pradėjo pagal politinį rangą aukščiausias susirinkimo dalyvis - KGB kontržvalgybos skyriaus vadovas, pagrindinis kaltintojas; vėliau - įvairaus rango vadovai (įskaitant direktorių) ir "paprasti

⁷⁰⁵ Terleckas A., *25-ieji Lietuvos okupacijos metai:...*, p. 208-233.

darbininkai", atrinkti taip, kad arba galėtų tiesmukai pasmerkti kaltinamąjį⁷⁰⁶, arba pats jų viešo pasisakymo faktas taptų iškalbingu ir simbolišku (buvęs lagerininkas). Nė vienas iš jų "nacionalisto" negynė, tačiau situacijoje išlaviruoti mėginę asmenys ne ragino "pripažinti kaltę prieš liaudį", bet kalbėjo apie jo gebėjimus dirbti tiesioginį darbą. A.Terleckui vėl buvo leista atsakyti į kitų priekaištus, o susirinkimą užbaigė du pagal rangą aukščiausi dalyviai - KGB atstovas ir "Puntuko" direktorius.

Kelios aplinkybės neleidžia šio svarstymo laikyti tipišku. Pirma, "nacionalistams" teiktas ypatingas dėmesys, todėl ir procedūra atlikta ne rutiniškai, o paversta ištisu "visuomeninio teismo" spektakliu (jame dalyvauja bent du KGB darbuotojai, "Vakarinių naujienų" žurnalistas ir t.t.). Antra, pati A.Terlecko asmenybė - biografinė patirtis ir psichologinės savybės (tvirtas, užsispyręs, greitai užsiplieskiantis) - sunkiai galėjo įsitemkti į ritualėjančią procedūrą. Todėl antroji jo kalba, jeigu tikėtume dienoraštiniu liudijimu, sugriovė "atgailos" elementą, nes pradėjęs nuo tipiško kolektyvo atsiprašymo ir net pripažinęs, kad "mane nuteisė teisingai ir aš gavau pelnytą ir ne tokią jau didelę bausmę", vėliau išiplieskia ir ima tvirtinti, kad "[k]o tikrovėje nebuvo, to pripažinti negaliu ir nepripažinsiu!"⁷⁰⁷. Kad autentiško ryšio su tikrove išlaikymas sugriauna ritualizacijos elementą, simbolizuoja kitų dalyvių reakcija: "Matau daug lietuvių moterų, merginų. Dauguma draugiškai šypsosi, juokiasi. J.Česnavičius, A.Čiudinovas irgi šypsosi. Kardanovskis rimtas, bet nepiktas. L.Abromaitis pasipiktinęs, Alė išsigandusi, išbalusi"⁷⁰⁸. Pasyvios publikos šypsenos ir juokas - tai savotiškas katarsis: ji iš saugaus atstumo stebi, kaip kitas griaua tai, kas ir kitiems atrodo neprasminga. Toliau galima tik spėlioti, bet KGB darbuotojo (J.Česnavičiaus) šypsena gali reikšti pasitikėjimą savimi ir savo galia, ciniškumą "nereikalingai drąsai". Kito KGB darbuotojo, pagrindinio kaltintojo (Kardanovskis) laikysena - tai profesionalumo

⁷⁰⁶ Subjektyvus žmonių vertinimas dienoraštyje, žinoma, nėra patikimas kriterijus, tačiau tas faktas, kad A.Terleckas visų prieš jį kalbėjusiųjų nesulygino, o vertino juos labai įvairiai, suteikia tam tikro pagrindo manyti, kad už kategoriškų posakių "deržimorda nusenęs partorgas" ar "didžiausia "Puntuko" šovinė" greičiausiai iš tikrųjų slepiasi režimui ypač lojalūs asmenys. Žr. *Ibid.*, p. 221.

⁷⁰⁷ *Ibid.*, p. 222.

⁷⁰⁸ *Ibid.*, p. 222.

demonstravimas, situacijos valdymo teigimas, pasak A.Terlecko, jis jaučiasi "teismo" vadovu. Tuo tarpu direktorius (L.Abromaitis) suvokia, kad toks pavaldinio elgesys gali pakenkti ir jam, o žmonos (Alès) reakcija, ko gero, atspindi tikrąją ritualizacijos elemento sugriovimo reikšmę, nors kaip artimiausias žmogus tai galbūt vertina pernelyg jautriai. Kuo toliau, tuo daugiau po drąsesnių posakių pasigirsta juokas arba plojimai, kol A.Terleckas nusprendžia "eiti vėžio žingsniu - atbulas, t.y. truputį pataikauti deržimordoms. Antraip gali liūdnai baigti <...>"⁷⁰⁹. Toks spontaniškumas (nukrypsta nuo iš anksto pasiruoštos kalbos) pasikėsina į atskirus elementus, bet ne į jų visumą, kuri priklauso nuo visų proceso dalyvių: "L.Abromaitis padarė mano pasakytų teigiamų žodžių (pabraukta mūsų - *T.V.*) reziümė ir liepė įtraukti juos į protokolą, o po to paklausė, ar teisingai jis supratęs mano žodžius. "Tak točno!" - atsakiau"⁷¹⁰. Taigi pabaigoje procedūrą mėginama gražinti į "savas vėžes", kurios galutinė išdava - *kanonizuotas rezultatas* (iš užprotokoluotų "teigiamų žodžių" turi matytis A.Terlecko atgaila).

Kai į savikritikos ritualizaciją pakliūvęs žmogus mėgina išsaugoti autentišką laikyseną, tačiau tuo pačiu suvokia negalįs visiškai sulaužyti kanono, nes tai gali baigtis pačiomis liūdniausiomis pasekmėmis (pvz., suėmimu), pasiruošimas šiai procedūrai virsta taktiniu žaidimu, iš kurio mes sužinome ir tai, kokia savikritika turėtų būti. Pasiruošęs kalbą A.Terleckas nusprendė ją parodyti bendradarbiui A.Čiudinovui, pasak jo, buvusiam čekistui, ir paaiškina savo motyvus: "Norėjau jam (ir kartu kitiems) parodyti, kad neketinu "dídvyrį vaizduoti". Tad kritikuojamasis asmuo negali stoti prieš kolektyvą kaip lygus prieš lygius, o tik nusižemines. Kreipimasis į buvusį čekistą - apsidraudimo priemonė, tuo pačiu ieškant nepaklusimo ritualizacijai saugių ribų, nes "[j]eigu jiems nepatiks mano kalba, tai vis vien šis faktas parodys, kad neturėjau "piktų kėslų"⁷¹¹. A.Čiudinovas jam padėjo "apvalinti aštrius kampus", tačiau ir po to liko nepatenkintas, nes A.Terleckas atsisakė "gailėtis nuodėmių" - svarbiausio motyvo, kuris kalbą padaro atgaila.

⁷⁰⁹ *Ibid.*, p. 225.

⁷¹⁰ *Ibid.*, p. 226.

⁷¹¹ *Ibid.*, p. 211.

Savikritika suvokiama tik kaip kaltės prisiėmimas, atsiprašymas ir apgailestavimas.

Bandytas pasipriešinti susirinkimo ritualizacijai - kraštutinis reiškinys tiek kritikos, tiek savikritikos atvejais. Paprastai dalyviai laikydavosi fiksuotos schemos ir prisidėdavo prie jos įsitvirtinimo, sustabarėjimo, nes prarastą prasmingumo jausmą kompensuodavo saugumo pojūtis⁷¹². Pasitaikančios kanoninės deviacijos prasmingumo link galėjo būti traktuojamos kaip pasikėsinimas ne tik į nustatytą susirinkimo tvarką, bet ir į fundamentalius principus. Buvusio LKP CK sekretoriaus žemės ūkio reikalams Vytauto Astrausko atsiminimuose randame tokį epizodą iš tų laikų, kai jis dirbo LKP Radviliškio rajono komiteto pirmuoju sekretoriumi: į plenumą Radviliškyje atvykęs LKP CK atstovas Leonas Kriukelis pasipiktino sužinojęs, kad plenumė nebus pranešimo. Jam taip pat užkliuvo eiliškumo nepaisymas, nes dokumentai pirminėse partinėse organizacijose buvo apsvarstyti prieš, o ne po plenumo. Pasak V. Astrausko, CK atstovas "galutinai įsiuto", kai vienas kalbėtojas prisipažino esąs ne partinis. Taigi ritualizacijos procesas buvo suardytas, atsisakius net ne vieno, o kelių būtinų elementų: plenarinio pranešimo (vienas iš ašinių elementų), eiliškumo tvarkos ir privilegijuotos dalyvavimo teisės. CK atstovo reakcija - logiška, juk jo delegavimo į plenumą Radviliškyje tikslas pirmiausia ir buvo prižiūrėti, ar laikomasi ritualizacijos kanono⁷¹³.

Kanonizuotas rezultatas. 1978 m. vasarį "Šluotos" pirminės partinės organizacijos atvirame susirinkime dalyvavusi LKP Vilniaus miesto Lenino rajono komiteto instruktorė vietinius komunistus mokė apie vieną privalomą susirinkimų fiksuotą elementą - nutarimus: "Ruošiant partinį susirinkimą, derėtų sudaryti nutarimo projektą, kad susirinkimas nenuėitų veltui, be krypties. Anksčiau būta susirinkimų be jokių nutarimų. Dabar nutarimų

⁷¹² "<...> partinio-ūkinio aktyvo ar šiaip didesniuose susirinkimuose kalbas reikėdavo pradėti ir užbaigti pagal tam tikrą schemą. Įžangose minėdavome paskutinių partijos ir vyriausybės nutarimų "išskeltus uždavinius", toliau - kas nuveikta, kokių dar pasitaiko trūkumų, ir pabaigoje - "kas numatyta padėčiai ištaisyti". Tokios tvarkos nebuvo paisoma dirbant, čia "jautį griėbdavome tiesiai už ragų" - reikėjo be įžangų išsiaiškinti nesėkmės priežastis ir jas šalinti". Žr. Jankauskas V., *Kolaborantas?...*, p. 112.

⁷¹³ "Išėjęs į tribūną, jis grubiai iškoneveikė mūsų plenumą, apkaltino rajono vadovybę nukrypimais nuo lenininių partinio darbo normų, pareiškė, kad plenumas neteisėtas <...>". Žr. Astrauskas V., *Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius: "Gairės", 2006, p. 69-70.

vykdymo kontrolė sustiprėjo”⁷¹⁴. Taigi nutarimas – būtinas elementas, simbolinis susirinkimo rezultatyvumo vienetas. Tačiau praktiškai nutarimo projekto sudarymas prieš susirinkimą reiškė rezultatyvumo eliminavimą iš proceso. Kadangi projektas suponavo galutinę išvadą, susirinkimų metu vykstanti "diskusija" (kritika) negalėjo pažeisti išankstinio susitarimo, todėl pavirsdavo į kritiką dėl kritikos, taigi formavo "vienakryptę kritiką". Lenino rajkomo instruktorės žodžiais, susirinkimas "nenueidavo be krypties" ir nutarimai būdavo priimami vienbalsiai.

Kanonizuoto rezultato principą galėjo pažeisti tik rimtas dalyvių susipriešinimas, konfliktinė situacija, kai išankstinis susitarimas tapdavo neįmanomas. Pavyzdžiui, panaši padėtis susiklostė "Vagos" pirminės partinės organizacijos susirinkime, svarstant garsųjį Alberto Vijūko-Kojelavičiaus "Lietuvos istorijos" leidimo sustabdymo klausimą. Netgi paprastai formaliuose partiniuose dokumentuose atsispindi aistringi ginčai dėl to, kas ir kiek turėtų būti atsakingas už "nekvalifikuotai suredaguotą rankraštį". Dalis partijos narių ėmė piktintis, kodėl didesnės atsakomybės išvengė leidyklos vyr. redaktorius K.Ambrasas. Dokumente užfiksuotas toks epizodas: "Pirmininkaujantis A.Pekeliūnas pasiūlė svarstyti J.Stepšio pasiūlymą. K.Ambrasas: rankraščio nemačiau, sirgau! J.Stepšys: bet jūs gerai žinojote, kad tokia knyga leidžiama! S.Sabonis: jūs labai gerai viską žinojote, kokios čia kalbos! Kada K.Ambrasas susirgo rankraštį ir teko man pasirašyti! A.Pekeliūnas - vyr. redaktorius privalėjo paprašyti tokį rankraštį paskaityti!". Nors J.Stepšio pasiūlymas dėl didesnės vyr. redaktoriaus atsakomybės nebuvo priimtas, balsavimo rezultatai parodo partinėms organizacijoms visiškai nebūdingus "demokratiškus" skaičius: 3 - už, 4 - prieš, 10 - susilaikė⁷¹⁵.

Kanonizuoto rezultato laikymasis labai ryškus savikritikos atvejais. Todėl "personalinio klausimo" svarstymas, jei jis būdavo susijęs su nusižengimais, paprastai sugestijuodavo ketinamo svarstyti asmens kaltės

⁷¹⁴ "Šluotos" redakcijos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 5, 1978 02 28. LYA, f. 15020, ap. 1, b. 14, l. 6.

⁷¹⁵ "Vagos" leidyklos pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 7, 1979 04 02. LYA, f. 11321, ap. 2, b. 19, l. 27-28.

prezumpciją, t.y. asmuo buvo laikomas kaltas, kol neįrodė savo nekaltumo, o tai įvykdavo retai. Mėginimai gintis daugumos buvo laikomi nereikalinga pretenzija ir galėjo sukelti susirinkimo dalyvių nepasitenkinimą, kuris vietoj sklandaus ritualizacijos proceso galėjo baigtis tikromis pastangomis susitvarkyti su "išsišokėliu". Dar J.Stalino laikų SSKP CK savikritikos ritualus tyręs J.Arch Getty tvirtino, kad bausmė labiau priklausė ne nuo nusižengimo sunkumo, o kaip prasikeltęs asmuo paklūsta simboliniam veiksmui⁷¹⁶. Vėlyvuosiu sovietmečiu ši taisyklė galutinai sustabarėjo, procedūra šitaip formalizavosi ir išprasmėjo, kad net jos laužymas prarado prasmę. Buvęs Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros vedėjas Vitas Areška atsiminimuose pateikia chrestomatišką pavyzdį, kai partiečiams užkliuvo Viktorijos Daujotytės įvadinis straipsnis "Motiejus Gustaitis ir jo palikimas": "Per svarstymą galima buvo nesunkiai apginti tuos vertinimus, bet aš jau seniai buvau perkandęs partokratijos taktiką. Jei patekai į jos kritikos ugnį, lengviau bus, jei sakysi, kad kaltas ir žadi pasitaisyti. Niekas vėliau per daug nesigilins - pasitaisei tu ar ne. Neakcentuojant konflikto ir neišsivieliant į užsitęsusią diskusiją, greit tie dalykai visų bus pamiršti. O jei nesutiksi, neigsi, įrodinėsi savo tiesą, nieko gero nelauk. Ypač jei iš anksto jau suformuluoti tokių svarstymų nutarimai, nurodyti kaltininkai ir numatytos išvados. Valdžia - teisi ar neteisi - niekad nepasiduos, pati neprisipažins, kad ji suklydo. <...> Todėl, atsakydamas į komisijos kritiką, vieną kitą smulkmeną paneigiau, o tai, kas komisijai atrodė labai reikšminga, pripažinau, dėkojau už pastabas ir žadėjau, kad katedros dėstytojais, tarp jų ir V.Daujotytė, atsižvelgs į kritiką"⁷¹⁷.

Nuo viešos kritikos ir pasmerkimo retai apsaugodavo net likusio kolektyvo parama, nebent atsirasdavo drąsių žmonių, kurie imdavosi iniciatyvos. Valgyklos vedėja A.G. prisimena, kaip net 1987 m. jos darbe buvo svarstomas energetikas už dalyvavimą mitinge prie A.Mickevičiaus paminklo, ir nors jis sulaukė kolektyvo palaikymo, niekas nesiryžo priešintis

⁷¹⁶ Getty J.A., *Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee...*, p. 53.

⁷¹⁷ Areška V., *Kumelė vardu Emilija: prisiminimai ir apmąstymai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007, p. 223.

ritualizacijai⁷¹⁸. Kadangi kolektyvo supratingumo neužtekdavo, nuo kritikos asmuo galėjo apsiginti skundais į aukštesnes partines instancijas arba pažintimis, partine įtaka. Buvęs Šiaulių "Vairo" gamyklos partijos komiteto sekretorius I. Markzonas į žurnalą "Partinaja žizn" parašė straipsnį, kad gamyklos vadovybė visus klausimus derina su partine organizacija. Kadangi ši kritika buvo nukreipta tiesiogiai į gamyklos partinę valdžią, ji per susirinkimą (nors formaliai ir tvirtino, kad kiekvienas komunistas turi teisę rašyti spaudai) vis dėlto vienbalsiai nutarė, jog straipsnyje išdėstyti faktai apie įsakymų derinimo praktiką gamykloje neatitinka tikrovės⁷¹⁹. Tačiau I. Markzonas, matyt, iš partinės patirties išmanęs užkulisinės veikimo taisyklės, nenuleido rankų. Po dviejų savaitių įvyko naujas "Vairo" partinio komiteto posėdis, kuriame iš naujo svarstyti I. Markzono straipsnyje išdėstyti teiginiai. Šįkart į posėdį atvyko LKP Šiaulių miesto komiteto instruktorius. Iš jo pasisakymo aiškėja, kad kai kuriuos direktoriaus įsakymus iš tiesų vizuodavo partinis komitetas. Tai, žinoma, davė susirinkimui naują "kryptį". Nors kai kuriais pasisakymais bandyta diskredituoti patį I. Markzoną, kaip neatlikusį savo tiesioginių pareigų, kalbėtojams teko pripažinti, kad derinimo praktika vyko. Todėl "Vairo" direktorius A. Rutkauskas pakeitė toną ir jo žodžiai nuskambėjo jau kaip pasiteisinimas⁷²⁰. Partinis komitetas priėmė naują nutarimą, kuris prieštaravo prieš dvi savaites priimtąjam: faktai apie derinimo praktiką atitinka tikrovę, o kitas nutarimos punktas skelbė "Toliau nevizuoti įsakymų"⁷²¹.

Dezintegracijos vektoriai. Jeigu socialinis veiksmas pasižymi visais šiais trimis formaliaisiais ritualo bruožais (demarkacija, fiksacija, kanonizuotu rezultatu), bet nesukuria jos dalyviams prasmės, funkcionalistiniu požiūriu jis gali išvirsti į ritualo priešybę, t.y. ne integruoti, bet dezintegruoti dalyvius.

⁷¹⁸ "Ir jį ten nufotografavo. Ir tada jį turėjo pasmerkt ten visi darbovietėj. <...> ir partijos sekretorius, ten visi jį turėjo linksniuot. Bet kadangi jis savas darbuotojas, bet visi dėl akių jį turėjo tiesiog nuteist. Bet visi jį palaikė, tiesiog visi širdy žinojo, kad gal ir aš būčiau ten buvęs, bet jis buvo drąsesnis, jis ten pakliuvo, o širdy visi suprato". Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

⁷¹⁹ Šiaulių gamyklos "Vairas" partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 6, 1979 01 08. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 43, l. 4.

⁷²⁰ Direktorius teigė: "Niekur nėra pažymėta, kad direktoriaus įsakymus derinti su partkomitetu, ar ne. Niekio blogo neatsitiko, kad kokybės klausimu ant įsakymo buvo suderinta su partkomitetu ir pasirašyta". Žr. Šiaulių gamyklos "Vairas" partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 8, 1979 01 24. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 43, l. 12.

⁷²¹ *Ibid.*, l. 12.

Išoriškai ritualizuotas veiksmas vis dar kurs konsensuso regimybę⁷²², tačiau iš vidaus kiekvieną iš dalyvių tolins nuo jo. Kaip pastebėjo Stanley J. Tambiah, ritualo formalizacija didina skirtį tarp privačios ir socialinės tapatybės, o tai gali baigti socialiniu iširimu ir nepasitenkinimu, kai ritualas imamas traktuoti kaip tuščias ir veidmainiškas⁷²³. Apie susirinkimų dezintegracijos simptomus mes galime sužinoti dviem būdais: (1) privačios refleksijos - asmeniniuose užrašuose paliktos kritiškos mintys arba (2) dokumentuose ir kituose rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotos praktikos, liudijančios apie nepasitenkinimą, abejingumą ir pasyvumą. Pastarosios mūsų darbe atitiktų *a*-struktūrines ir *anti*-struktūrines praktikas. Pirmąjį būdą apžvelgsime bendriausiais bruožais, nes mus labiau rūpi pasireiškusios praktikos.

(1) *Privačios refleksijos*. Savikritikos atvejais negalima dėti lygybės ženklą tarp asmenų, atgailaujančių už padarytus asmeninius nusižengimus (girtavimas, darbo disciplinos nepaisymas, smulkios vagystės, šeiminiai ir darbiniai barniai), ir tų, kurie priversti "muštis į krūtinę" už darbus, kurie traktuojami kaip pažeidimai ("nukrypimai") grynai politiniame-ideologiniame lygmenyje, nors asmeniškai jie išlieka reikšmingi ir teisingi. Jei pirmuoju atveju viešai atgailaujantis asmuo jaučia gėdą, nejaukumą, sutrikimą, vadinasi, ritualizacija vis dar veikia integracijos kryptimi, tačiau jei toks atsiprašymas tampa abejinga veidmainyste ir cinizmu, kryptis atsigręžia į kitą pusę. Tuo tarpu politinės-ideologinės priverstinės savikritikos atveju veikia visiškai kitokia logika. Apie integracijos galimybę čia kalbėti beprasmiška, nes viešas savęs išplakimas beveik visada sukrečia ir žemina žmogų, tačiau ne todėl, kad jis suvokia savo klaidas prieš kolektyvą, o būtent todėl, kad viešai turi išsižadėti to, kas jam asmeniškai sudaro autentiškos tikrovės pagrindą. Tokių sukrešto žmogaus refleksijų neįkainojamas šaltinis - literatūrologo Vytauto Kubiliaus dienoraščiai, kuriuose skaitytojai susidūria su intensyvia jausmu maišatimi (pyktis, rezignacija, graužatis, gėda, abejonės, savinieka): "Kitų plūdimas tavęs taip nepaliečia, kaip paties išsiplūdimas. Prievartinis

⁷²² Bell C., *Ritual Theory, Ritual Practice...*, p. 210.

⁷²³ Cituojama iš: Bell C., *Ritual Theory, Ritual Practice...*, p. 216-217.

išsiplūdimas. Tai didžiausias moralinis pažeminimas, susiniekinimas, apsipurvinimas. Ir dabar - karčios pagirios. "Savikritika" - tai puikus žmogaus sunaikinimo, palaužimo metodas"⁷²⁴.

Apskritai susirinkimų ritualizacija žmones veikė savo beprasmiškumu. "Vakar vyko profsajungos ataskaitinis susirinkimas. Daug kas laukė, kad kažkas įvyks. Susirinkimo ataskaita (ypač pavaduotojo pasisakymas) - baisi ir beviltiška pliurpynė!" - 1979 m. konstatavo aktorius Algimantas Masiulis⁷²⁵. Kai kuriems partijos nariams ne ką lengviau būdavo susitvarkyti su šiuo *steigiamuoju* matmeniu. Viena vertus, žongliravimas ideologine retorika, kad ir koks atrodė sustabarėjęs ir schematiškas, reikalavo taisyklių perpratimo, o susigaudyti tarp sudėtingų biurokratinių formuluočių ne visiems kalbėtojams sekėsi lengvai. Net jeigu šias pastangas atpirkdavo *atliekamojo* matmens galimybės, *steigiamajame* matmenyje patirta beprasmybė niekur nedingdavo. LKP Pakruojo rajono sekretorius Vladislovas Štuikys dienoraštyje pasižymėjo, kad prie rengiamo pranešimo, "kad ir paties nereikšmingiausio", kartais sugaišta valandų valandas, vien ieškodamas tinkamo žodžio ar sakinio. O netrukus pripažįsta, kad analogiškuose kitų skaitytuose pranešimuose "sunku surasti racionalią mintį ar savą mintį"⁷²⁶. Šis nuolat persekiojantis beprasmybės jausmas taip disonuoja su regima tikrove, kad sekretorius ima abejoti ne socialinio gyvenimo fiktyvumu, o pačiu savimi: "Vis labiau stebina aukštas pareigas užimančių žmonių tuščiažodžiavimas. <...> Vienas kalba, minia klausosi ir aiškiai netiki jo žodžiais, tačiau ir vienas, ir kiti lieka patenkinti, nuraminti. Gal man tik sunku suprasti?!"⁷²⁷.

(2) *Dezintegracijos praktikos: simuliacija ir piktnaudžiavimas.* Analogišką stiprų beprasmybės jausmą patyrusi viena mokytoja jausmus išliejo ne dienoraščio puslapiuose, bet veiksmu: "Kairienė dabar sekretorė. Kartą ji buvo uždarame mokyklų komjaunimo sekretorių susirinkime. Vienas atėjęs kalbėjo apie valandą vien apie nario mokesį. Nario mokesčio rinkimas ir yra

⁷²⁴ Kubilius V., *Dienoraščiai: 1945-1977...*, p. 394. T.p. žr. *Ibid.*, p. 395-398.

⁷²⁵ Masiulis A., *Tema:...*, p. 15.

⁷²⁶ Štuikys V., *Gyvenu savo skausmą...*, p. 47.

⁷²⁷ *Ibid.*, p. 48.

visa daugumos komjaunuolių ir sekretorių veikla. Oratoriui bekalbant, viena mokytoja atsistojo ir ėjo durų link. Ją sulaukė ir paklausė, kur ji eina. Tą (*sic*) susinervinusi atsakė: "Aš jau daug metų kaip komjaunuolė. Galėjau ja būti. Tačiau dabar būti sekretore nenoriu, o taip pat ir komjaunuole. Tai tik brangaus laiko gaišimas. Tai sąžinės neturėjimas, kalbėti visą valandą apie nario mokestį, kuris visiems jau per daug aiškus."⁷²⁸. Tačiau tokia atvira maišto (*anti*-struktūrinė) praktika - išimtis. Dauguma žmonių, pakliuvę į ideologinę nuobodulio situaciją, rinkdavosi švelnesnes praktikas, tuo pačiu ir prisitaikančias prie nuobodulio, ir jo išvengiančias, kitaip tariant, apeidavo nuobodulį situacijos viduje, o ne iš jos ištrūkdami. Šios socialinio veiksmo dezintegraciją liudijančios praktikos vyko dviem priešingais išcentriniais vektoriais - simuliacijos ir piktnaudžiavimo link.

A-struktūrinių simuliacijos praktikų kraštutinis variantas gali atrodyti kaip ištrūkimas iš *nuobodulio* situacijos: kritikos, savikritikos žodžiai ar visas susirinkimas užprotokoluojamas "ant popieriaus", bet realiai neįvyksta. Tačiau tokios praktikos motyvacija iš esmės yra tokia pati, kaip ir kitais simuliacijos atvejais - siekis išlikti *steigiamajame* matmenyje, kad galėtų išnaudoti *atliekamojo* matmens teikiamas galimybes. *Steigiančiosios* praktikos nėra atvirai atmetamos. Tai, kad *steigiamasis* matmuo vykdomas tik popieriuje, atskleidžia, kokį dezintegracijos laipsnį galėjo pasiekti susirinkimų ar kitų ideologiškai grindžiamų veiksmų ritualizacija, tačiau nepaneigia fakto, kad asmenys jo vis dar laikosi. Įtarimų apie simuliuojamus ištikus susirinkimus kelia vien tai, kad archyvuose galima rasti identiško turinio protokolų, nors datuojami ir numeruojami skirtingai⁷²⁹. 1969 m. Vilniaus miesto Tarybų rajono komitetui rašytame skunde, be kitų nusižengimų, taip pat nurodoma, kad miesto centrinio turgaus pirminės partinės organizacijos sekretorius iškviečia "į raudoną kampelį vieną kitą partijos narį, duoda ant protokolo pasirašyti, kad

⁷²⁸ Statkevičius A., *Anuo metu...*, p. 158-159.

⁷²⁹ Pavyzdžiui, vienoje Vilniaus miesto Spalio rajono vykdomojo komiteto Socialistinio teisėtumo ir viešosios tvarkos apsaugos komisijos byloje aptikome du identiškus komisijos ir rajono draugiškųjų teismų tarybos jungtinio posėdžio protokolus, kuriuos skiria tik data - vienas datuotas 1974 m., kitas - 1975 m. Žr. VAA, f. 765, ap. 1, b. 841, l. 29-30, 56-57.

buvo skaitomas vienas ar kitas raštas ir komunistai supažindinti su raštais ir viskas tuo pasibaigia"⁷³⁰.

Ne toks drastiškas *a*-struktūrinės simuliacijos būdas - tas, kurio neapsikentusi išėjo aukščiau minėta mokytoja. Užuoat griebus svarstyti probleminius klausimus, ėmusis kritikos ir savikritikos, į susirinkimo dienotvarkę būdavo įtraukiami formalūs klausimai, kuriais užpildomas visas laikas. "Vingio" gamyklos cecho nr. 34 partinės organizacijos sekretorė atkreipė dėmesį, kad "<...> sausio ir kovo partiniai susirinkimai savo dienotvarkėje turėjo vienintelį klausimą "Priėmimas į kandidatus ar narius partijos"⁷³¹. Panašiai teigta ir "Vairo" bendrame partijos ir profsąjungos komitetų posėdyje: "<...> kai kuriuose cechuose susirinkimai praeina nereguliariai, nesvarstoma tokie svarbūs klausimai, kaip darbo našumo kėlimas, išleidžiamos produkcijos kokybės gerinimas, darbo drausmės stiprinimas, o apsiribojama tik valstybinio plano įvykdymo rezultatų svarstymu"⁷³². Matyt, neblogai išmanydamas tokias simuliacijos praktikas "Vairo" gamyklos direktorius išvedė savotišką jų formulę: "Mano nuomone jie (susirinkimai - *T.V.*) niekur gerai nevedami, tik kai kur geriau apiforminami popieriai"⁷³³.

Visos iki šiol aptartos simuliacijos praktikos daugiau ar mažiau yra kolektyvinės - visam protokolui sufalsifikuoti ar susirinkimui labai paviršutiniškai surengti reikėjo jei ne visų jo dalyvių pritarimo, tai bent abejingumo. Ten, kur toks "konsensusas" nesusidarydavo arba negalėjo susidaryti, imdavo plisti individualios *a*-struktūrinės praktikos. Geriausiai žinoma iš tokių praktikų - tai knygos skaitymas susirinkimo metu. Kartais tai įgaudavo groteskiškas, jau atvirą maištavimą primenančias formas⁷³⁴. Jei

⁷³⁰ Pareiškimas Vilniaus m. Tarybų raj. partijos komiteto sekretoriui nuo centrinio turgaus liaudies kontrolieriaus Mackevičiaus ir nuo turgaus kontrolieriaus Ležmovo, 1969 08 09. LYA, f. 3399, ap. 65, b. 12, l. 27-28.

⁷³¹ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 35, 1974 11 28. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 53, l. 181.

⁷³² Šiaulių gamyklos "Vairas" partinio ir profsąjunginio komitetų bendras posėdis, protokolas nr. 6, 1970 12 02. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 15, l. 253.

⁷³³ *Ibid.*, l. 254.

⁷³⁴ "J.Vaitkus prezidiume (kur ir man reikėjo sėdėti) net pradėjo skaityti knygą... (Kai kada jis parodo humorą...)". Žr. Masiulis A., *Tema:...*, p. 15.

susirinkimas masinis, kur svarbiausia būdavo "atsižymėti", pagrindine užduotimi tapdavo po kurio laiko išsmukti nepastebėtam. Ši pastaba - apie dalyvavimą paskaitoje, tačiau tinka ir "visuotiniams susirinkimams": "Daugumas atėjusiųjų atsinešė laikraščius, stengėsi atsisėsti arčiau durų, kad galėtų greičiau išsmukti"⁷³⁵.

Tuo tarpu kitas dezintegracijos vektorius - *anti*-struktūrinis piktnaudžiavimas susirinkimais ir (savi)kritika - laikytinas administracinės ar partinės valdžios prerogatyva. Administracijos, skyrių vadovai ir vietiniai partiniai sekretoriai susirinkimus ir ypač kritiką išnaudodavo savo galiai sutvirtinti, taip ne tik iškreipdami kritikos ir savikritikos paskirtį, bet ir sunaikindami bet kokią pasitikėjimą šiomis procedūromis tarp eilinių partijos narių ir nepartinių darbuotojų⁷³⁶. Kritikos instrumentalizavimas susidorojimui su neįtikusiais asmenimis gerai žinomas nuo stalininių laikų ir dažnai sovietinė kritika traktuojama tik pagal šią konotaciją. Tačiau čia mes turime galvoje šios kritikos funkcijos lokalizavimą iki pačių siauriausių asmeninių poreikių, kai vadovaujamosi ne politiniais-ideologiniais motyvais, o tik privačiais interesais (paprastai vietinio lygmens kovoje dėl galios). Tuomet susirinkimai išnaudojami arba kritikai numalšinti, arba susidoroti su konkrečiu asmeniu.

"Vairo" partinio komiteto sekretorius atkreipė dėmesį, kad susirinkimai pavirto į vietą, kurioje vadovai tik duoda komandas, bet neskatina kritikos. Pasak jo, susiklostė "tradicija", kad vadovai šneka paskutiniai ir tada "užsipuola" tuos, kurie nurodė į darbo trūkumus, aplaidumą ir klaidas. Kai kurie vadovai, esą užuot išklausę pastabas ir padarę išvadas, ima mėtyti replikas⁷³⁷. "Spartos" gamyklos partiniuose protokoluose taip pat nesunku rasti

⁷³⁵ Statkevičius A., *Anuo metu...*, p. 87.

⁷³⁶ B.A.Grušino pateikiamame tyrime apie spontanišką nuomonės reiškimą respondentams buvo užduotas klausimas "Kas visų pirma trukdo žmonėms atvirai išsakyti savo nuomonę per susirinkimą?". 42 proc. (dažniausias pasirinkimas) atsakė, kad "nenoras įsivelti į konfliktą su vadovybe". Tiesa, tik 11 proc. atsakė, kad "vadovaujančių asmenų dalyvavimas susirinkime". Žr. Грушин Б.А., *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 2-я)*. Москва: "Прогресс-Традиция", 2006, p. 650.

⁷³⁷ "Būna ir taip, kad tik pradėjo draugas kalbėti, tik paminėjo apie kažkokią klaidą ir įvardijo kaltuosius, jau pasigirsta replika "Koks tavo reikalas". Charakteringas atvejis, 4-ame ceche partsusirinkime buvo svarstomas kokybės klausimas. Išstojo komunistas-kontrolierius drg.Vasiljevas, dalykiškai, kritiškai. Išstojo paskutinis cecho viršininkas Peščanskij ir pateikė drg.Vasiljevui rimtus

atvejų, kai mėginama diskredituoti kritikus. Per partinio komiteto posėdį išstojęs vyriausiasis mechanikas tvirtino, kad kandidatas į SSKP narius Staniulis pasisakė "ne kaip komunistas, kovojantis su trūkumais", leisdamas suprasti, kad kalbėjo ne apie rimtas problemas. Tačiau netrukus paaiškėja, kad šios "nerimtos problemos", kurias į viešumą iškėlė Staniulis, susijusios su administracijos vadovybės privilegijomis⁷³⁸. Skunde Vilniaus miesto Tarybų rajono komitetui, kuriame pranešama apie centrinio turgaus partinės organizacijos sekretoriaus nusižengimus, parodoma, kaip simuliacijos praktikos padeda piktnaudžiauti valdžia ir nuslėpti kritiką: "Maža to, po kiekvieno atviro partijos susirinkimo, arba Profsajungos komiteto susirinkimo, ateina pas Čiumanovą Radijonovas Anatolijus ir spausdina rašomąją mašinėlę protokolą ir visi faktai direktoriaus ar Čiumanovo vardu dingsta iš protokolo, rašyto ranka"⁷³⁹.

Panašiomis darbo sąlygomis susidoroti su neįtinkančiu asmeniu nekėlė didesnių keblumų. Nebent prieš šiuos piktnaudžiavimus sukildavo kolektyvas. 1969 m. spalį Kauno miesto Požėlos rajono komitetą pasiekė "Inkaro" kombinato paruošimo cecho darbininkų skundas, kurį pasirašė 83 asmenys. Jie pranešė, kad pamainos viršininkas Borisas Platonovas, "vadovaudamasis asmeniškumais", suklaidino "kai kuriuos partijos narius" ir susirinkimą, kuris pagal planą turėjo būti skirtas gamybos ir kokybės klausimams, pavertė susidorojimo su cecho viršininku Mažeika aktu⁷⁴⁰. Rajono komiteto sudaryta komisija patikrino faktus ir priėjo prie išvados, kad "cecho viršininkas yra geras gamybininkas, geras inžinierius", o konfliktas kilo su keliais darbininkais, nes jiems "nepatiko įvesta tvarka (draudžiama daryti prirašymus, išeiti anksčiau iš darbo)", Mažeika pradėtas kaltinti "nesiskaitymu su cecho

kaltinimus disciplinos klausimais, bet nieko drg.Peščanskij nepasakė, ar yra racionalaus grūdo Vasiljevo pasisakyme". Žr. Gamyklos "Vairas" partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 1, 1970 01 08. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 15, l. 15-16.

⁷³⁸ "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 11, 1971 02 15. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 15, l. 88-90.

⁷³⁹ Pareiškimas Vilniaus m. Tarybų raj. partijos komiteto sekretoriui nuo centrinio turgaus liaudies kontrolieriaus Mackevičiaus ir nuo turgaus kontrolieriaus Ležmovo, 1969 08 09. LYA, f. 3399, ap. 65, b. 12, l. 28.

⁷⁴⁰ LKP Kauno m. Požėlos rajono komiteto Sekretoriui, 1969 10 13. LYA, f. 1048, ap. 33, b. 11, l. 2.

partinės organizacijos nuomone, komunistų nuomone"⁷⁴¹. "Inkaro" darbininkų pasipiktinimas, kad susirinkimo dienotvarkėje buvo įrašyti bendro pobūdžio klausimai ir neužsiminta apie konkretaus asmens nusižengimus, iš tikrųjų buvo plačiai išplitusi tokios į susidorojimą su asmenimis nukreiptos kritikos praktika. Dažnai netgi susirinkimo metu būdavo kalbama bendromis frazėmis, neminint konkrečių asmenų arba juos paminint tarsi "tarp kitko", "kaip pavyzdį", tačiau visiems susirinkusiems iš anksto būdavo aišku, į ką nutaikytos kritikos strėlės⁷⁴². A.Terleckui "Puntuko" direktorius taip pat iš pradžių buvo pranešęs, kad jį svarstys ne atvirame susirinkime, o vietiniame komitete: "Skaitys paskaitą "apie budrumą" ir mane paims kaip pavyzdį"⁷⁴³.

Ritualizacijai pasidavusios kritika ir savikritika, kaip *steigiančiosios* praktikos, jų dalyvius veikė *pasaulio užvėrimo* kryptimi. Ideologiją čia aptinkame ne tik kaip išlaikiusią savo mobilizacinę jėgą (masių įtraukimo metodas), bet ir atliekančią drausminimo funkcijas - neleisti subjektui išklysti arba jį sugrąžinti į ideologiškai apibrėžtas vėžes, t.y. ne tiek suteikti galimybę pa(s)iaiškinti (*atverti pasaulį*), kiek kritikuoti *viena kryptimi* arba priversti didaktiškai paskelbti apie savo išklydimo klaidingumą ir norą sugrįžti. Tokiu būdu buvo steigama ir palaikoma ideologinė situacija. Vadinasi, tikrovės pažinimo metodas pavirto į tikrovės blokavimo metodą, kai (savi)kritikos dalyvis turi teikti pirmenybę nusistovėjusioms ideologinėms normoms, o ne asmeninei tikrovės patirčiai, nors ši ir prieštarautų kanonui. Tad *pasaulio užvėrimas* reiškia, kad kritika ir savikritika ne tiek padėdavo asmenims išsakyti savo nuomonę, sužinoti kitų nuomonę, taip pat nustatyti savo santykius su kitais, atrasti prasmingą buvimą tarp kitų, kiek pasitarnaudavo priešingam procesui - kritika ir savikritika tapo tokia standartizuota ir unifikuota, kad naikino galimybes išsakyti tikrąją savo nuomonę, versdavo įsitekti į formos ir turinio šablonus, o prievolinis jų charakteris priešino ar kėlė svetimumo jausmą

⁷⁴¹ Pažyma LKP Kauno miesto Požėlos rajono komitetui. *Ibid.*, l. 4

⁷⁴² V.Kubilius tai ironiškai praminė "nauju humanizmu": "Vėl susirinkimas. Vėl grasinimai, pamokymai, paniekinimai. Įprasta biurokratinė karuselė. Kalba tik vadovai. Visi kiti tyli. Nors bara, bet visi tyli. Ir tai geriausia. Naujas humanizmas - nemini pavardžių, o taip tarkuoja. Man krito visa krūva akmenų - yra individualistų, kuriems rūpi tik savo darbas, savo stilius, tegul pasiieško vietos kitur, kur susiras atmosferą savo koncepcijoms". Žr. Kubilius V., *Dienoraščiai: 1945-1977...*, p. 276.

⁷⁴³ Terleckas A., *25-ieji Lietuvos okupacijos metai...*, p. 208.

(savi)kritikos proceso dalyviams, nes toks viešas buvimas kartu ėgavo nepasitikėjimo, apsimetinėjimo, neišvengiamos, bet neprasmingos pareigos pobūdį.

Nagrinėdami visus tris *steigiančiosios* (savi)kritikos ritualizacijos bruožus atkreipėme dėmesį ne tik į jų įsivyravimą, bet ir į tai, kad pasitaikydavo šios ritualizacijos "sulaužymo" - bandymų pasipriešinti ar išsivaduoti - atvejų (*anti*-struktūrinės praktikos). Tačiau bendrame kontekste tai buvo pakankamai reti atvejai, patvirtinantys tai, kad viena vertus, galime kalbėti apie ritualizaciją, bet ne visiškai "tuščią ritualą", kita vertus, "laužymo" faktai reiškia, kad buvo jau ką laužyti, į ritualizacijos išprasminimo lauką pakliuvę žmonės retsykiais imdavo "maištauti", bet paprastai ieškodavo kitų apėjimo (*a*-struktūrinių) praktikų. Galiausiai kiti ritualizaciją išnaudodavo dar kitokioms *anti*-struktūrinėms praktikoms - ne maištauti, o piktnaudžiauti. Tad tai, kas *steigiamuoju* matmeniu turėjo tarnauti kaip integruojanti viešoji reprezentacija prieš save pačius, iš tikrųjų *atliekamuoju* matmeniu dažnai veikė kaip kolektyvinės dezintegracijos veiksnys.

3.2. Skundai: užverto pasaulio nuotekos

Istorikas O.Kharkhordinas tvirtina, kad piliečių abipusis stebėjimas buvo patikimas sovietų galios pamatas, ant kurio rėsta visa valdžios hierarchija. Jo įsitikinimu, be abipusio stebėjimo Sovietų Sąjunga apskritai nebūtų egzistavusi⁷⁴⁴. Ši horizontali kontrolė neveiktų, jei neturėtų vertikalios dimensijos - stebėjimų rezultatų adresato, t.y. valdžios institucijų, priimdavusių ir apdorodavusių iš gyventojų gautą medžiagą. Totalitarizmo mokyklos atstovų teigimu, sovietinėje sistemoje gyventojai patys išpildė policinę valstybės funkciją, kurią skatino režimas: žemesniojo rango valdininkai, partiečiai ar eiliniai žmonės informuodavo valdžią apie išgirstus, pamatytus ir sužinotus kitų padarytus nusižengimus, kurie šios yra traktuojami kaip nusikaltimai. Kaip pastebi Katarzyna Korzeniewska, neužteko valdžiai nesipriešinti, reikėjo ir

⁷⁴⁴ Kharkhordin O., *The Collective and the Individual in Russia:...*, p. 110.

aktyviai jai talkinti. Ši pagalba valdžiai reiškė "priešų demaskavimą", todėl "ideologiniai postulatai reikalavo, kad vos ne visi sovietams lojalūs piliečiai prisiimtų slaptai policijai būdingas užduotis"⁷⁴⁵.

Vertikali komunikacija su valdžios institucijomis vyko ne tik mūsų anksčiau aprašyta viešos kritikos forma, bet ir privataus laiško savybėmis pasižymėjusiais pranešimais. Teigdami, kad pranešimai pasižymėjo "privataus laiško savybėmis", mes apeliuojame į jų formą (siunčiamas ir platinamas ne viešu kanalu), tačiau iš tiesų šis kanalas priklauso sovietinei viešajai erdvei, jos komunikacinei struktūrai, nes tai buvo vienas iš nedaugelio būdų kritiškoms mintimis pasiekti valdžią ir laukti bent formalaus grįžtamojo ryšio, o valdžiai sužinoti tikrąją padėtį ir nuotaikas. Pranešimuose net gerai ideologinę retoriką įvaldę autoriai prabyla apie sistemos ydas, taip atskleisdami atotrūkį tarp ideologijos ir tikrovės, randa priimtinas kalbos formas "sukritikuoti nekritikuojamą"⁷⁴⁶. Iš tiesų skundų autoriai problematika nepaisė neliečiamųjų zonų, kurias mes aprašėme skyriuje apie satyrą⁷⁴⁷.

Sheila Fitzpatrick šiuos pranešimus vadina "viešaisiais laiškais" (angl. *public letters*): "Aš vartoju terminą "viešas", kad atskirčiau laiškus, rašytus viešiesiems asmenims ir institucijoms, nuo privačių laišku, kuriuos individai rašė draugams ir šeimai. <...> Nors siūsta viešiesiems adresatams, didžioji dalis laišku kėlė asmeninius klausimus <...>. Tiesa, tam tikra likusi laišku dalis buvo susijusi su viešaisiais reikalais <...>"⁷⁴⁸. Pasak jos, šių laišku rašymas ir skaitymas stalininiu periodu tiek priartėjo prie viešosios erdvės, kiek tuo metu apskritai buvo įmanoma⁷⁴⁹.

Panaši formuluotė taikytina ir vėlesniems periodams. Tarp kitų viešų laišku valdžiai rašymo motyvų, kuriuos netrukus aptarsime, įsiterpė ir tie, kuriuos generavo per oficialiai propaguojamą kritiką ir savikritiką *užsivėręs*

⁷⁴⁵ Korzeniewska K., "Vykdomasis komitetas praneša...". *Sovietų valdininkai skundžia katalikų kunigus (1962-1965): kas? kam? ką?* In: "Naujasis židinys-Aidai", 2006, No. 4-5, p. 157.

⁷⁴⁶ Fürst J., *In Search of Soviet Salvation: Young People Write to the Stalinist*. In: "Contemporary European History", 2006, Vol. 15, No. 3, p. 328.

⁷⁴⁷ Žr. 2.2. *Paslapties* kūrimas: satyra, kaip viešo kalbėjimo praktika.

⁷⁴⁸ Fitzpatrick Sh., *Supplicants and Citizens*:..., p. 79.

⁷⁴⁹ *Ibid.*, 80 p. Juliane Fürst tai formuluoja šitaip: "Laiškai buvo erdvė, kur susidurdavo sovietų viešoji ir privačioji sferos, paversdamos sovietinį subjektą trumpam momentui sovietiniu piliečiu". Žr. Fürst J., *In Search of Soviet Salvation*:..., p. 327-328.

pasaulis, t.y. negalėdami kovoti su trūkumais, aplaidumu, neteisybėmis ir skriaudomis viešosios kritikos instrumentais, žmonės ieškodami alternatyvų imdavo rašyti tiesiai valdžios atstovams, dažniausiai tikėdamiesi, kad kritikos barjerai statomi tik vietiniu lygmeniu ir juos apėjus galima sulaukti atsako. Kitaip tariant, nemenkindami kitų motyvų, norime parodyti, kad skundų praktikas tiesiogiai lėmė ir suritualėjusi (savi)kritika, todėl jas galime vadinti *para*-struktūrinėmis - prarastos galimybės kritikuoti kompensacija⁷⁵⁰.

Tam mes turime nuo totalitarizmo teorinės perspektyvos, kai pranešimai nagrinėjami iš valdžios požiūrio taško, pereiti prie eilinio piliečio perspektyvos - kodėl jis rašydavo viešąjį laišką⁷⁵¹.

Viešas laiškas nėra tik skundai plačiaja prasme. Be jų, laiškuose valdžiai žmonės išpažindavo savo nuodėmes, teikdavo patarimus, pasiūlymus, išsakydavo nuomonę. Tačiau mes čia gvildensime tik pirmojo tipo pranešimus, kuriuos labai bendrai galėtume vadinti skundais. Jų įvairovė tokia plati, o viename laiške galėjo susiplakti tokie skirtingi motyvai, kad skundų tyrėjams nėra lengva rasti aiškaus klasifikacijos rakto. Mums atrodo, kad pagelbėti gali lietuvių kalba ir joje trimis reikšmėmis vartojamas žodis "skundas": (1) nepasitenkinimo reiškimas, skundimasis; (2) pranešimas kam kieno kaltės, paskundimas; (3) prašymas atitaisyti skriaudą, neteisėtumą, apskundimas⁷⁵². Todėl pirmąjį skundų tipą vadinsime "skundimasis": jų autoriai viktimizuoja save ir prašo jiems padėti. Antrąjį tipą vadinsime "įskundimas": autoriai praneša ne apie savo negandas, o informuoja apie kito žmogaus kaltę. Trečiojo

⁷⁵⁰ Skyriuje 3.1. Kritika ir savikritika: *pasaulį užverianti* ritualizacija minėjome B.A.Grušino pateiktą sociologinį tyrimą apie spontanišką piliečių nuomonės reiškimą. Prie klausimo apie reiškimo kanalus ir jų veiksmingumą, kaip vienas iš atsakymo variantų buvo pateiktas ir "laiškas valdžios organams". Šio kanalo pasiekiamumą kaip "aukštą" įvertino faktiškai 100 proc. atsakiusių ir pirmavo tarp visų variantų. O į klausimą apie šio kanalo veiksmingumą, atsakymą "aukštas" pasirinko 35 proc. ir čia nusileido tik "laiškams į masines informavimo priemones" (53 proc.), bet pralenkė "pasisakymą darbo kolektyvo susirinkime" (28 proc.). Žr. Грушин Б.А., *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 2-я)*. Москва: "Прогресс-Традиция", 2006, p. 632.

⁷⁵¹ Šių perspektyvų skirtumus konceptualizavo Sh.Fitzpatrick. Žr. Fitzpatrick Sh., *Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s*. In: "The Journal of Modern History", 1996, Vol. 68, No. 4, p. 862-866.

⁷⁵² *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 709.

tipo skundas susijęs su teisine jo vartoseną - po priimto nutarimo apeliuojama į aukštesnę instanciją, tikintis, kad autoriaus požiūriu neteisingas sprendimas bus pakeistas. Šio tipo skundus vadinsime "apskundimas".

Tokia klasifikacija tikrai ne visus valdžiai siųstus skundus sudėlioja į lentynėles, tačiau padeda įvesti tam tikro aiškumo, kurio kartais pritrūksta pagal kitų tyrinėtojų pasiūlytus motyvacinčius ir tematinčius kriterijus. Pavyzdžiui, rusų istorikas Vladimiras A.Kozlovas skundus (angl. *denunciation*) skirsto į nesuinteresuotus ir suinteresuotus. Pirmuosius rašydavo žmonės, neturėję akivaizdžių asmeninių interesų ir iš esmės kovoję už abstrakčią teisybę, siekę demaskuoti "partijos ir liaudies priešus"⁷⁵³, tuo tarpu antrųjų autorius motyvuodavo asmeniniai interesai⁷⁵⁴. Toks skirstymas iškelia kelias problemas. Pirma, archyvuose yra į atskiras bylas susegti pranešimai, bet anaip tol ne visuomet - tolimesnio proceso dokumentai, t.y. valdžios reakcija į juos (kokių veiksmų ėmėsi ir ar ėmėsi, kokie tyrimo rezultatai, kokią grąžą gavo skundo autorius). Todėl tampa itin keblu išsiaiškinti, ar skundas iš tiesų buvo "nesuinteresuotas" ar asmeninio intereso gijos tik gerai užmaskuotos po abstrakčiomis ideologinėmis formuluotėmis. Kitaip tariant, "nesuinteresuoti" skundai teoriškai turi tik *steigiamąjį* matmenį, tačiau vėlyvuojū sovietmečiu pagrįstai galima abejoti, ar po juo vis dėlto nesislepia ir *atliekamasis* matmuo, kai jei ne skundo turiniu, tai bent pačiu veiksmu (parašymu) siekiama asmeninės naudos. Antra, gautų skundų pobūdis gali priklausyti nuo adresato. "Nesuinteresuotus" pranešimus apie santvarkos "priešus" žmonės greičiausiai labiau buvo linkę siųsti į policines funkcijas atliekančias institucijas (tarkim, V.A.Kozlovas tyrė NKVD/MVD archyvus, vėlesniais metais tai galėjo būti KGB). Lygiai taip pat "nesuinteresuotais" skundais galėtume laikyti K.Korzeniewskos aprašytus sovietinių valdininkų pranešimus apie katalikų dvasininkus. Tačiau turėtume nepraleisti pro akis jų siuntėjų (vietinės valdžios atstovams tai tapo "kone normalia biurokratine praktika bei tarnybine pareiga")

⁷⁵³ Kozlov V.A., *Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944-1953*. In: Fitzpatrick Sh., Gellately R., *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789-1989*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997, p. 126.

⁷⁵⁴ *Ibid.*, p. 133.

ir adresato - Religinių kultūrų reikalų taryba⁷⁵⁵. Tuo tarpu ėmėsi tirti kitus adresatus (vietines partines organizacijas, rajono ir miesto komitetus, respublikinius centro komitetus ir t.t.) tokių "nesuinteresuotų" skundų galime aptikti mažiau. Trečia, "nesuinteresuotui" skundai atsirasti reikalingos kelios išankstinės sąlygos: jo autorius iš principo turi (pasi)tikėti sovietine sistema ir norėti ją gerinti, nemanyti, kad ji iš principo bloga, todėl nėra prasmės dėti pastangų į jos tobulinimą; iš to išplaukia ir tai, kad autorius taip pat turi (pasi)tikėti viršesne valdžia, jos teisingumu ir geranoriškumu eilinių piliečių atžvilgiu. Ketvirta, rašyti "nesuinteresuotą" skundą dažnu atveju galėjo skatinti represijų baimė, t.y. kad apie "liaudies priešus" žmogus pranešdavo ne todėl, kad iš to galėjo pešti asmeninės naudos, o todėl, kad nepranešęs rizikavo pats tapti "liaudies priešu" (kito skundiko auka). Pastarosios dvi aplinkybės iš esmės efektyvios buvo stalininiu laikotarpiu, ypač karo metu (V.A.Kozlovo tirti archyvai apima 1944-1953 metus), tačiau vėlyvuosiu sovietmečiu, kai tiesioginių represijų grėsmė stipriai sumenko, o tikėjimas ideologiniais priešais silpo kartu su visos ideologijos išsprasmėjimo procesu, "nesuinteresuotų" laiškų vaidmuo blanksta, todėl jų kiekio analizė mums gali patvirtinti to paties ideologinio išsprasmėjimo tikrumą, bet nesuteikia daugiau informacijos apie visuomenės dinamiką. Galop nėra aišku, prie kurių - suinteresuotų ir nesuinteresuotų - skundų priskirti tokius darbininkų kolektyvinius laiškus, kuriuose pranešama apie vadovybės piktnaudžiavimus ar nekokybišką darbą? Kauno K.Giedrio fabriko filialo darbuotojos miesto partijos komiteto sekretoriui rašė, kad "taip pat norime prisidėti prie komunizmo statybos mūsų šalyje. Mūsų moterų rankos puošia tarybinius žmonės", ir pranešė apie blogą kailinių pusfabrikačių kokybę⁷⁵⁶. Ar sovietinėje santvarkoje ginti gerą kolektyvo darbą yra suinteresuotas ar nesuinteresuotas motyvas? Ar galėtume vienareikšmiškai teigti, kad po pompastiškais darbininkų frazėmis apie komunizmo statybas tesislepia noras susidoroti su neįtikusiu vadovu, savo darbo broko pateisinimas ar troškimas daugiau uždirbti?

⁷⁵⁵ Korzeniewska K., *"Vykdomasias komitetas praneša..."*, p. 158.

⁷⁵⁶ Kauno miesto partijos komiteto sekretoriui..., 1965 01 13. LYA, f. 1048, ap. 28, b. 16, l. 6.

Mūsų skundų analizė taip pat neapima viso įmanomo spektro adresatų, nes skundai buvo rašomi įvairaus lygmens partiniams organams (iki pirmojo sekretoriaus ir "Maskvos"), laikraščių redakcijoms, specialiųjų tarnybų struktūroms ir t.t. Nuo adresato ir praneštos informacijos turinio priklausė tolesnis skundo kelias, bet dažniausiai (jei nebuvo akivaizdžiai kriminalinio pobūdžio arba nepatekdavo į aukščiausios respublikos valdžios domėsių sferą), jis eidavo per miesto ir rajono partijos komitetus. Todėl šiems paprastai tekdavo veikti kaip "koordinaciniams centrams" - įvertinti gyventojų skundus ir nutarti, ar atidėti į šalį, ar sudaryti komisiją informacijai patikrinti, ar persiųsti vietinei partinei organizacijai (ši paskui turėjo atsiskaityti), ar perduoti teisėsaugai, KGB. Apsiribojame 1965-1970 m. Vilniaus ir Kauno miesto rajonų (Tarybų, Spalio, Lenino ir Požėlos) partinių komitetų bylose saugomais skundais, taip pat jų svarstymais atskirų gamyklų pirminėse partinėse organizacijose. Iš viso buvo peržiūrėta apie 2 tūkst. skundų. Pasirinktas laikotarpis, adresatas ir geografinė lokacija turbūt nemažai prisidėjo prie to, kad didžiąją dalį skundų sudaro darbininkų pranešimai apie nusizengimus, konfliktus ir darbo kokybę gamyklose. Bylose taip pat pasitaiko pranešimų apie partijos narių "moralinius nuopusius", tačiau jų nėra tiek, kiek sudaromas įspūdis iš kai kurių amžininkų liudijimų apie skundžiamus neištikimus komunistus. Tai gali reikšti ne tik šio skundų tipo retrospektyvų hiperbolizavimą, bet ir tai, kad tokie skundai dažniau buvo siunčiami į aukštesnes instancijas (CK) arba jie ne visada nuguldavo bylose⁷⁵⁷.

Nemažą dalį skundų iš tiesų sudaro tokie, kuriuos galėtume priskirti prie "neformalių ryšių" stokos kompensacijos⁷⁵⁸, kai išskirtiniais socialiniais ryšiais negalintys pasikliauti asmenys mėgindavo pasinaudoti skundų mechanizmu. Buitinių skundų ir prašymų praktiką Lietuvoje nagrinėjusi Dalia Marcinkevičienė tai vadina "surogatine blato forma". Pasak jos, pragmatiški

⁷⁵⁷ Įsidėmėtinas L. Tapino pasakojimas. Kai po nepriklausomybės atgavimo jis lankėsi pas tuometinį prezidentą Algirdą Brazauską, šis, pokalbiui pakrypus apie sovietinius laikus, ėmė dalintis įspūdziais apie skundų rašymo praktiką. Galiausiai buvęs CK sekretorius atrakino seifą ir svečiui parodė pluoštą ranka ir mašinėle rašytų popierių. A. Brazauskas esą paaiškino: "Išeidamas iš CK pasiėmiau tą rašliavą". Žr. Tapinas L., *Prarasto laiko nebūna*. Vilnius: "Alma littera", 2004, p. 73.

⁷⁵⁸ Fitzpatrick Sh., *Signals from Below:...*, p. 863.

gyventojų vieši laiškai pradėjo plisti nuo 6-ojo dešimtmečio vidurio, o jų tikslas buvo vienas - "manipuliuojant valdžios institucijomis ir joms atstovaujančiais žmonėmis, gauti norimų paslaugų ir daiktų"⁷⁵⁹. Su šia išvada galima sutikti, bet jos nevertėtų absoliutinti. "Manipuliaciniais" skundais dažniausiai tikėtasi gauti geresnį gyvenamąjį plotą. Pavyzdžiui, Vilniaus m. Spalio rajono komiteto "raštvėdybos būklę" patikrinęs LKP CK darbuotojas konstatavo, kad "1974 m. laiškų analizė rodo, kad piliečiai kreipėsi į rajkomą daugiausia dėl gyvenomojo ploto klausimais, tokių laiškų buvo 66, arba 47 procentai nuo viso kiekio"⁷⁶⁰. Skirtinguose miestuose ir rajonuose šie skaičiai stipriai varijuoja, o skaitytose bylose "surogatinio blato" skundai dažni, bet ne dominuojantys.

Analizės apimties neužtenka patvirtinti ar paneigti tezę apie išsivysčiusią "skundikišką" sovietinės visuomenės charakterį⁷⁶¹, tačiau keli aspektai ją palaikytų. Aišku tai, kad vėlyvuosiu sovietmečiu skundai nebebrėžė tokios ryškios linijos tarp režimui lojalių ir jam priešišku gyventojų, kai pirmiesiems tai reiškia pareigą valstybei, o antriesiems - "žmogaus išdavystę"⁷⁶². Tiesa, iš valdžios pozicijų ir toliau galėjo egzistuoti tik tokia skirtis. Žinoma, "žmogaus išdavystė" perinterpretuojama į "valstybės išdavystę". Pavyzdžiui, KGB darbuotojai, vertindami Vlodo Dautarto romano "Vėjų nuosprendis" dalį, kurioje esą "autorius atvirai Judu vadina žmogų, pranešusį valdžios įstaigoms apie neva nekaltai nukentėjusio pagrindinio romano herojaus", rašė: "Nelengva verbuoti tokiomis sąlygomis. Žmogui reikia aiškinti, kad KGB organų agentas ne Judas - Judas tas, kuris taip galvoja ir rašo"⁷⁶³. Tikrovėje šią skirtį išplovė skundų masyvas, kurio autoriai rašė ne iš

⁷⁵⁹ Marcinkevičienė D., *"Laiškas pakvietė kelionėn": buitinių skundų praktika sovietinėje Lietuvoje*. In: "Genocidas ir rezistencija", 2007, No. 2 (22), p. 114.

⁷⁶⁰ Pažyma apie neslaptos raštvedybos būklę Lietuvos KP Vilniaus m. Spalio rajkome. LYA, f. 1771, ap. 250, b. 288, l. 8.

⁷⁶¹ Plg. "Aštuntojo dešimtmečio pradžios sovietinėje Lietuvoje skundai ir prašymai tapo daugelio žmonių kasdiene praktika." Žr. Marcinkevičienė D., *"Laiškas pakvietė kelionėn":...*, p. 120.

⁷⁶² Fitzpatrick Sh., Gellately R., *Introduction of the Practices of Denunciation in Modern European History*. In: Fitzpatrick Sh., Gellately R., *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789-1989*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997, p. 17.

⁷⁶³ *Ištrauka iš LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M.Ščensnovičiaus kalbos <...>*. In: Bagušauskas J.R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990: dokumentų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 395-396.

pareigos valstybei, o iš asmeninių interesų - tiek iš manipuliacinių paskatų, tiek ir iš noro "atstatyti teisybę".

Be abejo, "Judo" naratyvas žmonių kalbose cirkuliavo, bet tai daugiau buvo susiję su "stukačiais", nuolatiniais informatoriais. "Suinteresuoti" skundai iškelė kitą tipą - "nuolatinį skundiką", kuris dažniausiai grynai manipuliaciniais egoistiniais tikslais periodiškai užversdavo įvairias institucijas skundais. A.V.Kozlovas tai pavadino "skundų grafomanija"⁷⁶⁴. Štai Kauno m. Požėlos rajono partinį komitetą pasiekė skundas, kurio nuorašai taip pat siųsti kombinato "Inkaras" direktoriui, partinės organizacijos sekretoriui ir Kultūros namų direktoriui. Anoniminis autorius žeminančiais žodžiais peikia K<...> šeimą: "<...> tokie yra K<...>, kurie muša pagyvenusias moteris, jas apstumdo, užpuola iš pasalų, sauvaliauja kaip jiems patinka, tyčiojasi. Neužtenka to, kad tarp savęs mušasi, keiksmi neišeina iš jų burnų, jie nesivaržo nei pašalinių žmonių nei savo vaikų, nes jie neturi gėdos jausmo, žmogus be gėdos jausmo prilyginamas gyvuliui" ir "K<...> - žmonių pabaisa, slibinas, spekuliantė, neverta nešioti moters vardo"⁷⁶⁵. Tačiau faktus tikrinusi komisija netruko nustatyti, kas yra anoniminio laiško autorė - tai A.E., kurią kaimynai apibūdina kaip "nesugyvenamą, nuolatinį priekabių ieškančią ir įvairiausių skundus rašančią, triukšmadarę". Ši moteris nepagrįstus skundus rašė ne pirmą sykį⁷⁶⁶.

Kaip pastebi Sh.Fitzpatrick, skundai nebuvo rašomi vakuume, žmonės skųsdavosi dėl to, kad tikėjosi ir pagrįstai tikėjosi sulaukti valdžios reakcijos⁷⁶⁷. "Skundų grafomanija", kad ir būdama kraštutiniu reiškiniu, galėjo atsirasti tik todėl, kad susiformavo labai palanki terpė skundams, kai net į pakartotinus nepagrįstus skundus valdžia reaguodavo sudarydama komisijas. Šios terpės gajumą liudija ir kita aplinkybė, kad į nesutarimus kolektyvuose, nebūtinai susijusius su kritikos užgniaužimu, dažniausiai įsijungdavo skundų rašinėjimas - kolektyvistines vertybes propagavusioje santvarkoje diegti savikontrolės ir socialinio konflikto sprendimo mechanizmai buksavo, todėl

⁷⁶⁴ Kozlov V.A., *Denunciation and Its Functions in Soviet Governance*:..., p. 129.

⁷⁶⁵ Kombinato "Inkaras" direktoriui..., 1968 07 23. LYA, f. 1048, ap. 32, b. 14, l. 8-9.

⁷⁶⁶ Patikrinimo aktas..., 1968 08 19. *Ibid.*, l. 11 - ap. 11.

⁷⁶⁷ Fitzpatrick Sh., *Signals from Below*:..., p. 864.

žmonėms skundai atrodė efektyvus būdas išspręsti asmeninius ginčus, sukelti nepatogumų oponentams. Valstybinės respublikinės bibliotekos direktoriumi paskirtas V.Bulavas taip prisistatė per partinės organizacijos atvirą susirinkimą: "Atėjau todėl, kad kolektyvas virė, neradot bendros kalbos, visur skundėtės (aišku, ne visi), patys mane prisišaukėt"⁷⁶⁸.

Iskundimai. Vėlyvuojū sovietmečiu įskundimai liko vienintelis skundų tipas, kuriame dar galima rasti "nesuinteresuotųjų" laiškų, bet ir čia jie nebeužima dominuojančios pozicijos. Tarp partiniai valdžiai paprastų gyventojų (ne valdininkų) siųstų laiškų vos vienas kitas pasitaiko pranešantis apie "liaudies priešus". Kadangi nėra galimybių patikrinti, ar už laiško nesislepia "asmeninė istorija", tokio įskundimo tipišku pavyzdžiu galėtume laikyti šį "Ateistu" pasivadinusio autoriaus pranešimą: "Nežiūrint į tai, kad tarybinė inteligentija, ypatingai pedagogai aiškiai supranta religijos antitarybinę, antimokslinę veiklą ir jos absurdiškumą, tačiau štai atsiranda atskirų individų, kurie visaip maskuodamiesi, pėdas mėtydami, už kelis judošiškus grašius parduoda savo sąžinę ir tarybinio inteligento garbę. Konkrečiai, tai tūlas pedagogas K<...> V<...>, kuris dirba pedagogu J.Gruodžio Vardo muzikos technikume, prekybos mokykloje ir kitur, tuo pačiu vargoninkauja Karmelitų bažnyčioje. Jis kiekvieną sekmadienį 12 val. arba vakare ten atlieka savo "profesionalų" darbą. Davatkos ratu apstoję gieda "<K>yrie, gloria", o drg. K<...> V<...> galvutę kraipydamas joms vadovauja. Kaip visa tai suderinti su tikro tarybinio darbuotojo veikla? Vertėtų, kad Drg. sekretorius parodytumėt šiam davatkų pakalikui tikrąjį kelią"⁷⁶⁹. Faktiškai vienintelis kitas įskundimų tipas, kuriame pranešama "apie liaudies" priešus, be religinių motyvų, galėjo būti žmogaus ar jo artimųjų ryšiai su "nacionalistais" pokario metais, bet ir jų nėra daug.

Kai kurie laiškai apeliuoja į bendrą teisingumą jausmą, tačiau ir vėl sunku nustatyti, ar tai nėra toks "suinteresuoto" įskundimo tipas, kai asmeninio

⁷⁶⁸ Lietuvos TSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, protokolas nr. 2., 1982 12 27. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 22, l. 118.

⁷⁶⁹ Kauno m. Komunistų Partijos Komiteto sekretoriui Drg. Umbrasui, 1966 01 10. LYA, f. 1048, ap. 30, b. 16, l. 122.

intereso epizodas įvelkamas į apibendrinimų patosą⁷⁷⁰. Pareiškime LKP Centro komitetui, kuris nugulė Vilniaus m. Lenino rajono komiteto archyve, piktinamasi, kad gyventojai iš avarinių namų perkeliama į bet kokios būklės butus, o Lenino rajono vykdomojo komiteto darbuotojai nuolat kaitalioja butus "žmonių sąskaiton", nelaukdami eilėje. Autoriai išvardija konkrečias komiteto darbuotojų pavardes ir klausia: "Kuo geresnis Komiteto darbuotojas negu visi kiti žmonių arba įstaigų (*sic*) darbuotojai"⁷⁷¹. Apie asmenines skriaudas laiške neužsimenama, tačiau kyla natūralus klausimas, ar toks įskundimas galėjo be jų atsirasti?

Kaip minėjome, vargu, ar prie "nesuinteresuotųjų" galėtume priskirti pranešimus apie gamyklose ir kombinatuose vykstančias vagystes, prirašinėjimus, slepiamą gamybinį broką, neteisingą darbų paskirstymą ir atlyginimų mokėjimo tvarką. Neaišku, kokią dalį tokių įskundimų sudaro pranešėjo sąmoningumas ir nesitaikstymas su nusikaltimais, o kiek - asmeniniai ar kolektyviniai interesai, neretai susiję su siekiais sukompromituoti vadovus. Bet kuriuo atveju pastarieji beveik visada tampa įskundimų taikikliu - arba kaip piktadarybių dangstytojai, arba kaip jų organizatoriai.

Kai įskundimais siekia ne sustabdyti sisteminę ydas, o pašalinti iš posto vadovą, pranešėjai dažnai neapsiriboja vien jo profesine kompetencija, bet apeliuoja ir į moralines savybes, dėl kurių jis neturėtų eiti vadovaujančių pareigų. "Moralinis sugedimas" netgi iškeliamas į pirmą vietą ir kartais tik po kurio laiko pranešama (galbūt jei moraliniai argumentai nesuveikia) apie jo darbinius nusižengimus. Kauno m. Požėlos rajono komitetas gavo įskundimą be parašo: "Komunistas - pavyzdys visiems darbe ir šeimoje. Tokiu pavyzdžiu negali būti g-los "Jiesio" direktorius M<...> ir gintaro cecho meistrė D<...>. Slaptas flirtas, dabar jau išaugęs į viešą meilę, nuolatinis girimasis, kad paskui ją bėgioja direktorius, atkreipia visų dirbančiųjų dėmesį. Į pastabas, kodėl ji taip elgiasi, kodėl ardo kitą šeimą?, laisvai atsako, kad aš išsiskyrusi galiu flirtuoti. Jei taip tai kodėl gyvena su D<...> ar kad prisidengtų nuo žmonių akių

⁷⁷⁰ Kozlov V.A., *Denunciation and Its Functions in Soviet Governance*:..., p. 135.

⁷⁷¹ Pareiškimas Lietuvos Komunistų partijos Centro komitetui, 1966 09 22. LYA, f. 3435, ap. 44, b. 14, l. 62.

ar kas prižiūrėtų ir auklėtų mergaitę. <...> Nebeištengdamas išlaikyti jau taip pairusią šeimą D<...> priėjo prie to, kad netgi kesinosi prieš savo gyvybę. <...>"⁷⁷². Po savaitės atkeliauja naujas įskundimas, bet akcentai nuo moralės klausimų pasislenka prie darbinių: "Neabejojame, kad tai nėra paslaptis, jog Eksp. d.k. g-kloje "Jiesia" yra nesveikos nuotaikos, kad sužlugdyti gamyklos rodikliai, kad suardytas gamyklos kolektyvas, kad techniniai darbuotojai ir tarnautojai kenčia materialiai, negaudami premijų dar labiau kenčia moraliai"⁷⁷³. Nors valdžios vis dar prašoma pasidomėti "Jiesios" direktoriaus "moraliniu veidu", atsiranda papildomų klausimų apie dokumentų falsifikavimą, algų priedų mokėjimą direktoriaus draugams, darbuotojų išėjimą iš darbo ir kt.

Kai kurie tokio tipo įskundimai atrodo kaip įžeisto, pažeminto arba tūlžingo asmens psichologinis poreikis išsikrauti nei informuoti apie konkrečius kaltės faktus: "Jis gali išprievartauti... ir kalta bus tik moteris! Jis gali priversti žmogų iki savižudybės... ir kaltas bus savižudis!" ir "Išgelbėkite gamyklą nuo idioto, o partiją nuo šiukšlės, jis daro gėdą komunisto vardui!"⁷⁷⁴. Bet būtent po tokia retorika prisodrinto laiško, kuriame tik bendromis frazėmis užsimenama apie konkretybes, įkūstą Vilniaus Pluošto dirbinių bandomosios gamyklos direktorių užgriuvo gausybė patikrinimų. Byloje šalia skundo įsegti dokumentai su premijų išmokėjimo tvarkos, soclenktyniavimo, pirminės partinės organizacijos darbo, kadru politikos patikrinimo rezultatais. Visi dokumentai pasirodė esą tvarkingi (bent jau tikrintojų teigimu), tačiau užkliuvo kelialapių į sanatorijas ir poilsio namus skyrimo tvarka: paaiškėjo, kad daugybę kartų kelionės buvo išrašytos vieno asmens vardu, tačiau vyko visai kiti⁷⁷⁵.

Kitų įskundimų atvejais akivaizdžiau matyti, kad tai organizuota ir tikslinga akcija prieš viršininką. Vieni pasirenka "kokybinę" taktiką išsiųsti kolektyvinį laišką, kiti pirmenybę teikia "kiekybinei" atskirų skundų gausai.

⁷⁷² Komunistas - pavyzdys visiems darbe ir šeimoje..., 1968 12 08. LYA, f. 1048, ap. 32, b. 14, l. 22.

⁷⁷³ Kauno miesto Požėlos rajono sekretoriui drg. Mikučiauskui..., 1968 12 16. *Ibid.*, l. 28.

⁷⁷⁴ Brangi redakcija!..., 1965 07 02. LYA, f. 3406, ap. 52, b. 23, l. 174-175.

⁷⁷⁵ Pažyma apie kelionių išnaudojimo Vilniaus Pluošto dirbinių bandomojoje gamykloje patikrinimo rezultatus, 1965 05 29. *Ibid.*, l. 177-178.

Kauno m. Požėlos rajono partijos komiteto pirmajam sekretoriui 1965 m. sausio pradžioje vienas po kito ėmė plaukti skundai dėl Pirties nr. 3 direktoriaus. Iš vieno skundo partijos sekretorius sužino, kad pirties vadovas vagia kilimėlius, iš kito - apie jo elgesį su darbuotojais ("yra atžarus, grubus, nesiskaito su darbininkais, be jokio reikalo dažnai aprėkia, kiršina vienus su kitais"), o iš trečio - apie jo intymius nuotykius darbo vietoje ("Atrakinusi vonios kambarį, jame radau pirties direktorių T<...> ir nuogą merginą." ⁷⁷⁶), ir t.t.

"Moralinio nuopuolio" naratyvas pasitelkiamas ne tik argumentacijai sutvirtinti, bet tampa ir pagrindiniu įskundimo tikslu. Čia susiliesdavo du sovietinės dorovinės politikos aspektai. Pirma, piliečiams (svarbiausia - partijos nariams) buvo keliami konservatyvūs moralės reikalavimai ("šeimos žmogus"), kurių praktinis įgyvendinimas reiškė "moralinio veido" saugojimą viešumoje. Atskiro komunisto "tvirta moralė" iš esmės turėjo simbolinę reikšmę, nes jis visuomet atstovavo visai partijai, todėl viešumoje jo pagrindinė funkcija privalėjo būti reprezentacinė ir imperatyvinė - "pavyzdys kitiems". Skundas tampa kone pagrindiniu indikatoriumi aukštesnei valdžiai, kad šis "simbolinės moralės" principas yra pažeistas. Antra, sovietinės kolektyvistinės ideologijos sutrikdyta privatybės samprata lėmė ne tik žmonių traukimąsi į privačias erdves, bet ir privačių problemų sprendimą kolektyvistinėmis priemonėmis, kurias skatino pati ideologija. Nors tokių klausimų sprendimas buvo priskirtas vietinio lygmens kolektyvinėms institucijoms (draugiškieji teismai, pirminės partinės organizacijos), turėjusioms įgyvendinti savidisciplinos idėją, tačiau efektyvumo ir pasitikėjimo stoka skatino žmonės kreiptis "rimtesniu" lygmeniu - į rajono, miesto ar respublikinę partinę valdžią. Ši, tiesa, klausimą dažnai deleguodavo atgal į vietinį lygmenį, tačiau "signalas iš viršaus" veikė tokių institucijų darbą kur kas efektyviau nei "signalas iš apačios". Tad pranešėjams buvo naudinga, kad jų skundas apsuktų institucinį ratą, nes į vietinį lygmenį grįždavo įgavęs kitą svorį.

⁷⁷⁶ Šiuo pareiškiu..., 1965 01 05. LYA, f. 1048, ap. 28, b. 16, l. 18.

Įskundimuose moralės korta pranešėjas galėjo sužaisti, jei jo įskundimo objektas ėjo aukštas pareigas arba priklausė partijai, t.y. jam implicitiškai buvo priskirtas "simbolinės moralės" vaidmuo. Tokio tipo įskundimas faktiškai automatiškai reikšdavo tam tikrą bausmę įskųstajam, nes net jeigu faktai nepasitvirtindavo - jis turėdavo pereiti nemalonią privataus, netgi visiškai intymaus gyvenimo išviešinimo procedūrą. Vilniaus m. Spalio rajono partijos komiteto sekretorių pasiekė Laurų vaikų namų pirminės partinės organizacijos sekretorės laiškas apie buvusį jų darbuotoją S.M., perėjusį dirbti į "Žiniją". Įskundimo autorė rašo, kad šis vyras "save vedė amoraliai", nes apgaudinėjo žmoną su toje pačioje įstaigoje dirbusia gydytoja, detaliai aprašo visą istoriją ir prašo komiteto jam skirti bausmę, nes jis "per apsirikimą liko nenubaustas"⁷⁷⁷. Atsakydamas į kaltinimus S.M. buvo priverstas pateikti smulkų santuokinio gyvenimo aprašymą, kurį pradeda nuo 1954 m. - draugystės pradžios ir vestuvių. Pasiiaiškinimo pagrindinis tikslas - įrodyti, kad jo santuoka žlugo dėl žmonos kaltės, todėl vyras negaili privataus gyvenimo pavyzdžių: "1955 m. mums gyvenant Dotnuvoje buvo momentas, kada žmona buvo išvykusi dviem dienom į Radviliškį pas savo seserį, neva į svečius, tačiau jau sugrįžus, man draugai pranešė, kad ji pas savo seserį surengė pasimatymą su buvusiu savo meilužiu. <...> Tais pačiais metais vasaros vakare, man žaidžiant bilijardą Dotnuvos rajono milicijos skyriaus patalpose, gatvėje patruliuavęs milicininkas atėjo ir pranešė man, kad mano žmona skvere glėbesčiuojasi su tuo metu buvusiu Dotnuvos rajono prokuroru K<...> V<...>, kuris buvo neblaiviam stovyje"⁷⁷⁸.

Kartais privataus gyvenimo nesėkmės virsdavo viso kolektyvo reikalu. Respublikinės chemijos produktų bazės darbininkai kreipėsi į Vilniaus Plastmasinių dirbinių gamyklos partinės organizacijos sekretorių, siekdami užstoti savo kolegę prieš šioje gamykloje dirbantį jos vyrą. Pasak jų, Chemijos produktų bazėje dirbanti buhalterė trejus metus ištikimai laukė armijoje tarnaujančio vyro, o jam grįžus, tris mėnesius truko šeiminė laimė. "Bet vieną

⁷⁷⁷ Pareiškimas Vilniaus miesto Spalio rajono partijos komiteto sekretoriui..., 1966 07 05. LYA, f. 3406, ap. 52, b. 23, l. 5 - ap. 5.

⁷⁷⁸ Paaiškinimas Lietuvos TSR "Žinijos" draugijos valdybos pirminei partinei organizacijai. *Ibid.*, l. 2.

dieną viskas pasikeitė ir paaiškėjo, kad Dana nėščia, o vyras jai pareiškė, kad jam reikia laisvės. Jis ėmė kaltinti žmoną, kad negalėjo taip "paprastai" gauti buto, kad tai dėl jos "blogo" elgesio ir kad jis negyvens šitame bute, ir išvyko pas motiną", todėl "Dana ryžosi kūdikio nužudymo operacijai, kurio taip laukė, apie kurį svajojo"⁷⁷⁹. Kolektyvas prašė vyrą nubausti ir pašalinti iš partijos, nes jis kompromituoja komunisto vardą. Tokia kolektyvo iniciatyva priartėdavo prie sovietinės visuomenės idealo, kai žmogus gali turėti asmeninį, bet ne privatų gyvenimą, todėl nukrypimo nuo normos atvejais jis atsiveria kolektyvo įtakai ("pagalbai").

Iš privataus gyvenimo į viešąją sritį galėjo būti perkeliama viskas, kas tik ideologiškai apibrėžiama kaip kolektyvo savidisciplinos sfera: ne tik "meilės nuotyčiai", bet ir smurtas šeimoje, girtavimas namuose, nesutarimai su artimaisiais. Įskundimai čia buvo intensyviai išnaudojami. Dėl to už asmenį "atsakingas" kolektyvas (paprastai tai būdavo darbo kolektyvas) tam tikrais atvejais įgydavo teisę nepaisyti privačios erdvės ribų. Kitaip tariant, kolektyvo savidisciplinos sfera neapsiribojo tik vieta, kur kolektyvo santykiai susiformuoja (darba aplinka). Kolektyvas tampa savotišku socialiniu kūnu, kuris neišyra už darbo ribų, jo įgaliojimai tęsiasi toliau. Tipiškas pavyzdys: "Spartos" fabriko partinis komitetas ėmė svarstyti savo darbuotojos "amoralų elgesį", kai Vilniaus m. Tarybų rajono partijos komitetą pasiekė vieno namo gyventojų skundas dėl "sistemiško girtuokliavimo, kuriame dalyvauja kompanija jaunų merginų ir vaikinių". "Spartos" partinė valdžia sudarė komisiją (kolektyvo "socialinio kūno" atstovai), kuri lankėsi įskūstos darbininkės namuose, kalbėjosi su kaimynais, užėjo ir į jos butą, kur rado "didelę netvarką". Pats svarstymas, žinoma, vyko pagal ritualizuotą (savi)kritikos kanoną⁷⁸⁰.

Svarbią įskundimų porciją sudarė minėta "surogatinio blato forma". Šie skundai ne tik atskleidžia paprastai pabrėžiamą "silpnųjų" padėtį

⁷⁷⁹ Respublikinės chemijos produktų bazės darbininkų ir tarnautojų pareiškimas Vilniaus miesto Plastmasinių dirbinių gamyklos partorganizacijos sekretoriui, 1966 07 02. LYA, f. 3406, ap. 52, b. 23, l. 23-24.

⁷⁸⁰ "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 14, 1974 03 27. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 18, l. 236-238.

"privilegiuotųjų" atžvilgiu, nes kovodami už savo reikmes jie turi kliautis ne patikimais ryšiais, o įsitraukti į socialinę loteriją⁷⁸¹, bet ir kontekstinę socialinių santykių įtampą sovietinėje visuomenėje. Loterijos dalyvis ne tik viktimizacijos retorika tikėdavosi ištraukti "laimingą bilietą", bet ir mėgindavo eliminuoti kitus dalyvius, pranešdamas apie jų būtas ir nebūtas kaltes. Ši "loterija" peraugdavo tiesiog į kovos ringą, nes įskundimo objektais galėdavo tapti net tradiciškai artimiausiais laikomi žmonės. "Puntuko" partinė valdžia sulaukė skambučio iš Lenino rajono partijos komiteto, kad griežtai apvarstyti savo darbuotojo A.G. elgesį, nes dėl jo komitetą pasiekė skundas. Per partinį susirinkimą išaiškėjo, kad skundo autorė - A.G. motina, o konflikto priežastis - trijų kambarių buto dalybos. A.G. su antra žmona ir vaikais gyvena dviejuose kambariuose, o jo motina su vienu iš anūkų, kurio neleidžia auklėti pačiam A.G., gyvena trečiame kambaryje. Per susirinkimą viena kalbėtoja pranešė, kad motina esą pasiryžusi "bet kuria kaina" išsireikalauti iš A.G. jo neauklėjamam sūnui atskiro kambario. Motinos skundai dėl sūnaus kartojosi ne pirmą kartą⁷⁸².

Skundimaisi. Tarp įskundimų svarbią, bet ne dominuojančią vietą užimantis "blato surogatas" tarp skundimosi tipo laiškų faktiškai įgauna žanrinį monopolį. Kaip minėjome, juos aprašė D.Marcinkevičienė, todėl trumpai apsisistosime tik ties esminiais punktais. Rašydami apie save partinėms institucijoms žmonės pamiršo "savikritiškumą", kurio pasitaikydavo stalininiu laikotarpiu, o kreipdavosi tikėdamiesi užtarimo (pvz., kad per Lenino 100 metų gimimo jubiliejų partijos rajono komitetas išbraukė iš apdovanojamų asmenų sąrašo⁷⁸³), įsikišimo į konfliktinę situaciją arba materialinės naudos. Šių laiškų retorikai būdingi du motyvai - stipriai save viktimizuoti ir apeliuoti į santvarkos socialinį teisingumą. Abu šiuos taktinius žingsnius iliustruoja tokia skundo pradžia: "Paskutiniu metu aš užduodu sau vieną ir tą patį klausimą: kur

⁷⁸¹ "Rašyti prašymo laišką buvo tarsi pirkti valstybinės loterijos bilietą <...> jis mažai kainuoja, nereikalauja jokių išsipareigojimų ir suteikia galimybę, kad ir kokią tolimą, išlošti didelę sumą." Žr. Fitzpatrick Sh., *Supplicants and Citizens...*, p. 103-104.

⁷⁸² "Puntuko" partinės organizacijos bendras partinis susirinkimas, protokolai nr. 8, 1978 07 17. LYA, f. 1258, ap. 5, b. 20, l. 54-57.

⁷⁸³ Lietuvos KP CK antrajam sekretoriui drg.Charazovui..., 1970 04 20. LYA, f. 3435, ap. 49, b. 14, l. 17.

aš gyvenu? Sovietų Sąjungoje ar kokioje kapitalistinėje valstybėje, kur gamyklos vadovas gali be gailės išmesti į gatvę neįtikusią jam darbininkę. Su manimi pasielgė lygiai taip pat: mes su vaikais atsidūrėme gatvėje"⁷⁸⁴.

Kai kurių laiškų autoriai tiesiogiai išsako mintį, kad kreiptis juos privertė tai, kad jie neturi *blato*: "Jau metai kaip niekur nedirbu. Kodėl? Užtat, kad Vilniuje darbą dalino pagal blatą <...> Vilniuje aš blato neturiu ir pažįstamų irgi, pensiją gaunu 32,80 <...> pragyventi neįmanoma, nes iš šitos sumos gyventi turi du asmenis žmona ir aš", o paskui leidžia suprasti, kad jam, komunistui, darbą turėtų padėti surasti partija: "O darbo kurį man siūlo sargo bud. aš galiu rasti ir be part bilieto kišenėje. Galėsiu palikti jums bilietą ir sesti (*sic*) į sargo budelę"⁷⁸⁵. Šitokią materialinės naudos gavimą per kreipimąsi į valdžią skundų forma kai kurie žmonės ėmė suvokti kaip veiksmingą ir normalią praktiką. Privačiuose susirašinėjimuose galime rasti pavyzdžių, kaip tai organizuojama. "Asmeninės lietuvių rašomosios kalbos duomenų bazės" laiškų archyve išsaugoti pagyvenusio vyro susirašinėjimas su seserimi, gyvenančia Amerikoje. Siekdamas gauti naują butą jis instruktuoja seserį: "Aš turiu gauti butą, bet vis dar negaunu. Būtų gerai, kad Tu parašytum laišką mano Vykdomajam komitetui, kad Tu nori atvažiuoti pas brolių į Kauną, bet jis gyvena sandėlyje tai aš negaliu atvažiuoti. Tada jie man greit duos butą"⁷⁸⁶. Seseriai Amerikoje, kaip ir mums dabar, toks prašymas gali pasirodyti naivus pasitikėjimas "Vakarų apžavais". Bent keletą metų ši taktika iš tiesų neveikė, tačiau vyras nesiliovė bandęs. Po dvejų metų jis vėl ragina seserį: "Jeigu Tu parašytum mūsų valdžiai laišką aš tikrai gaučiau butą, aš dabar skaitausi, kad gyvenu sandėlyje. Parašyk tokiu adresu: Vilnius/ L.T.S.R. Ministrų Tarybos Pirmininkui/ Taip sustatyk laišką, kad būtų parašyta, kad pas mane nėra nė vandens, nei tualetų, nei jokios šilumos. Kaunas šitą visą žino, bet stoviu eilėje. Gaučiau tik už 6-7 metų"⁷⁸⁷. Dar po dvejų metų vyras praneša seseriai: "Tavo

⁷⁸⁴ Skundas LKP Vilniaus m. Spalio rajono pirmajam sekretoriui..., 1969 02 24. LYA, f. 3406, ap. 55, b. 16, l. 47.

⁷⁸⁵ Pareiškimas Vilniaus Spalio rajono pirmajam partijos sekretoriui..., <be datos>. LYA, f. 3406, ap. 53, b. 14, l. 82 - ap. 82.

⁷⁸⁶ J.K. laiškas, 1985 06 19. ALŠKDB, l. 2.

⁷⁸⁷ J.K. laiškas, 1987 06 24, ALŠKDB, l. 1.

laiškas man padėjo ir aš gavau butą"⁷⁸⁸. Neįmanoma patikrinti, ar iš tiesų pagaliau pasiteisino ši atkakli taktika, ar už Atlanto gyvenanti moteris išitraukė į sovietinius socialinius "surogatinio blato" žaidimus, bet akivaizdu, kad vyras tikėjo būtent tokio metodo efektyvumu.

Atskirą dalį sudaro laiškai, kuriuos Sh.Fitzpatrick pakrikštijo konfesiniais, kai moteris išpasakodavo savo skausmą valdžiai dėl joms neištikimų ar jas palikusių vyrų⁷⁸⁹. Toks paguodos ieškojimas valdžios institucijose, žinoma, turi labai specifinių bruožų tarp kitų skundų, tačiau ši išpažintis yra manipuliatyvaus pobūdžio, nes laiškų autorės siekė ne psichologinės empatijos, o konkrečių pragmatinių tikslų, todėl negalėtume sutikti su D.Marcinkevičiene, kuri šiuos laiškus priskyrė "nesuinteresuotiesiems"⁷⁹⁰. Vienais atvejais šie konfesiniai skundimaisi priartėdavo prie "moralinio nuopuolio" įskundimų, kai išnaudodamos "simbolinės moralės" principą jos įskųsdavo savo pačių vyrus, siekdamos, kad paklydėlių sudrausmintų ir sugrąžintų "moralinį veidą" sauganti partija. Tokius laiškus moteris siųsdavo ne tik aukštesnei partinei valdžiai, bet ir į darbovietes. 1970 m. liepą "Vairo" gamyklos cecho nr. 23 partinė organizacija svarstė jų darbuotojo A.J. žmonos pareiškimą, kuri skundėsi, kad po trylikos bendro gyvenimo metų sutuoktinis paliko šeimą. Šioje "personalinėje byloje" įdomiausia tai, kaip atsiskleidžia administracinių priemonių naudojimas moralės klausimų kontrolei. Tarp dviejų moterų besiblaškantį vyrą, praėjus dešimt dienų po išėjimo iš namų, trumpam vėl sugrįžo. Tuo pačiu laikotarpiu jis padarė dešimties dienų pravaikštas ir darbe, tačiau per partinį susirinkimą pranešta, kad "ryšium su sugrįžimu į šeimą ir grįžimu į darbą, buvo paskaitytos laisvomis dienomis, nes Jonaitis turėjo laisvų dienų, uždirbtų šeštadieniais-sekmadieniais". Taigi pravaikšta dovanota už grįžimą į doros kelią. Tačiau šitokia administracinė indulgencija neatvedė vyro į protą - jis vėl paliko šeimą

⁷⁸⁸ J.K. laiškas, 1989 01 30, ALŠKDB, I. 1.

⁷⁸⁹ Fitzpatrick Sh., *Signals from Below*:..., p. 849.

⁷⁹⁰ Marcinkevičienė D., *"Laiškas pakvietė kelionėn"*:..., p. 113.

ir pasiprašė atleidžiamas iš darbo⁷⁹¹. Kitais atvejais konfesiniai skundimaisi panašėjo į "blato surogatą", nes moterims rūpėdavo ne susigražinti neištikimąjį vyrą, o išspręsti per skyrybas kylančius materialinius klausimus, pavyzdžiui, gyvenamojo ploto dalybas. O.B. kreipėsi į Kauno m. Požėlos rajono partijos komiteto sekretorių prašydama "padėti man sutvarkyti savo šeimynines nelaimes". Iš Naujosios Akmenės į Kauną persikėlęs dirbti jos vyras gavo butą visai šeimai, tačiau nei žmonos, nei vaikų neįsileidžia ("kelia jame orgijas prisivedes (*sic*) laisvo elgesio moterų"), o iš senojo žinybinio buto Naujojoje Akmenėje moteriai liepiama išsikraustyti⁷⁹². Kita moteris kreipėsi į Vilniaus m. Spalio rajono partijos komiteto sekretorių iš Baluškių kaimo, nes "gyvenu su dukrele pusbadžiu", o dingęs dukters tėvas nemoka alimentų⁷⁹³.

Labai panašūs į konfesinius yra laiškai, kuriuose ne tiek prašoma materialinės pagalbos, kiek užtarimo. Juos laikome artimais konfesiniams laiškam, nes atrodo, kad jų autorių pagrindinis motyvas - tai išsakyti savo negandas, neformuluojant konkrečių prašymų ("kad tiesa triumfuotų"), apsisprendimą dėl konkrečios pagalbos paliekant adresatui. Vilniaus m. Lenino rajono partijos komitetą pasiekusiame skunde moteris guodžiasi dėl visko: ją nori išmesti iš darbo, nesiliauja šantažas, grasinimai, įžeidimai, ji sunkiai serga, nuo vaikystės - invalidė, jos kabinete rūkoma, tėvas "partizaniniame kare" žuvo "už mano laimingą ateitį", bet dabar ji turi kentėti. "Nors aš ir nesu partijos narė, bet aš ištikima patriotė savo Tėvynės, aš tikiu ir žinau, kad tiesa triumfuos. Aš taip pat žmogus ir noriu gyventi ir dirbti, bet man neleidžia", - baigia laišką moteris⁷⁹⁴. Šitokių skundimųsi egzistavimas liudija apie bent tarp dalies žmonių susiformavusį "totalitarinį" santykį su valdžia, jų požiūris į valdžios institucijas tarsi "atomizuoto" elemento - į jas kreipiamasi kaip į vienintelį tikrą galios šaltinį, kurio kompetencija aprėpia visų ne tik socialinių,

⁷⁹¹ Gamyklos "Vairas" cecho nr. 23 partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 8, 1970 07 20. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 16, l. 159.

⁷⁹² Pareiškimas Kauno m. Požėlos rajono K.Partijos Komiteto Drg. Sekretoriui..., 1966 10 04. LYA, f. 1048, ap. 30, b. 16, l. 27.

⁷⁹³ Draugas sekretoriau..., <be datos>. LYA, f. 3406, ap. 51, b. 19, l. 81 - ap. 81.

⁷⁹⁴ Prašau Jūsų ir jeigu galite kuo greičiau man padėkite..., 1970 04 10. LYA, f. 3435, ap. 49, b. 14, l. 24-25.

bet ir privačių problemų sprendimą. Be abejo, panašų, nors ne tokį hipertrofuotą požiūrį į valdžios galias rastume daugelyje skundų.

Juose apeliavimas į "geradarę" partiją galėjo būti tik meilikavimosi gudrybė, liudijanti apie išmanymą, kaip išlaikyti *steigiamąjį* matmenį, tačiau tai nebūtinai kirtosi su įsitikinimu, kad partinė valdžia sutelkusi savo rankose visą galią ir išteklių kontrolę. Be to, vėlyvuju sovietmečiu, kai ideologija funkcionavo daugiau kaip socializacijos veiksnys, į partiją stojantieji tikėjosi įgyti privilegijuotų socialinių ryšių ir statusą (prisiminkime skundą, kad sargo darbą galima gauti ir be partijos bilieto). Dalis "surogatinio blato" skundų savotiškai atspindi žmonių vidinį nustebimą ar nusivylimą, kad šie socializaciniai lūkesčiai neišsipildė, kad veikimas *steigiamuoju* matmeniu neatvėrė tokių *atliekamojo* matmens galimybių, kaip jie tikėjosi. O jeigu šiuos lūkesčius paaštrina ideologinio tikėjimo rudimentai, jų neišsipildymas gali baigtis desperatiškais simboliniais aktais. "Vingio" darbininkas M.F. išsiuntė į Maskvą pareiškimą SSKP CK generaliniam sekretoriui L.I.Brežnevui ir savo partinį bilietą, taip išreikšdamas nuoskaudą "dėl kai kurių komunistų neteisybės jo atžvilgiu sprendžiant jo gyvenimo sąlygų pagerinimo klausimą". Sename mediniame name gyvenančiam "Didžiojo Tėvynės karo" veteranui trūko kantrybė, mat eilėje gauti geresnį gyvenamąjį plotą jis tebestovėjo 380 numeriu⁷⁹⁵.

Apskundimai. Apskundimus išskyrėme kaip atskirą skundų kategoriją, nes jie užima tarpinę poziciją tarp įskundimų ir skundimųsi: jų autoriai skundžiasi patyrę skriaudą, o tuo pačiu nurodo ir tos skriaudos kaltininką - kitą asmenį ar asmenų grupę. Užsiminėme apie jų kvaziteisinę sampratą, nes apskundimai rasdavosi tuomet, kai problemų nepavykdavo išspręsti vietiniu lygiu, priešingai - susidūrimas su vietine vadovybe tapdavo skriaudos šaltiniu, nes patirdavo galios panaudojimą kritikai užgniaužti. Sh.Fitzpatrick tokius skundus priskyrė prie "piktnaudžiavimo valdžia" (angl. *abuse of power*, rus. *zloupotreblenije vlast'iu*), kai pranešimai tampa "silpnųjų ginklu" apeliuoti į

⁷⁹⁵ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 3, 1973 11 26. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 51, l. 296-297.

prigimtini teisingumą, o ne į formalią teisę⁷⁹⁶. Todėl būtent apskundimai daugiausia byloja apie tai, kad skundų praktikos yra *para*-struktūrinės ir jas galime sieti su ritualizuota ir tuo pačiu dezintegruota kritika.

Apskritai juos reikėtų nagrinėti platesniame santykių kolektyvuose kontekste. Apskundimų gausa ir kiti faktoriai rodo⁷⁹⁷, kad proletarine valstybe save vadinusioje Sovietų Sąjungoje eiliniai darbininkai anaiptol ne visuomet gamyklose ir kitose darbo organizacijose galėjo jaustis kaip "antruosiuose namuose". Peržiūrėtose bylose labai didelę dalį skundų sudaro pavieniai ir kolektyviniai darbininkų pranešimai apie vadovų savivaliavimą, piktnaudžiavimą padėtimi, viršininkų ir meistrų grubų elgesį (įžeidinėjimus, patyčias), protekcionizmą, nepatinkančių darbininkų engimą, spaudimą dirbti viršvalandžius ir manipuliavimą uždarbiu, neteisingą atleidimą iš darbo. Pavyzdžiui, Vilniaus Plastmasinių dirbinių gamyklos mechanikos cecho profsajungos komitetas sugalvojo savotišką būdą propaguoti "gamybinę kultūrą" - susirinkime nutarta, kad purviniuose cecho skyriuose bus pastatomi plakatai su užrašu "kiaulės". Po darbininkų skundo paaiškėjo, kad sprendimą, ką paženklinti "kiaulėmis", priimdavo "siauras žmonių ratas", todėl atsirado galimybė piktnaudžiauti. Darbininkai skunde Spalio rajono partiniam komitetui taip pat nurodė, kad vienas iš vadovų, atėjęs į skyrių pastatyti plakato, tarė: "Štai jums negrams atnešiau dovanų", bet per patikrinimą esą šis faktas nepasitvirtino, "kadangi ir plakatą pastatė ne Junevas, o mechanikos skyriaus meistras drg. Gorelovas"⁷⁹⁸.

Tuo pačiu ši skundų gausa byloja ir apie kitą aplinkybę, kad būtent darbininkams būdavo sunkiausia apginti savo interesus ir jiems tekdavo ieškoti teisybės "aukščiau". Galima būtų interpretuoti, kad darbininkai būdavo aktyvūs skundų rašytojai dėl to, jog jie labiau nei kitos socialinės grupės tikėjo partinės valdžios "geranoriškumu" ("teisingieji vadai nežino, kas dedasi"), tad pasižymėjo didesne indoktrinacija, tačiau greičiau skundų rašymą

⁷⁹⁶ Fitzpatrick Sh., *Signals from Below*:..., p. 845.

⁷⁹⁷ Apie juos kalbėsime prie darbo disciplinos. Žr. 4.1. Darbo disciplina ir etika: *laiko nusavinimo* praktikos.

⁷⁹⁸ Per Vilniaus Plastmasinių dirbinių gamyklos mechanikos cecho darbininkų anoniminio pareiškimo..., 1966 11 30. LYA, f. 3406, ap. 52, b. 23, l. 133.

motyvuodavo bejėgystės jausmas - alternatyvių priemonių teisingumui atkurti stoka.

Plituisio tarnybinio piktnaudžiavimo sąlygomis vadovai priešindavosi net teismo sprendimams. Buvęs Statybos montavimo valdybos vyriausiasis prekių žinovas skundžiasi, kad viršininkas atsisako jį priimti atgal į darbą po teismo sprendimo, "pareikšdamas, kad per daug apskundžiau jo padarytus juodus darbelius"⁷⁹⁹. Kad tai nebūdavo vien atleisto iš darbo žmogaus mėginimai atkeršyti, o nesitaikstantysis su nusikaltimais faktiškai stodavo prieš sistemą, parodo ši skundų serija: Sveikatos apsaugos skyriaus autoūkio sandėlininkė įsivėlė į ilgai trukusią kovą su viršininkais. Ji dar 1968 m. rugpjūtį Vilniaus m. Lenino rajono partijos komitetui pranešė, kad dirbtuvių viršininkas "besaikiškai šeiminkauja sandėlyje", t.y. "ima detales neišrašęs bei keičia į kitas tuo didindamas dabar jau esamą perrūšiavimą". Apie tai ji pranešė autoūkio viršininkui, bet šis stėjo ginti dirbtuvių vadovo ir galiausiai kaltė buvo suversta pačiai sandėlininkei⁸⁰⁰. Spalio pabaigoje ji parašė antrą skundą, pranešdama, kad autoūkio viršininkas gavo partinę bausmę, bet po to tik dar labiau ją terorizuoja⁸⁰¹. Iš tiesų viršininkui buvo skirta griežta nuobauda dėl "netinkamo santykio į komunistų kritines pastabas, Liaudies kontrolės grupės pasiūlymų ignoravimo, kontrolės stokos, instrukcijų pažeidimų". Tačiau rajono komitete pažyma apie skundo patikrinimą atsiranda tik lapkričio mėnesį. Iš jos sužinome, kad sandėlininkė atleista iš darbo kaip netekusi pasitikėjimo. Administracijos sprendimui "vienbalsiai" pritarė profsajungos vietos komitetas, kuriam vadovavo autoūkio pirminės partinės organizacijos sekretorius. Rajono komiteto komisija taip pat nusprendė, kad moteris savo pareigas "atliko aplaidžiai, nelaiku pristatydavo autoūkio buhalterijai materialinių vertybių apskaitos dokumentus, pažeisdavo darbo drausmę ir t.t.",

⁷⁹⁹ Pareiškimas Santechnikos darbų tresto valdytojui ir Spalio rajono partijos komiteto sekretoriui..., 1965 01 07. LYA, f. 3406, ap. 51, b. 18, l. 66.

⁸⁰⁰ Pareiškimas Vilniaus m. Lenino rajono partijos komitetui..., 1968 08 27. LYA, f. 3435, ap. 47, b. 11, l. 75.

⁸⁰¹ Pareiškimas LKP Vilniaus m. Lenino rajono komiteto pirmajam sekretoriui drg. Paugiuui, 1968 10 30. *Ibid.*, l. 85.

o duomenų, kad autoūkio viršininkas keršijo, nerado⁸⁰². Šios painios istorijos galus nelengva sugaudyti, tačiau 1969 m. Lenino rajono partijos komiteto byloje vėl randame naują tos pačios moters skundą (galbūt tai reiškia, kad iš darbo ji vis dėlto nebuvo atleista), kuriame praneša apie viršininko veiklą: "Nors Sveikatos autoūkio viršininko G<...> piktnaudžiavimas buvo kritikuojamas spaudoje, bet jis nesiliauja toliau piktnaudžiauti tarnybine padėtimi. Tai gali patvirtinti mechanikas R<...> ir keli šoferiai. G<...> mažiau pardavinėja detales, todėl surado kitą pajamų šaltinį išduodamas savo patikimiems šoferiams tuščius neužpildytus bet su anspaudais (*sic*) kelialapius ir šoferiai dirbo iki 23 ir 24 valandos vežiodami privačius keliaivius (*sic*), o uždarbį dalijas pusiau. <...> Bet vienas vairuotojas atnešė man kelialapį, nes perskaitęs "Vakarinėse naujienose" - kad G<...> pagal 177 straipsnį iškelta baudžiamoji byla pabijojo klausyti G<...>"⁸⁰³. Negalima daryti vienareikšmiškų išvadų, bet faktai apie publikacijas laikraštyje ir gresiančią baudžiamąją bylą, taip pat anksčiau skirtos partinės nuobaudos rodo, kad šie skundai nebuvo be pagrindo, tačiau jie sulaukė organizuoto pasipriešinimo pirmiausia vietiniame lygmenyje (profsajungos komitetas palaikė vadovybę), o vėliau palankų kaltinamajam viršininkui sprendimą priėmė rajono komitetas.

Kai kurie skundų autoriai į viršesnę valdžią kreipdavosi po vieno ar kelių kritikos užgniaužimo incidentų. Pavyzdžiui, Eidukevičiaus vardo susivienijimo darbuotojas pranešė, kad per partinį-ataskaitinį susirinkimą jis kritikavo laboratoriją, "kad tokį blogą darbą reikia nutraukti ir išsiaiškinti, kas ten yra", tačiau laboratorijos viršininkę ėmė ginti susivienijimo direktorius, pavadinęs apskundimo autorių "miesčioniu"⁸⁰⁴. Tačiau paprastai laiškai į rajono komitetą atkeldavo neapsikentus ilgo ir sistemingo engimo. Vilniaus autobusų parko darbuotojai skundėsi, kad pirmos kolonos viršininkas nuolat geria, nepasirodo darbe, pažeidžia darbo drausmę gerdamas su pavaldiniais, o be kita ko, "<k>as išdrįsdavo kritikuoti S<...> tie paprastai būdavo

⁸⁰² Pažyma apie pil.K<...> T.V. skundo patikrinimą, 1968 11 12. *Ibid.*, l. 80-83.

⁸⁰³ Pareiškimas Vilniaus m. Lenino rajono partijos komiteto sekretoriui drg. Paugiuui, <be datos>. LYA, f. 3435, ap. 48, b. 11, l. 49 - ap. 49.

⁸⁰⁴ Lietuvos KP Spalio rajono sekretoriui..., 1966 11 18. LYA, f. 3406, ap. 53, b. 14, l. 109.

išgyvendinami arba turėdavo liosuotis savo noru"⁸⁰⁵. Nenuostabu, kad net pasiryžę kreiptis į rajono partijos atstovus darbininkai neišdrįsdavo atskleisti savo tapatybės (anoniminiai skundai) arba griebdavosi gana naivių gudrybių. Lenino rajono partijos komitetą pasiekė skundas iš "Žuvėdros" fabriko Nemenčinės cecho. Faktus tikrinusi komisija rašė, kad pasitvirtino teiginiai apie neteisingą darbų paskirstymą, vienos iš vadovių grubų bendravimą su darbininkėmis ir gamyklos administracija, partinių susirinkimų ignoravimą ir "neteisingą reakciją" į kritines pastabas. Tačiau paaiškėjo, kad darbininkų vardu pasirašęs vyras nieko bendro su cechu neturi, o skundą jis surašė pagal žodžius jo žmonos, kuri ten dirbo⁸⁰⁶.

Skyriaus pradžioje minėjome skundams palankioje terpėje išugdytą "nuolatinio skundiko" tipą. Tačiau (savi)kritikos dezintegracijos procese susiformavusios abejingumo, pasyvumo ir "protingo susitaikymo" (nereikia išsišokti, erzinti, užsisipirti, demonstruoti nereikalingą iniciatyvą) nuostatos nesunkiai su šiuo tipažu niveliuodavo visai kitokio tipo asmenis - donkichotiškuosius kovotojus už teisybę, nenorėjusius taikstyti su realiai susiklosčiusiomis socialinėmis normomis. Į šio tipo skundų autorius dažnai žiūrėta lygiai taip pat, kaip į "skundų grafomanus". Argi taip negalėtume įvardinti minėtos sandėlininkės, kuri rašė skundus apie viršininko vagystes nepaisant to, kad net rajono partijos komitetas jos atleidimą pripažino pagrįstu? Iš pavienių skundų tekstų sudėtinga nuspręsti, kokie motyvai žmogų paskatino ginti savo interesus - tikra skriauda ar užgautos ambicijos, todėl ieškant donkichotiškojo tipo pavyzdžio nesunku apsigauti. Tačiau jei mėgintume susidaryti jo "idealų tipą", tektų įsivaizduoti "sovietiniu gėrio idealu" vis dar tikintį asmenį, kurio kova su "vėjo malūnais" prasideda tuomet, kai patyręs asmeninę skriaudą jis nesulaukia "visus silpnuosius ginančios" partijos paramos, o susiduria tik su kitų socialinių veikėjų atsainumu. Jo supratimui

⁸⁰⁵ Mes Vilniaus autobusų parko darbuotojai pranešame..., 1968 02 16. LYA, f. 3435, ap. 47, b. 11, l. 213-214.

⁸⁰⁶ Pažyma apie fabriko "Žuvėdra" Nemenčinės cecho darbuotojų anoniminio skundo patikrinimą, 1970 02 04. LYA, f. 3435, ap. 48, b. 11, l. 22.

apie "sovietinį idealą" prieštarauja kasdienybės faktai, bet kreipimasis į partinę valdžią išduoda, kad šio idealo jis neatsisakė.

Neaišku, ar toks aprašas iš tiesų atitinka tikrąjį toliau pateikiamo skundo autoriaus portretą, bet tai sugestijuoja tekstas: "6 metus dirbau be priekaištų savo tiesioginį darbą. 4 metus iš eilės buvau tos darbovietės partinės organizacijos sekretorius. Ilgą laiką - rajono štabo atsakinguoju budinčiu. Dabar esu liaudies kontrolės posto vadovas. Ir štai išeitis - bylinėtis dėl darbo. Šitai - per daug!"⁸⁰⁷. Iš darbo "Statistikos" spaustuvėje atleistas vyras mėgina ieškoti teisybės rašydamas Vilniaus m. Tarybų rajono komiteto pirmajam sekretoriui. Iš biografinio aprašymo aišku, kad jis buvo pakankamai aktyvus sovietinis pilietis, todėl dabar tikėjosi partijos užtarimo. Iš skundo aiškėja, kad į rajono komiteto pirmąjį sekretorių jis kreipiasi ne pirmą sykį. Pirmąkart pas jį apsilankęs, vyras išgirdo, kad jam niekuo negalima padėti, nes tai darbovietės vadovo reikalas. Po antro mėginimo jam buvo pasiūlyta kreiptis į teismą. "Skaudu ir apmaudu!" - retorika, atskleidžianti, kad skundo autorius vis dėlto tikisi partijos pagalbos. Trečiuoju asmeniu vyras vardija priežastis, kurios, jo nuomone, galėjo tapti "susidorojimo" priežastimi: "J<...> nevirto pataikūnu, ko B<...> siekia iš visų pavaldinių. Jis maištingas laisvamanis, bet ne paklusnus dviveidis. Jis visuomet turi savo nuomonę ir, reikalui esant, partiniame susirinkime pasisako prieš klaidingą direktorišką nuomonę. Mato trūkumus ir netyli. Bet ar tai žmogaus, ypač komunisto yda? Priešingai, tokiais būti iš mūsų reikalauja partija, jos Įstatai"⁸⁰⁸. Jis rašo trisysk informavęs pirmąjį sekretorių apie leidykloje "vykstančias negeroves", bet po paskutinio karto jis išgirdo tokį partijos atstovo verdiktą: "Gal J<...> kiek per karštokas". "Kame pasireiškia mano pasikarščiavimas? Man iki šiol mišlė. B<...>, suprantama, po to dar labiau niršo, grąsino (*sic*), vijo iš kabineto, šnipu ir šmeižiku apšaukė. Kokiu pagrindu? Tai negeros priemonės tarybinės įstaigos vadovo! Šitoks jo elgesys

⁸⁰⁷ LKP Vilniaus m. Tarybų rajono pirmajam sekretoriui drg. L.Ragauskui..., 1969 01 31. LYA, f. 3399, ap. 65, b. 12, l. 10.

⁸⁰⁸ *Ibid.*, l. 13.

kitą galėtų atvesti prie rimtesnių pasekmių. J<...> tuo tarpu apsiribojo kritika viduje, signalizavimu Jums"⁸⁰⁹.

Skundo autorius meistriškai žongliuoja ideologiniu žodynu, simboliais ir "savojo atpažinimo" kodais: jo teiginius esą galėtų patvirtinti tvirtas ir principingas "personalinis pensininkas", jam "širdis plyšta", kad įmanomas toks susidorojimas, kai Tėvynė "šturmuoja kosmosą", prisimena artėjančias V.I.Lenino 100-ąsias gimimo metines ir subtiliai užsimena, kad "daugiamilijoninė armija vienminčių" (suprask, partija) gali šį jubiliejų pasitikti "netekus vieno nedorėlio" (suprask, jo). Šis ideologinis patosas jau 1969 m. turėjo skambėti taip pat netikrai, kaip ir Don Kichoto riterystė XVI amžiuje. Žinoma, nesunku skundo autorių įtarti tik puikiu ideologinės retorikos įvaldymu, ideologijos įsisavinimu diskursiniame lygmenyje, bet donkichotiškojo tipo kalba vis dėlto turėtų būti labai panaši. Ši sovietinė Don Kichoto versija taip pat turėjo labai sovietinę atomazgą, kuri, viena vertus, priverčia rimtai suabejoti skundo autoriaus donkichotiškumu, kita vertus, galėtų tapti chrestomatiniu pavyzdžiu, kuo baigiasi kritikos ritualizacijos nepaisymas. Pažymyje apie "Statistikos" darbuotojo skundą trumpai informuojama, kad jam buvo pasiūlyta vietoj eiti redaktoriaus pareigų užimti kitas: "J<...> sutiko eiti ekspeditoriaus-krovėjo pareigas "Statistika" (*sic*) tikėdamasis, kad jam, eilės tvarka (3-čias eilėje) bus pakeistas butas"⁸¹⁰.

Paslapties kultūroje, kai parodomajoje viešojoje erdvėje pasaulis buvo daugiau užveriamas nei atveriamas, skundai atitiko režimo interesus išsaugoti paslaptį (šiuo atveju sovietinės visuomenės idealui prieštaraujančius tikrovės faktus) - savo forma ("privataus laiško") skundai apsaugodavo kritišką mintį nuo viešos sklaidos, bet tuo pačiu leido valdžiai apie jas sužinoti ir kontroliuoti. Tad skundai išlaikė *steigiamąjį* matmenį bent dviem prasmėmis: pirma, skundus rašantys piliečiai netiesiogiai įsitraukdavo į *paslapties* apsaugą ir tokiu būdu palaikydavo viešai idealizuojamą sovietinės visuomenės vaizdinį; antra, dauguma skundų retoriniu lygmeniu įvairiomis formomis apeliuodavo ar

⁸⁰⁹ *Ibid.*, l. 13.

⁸¹⁰ Pažyma dėl spaustuvės "Statistika" darbuotojo drg.J<...> skundo apie nepagrįstą jo atleidimą iš darbo, 1968 02 27. *Ibid.*, l. 19 - ap. 19.

išreikšdavo tikėjimą socialistiniu teisingumu, vienu iš pamatinių ideologinių postulatų, ir tuo siekdavo save pateikti kaip lojalų sovietinį pilietį.

Nepaisant to, skunduose taip pat yra labai ryškus *atliekamasis* matmuo. Be asmeninės naudos siekiančių ar abstraktesnių pagalbos prašančių laiškų, kuriems būdingi ir *a*-struktūrinių, ir *anti*-struktūrinių praktikų bruožai, šiuo matmeniu pasižymi ir skundai, kurie kilo iš poreikio kompensuoti su *pasaulio užvėrimu* prarastą galimybę viešai kritikuoti ir siekti teisingumo. Nustatyti ir išanalizuoti tokias *para*-struktūrines praktikas mūsų pasiūlyto modelio požiūriu naudinga ne tik dėl *atliekamojo* matmens konstatavimo, bet ir dėl to, kokius praktikų pasirinkimus jis atskleidžia. Skundai yra geras *struktūrizacijos* pavyzdys, kai manevruojama nustatytų rėmų ribose, nes kritiškas minčių išsakymas ir teisingumo siekimas galėjo vykti tik tokiomis *steigiamąjo* matmens neprarandančiomis praktikomis, o tai nulėmė jau minėtą formą ("privatus laiškas") ir stilių (ideologizuotą retoriką).

4. MOBILIZACIJAI PASKIRSTYTAS LAIKAS: LAIKINIS NUOBODULYS

Sociolaikinė tvarka. Socialiniuose moksluose dažnai linkstama laiką skirstyti į "objektyvųjį" ir "subjektyvųjį". Štai A.C.Zijderveldas teigia, kad visiškai modernizuotose visuomenėse, kurios pasidavusios biurokratiniam reguliavimui ir racionalizacijai, laiko suvokimą diktuoja laikrodys ("objektyvus laikas"), o prereflektyvus trukmės išgyvenimas, pagrįstas prasminga ir ilgalaike ikimodernia tradicija, atrofavo⁸¹¹. Todėl moderniaisiais laikais žmonės visuomet užimti ir "neturi laiko", jų laikrodžio nustatytą dienotvarkę užpildė racionalūs veiksmai, tačiau tai atėmė galimybę patirti laiką kaip nenutrūkančią prasmingą tėkmę (H.Bergsono *duree*). Todėl nors "objektyvaus laiko" lygmeniu dienos lekia lyg pašėlusios, "subjektyvus laikas" praradęs savo koordinatas: nebėra praeities, su kuria žmogus galėtų prasmingai susisiekti, ir nėra ateities, į kurią galėtų sutelkti savo tikslus. Tokiu atveju "subjektyvus laikas" teka tuščiai ir kelia nuobodulį⁸¹². Kyla didelė pagunda šią laiko koncepciją pritaikyti sovietmečiui: argi aptardami Sovietų Sąjungos modernumą nepritarėme minčiai, kad jai galime taikyti *turbomodernizacijos* terminą? Tuomet sovietinį "objektyvųjį laiką" galėtume įvardinti kaip *turboracionalizuotą* ir stipriai suintensyvintą. Ši teiginį nesunku pagrįsti pavyzdžiais: visose gyvenimo srityse dominavo planavimas (racionalumo apoteozė), o soclenktyniavimais ir išipareigojimais planai buvo "viršijami". Tuo tarpu "subjektyvaus laiko" lygmeniu žmogus buvo atkirstas nuo praeities tradicijos, o siūlomi ateities tikslai jam neteikė prasmės, taigi jis turėjo išgyventi nuobodulį.

Ši interpretacija teikia tam tikrą orientaciją apie sovietinę laiko suvokimo specifiką, bet pats laiko suskaidymas į "objektyvų" ir "subjektyvų", be išsamesnio paaiškinimo, yra pernelyg paviršinis ir painus. Argi "objektyvų laiką" nulemia tik biurokratija ir racionalizacija? Argi laikrodys neatspindi visų

⁸¹¹ Zijderveld A.C., *On Cliches:...*, p. 75-76.

⁸¹² *Ibid.*, p. 76.

pirma kosminės sąrangos ir gamtos ciklų logikos? Šis laikas iš tiesų "objektyvus", nepriklausantis nuo žmogaus valios ir nepasiduodantis jokiems socialiniams procesams Žemėje - diena baigiasi, kai nusileidžia Saulė, ir išaušta rytas, kai ji vėl pakyla. "Subjektyvaus laiko" samprata dar sudėtingesnė: A.C.Zijderveldas jo suvokimą sieja su ikimodernia tradicija, kurioje laikas įprasminamas per ritualus, o šie visuomet susiję su gamtos ciklais, taigi "objektyviu laiku". Bet žmogaus "subjektyvaus laiko" rodyklės vedžioja ir vidiniai biologiniai, fiziologiniai, taip pat psichologiniai procesai, kurie ir labai subjektyvūs, ir kartu priklauso nuo "objektyvios" gamtos dėsnų. Stovėjimo eilėje pavyzdys galėtų padėti suprasti laiko suvokimo komplikotumą. Žmogus gali nervintis ir jausti, kad praėjo "visa amžinybė" (taigi laikas "subjektyviai" sulėtėjo) kiurksant ilgoje žmonių virtinėje dėl įvairių priežasčių: jis vėluoja į darbą, kur jo laukia griežtai suplanuota dienotvarkė ("objektyvaus laiko" įtaka), jau vėlyvas metas, temsta, "ne eilėse tokiu metu stovėti" ("objektyvaus", kosminio laiko faktorius), jis jaučiasi pavargęs ("subjektyvus", fiziologinis faktorius), jis visuomet nekantrus, net jei eilė ne tokia jau ilga ("subjektyvus", psichologinis faktorius) ir t.t. Šios painiavos nepadedą išnarplioti ir tai, kad "objektyvus laikas" dažniausiai pasižymi dar ir politinėmis implikacijomis, kurios Sovietų Sąjungos atveju labai ryškios. Nors pirminės bolševikų revoliucionierių ambicijos pajungti jų valiai laiką buvo ne mažesnės nei Didžiosios Prancūzijos revoliucijos dalyvių, vėliau šie ketinimai išblėso. Tačiau vis tiek galime teigti, kad "objektyvaus laiko" rėmai buvo nustatyti politiniais sprendimais (darbo laikas, šventinis kalendorius, etc.). Ar šiuo atveju režimo įsikišimas yra "objektyvus" ar "subjektyvus" faktorius?

Vienas iš laiko sociologijos pradininkų Eviataras Zerubavelis yra pasiūlęs įvesti laiko socialinį matmenį, kuris nusako *sociolaikinę* tvarką (angl. *sociotemporal order*). Ši tvarka reguliuoja tokių socialinių darinių, kaip šeima, profesinės grupės, religinės bendruomenės, įvairių kitų organizacijų ar net

visos tautos, gyvenimą⁸¹³. Tačiau svarbu tai, kad ji nėra vienintelė tvarka, kuri paklūsta laiko suvokimo logikai. E.Zerubavelis ją atskiria nuo *fiziolaikinių* ir *biolaikinių* tvarkų, kurios yra natūralios ir neišvengiamos (taigi - objektyvios), o *sociolaikinė* tvarka yra socialiai sukonstruojamas artefaktas, kuris priklauso nuo socialinių konvencijų, tad ji labiau pabrėžia ne "objektyvias" laiko savybes, o "subjektyvias", t.y. prasmes, kurias jai priskiria žmonės⁸¹⁴. Tik įvedę šią pataisą, kad kalbame apie laiko vaidmenį socialinės tvarkos konstravime, galime aiškiau suprasti skirtį tarp "objektyvaus" ir "subjektyvaus" laiko, nes ši skirtis zijderveldiška prasme yra ne universali, o galioja tik šios *sociolaikinės* tvarkos rėmuose⁸¹⁵. P.L.Bergeris ir Th.Luckmannas faktiškai apie analogišką *sociolaikinę* tvarką kalbėjo kaip apie vieną iš laikiškumo lygmenų, kai kasdieniame gyvenimo pasaulyje nusistovėjęs standartinis laikas yra suvokiamas intersubjektyviai. "Ši standartinį laiką galima suprasti kaip kosminio laiko ir visuomenėje egzistuojančio kalendoriaus, pagrįsto laikiniais gamtos ciklais, bei vidinio laiko su anksčiau nurodytais jo skirtumais sankirtos tašką"⁸¹⁶. Taigi "sankirtos taškas", arba laikiškumo suvokimo lygmuo, nėra nei kosminis laikas, nei vidinis laikas, o turi savo logiką ir dėsnius, kurie pasireiškia socialiai, t.y. tarp subjektų. Tuomet kasdienybės laiko struktūra prieš subjektą iškyla kaip "faktiškumas" (taigi suteikia jam objektyvumo prasmę), į kurį jis privalo atsižvelgti ir mėginti sinchronizuoti su juo savo planus⁸¹⁷.

Mobilizacija ir laiko paskirstymas. Posttotalitarinėje stadijoje sovietų režimas vis dar buvo išlaikęs esmines totalitarines struktūras, taigi ir visaapimančią socialinio gyvenimo reguliavimą. Socialinis laiko vaidmuo, arba *sociolaikinė* tvarka, be abejo, taip pat nebuvo palikta be priežiūros, priešingai - daugelis sovietmečio tyrėjų atkreipia dėmesį į išskirtinį laiko vaidmenį

⁸¹³ Zerubavel E., *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1985, p. xii.

⁸¹⁴ *Ibid.*, p. xii.

⁸¹⁵ Pavyzdžiui, pats E.Zerubavelis skiria "racionalaus" (precizika, punktualumas, standartas, biurokratiškumas, pastovumas, etc.) ir "irracionalaus" (laukimas, vėlavimas, spontaniškumas, etc.) laiko apraiškas. Žr. *Ibid.*, p. xvi.

⁸¹⁶ Berger P.L., Luckmann Th., *Socialinis tikrovės konstravimas...*, p. 42.

⁸¹⁷ *Ibid.*, p. 43.

ideologinėje retorikoje ir politinėje praktikoje. Susan Buck-Morss teigia, kad jei kapitalistinėje tautinėje modernybės vizijoje dominuoja erdvės dimensija, tai socialistinėje klasinėje vizijoje ši vieta tenka laikui. Klasinė revoliucija yra istorinė pergalė, kai pabrėžiamas jos progresiškumas, o ne teritorijos užkariavimas⁸¹⁸. Visi didieji politiniai sprendimai ideologiškai buvo grindžiami pirmiausia pažanga laiko vienetais, pavyzdžiui, pirmasis penkmečio planas turėjo užtikrinti istorinio vystymosi "paspartinimą" (rus. *uskorenije*)⁸¹⁹. Visos valstybės egzistavimo tikslas iš esmės buvo grįstas linijinio pažangaus laiko samprata, orientacija į ateitį visuomet stebė dabartį, tuo labiau - praeitį. Laiko dimensija apibrėžė bet kokios veiklos - nuo mikro iki makro - prasmę: gamykloje darbininkai lenktyniauja, kas greičiau įgyvendins ir viršys planą (aplenks natūralią laiko tėkmę), o valstybė lenktyniauja su Vakarų "priešais" (pavyti ir pralenkti Ameriką) ir motyvuoja visą visuomenę futuristiniais tikslais (įgyvendinti komunizmą). Kaip pastebi N.Putinaitė, dabartis buvo aiškinama kaip pereinamasis laikotarpis, todėl žmogus turėjo teisę sieti savo egzistenciją tik su nuasmeninta ateitimi⁸²⁰. Jeigu žmogaus ši futuristinė motyvacija neįtikina, savo egzistencijos jis negali su ja susieti, vadinasi, vykstanti sociopolitinė raidos akceleracija jam subjektyviai atrodo beprasmiška. Kaip minėjome, šia prasme Sovietų Sąjunga gali atitikti A.C.Zijderveldo pasiūlytą modernybės koncepciją, netgi atstovauti jos kraštutinei versijai. Tačiau tikrovėje ši "progresizmo"⁸²¹ ideologija vis labiau formalėjo ir išitvirtino tik retorikos plotmėje. Antropologė K.Verderly pastebi, kad skirtingai nei kapitalistinėse visuomenėse, kur pelno logika tarsi suspaudė laiką, socialistinėse šalyse (ji tyrinėjo Rumunija) vėlyvuju laikotarpiu, pirmiausia, ekonomikoje laikas pasidavė priešingiems procesams - sulėtėjimui ir stagnacijai⁸²². Ji net prieina prie išvados, kad prie socializmo žlugimo prisidėjo

⁸¹⁸ Buck-Morss S., *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West*. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology-Press, 2000, p. 23.

⁸¹⁹ *Ibid.*, p. 37.

⁸²⁰ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga:...*, p. 41.

⁸²¹ Čepaitienė R., *Sovietinės kultūros šaltiniai: tarp futurizmo ir paseizmo*. In: "Darbai ir dienos", 2009, No. 52, p. 93.

⁸²² Verderly K., *What Was Socialism...*, p. 35.

ne dviejų sistemų (kapitalizmo ir socializmo) laiko ciklą sąlytis, bet dviejų kardinaliai priešingų *sociolaikinių* tvarkų susidūrimas⁸²³.

Šiaip ar taip, dėl tokio laiko dimensijos sureikšminimo sovietinėje ideologijoje kai kurie tyrinėtojai tvirtina, kad režimas apskritai "nacionalizavo" laiką. M.Hellerio teigimu, tai įvyko daugiausia per "planifikaciją" - sovietinės ideologijos aksioma tapo griežto skaičiavimo susiejimas su judėjimu "Tikslo" link, o penkmetis virto laiko vienetu. Pasak jo, sovietinio tipo planavimas nebuvo tik ekonominio vystymosi prognozavimo technika, o "galinga žmogaus sąmonės performavimo priemonė", planifikacija leido kontroliuoti visą žmogaus veiklą ir formuoti jo elgesį⁸²⁴. Ši totalitarizmo teoretikams būdinga tezė per socialinio gyvenimo planavimą pernelyg hiperbolizuoja režimo galią, bet akivaizdu, kad režimas ir jo ideologija stipriai prisidėjo prie suformavimo to, kas prieš subjektą iškilo kaip laiko "faktiškumas", ir jam neliko nieko kito, kaip pagal tai sinchronizuoti savo veiklą. Tad *sociolaikinėje* tvarkoje iškilo ideologijos mobilizacijos funkcija - laiko valdymas padėjo žmones telkti režimo tikslams. Ji vykdyta per laiko paskirstymą⁸²⁵ - režimas turėjo didelę galią spresti, kas, kiek ir kam turi skirti savojo laiko:

(1) ideologiškai apibrėžta darbo paskirtis mobilizavo žmones "komunizmo statyboms": "visuotinė" darbo garantija reiškė visų prievolę dirbti, o socialistinėje santvarkoje dirbama "visuomenei", "bendram reikalui", t.y. valstybei. Politiniai sprendimai lemdavo, kiek savo laiko žmonės turės skirti darbui: kelerių turi pradėti dirbti ir kelerių išeiti į pensiją, kiek dienų dirbti per savaitę, kiek valandų - per dieną. Šiuos bendrus, ne tik (post)totalitariniam režimui būdingus darbo laiko apmatius dar griežčiau sunormuodavo planas ir radikalizuodavo socialistiniai įsipareigojimai bei lenktynės.

(2) ideologiškai apibrėžtas šventinis/poilsio kalendorius ne tik reiškė jo simbolinį pervardijimą, bet ir natūralios ar tradicinės tvarkos pertvarkymą

⁸²³ *Ibid.*, p. 37.

⁸²⁴ Геллер М., *Машина и винтики*:..., p. 48-55.

⁸²⁵ Gross D.R., *Time Allocation: A Tool for the Study of Cultural Behavior*. In: "Annual Review of Anthropology", 1984, Vol. 13.

pagal ideologinį kanoną. Režimas, o ne ilgametės tradicijos sprendė, kas ir kada turi būti švenčiama, kada tam skirti savo laisvą laiką. Taigi "sakralų" laiką, kuris buvo priimamas kaip natūralus, todėl prasmingas, pakeitė naujos prasmės primestas, todėl nenatūralus laikas. Kai kuriose iš šių švenčių dalyvavimas buvo daugiau ar mažiau privalomas, t.y. mobilizacija buvo ypač suintensyvinama. Kažkur tarp ideologinio šventės/poilsio kalendoriaus ir darbo prievolės iš žmonių laikas būdavo "atimamas" vykdyti ir kitus įsipareigojimus: dalyvauti partiniuose susirinkimuose, politinio švietimo valandėlėse, visuomeninėje veikloje, saviveikloje ir t.t.

Sovietmečiu individualaus žmonių laiko "nacionalizacija" galėjo vykti ne tik per tiesioginę mobilizaciją. Antai K.Verdery taip pat kalba apie visuotinai vykusią laiko "nacionalizaciją", tik siūlo ją keisti tikslesne sąvoka - "etatizacija", nes "nacija" ir "valstybė" šiuo atveju nesutampa, o laiką "pasiglemžia" būtent valstybė⁸²⁶. Ji, be įprastinių, mūsų jau aptartų mobilizacijos formų (partiniai susirinkimai, demonstracijos, etc.), priduria tokias laiko "etatizavimo" formas, kurias galėtume įvardinti kaip "immobilizacija", arba išvirkštine mobilizacija. Dėl ekonomikos sisteminių nesėkmių susidarydavo įvairių rūšių deficitas ir tai darė didelę įtaką žmonių kasdieniam gyvenimui. N.Ceausescu valdomoje Rumunijoje 1980-aisiais griežtas vandens, dujų ir elektros energijos taupymo režimas diktavo pačius įprasčiausius kasdienes veiksmus (prausimasis, maisto gaminimas, miegas, etc.), degalų dozavimas pavertė judėjimą nenuspėjamu ir daug laiko atimančiu užsiėmimu, maisto produktų stoka parduotuvėse gaišindavo žmones eilėse. Toks laiko "etatizavimas" ne tik paralyžiuodavo žmonių veiksmus (immobilizuodavo), atimdavo iš jų valandų valandas asmeninio laiko, kuris galėjo būti išnaudotas alternatyviems dalykams, bet tiesiog griovė asmeninę iniciatyvą ir planavimą⁸²⁷. Galima sutikti su autorės nuomone, kad tai buvo nuo valstybės priklausantis laiko atėmimas (deficito formavimasis priklausė nuo stringančios centralizuotos ir biurokratinės paskirstymo ekonomikos), nors

⁸²⁶ Verdery K., *What Was Socialism...*, p. 40.

⁸²⁷ *Ibid.*, p. 48.

režimas galbūt ir neturėjo intencijų tokiu būdu paralyžiuoti ir neigiama prasme mobilizuoti žmonių kasdienybę⁸²⁸. Vis dėlto ideologijos vaidmuo čia iškyla tik netiesiogiai. Negalėjimas nusiprausti, nuvykti į darbą ar greitai nusipirkti duonos nėra ideologiškai apibrėžtos situacijos, t.y. jos nėra ideologinės situacijos griežtąja prasme, nors, be jokios abejonės, tai yra netiesioginė žmogaus akistata su valstybe ir jos ideologija, paprastai tariant, pavėlavęs į darbą ar prastovėjęs eilėje kelias valandas žmogus bent mintyse tikrai galėjo keikti valstybę ir "tokią tvarką".

Todėl ketvirtojoje, *laikiniam nuoboduliui* skirtoje dalyje nagrinėsime tokias *sociolaikinės* tvarkos situacijas, kurios ideologijos apibrėžtos tiesiogiai ir išreiškia jos mobilizacijos funkciją. Režimo vykdytas laiko paskirstymas yra akivaizdžiausias darbo prievolės ir šventinio kalendoriaus pertvarkymo atvejais, todėl toliau analizuosime juos.

4.1. Darbo disciplina ir etika: *laiko nusavinimo* praktikos

Atsidavimą komunizmo statyboms kiekvienas darbininkas geriausiai galėjo įrodyti ne kartodamas ideologinius šūkius, o kasdieniu darbu tiesiogine šio žodžio prasme - entuziastingu ir pasiaukojančiu triūsu prie staklių ar surinkimo konvejerio, nes darbas buvo suvokiamas kaip pamatinė etinė kategorija, žmogaus moralumo matmuo⁸²⁹, o moralė neatsiejama nuo ideologinių tikslų. Lenino akimis, komunistinėje santvarkoje kiekvienas dirbs entuziastingai, savanoriškai ir be materialinio atlygio reikalavimo visuomenės labui⁸³⁰. Tad jau pakeliui į komunizmą darbas nuo išorinės kapitalistinės prievolės kategorijos turėjo integruotis į kiekvieno žmogaus vidinę vertybių sistemą ir jį disciplinuoti be jokių papildomų stimulų. Lietuvos SSR Darbo įstatymų kodekso preambulė skelbė: "TSR Sąjungoje galioja socializmo principas: "Iš kiekvieno pagal sugebėjimą, kiekvienam - pagal jo darbą", darbas yra kiekvieno darbingo piliečio pareiga ir moralinė priedermė pagal

⁸²⁸ *Ibid.*, p. 50.

⁸²⁹ Геллер М., *Машина и винтики*:..., p. 141.

⁸³⁰ Walicki A., *Markszizmas ir šuolis į laisvės karalystę*:..., p. 445.

principą: "Kas nedirba, tas nevalgo".⁸³¹

Tačiau ši imperatyvi ideologinė formuluotė slėpė savyje vieną pamatinių sovietinės santvarkos problemų: teoriškai kiekvienam darbą garantavusi sistema kasdienybėje nuolat susidurdavo su aukščiausiojo tikslo (nedarbo panaikinimo) realizacijos trikdžiais, nes vien darbo suteikimo neužteko darbuotojų pasitenkinimui garantuoti ir jų motyvacijai palaikyti. Tad kovojant su visuotinai išplitusia darbuotojų demotyvacija, ideologiniame lygmenyje buvo pabrėžiama komunizmo statytojo moralinė priedermė dirbti, eksploatuojamas darbo kultas, teiloriską dvasia akcentuojamas nuolatinis darbo našumo didinimas, kuris buvo įvelkamas į socialistinį lenktyniavimą ir darbo pirmūnų panegiriką bei skatinimą, kurtos įvairios premijavimo sistemos. Taip režimas siekė laikytis ideologinių vertybių ir mėgino spręsti centralizuotos planinės ekonomikos, kurios principų niekada neatsisakė, efektyvumo bėdas⁸³².

Tad jei į darbo atlikimą pažiūrėsime kaip į ideologinę situaciją, kurioje kiekvienas pilietis demonstruoja savo atsidavimą bendram labui, rasime tuos pačius atsainumo ir abejingumo simptomus, kuriuos sąlygojo ne tik bet kokiam darbininkiškam darbui būdinga monotonija⁸³³, bet ir bendresnė pažiūra į darbą, jo degradacija asmeninėje žmogaus vertybių skalėje.

Sąlygos laikui nusavinti. Centralizuota planinė ekonomika ir visuotinės darbo garantijos iš vienos pusės ir susiklosčiusi reali padėtis iš kitos pusės sukūrė sąlygas, kuriomis galėjo pasireikšti šiame skyriuje gvildenamos *atliekančiosios* praktikos. Jas čia bendrai vadinsime *darbo laiko nusavinimu* ir jos galėjo būti ir *a*-struktūrinės, ir *para*-struktūrinės, ir *anti*-struktūrinės.

Planinė ekonomika įpareigojo kiekvieną įmonę ir jos kolektyvą įvykdyti

⁸³¹ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Darbo įstatymų kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1977 m. sausio 1 d., Vilnius: "Mintis", 1977, p. 4.

⁸³² Darbo laiko ir jo taupymo Sovietų Sąjungoje klausimai yra atkreipę ir Vakarų tyrinėtojų dėmesį, tačiau jų pasitikėjimas sovietiniais duomenimis kelia tam tikrų abejonių. Žr. Sacks M.P., *Unchanging Times: A Comparison of the Everyday Life of Soviet Working Men and Women between 1923 and 1966*. In: "Journal of Marriage and Family", 1977, Vol. 39, No. 4; Yanowitch M., *Soviet Patterns of Time Use and Concepts of Leisure*. In: "Soviet Studies", 1963, Vol. 15, No. 1.

⁸³³ Apie darbo monotoniją ir jos įveikimo praktikas skaitykite įdomią Donaldą F. Roy'aus studiją: Roy D.F., *"Banana Time" Job: Satisfaction and Informal Interaction*. In: "Human Organization", 1959, No. 18.

tam tikras normas, už kurias pirmiausia buvo atsakingi įmonių vadovai. Ši prievolė skatino juos saugoti darbininkus, ypač plano terminams artėjant prie pabaigos. Išlaikyti arba priimti į darbą naujus darbininkus taip pat įpareigojo visuotinio darbo garantija. Be to, nuolatinį nerimą ir spaudimą įmonių vadovams keldavo darbo jėgos trūkumas⁸³⁴. Lietuvos SSR 1950-1970 m. gimstamumas smuko⁸³⁵, todėl 9-ajame dešimtmetyje naujos darbo jėgos augimas buvo kelis kartus mažesnis nei prieš dešimtmetį⁸³⁶. Tokiomis aplinkybėmis įmonių vadovai būdavo priversti ne tik susitaikyti su prastai savo užduotis vykdančiais darbininkais, bet kartais ir iki tam tikro lygio toleruoti darbo drausmės pažeidimus ir šalutinę veiklą. Prie darbo disciplinos irimo prisidėdavo stringančios ekonomikos sukeltos prastovos (pavyzdžiui, pramonės įmonė negauna reikiamų žaliavų ar detalių) ir darbininkų pasirinkimas, užuot viršijus įvykdytą normą, pasirūpinti privačią naudą teikiančiais reikalais (jeigu moralinės ir finansinės premijos socialistinėse lenktyne teikia mažiau naudos ar pasitenkinimo nei privatūs interesai). Kitaip tariant, darbininkams atsirado daug galimybių nusavinti laiką, skirtą jų tiesioginiam darbui atlikti, o tai nulemdavo darbo disciplinos pažeidimus ir apskritai specifinės sovietinės darbo etikos formavimąsi.

Antropologė K. Verdery, apeliuodama į šios etikos specifiškumą, teigia, kad darbininkai darydavo tiek mažai, kiek buvo įmanoma, todėl galima kalbėti apie nedarbo kultą ir "vidinį sabotажą"⁸³⁷. Kiek atsainaus darbo etika buvo išgalėjusi ir kiek šlyjanti disciplina paveikė sovietinę ekonomiką, turbūt neįmanoma tiksliai įvertinti, bet geras užuomina galėtų tapti pravaikštų klausimas, o atsainaus požiūrio į darbą simboliu galėtume laikyti "kavutės gėrimą" darbo metu, nors šis ir buvo būdingas daugiau inteligentinėms profesijoms, o ne prie staklių stovintiems darbininkams. Pavyzdžiui, Valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos sekretorės pavaduotoja pyko: "Žmonės kavos puodukui išgerti sugaišta pusę

⁸³⁴ Apie demografinės darbo jėgos trūkumo priežastis skaitykite: Lewin M., *The Soviet Century...*, p. 334-341.

⁸³⁵ Anušauskas A. (vyr. red.), *Lietuva 1940-1990:...*, p. 515.

⁸³⁶ Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje...*, p. 61.

⁸³⁷ Verdery K., *What Was Socialism...*, p. 23.

valandos, o kartais dar daugiau. Gal būt vis tik reikėtų sutvarkyti bufete eilę. O kiek laiko darbuotojas sugaišta eidamas kavos gerti į miestą? Tada sugaištama ne pusė valandos, o visa valanda ir dar daugiau. Ir ne paslaptis, kad tokių žmonių pas mus yra. Jie aplanko ir Profsajungų Tarybos ir Bistro bei kitus bufetus"⁸³⁸. Panašiai ant "proletarinės inteligentijos" barėsi "Puntuko" atstovė: "Įteisintas" pas mus ir kolektyvinis kavos gėrimas tarp inžinerinių-techninių darbuotojų. Darbuotojai (ypač moterys) <...> yra nuolatinės kavinės lankytojos, leidžiančios ten valandas"⁸³⁹.

Pravaikšta fiksuota, jei darbuotojo nebūdavo darbo vietoje daugiau nei dvi valandas. Kad jos kėlė rimtų rūpesčių sovietinei ekonomikai ir galvos skausmą įmonių vadovams ir ideologiniams darbuotojams, liudija tai, kiek daug dėmesio profesinėje literatūroje ir sovietinėje viešojoje erdvėje buvo skiriama darbo drausmės temai: įmonių partinių organizacijų susirinkimuose darbo drausmės pažeidimų klausimai nuolat patekdavo į dienotvarkes, gamyklose buvo atliekami darbininkų darbo efektyvumo matavimai, leidžiama metodinė literatūra darbo našumui įvertinti ir didinti, kiekvienas autorius pateikdavo darbo drausmės kiekybinius ir kokybinius rodiklius - dėl prastovų, pravaikštų ir vėlavimų prarandamas darbo minutes ir jų piniginę išraišką. Jos neatspindi realių pravaikštos mastų (nemenka jų dalis buvo neužfiksuojama, o pašalinio stebėtojo sekamas darbininkas dirbdavo kitu režimu), tačiau nusako neslepiamą susirūpino mastą. Vienas "Žinijos" lektorius 1972 metais rašė: "Ypač didelių nuostolių liaudies ūkis patiria dėl tokio darbo drausmės pažeidimo, kaip pravaikštos. Mūsų respublikoje per metus padaro pravaikštas daugiau kaip 90 000 darbuotojų. Iš jų apie 12 000 atleidžiami už tai iš darbo. Dėl to turima apie 100 000 žmogaus darbo dienų, arba 250 000 rb. nuostolių"⁸⁴⁰. O štai kitas skaičiavimo ir moralinio apeliavimo būdas: "Sociologai apskaičiavo, kad darbo drausmės pažeidėjai (pravaikštininkai)

⁸³⁸ LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 2, 1983 12 30. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 23, l. 171.

⁸³⁹ "Puntuko" atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 2, 1977 03 16. LYA, f. 1258, ap. 5, b. 18, l. 17.

⁸⁴⁰ Kemeklis P., *Teisinės priemonės socialistinei darbo drausmei stiprinti: (medžiaga lektoriui)*. Vilnius: LTSR "Žinijos" draugijos rotaprintas, 1972, p. 5.

daru nuostolius ne tik visuomenei, įmonei, kurioje jie dirba, bet sau ir savo šeimoms. Dėl tokio darbuotojo kaltės šeima vidutiniškai per metus praranda apie 500 rublių. Darbo drausmės pažeidėjai paprastai sudaro absoliučią daugumą tų, kurie nuolat keičia darbo vietą"⁸⁴¹.

Nepaisant to, praktiškai pravaikštos buvo plačiai praktikuojamos ir neretai toleruojamos. Jų tikrieji mastai buvo apytikriai įsivaizduojami, kaip buvo žinomas ir jų toleravimas. Vilniaus radijo komponentų gamyklos 1974 m. birželio 28 d. pirminių partinių organizacijų susirinkime eilinį kartą diskutuota apie darbo drausmę. Po jo priimtame nutarime pastebima, kad pagal "toli gražu ne pilnus kadru skyriaus duomenis", 1973 metais prarasta apie 1824 valandos darbo laiko⁸⁴², o per balandžio mėnesį atliktą patikrinimą nustatyta, kad cechuose darbo ataskaitos pildomos "be būtino pažeidimų įvertinimo", o viename iš cechų pažeidimai užtušuojami "lygiavos" principu: "Visiems meistrams skyriuje "Darbo disciplinos lygis" už kovą įrašytas aukščiausias balas 01, kai tuo metu kovą pavėlavo 36 žmonės ir buvo trys disciplininės nuobaudos"⁸⁴³. Per susirinkimą iškvieisti cechų vadovai teisindamiesi pateikė tipiškas darbo disciplinos pažeidimų priežastis: "Yra tokia kategorija žmonių, nėra ko nuodėmės slėpti, kuriuos buvo galima seniai atleisti - tai krovikai, bet ir tai padaryti negalima, nes nebus kam jų pakeisti"⁸⁴⁴; "Per paskutinį pusmetį kolektyvas išaugo 1,5 karto. Dėl stipraus žmonių trūkumo per šį periodą mes buvome priversti priimti bet kokius žmones, tarp jų ir žinomus darbo disciplinos pažeidėjus"⁸⁴⁵ ir "Žinoma, yra kaltė ir meistrų, ir kitų darbininkų, bet kokia gali eiti kalba apie discipliną, kai žmonės ateina į darbą ir visą savaitę nežino, ar jo bus, ar bus reikalingų medžiagų"⁸⁴⁶.

Girtavimas ir nuolaidžiavimas. Pravaikštos dažniausiai būdavo susiejamos su alkoholizmo problema. Jos mastai Sovietų Sąjungoje gerai

⁸⁴¹ Lipnevičius H., *Darbo drausmė - kiekvieno piliečio pareiga: (medžiaga lektoriui)*. Vilnius: Lietuvos TSR "Žinijos" draugijos valdybos rotaprintas, 1978, p. 7.

⁸⁴² Vilniaus radijo komponentų gamyklos atviras pirminių partinių organizacijų susirinkimas, 1974 06 28, protokolas nr. 2. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 52, l. 78.

⁸⁴³ *Ibid.*, l. 80.

⁸⁴⁴ *Ibid.*, l. 66.

⁸⁴⁵ *Ibid.*, l. 67.

⁸⁴⁶ *Ibid.*, l. 68.

žinomi: pagal vieną iš tyrimų, 1982 metais visoje sąjungoje suaugusio žmogaus suvartojamo alkoholio kiekis per metus prilygo 18 litrų grynojo spirito. Palyginti su 1970 metais, šis skaičius beveik padvigubėjo. 9-ojo dešimtmečio pradžioje maždaug kas ketvirto gyventojų mirtis tiesiogiai ar netiesiogiai buvo susijusi su alkoholio vartojimu⁸⁴⁷. Vargu, ar girtavimą galėtume sieti tik su darbininkų klase, nes alkoholio gėrimas įgavo tokias socialines formas, kad kai kurie autoriai jį vadina vienu svarbiausių sovietinės visuomenės socialinių ritualų, liudijančių apie priklausymą kolektyvui⁸⁴⁸. Nesunku surasti argumentų šiai minčiai pagrįsti: į darbą priimtas jaunas žmogus vaišina senbuvius, į pensiją išeinantis veteranas vaišina pasiliekančius; premijos, soclenktyniavimo laimėjimai, gimtadieniai, jubiliejai, visuotinės šventės - viskas privalėjo būti "aplaistyta", kiekviena proga, netgi labai smulki, galėjo tapti pretekstu išgerti, o ilgesniame darbo procese alkoholio vartojimas galėjo savotiškai įprasminti (pažymėti) jau įveiktus etapus. Atskiros studijos reikalautų klausimas, kokios priežastys lėmė masiškai plintantį alkoholizmą (ar tai būta gilesnių "tradicijų", ateinančių iš carinės Rusijos, ar gėrimą skatino naujos sovietinės santvarkos ypatybės⁸⁴⁹), tačiau akivaizdu, kad (1) gamyklose girtavimas buvo tapęs kasdiene rutina, o (2) po formaliais šūkiiais apie nuožmią kovą su girtuoklyste slėpėsi atlaidus kolektyvo žvilgsnis ir dviprasmiška administracijos laikysena. Stabtelėsime ties šiais dviem teiginiais bendram vaizdui susidaryti.

⁸⁴⁷ Tompson W., *The Soviet Union under Brezhnev*, Edinburgh: Pearson Education Limited, 2003, p. 92.

⁸⁴⁸ Геллер М., *Машина и винтики...*, p. 232.

⁸⁴⁹ Davidas Christianas skiria "tradicinius" ir "modernius" rusų gėrimo įpročius. Žr. Christian D., *Traditional and Modern Drinking Cultures in Russia on the Eve of Emancipation*. In: "Australian Slavonic and East European Studies", 1987, Vol. 1, No. 1. Patricia Herlihy replikuoja, kad "modernus" gėrimas reiškė ne ką kitą, kaip "nekontroliuojamą" gėrimą. Žr. Herlihy P., *Joy of the Rus': Rites and Rituals of Russian Drinking*. In: "Russian Review", 1991, Vol. 50, No. 2. Apie ideologijos įtaką alkoholizmo problemos suvokimui žr. Rouse T.P., Prabha Unnithan N., *Comparative Ideologies and Alcoholism: The Protestant and Proletarian Ethics*. In: "Social Problems", 1993, Vol. 40, No. 2. Sovietiniame kontekste populiarus (ypač tarp inteligentijos) yra eskapistinis/protesto naratyvas, kad gėrimas reiškė pabėgimą iš slegiančios ir individualybę varžančios tikrovės. Alkoholizmo įprasminimo ir pa(si)aiškinimo naratyvus nagrinėjusios Elena Zdravomyslova ir Elena Chikadze teigia, kad tai galėjo būti tik viena iš priežasčių šalia kitų, pavyzdžiui, siekio patvirtinti vyriškumą ir sutvirtinti vyrišką draugystę, laisvalaikio struktūros specifikos (draugų ir artimųjų lankymas) ir t.t. Žr. Zdravomyslova E., Chikadze E., *Scripts of Men's Heavy Drinking*. In: "Idatutkimus", 2000, No. 2. Prieiga per internetą: www.indepsocres.spb.ru/zdrav1.doc [peržiūrėta 2012 04 22].

Vilniaus radijo komponentų gamyklos cecho nr. 31 viršininkas per atvirą partinį susirinkimą teigė: "Kiekvieną dieną iš gamyklos teritorijos išvedami 20-25 girti, nesugebantys išeiti savarankiškai. Antroje pamainoje būna tokių atvejų, kad kai kurie įsilinksminę pamiršta, kur yra, ir vaikšto po gamyklą tarsi išėję pasivaikščioti"⁸⁵⁰. Šioje gamykloje dirbusio A.P. pasakojimas sufleruoja, kad net tokie skaičiai neatspindi tikrojo girtavimų masto. Pasak jo, norintys išvengti prie vartų sėdinčių sargų išgerdavo alkoholį prieš pat išeidami, todėl pro sargus dar sugebėdavo praeiti lyg niekur nieko, o štai pasiekę netoli gamyklos esančią autobusų stotelę jau imdavo stipriai svirduliuoti⁸⁵¹. Diegta judėjimo kontrolė taip pat toli gražu neveikė efektyviai - su sargais pavykdavo susitarti, o sistemas apeiti: "Yra nesąžiningumo atveju metant leidimus į dėžutes praėjime. Kai kurie darbininkai meta po du, tris leidimus. Pavz. TSKS darbuotoja Mikalauskienė įmetė I cecho elektriko Rimkevičiaus leidimą ir pati vėlavo į darbą, o pats Rimkevičius darbe pasirodė tik po pietų"⁸⁵². Tokiose gamyklose, kaip Vilniaus radijo komponentų, prie masinio girtavimo darbe prisidėdavo tai, kad gamybos procese buvo naudojamas techninis spiritas, todėl gauti svaigalų nereikėjo nė eiti iki parduotuvės. Tas pats cecho viršininkas pateikia epizodą iš gamyklos kasdienybės: "Ceche nr. 33, meistro sandėlio patalpoje, šalia mūsų cecho, antroje pamainoje buvo surengtos išgertuvės. Joje aktyviai dalyvavo skyriaus meistras. Prasidėjo nuo to, kad atleista darbininkė atėjo pasiimti atsiskaitymo ir su savimi atsinešė butelį degtinės, kuri kompanija išgėrė ir dar pridėjo klijų BF-4 hidrolizinio spirito. Baigėsi tuo, kad meistras prie stalo užmigo, o sandėlininkė, dar blogiau, taip apsinuodijo, kad jeigu nebūtų imtasi priemonių, po 20 minučių išgelbėti jos gyvybę būtų buvę neįmanoma. <...> Tą pačią dieną girtas tiekimo skyriaus darbininkas išeidamas buvo sulaikytas sargo. Paskui bandė perlipti per tvorą ir taip pat susilaužė koją"⁸⁵³.

⁸⁵⁰ Vilniaus radijo komponentų gamyklos cecho nr. 31 partinės organizacijos atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 3, 1973 03 29. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 64, l. 47.

⁸⁵¹ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotojais A. ir A.P., 2011 11 10.

⁸⁵² Šiaulių gamyklos "Vairas" partinis susirinkimas, protokolas nr. 4, 1976 07 15. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 30, l. 76.

⁸⁵³ *Ibid.*, p. 47.

Grupiniai girtavimai iš tiesų primindavo išvirkščiąją propaguoto kolektyvizmo pusę: "<...> mechanikos cechą užėmė pirmą vietą soclenktynėse ir mūsų brigadai davė 10 rublių. Pasvarstę mes nusprendėme, kad dalinti brigadai 10 rublių beprasmiška, išėitų po keletą kapeikų žmogui. Ir nusprendėme nusipirkti keletą butelių vyno ir čia po darbo išgerti"⁸⁵⁴. Kai kuriose darbovietėse lengviau buvo suskaičiuoti negeriančius, nei geriančius: "Auklėjimo darbo tarp krovikų pravesta daug, darbo disciplinos pagerėjimo yra, bet ne daugiau. 4-5 žmonės skyriuje ne girtuokliai, kiti galvoja, kaip pavogti ir prisigerti. Turi keletą papeikimų, bet padėtis nesikeičia, daugelis buvo blaivykloje"⁸⁵⁵.

Todėl, neatmetant kitų alkoholizmo priežasčių, galima daryti prielaidą, kad išorinio ideologinio spaudimo ("būti kolektyvu") ir vidinės beprasmybės sąlygomis alkoholis galėjo tapti socialine rišamąja medžiaga, o girtavimas - savotiška *para*-struktūrine praktika, žmogaus psichologinį išsilaisvinimą arba šio išsilaisvinimo poreikio numalšinimą (kitais tariant, momentinį "atsipalaidavimą") apgaulingai susiejanti su oficialiai pripažįstamomis normomis. Šia prasme kolektyviniame girtavime galime atpažinti funkcinį ritualo požymius: kai oficialiosios socialinės integracijos, tvarkos nustatymo formos neveikia, kolektyvas netampa kolektyvu, nes dalyviams šios formos nepasiūlo priimtinių prasmų, išskyla "surogatinės" formos, sakykime, visiškai tuščias, bet momentiška ir laikinai labai veiksmingas kompensacinis mechanizmas. Tarkime, po "pergalės" soclenktynėse išgerti atsisakantis kolektyvo narys atrodo įtartintas, jo elgesys suvokiamas kaip noras atsiskirti nuo kitų, kaip bendrų "vertybių" atmetimas, nors galbūt kaip tik šis kolektyvo narys savo darbu daugiausia prisidėjo prie pergalingų rezultatų. Tačiau ne darbas "vardan pirmūnų vardo" priimamas kaip prasmingas, nes to daugiau reikia administracijai (plano įgyvendinimas ir viršijimas yra "jų" reikalas), partinei valdžiai (simbolinis laimėjimo kapitalas), o pinigine premija, tačiau ji ne telkia kolektyvą, o kiekvieną jos narį individualizuoja (kiekvienam pinigai

⁸⁵⁴ "Puntuko" partinis susirinkimas, protokolas nr. 1, 1971 02 08. LYA, f. 1258, ap. 5, b. 13, l. 3.

⁸⁵⁵ "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, 1970 11 26. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 14, l. 178.

reikalingi saviems reikalams), todėl kolektyviniam jausmui sukurti išskyla "surogatių" formų poreikis. Kai netgi paskutinis prasmingas dalykas netampa apčiuopiamas (premija virsta kapeikomis), belieka tik šis "surogatas".

Atlaidus požiūris į geriančius žmones faktiškai dominavo. "Vairo" gamykloje "skardininkai" Čerskis, Bieliauskas, Vileikis ir Stonys trečioje pamainoje turėjo sumontuoti gruntavimo pečiaus ventiliaciją. Tačiau darbo jie neatliko: "<...> į darbą Stonys atėjo girtas, Bieliauskas visai neatėjo". Kitą dieną su jais buvo sutarta, kad šį darbą jie atliks antroje pamainoje, tačiau nė vienas į darbą neatvyko, o vėliau pareiškė, kad jie turėjo laisvą dieną. Tik iš trečio karto ventiliacija buvo sumontuota⁸⁵⁶. Toks darbininkų elgesys svarstytas cecho partiniame susirinkime, nes trys iš jų priklausė partijai. Tačiau "pavyzdį turintys rodyti" komunistai iš kitų kolegų faktiškai sulaukė užstojimo. Viena iš jų teigė: "Manau, kad skardininkai supranta, kad buvo blogai pasielgta, nes tai sąmoningi žmonės, kurie turi tai suprasti. Komunistai turi būti pavyzdžiu visiems cecho dirbantiems, o ne patys nesilaikyti darbo drausmės. Gėda, kad iš keturių, pažeidusių darbo drausmę - trys komunistai. Siūlau šiuo atveju partinės nuobaudos neduoti, apsiriboti pokalbiu ir reiškiau pasitikėjimą, kad jie pilnai suprato savo kaltę"⁸⁵⁷. Ne visiems susirinkimo dalyviams nusižengėliai pasirodė tokie sąmoningi, tačiau jų pasirodė mažuma - neišprastai tokiems susirinkimams įvyko "tikras" balsavimas, nes dėl skirtinos bausmės buvo pateikti du siūlymai - "apsiriboti pokalbiu" (kitai tariant, neskirti bausmės) ir "įspėjimas" (bausmė). Už pirmąjį balsavo 12 komunistų, už antrąjį - 3⁸⁵⁸. Nenuostabu, kad po trijų mėnesių vienas iš šios istorijos veikėjų vėl pateko į partijos narių akiratį. Jo elgesys parodo, kaip atsainiai ir savavališkai galėjo elgtis net paprasti darbininkai: "Visi dirbo, o komunistas demonstratyviai išėjo iš darbo, o po darbo girtuokliavo, nes po darbo aš jį mačiau stipriai išgėrusį, einant namo. Darbe Vileikis taip pat buvo išgėręs, nes kitaip šitaip nebūtų pasielgęs. Kas leido Vileikiui savavališkai išeiti iš darbo.

⁸⁵⁶ Gamyklos "Vairas" cecho nr. 23 partinis susirinkimas, protokolas nr. 7, 1970 05 30. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 16, l. 156-157.

⁸⁵⁷ *Ibid.*, l. 157.

⁸⁵⁸ *Ibid.*, l. 158.

Vileikis atsisakė parašyti pasiaiškinimą⁸⁵⁹. Nors tai buvo galima traktuoti kaip atvirą darbo etikos ir disciplinos taisyklių laužymą, biuro nariai nusprendė jam skirti "įspėjimą".

Toks atlaidumas kartais sužlugdydavo net gamybinius planus⁸⁶⁰. Ir nors oficialiai dažnai buvo kartojama, kad reikia liautis toleravus girtavimą darbo vietose, o geriantiems asmenims skirti rimtas bausmes, "kritinė masė" tylomis akivaizdžiai palaikė kitą pusę⁸⁶¹. Intensityvi popierinė kova nuolatos pralaimėdavo tikrovės inercijai. Per "Puntuko" atvirą partinį susirinkimą viena kalbėtoja taip įvertino parengtą kolektyvo auklėjimo ir darbo disciplinos gerinimo darbą: "Kaip vykdomas šitas planas? Blogai! Kodėl? Nėra kontrolės!". Pasak jos, Vilniaus m. Lenino rajono vykdomasis komitetas ir Vidaus reikalų ministerijos atstovai tikrino, kaip "Puntuke" veikia kovai su alkoholizmu paskirta komisija: "Įvertinimus davė neblogus (atvirai kalbant, tik todėl, kad popieriai buvo tvarkingi, o paties darbo nematyti)"⁸⁶². Todėl tariama kova su girtavimu dažnai baigdavosi desperatiškomis išvadomis: "Mūsų cechą jeigu taip išsireikšti, tai priėjo prie nulio. Iš mūsų cecho atleidome dešimti (*sic*) žmonių per pusmetį. Turėjome tokią Laurinavičienė (*sic*), kuri mums taip įkyrėjo ir ji liko dirbti pas mus, o jinai iš to džiaugsmo gėrė ir gulėjo namuose dvi savaites"⁸⁶³.

Girtavimo masto ir jo toleravimo/priimtino normų įsigalėjimui

⁸⁵⁹ Gamyklos "Vairas" cecho nr. 23 partinio biuro posėdis, protokolas nr. 1, 1970 09 09. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 16, l. 166.

⁸⁶⁰ "Atlyginimo, avanso metu kai kurie dirbantieji girtuokliauja cechuose, o cechų viršininkai, meistrai to nepastebi arba nenori pastebėti, net patys meistrai pasigeria. Pavyzdžiui kaip cecho nr. 1 meistras Naujokaitis š.m. birželio mėn. net organizavo ceche su darbininkais išgėrimą, ko pasekoje dalis darbininkų (5 žmonės) pasigėrė antros pamainos metu ir sužlugdė darbą. Š.m. birželio mėn. 9 d. cecho nr. 6 lituotojas Vaišvila Alfonsas apie 18 val. buvo sulaikytas praėjime bandant įnešti į gamyklą dvi bonkes vyno. Sekančia diena tas pats Vaišvila dirbdamas pasigėrė, ko pasekoje buvo sužlugdytas dviračių rėmų litavimo grafikas ir surinkimo cechą nepaduotas reikiamas kiekis rėmų". Žr. Gamyklos "Vairas" partinis susirinkimas, protokolas nr. 4, 1976 07 15. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 30, l. 76.

⁸⁶¹ Buvusi Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotoja taip prisimena vieną girtavusį kolegą: "Nu, va, tas pats K<...> V<...>. Tai jis pas mus prisigerdavo ir prisigerdavo visą laiką. Nu, bet jis, kai negirtas, jis geras derintojas, jis viską remontuoja... nu, Dieve, Dieve... nu, apibara jį ten, apibara, jau visaip ten: "Vot, paslednij ras tibie...", "Vat, paskutinis tau perspėjimas... Jau jeigu kas, tai jau taip iš darbo išvarysim..." Nu, kur tu jį išvarysi?". Pasak jos, jei būdavo užtiktas girtas geras darbininkas, jį kolegos tiesiog išnešdavo, o ne skubėdavo skūsti ("Visi slėpdavo paprasčiausiai"). Žr. Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotojais A. ir A.P., 2011 11 10.

⁸⁶² "Puntuko" atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 2, 1977 03 16. LYA, f.1258, ap.5, b.18, l.20.

⁸⁶³ Gamyklos "Vairas" partinis susirinkimas, protokolas nr. 4, 1976 07 15. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 30, l. 80.

paaikinti nepakanka sociokultūrinų priežasčių. Gamyklų administracija ir partinė valdžia mėgdavo pravaikštų klausimą suversti girtavimo problemai, tačiau iš tikrųjų reikėtų atlikti priešingą veiksma - girtavimą galima suprasti tik platesniame pravaikštų ir kitų darbinų reiškinų kontekste, t.y. sovietmečių susiklosčių darbo etikos ir disciplinos kontekste, kurį veikė ne tik kultūrinės tradicijos, socialiniai procesai, bet ir ekonominė sąranga bei raida. Kitaip būtų sunku suprasti, kodėl prieš girtuokliavimą ir kitus prasižengimus iki tam tikro lygio akis užmerkdamo ne tik kolegos darbininkai, bet ir administracija, gamyklų vadovybė, kuriems pirmiausia rūpėjo įgyvendinti planą.

Atliekančiosios laiko nusavinimo praktikos. Tad sovietinio pasiteisinimo taisyklė (susieti pravaikštas su alkoholizmu) greičiausiai tinka tik formaliai fiksuojamai pusei, už kurios glūdėjo įvairūs kiti *nusavinto laiko* išnaudojimo būdai, daug plačiau toleruojami ir todėl rečiau pakliūdavę į oficialios kontrolės žiūros lauką. Be to, į pravaikštas patekdavo tik daugiau nei dvi valandas ir savo darbo vietoje nebūdavę darbininkai, tuo tarpu *laiko nusavinimo* praktikos sėkmingai vykdavo ir darbo vietoje, ir trumpesnėmis laiko atkarpomis (jas iš dalies apima "vėlavimai"). Dar 1983 m. atlikta iš Sovietų Sąjungos išvykusių emigrantų apklausa parodė, kad labiau išsilavinę žmonės buvo linkę daugiau "pavogti darbo laiko" nei mažiau išsilavinę⁸⁶⁴. Tai paaikrina skirtingas jų darbo pobūdis: tipiška darbininko veikla paprastai yra stipriai surišta su darbo atlikimo vieta, taip pat jis dirba didesnėse, masiškesnėse, taigi priežiūrai atviresnėse patalpose. Todėl darbininkams kur kas sunkiau palikti darbo vietą (nusavinti laiką "kavutės gėrimui" ar "išėjimui į parduotuvę"), bet tai nereiškia, kad tai sustabdydavo *anti*-struktūrinės arba *a*-struktūrinės *nusavinto laiko* praktikas. Darbo metu darbininkai galėjo spėti pagaminti produkcijos, kuri viršydavo normą ir todėl galėjo būti "išnešta", t.y. pavogta⁸⁶⁵, arba pasinaudoti

⁸⁶⁴ Gregory P.R., *Productivity, slack, and time theft in the Soviet economy*. In: Millar J.R. (ed.), *Politics, work, and daily life in the USSR: a survey of former Soviet citizens*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 268.

⁸⁶⁵ "Spartos" fabriko direktorius A.V.Vašurkinas per vieną partinio-ūkinio aktyvo susirinkimą pyko: "Cechuose laiku negali sulaikyti tų, kurie gamina produkciją išnešimui, o juk nėra abejonių, kad šalia dirbantys kolegos pastebi šitą netvarką ir turbūt dauguma matė, kaip Adomaitienė - cecho nr. 2 kontrolierė - nešė į drabužinę kojines ir puskojines". Žr. "Spartos" fabriko partinio-ūkinio aktyvo susirinkimas, protokolas nr. 3, 1970 02 06. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 14, l. 16-17. Daugiau apie

darbo įranga privatiems darbams atlikti. Darbo vietoje pašaliniam žmonėms detales nikeliavęs Šiaulių "Vairo" galvaninio cecho šaltkalvis teigė: "Ne pirmą kartą darau, už pirmą kartą gavau 50 rub. Už antrą kartą nežinojau kiek duos. Žmona apie tuos pinigus nieko nežino"⁸⁶⁶.

*Darbo laiko nusavinimo planavimas prasidėdavo kartu su darbo laiko normavimu, jei tik į šį procesą būdavo įtraukiamas (taigi galėjo daryti jam įtakos) darbininkas. Išdirbio normai nustatyti reikėjo apskaičiuoti, per kiek laiko darbininkas įvykdo užduotį ir kiek galima jam už tai mokėti. Todėl atlikti naują darbą ar papildomą jo operaciją būdavo pavedama darbininkui, o darbuotojas iš planavimo skyriaus (normuotojas) apskaičiuodavo laiko trukmę. Darbininkas tokiu atveju suinteresuotas dirbti kuo lėčiau, kad sudarytų įspūdį, jog šiam darbui atlikti reikia daug valandų. Tuo tarpu kai būna apskaičiuotas vidutinis atlyginimas ir prasideda rutininis darbas, darbininkas jį gali atlikti greičiau ir už normų viršijimą gauti didesnę atlyginimą arba susidariusius laiko tarpus išnaudoti kitiems interesams*⁸⁶⁷.

Ypač mažiau prie darbo vietos pririšti žmonės imdavosi tvarkyti įvairius privačius reikalus. Čia stabtelėsime ties vienu pavyzdžiu iš draugiškųjų teismų praktikos. 1985 m. birželio 20 d. "Audros" fabriko draugiškajame teisme svarstytas Planavimo skyriaus ekonomistas Zenonas Liniauskas, pavėlavęs po pietų į darbą 2 val. 15 min. Draugiškajam teismui jis aiškinosi: "Tą dieną pietų pertraukos metu savo automašina nuvažiavau į ūkinių prekių parduotuvę ir gavau nusipirkti chemikalų, kurių ilgą laiką ieškojau. Nusprendžiau nuvežti į kolektyvinį sodą. Ten pradėjau jais purkšti sodinius. Ilgokai užtrukau. Išvažiuodamas iš sodo, sutikau fabriko "Latviją", kuria bendradarbiai atvažiavo manęs ieškoti. Supratau, kad darbo drausmę pažeidžiau, kažkaip nepagalvojau.

"nešimus" galite skaityti: Grybkauškas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje...*, p. 327-328; Gudaitytė K., *Grobstytojai ir snaudaliai: apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2012, No. 4.

⁸⁶⁶ Gamyklos "Vairas" partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 8, 1976 02 20. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 31, l. 29.

⁸⁶⁷ Kaubrys D., *Gyvenimo kelias...*, 235-236 p. Apie tokias normų simuliavimo praktikas pasakojo ir Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininkas K.L. Žr. Autoriaus pokalbis su Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininku K.L., 2012 02 01.

Atsiprašau kolektyvą"⁸⁶⁸. Iš Planavimo skyriaus viršininko I.Simonavičiaus pasakojimo aiškėja, kad darbuotojas ir anksčiau vėluodavęs po pietų į darbą, darydavęs jam pastabas, tačiau oficialiai "turi tik paskatinimus", o ieškoti Z.Liniausko kolektyviniame sode "kažkas patarė"⁸⁶⁹. Šis smulkus buitinis incidentas nusako bent keletą reikšmingų sovietinės kasdienybės bruožų. Pirma, dominavusią deficito kultūrą - vyras turbūt nemelavo, kad pavyko gauti sunkiai randamų chemikalų, o į parduotuvę juos "išmetė" tik besibaigiant galiojimo laikui. Antra, ir pats darbuotojas, ir jo viršininkas pripažįsta, kad vėlavimų pasitaikė ir anksčiau, bet darbe jis iki tol buvo tik skatinamas. Taigi galima interpretuoti, kad į tai žiūrėta formaliai ir iš principo toleruota, kol galbūt kažkam ėmė nepatikti. Trečia, jis atskleidžia, kaip būdavo užsiimama *a*-struktūrinėmis praktikomis - darbo metu vykstama sutvarkyti privačių reikalų. Kad tai nebūta jokios paslapties, išduoda užuomina, esą "kažkas" pasakė (taigi žinojo), kur reikėtų ieškoti dingusio darbuotojo.

Laiko nusavinimo praktikos dažnai koreliavo su kitais sovietiniais reiškiniais. Parduotuvės užsidarydavo įprastomis darbo pabaigos valandomis, o deficitinių prekių "išmetimo" niekas nederindavo su dirbančiųjų interesais, todėl dažną pietų pertraukų pasiilginimą galima paaiškinti ir poreikiu įsigyti deficitinių prekių. Kiti darbuotojai, savaip "taupydami" kolegų darbo laiką, nelegalią prekybą retomis ir geidžiamomis prekėmis organizuodavo tiesiog darbo vietoje: "Kai kurie darbininkai (ypač moterys) vidury dienos "pasidaro" sau tokią pietų pertrauką, per kurią spėja apeiti parduotuves, atstovėti eilėse ir papietauti. Tokia "pertrauka" lygi 1,5-2 valandoms. Daug laiko prarandama dėl eilių prie "deficitinių prekių" mūsų valgykloje, taip pat kulinarinių gaminių parodos-pardavimo. <...> "Giliai pogrindyje" - tualetų patalpose - vyko prekyba importiniais daiktais, kuria užsiėmė nemaža dalis moterų. Nejaugi nė

⁸⁶⁸ Galdikienė M., Dambrauskas A., Skaisgiris P., *Draugiškųjų teismui nuostatų komentaras*. Vilnius: "Mintis", 1986, p. 62.

⁸⁶⁹ *Ibid.*, p. 62.

vienas skyriaus vedėjas ir cecho viršininkas to nemato ir nežino? O jeigu žino, kodėl nieko nedaro, kad uždraustų šitą prekybą?"⁸⁷⁰.

Taigi nusavinto laiko išnaudojimo būdai priklausydavo nuo darbo pobūdžio, tačiau pati nusavinimo praktika reikšdavosi visur, kitaip tariant, jos trajektorija driekėsi kone per visas profesijas⁸⁷¹. Reikia pabrėžti, kad ji kildavo ne tik iš galimybių piktnaudžiauti darbo laiku, bet ir paprasčiausiai dėl to, kad visuotinio darbo sąlygomis visi dirbo, bet ne visi turėjo *ką dirbti*. S.K. prisimena, kaip ją tėvas įdarbino viename iš institutų: "Nu, tai tenai aš niekam nereikalinga. Bet turėjau ateiti lygiai aštuntą ir išeit ne anksčiau ten penkių ar, neatsimenu... penkiom minutėm anksčiau išeit negali. O nieko tu visą dieną neveiki. Tai žinai, kaip iš proto varo?". Moteris teigė, kad neturėjimo ką veikti valandomis mėgindavo skaityti knygą, bet viršininkas jai drausdavo tai daryti, mėgindavo piešti - vėl drausdavo. Pasak jos, vienintelis būdas ištrūkti iš nuolatinio stebėjimo lauko - nueiti į valgyklą išgerti kavos, kur buvo galima paskaityti ir knygą, arba eiti parūkyti ir pasiginčyti su "jaunu bolševiku"⁸⁷². Architektas M.Š. pasakojo, kad maždaug 9-ojo dešimtmečio viduryje architektams jau tarsi buvo leista užsidirbti - jų atlyginimas priklausė nuo atlikto darbo. Bet uždarbio fondas išliko ribotas, todėl pasiekęs jo ribą, negalėjai tikėtis gauti daugiau pinigų. Todėl "išsėmus" visą fondą žmogus galėjo rinktis - arba dirbti tuščiai, arba laiko rezervą išnaudoti kitiems reikalams. Priedangai prieš kadru skyrių, kuris reikalavdavo darbuotojus būti darbo vietoje, naudotas "pakabinto švarko efektas". Žmogus išeidamas pakabina savo švarką, o jei kas ateina ir ieško, kolegos sako: "O, jis čia kažkur netoli nuėjo, va, švarkas kabo"⁸⁷³. Moteris naudodavo analogišką gudrybę - kabinete palikdavo rankinę.

⁸⁷⁰ "Punktuko" atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 2, 1977 03 16. LYA, f. 1258, ap. 5, b. 18, l. 17-18.

⁸⁷¹ Apie inžinieriaus konstruktoriaus patirtį sovietmečiu (apie girtavimus, pairusią darbo discipliną, maisto reikšmę ir jo paieškas, kurias simbolizavo *avoska* vadinamas megztas tinklinis maišelis, biurokratinę painiavą ir kt.) skaitykite: Kalytis R. *Trečias daiktas. Avoska*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2009, No. 6, p. 189-194; Kalytis R. *Trečias daiktas. Savos uodegos gaudymas*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No. 5-6, p. 196-199.

⁸⁷² Autoriaus pokalbis su buvusia R.Buroko žmona S.K., 2011 06 22.

⁸⁷³ Autoriaus pokalbis su architektu M.Š., 2011 05 17.

Panašūs gudravimai nebuvo vien kabinetinio darbo prerogatyva. Gamykloje prie staklių ar konvejerio stovėję darbininkai rasdavo savų metodų nusavinti laiką. Pasak Šiaulių "Vairo" gamykloje dirbusio E.B., nebuvo sudėtinga dieninės pamainos metu pasigaminti daugiau detalių nei reikia, o atėjus į naktinę pamainą, tas detales išsitraukti⁸⁷⁴. Sovietinė gamyba pasižymėjo hiperindividualizacija, kai kiekvienam darbininkui rūpėjo tik jo vykdoma labai siaura gamybinė užduotis, o ne visas gamybos procesas⁸⁷⁵. Tad savo privalomos užduoties minimumą atlikęs darbininkas likusį laiką galėdavo skirti alkoholiui arba žaidimui kortoms ir domino. Neatsitiktinai daugiausia girtų darbininkų gamyklose būdavo aptinkama po antros pamainos.

Darbo sabotavimas nebūtų galėjęs vykti be pajautimo, kad administracijos atžvilgiu darbininkas išlaiko tam tikrą galią, nulemtą darbo jėgos, ypač kvalifikuotos, trūkumo. Vilniaus grąžtų gamyklos atstovas skundėsi: "Mūsų gamykloje kova su girtuokliais ir kitokiais tvarkos pažeidėjais vykdoma labai sunkiai. Darbininkai jokių nuobaudų nebijo, jeigu kas - iš karto paduoda pareiškimą ir eina į kitą gamyklą, o ten yra priimami su malonumu"⁸⁷⁶. Dėl to K. Verdery darė išvadą, kad socializmo sąlygomis darbininkai sąlyginai užėmė stipresnes pozicijas vadovybės atžvilgiu nei darbininkai kapitalizmo santvarkoje⁸⁷⁷. Buvusio "Vairo" darbininko pateiktas pavyzdys rodo, kad tokia išvada iš tiesų nėra perdėta. Jis pasakojo, kaip jam kartą pakliuvus į blaivyklą grėsė prarasti mėnesio premiją. Kolegos jį pamokė atėjus į darbą nejungti staklių ir išsireikalauti, kad premijos nenubrauktų. E.B. prisimena: "Ateini, girdi, vėl normos, tas negerai, tas negerai, [sakai]: stop, nejungsiu staklių, pats junk, tau reikia, tu ir dirbk, bybį dėjau... Ir nedirbsiu. Išeidavau, rūkydavau. Pagal įstatymą pravaikšta yra, jeigu tu darbo vietoj nebūni ilgiau nei dvi valandas. Tai vat aš valandą rūkau, ateinu, išeinu, vėl

⁸⁷⁴ Autoriaus pokalbis su darbininku E.B., 2011 05 14.

⁸⁷⁵ Filtzer D., *Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, 1928-1991*. In: "International Labor and Working-Class History", 1996, No. 50, p. 15.

⁸⁷⁶ Vilniaus m. Spalio rajono vykdomojo komiteto Socialistinio teisėtumo ir viešosios tvarkos apsaugos komisijos posėdis, 1977 01 26, protokolas nr. 15. VAA, f. 765, ap. 1, b. 920, l. 22.

⁸⁷⁷ Verdery K., *What Was Socialism...*, 23 p. Apie šias sovietinių darbininkų įgytas galias taip pat skaitykite: Filtzer D., *Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, 1928-1991...*, p. 12.

valandą rūkau. Ką tu man padarysi? Nu, o jeigu jam dega planas, tada daro nuolaidas. Vat toks labai greitas, trumpas darbo nutraukimas padeda išspręsti nedideles problemas visada"⁸⁷⁸.

Norminiai ir antinorminiai konfliktai. Tokią situaciją priskirti gamyklos "vidinei demokratijai" nėra tikslu, kaip tai daro kai kurie autoriai, net jei pripažįstama, kad ji buvo paternalistinio pobūdžio, t.y. administracijos kontroliuojama⁸⁷⁹. Būtinybė derėtis su darbininkais ir daryti tam tikras nuolaidas kildavo ne iš "vidinės demokratijos", o iš nesutarimų grėsmės. Pastarųjų išvirtimas į atvirą konfliktą galėjo reikšti ne tik gamybos proceso sustojimą, bet ir išorinės partinės valdžios įsikišimą, kuris neretai skaudžiau atsiliepdavo pačiai administracijai nei darbininkams, nes, kaip pastebi S.Grybkauskas, "konfliktas įmonėje vertintas kaip ideologinis administracijos aplaidumas bei svarbiausios politinės funkcijos nevykdymas"⁸⁸⁰. Panašu, kad daug gamyklų sovietmečiu gyveno nuolatinės įtampos sąlygomis, o darbininkų nepasitenkinimas ar pasipriešinimas nebuvo išimtiniai atvejai. Kai 1973 m. sausio 17 d. Vilniaus radijo komponentų gamykloje atsisakė dirbti išdirbio normų peržiūrėjimu nepatenkinti darbininkai, partinio komiteto posėdyje užsiminta, kad panašūs incidentai jau vyko ir kituose cechuose, ir kitose gamyklose⁸⁸¹.

Nesutarimai dėl darbo planų ir atlygio buvo tik vienas iš įtampos židinių. Kitas - darbininkus pasiekiančios žinios ar gandai apie administracijos privilegijas ir piktnaudžiavimus, plačiai išplitusius, bet tik retai atvejais viešai aptarinėjamus. Pavyzdžiui, "Spartos" partinio komiteto posėdyje svarstytas kandidato į KP narius Staniulio⁸⁸² skundas, kad administracija nenaudoja pagal paskirtį už fabriko pinigus įsigyto katerio, o norintiesiems gauti butą sudarytos dvi eilės - jauniems specialistams ir kitiems darbininkams⁸⁸³. Nors per posėdį

⁸⁷⁸ Autoriaus pokalbis su darbininku E.B., 2011 05 14.

⁸⁷⁹ Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje...*, p. 301-302.

⁸⁸⁰ *Ibid.*, p. 299.

⁸⁸¹ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 82, 1973 01 23. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 51, l. 21.

⁸⁸² Vardas nenurodytas.

⁸⁸³ "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 11, 1971 02 15. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 15, l. 88-89.

nutartą fabriko direktorių įspėti, o jo pavaduotoją - nubausti, po pusės metų dokumentuose randame įrašą, kad skundą parašęs darbuotojas pereina į kitą darbą⁸⁸⁴.

Tikru kovos lauku tapdavo administracijos, partinių organizacijų ar sąžiningų darbininkų pastangos pažaboti "išnešimus". Uolesni už discipliną atsakingi meistrai, kontrolieriai ar draugovininkai sulaukdavo "išnešiotųjų" grasinimų susidoroti fiziškai ir šantažo⁸⁸⁵, o kai kurie "draugai aplink save sudarė tokias sąlygas, kad privedė žmones iki ašarų"⁸⁸⁶. Neapsikentę panašių darbo sąlygų draugovininkai skųsdavosi rajono ar miesto partinei valdžiai. Vilniaus m. Spalio rajono partinio komiteto skundų byloje įsegti penki Eidukevičiaus vardo susivienijimo draugovininkės A.Ž. pareiškimai. Juose moteris guodėsi, kad po to, kai sulaukė vieną vagilę, su ja mėginta įvairiai susidoroti: tris kartus buvo svarstoma, "išpaišyta prožektoriuje" (satyros sienlaikraštyje.). A.Ž. taip pat rašo, kad kitąsyk sulaukė dar dvi batus vagiančias moteris ir apie jas pranešė įmonės direktoriui bei Spalio rajono pirmajam sekretoriui, todėl ją poilsio kambaryje užsipuolė ir apstumdė ("grąšindamos (*sic*) sumušti") dvi darbininkės⁸⁸⁷. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto Milicijos valdybos partijos komiteto sekretorius Spalio rajono partijos komiteto sekretoriui pranešė, kad grobstymo faktai pasitvirtino, tačiau ta skundo dalis, kuri lietė administracijos veiklą, iš esmės buvo atmesta. Milicijos atstovas tvirtino, kad teiginiai apie nepakankamai priimamas priemones valstybinio turto grobstymui užkirsti neatitinka tikrovės⁸⁸⁸.

Nenuostabu, kad net per atvirus partinius susirinkimus kadru viršininkai keldavo prastos darbo atmosferos klausimus: "Mes matome, kad pas mus kas ketvirtas ar penktas žmogus išeina iš mūsų gamyklos dėl nesutarimų su

⁸⁸⁴ "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 21, 1971 06 24. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 15, l.141.

⁸⁸⁵ "Spartos" fabriko partinio-ūkinio aktyvo susirinkimas, protokolas nr. 3, 1970 02 06. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 14, l. 18, 20.

⁸⁸⁶ "Spartos" fabriko partinio komiteto posėdis, protokolas nr. 8, 1974 01 09. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 18, l. 210.

⁸⁸⁷ Pareiškimas LKP Vilniaus miesto sekretoriui drg. Bikui..., 1965 10 21. LYA, f. 3406, ap. 51, b. 18, l. 90.

⁸⁸⁸ Vilniaus m. DŽDT vykdomojo komiteto Milicijos valdybos partkomo sekretoriaus A.Krapavičiaus pranešimas Spalio RK sekretoriui. *Ibid.*, l. 104.

administracija ir kolektyvu"⁸⁸⁹. "Vairo" partijos komiteto sekretorius taip pat iškelė šį klausimą per vieną atvirą susirinkimą. Pasak jo, daugiausia konfliktinių situacijų kelia vadovų ir jiems pavaldžių darbuotojų santykiai. Gamykloje buvo surengta kolektyvo santykių apklausa, kurioje dalyvavo 631 darbininkas. Tai, kad iškilo poreikis atlikti tokios problematikos apklausą, turbūt iškalbingesnis už jos rezultatus. Pastaruosius, kaip visose analogiškose apklausose, galėjo lemti įvairūs (ne)pasitikėjimo faktoriai, tačiau oficialiai pristatyti duomenis rodė: 43 proc. darbininkų teigė, kad jų vadovas "visada užtaria, nors dėl to gali pats turėti nemalonumų", 26 proc. - "toliau"⁸⁹⁰ užtaria, negu pasmerkia", 16,6 proc. - "kaip išmanai taip ir verskis", 2,9 proc. - "visą kaltę suverčia pavaldiniui. Jokios užuojautos". Tad tik maždaug penktadalis pripažįsta, kad santykiai su vadovais - prasti. Tačiau į klausimą, kokia forma darbininkams meistras duoda nurodymus, tik trečdalis atsakė, kad "visada taktiškai", kitais atvejais - arba pasitaiko visaip, arba dažniau netaktiškai⁸⁹¹. Atsakymai į kitus klausimus taip pat sufleruoja, kad darbininkų santykiai su vadovais anaip tol ne idealūs. Kaip teigė partijos komiteto sekretorius, "<...> bene vienas didžiausių valdybos pasiekimų yra sugebėjimas bausti taip, kad nusikaltęs žmogus ne tik nepatirtų nuoskaudos, bet širdyje gal net liktų patenkintas ir dėkingas. Tyrimų rezultatai įtikinamai rodo, kad šiuo požiūriu dar toloka iki tobulumo"⁸⁹². Taip pat apie pusę darbininkų pareiškė, kad niekada savo tiesioginiam vadovui negali pasipasakoti bėdų, nes jis darbininko nesuprasiąs. Apklausa rodė, kad apie 40 proc. meistrų darbininkus kritikuoja kitiems negirdint, 42 proc. meistrų dažniausiai motyvuoja neteisingai⁸⁹³. Rezultatai nebūtinai atspindi tikrąją viršininkų elgesį, bet išreiškia darbininkų nepasitenkinimą jais.

Skysriuje apie skundus⁸⁹⁴ teigėme, kad darbininkai imdavo rašyti skundus

⁸⁸⁹ Vilniaus radijo komponentų gamyklos antroji pirminių partinių organizacijų ataskaitinė-rinkiminė konferencija, protokolas nr. 8, 1975 10 27. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 93, l. 139.

⁸⁹⁰ Turbūt korektūros klaida, turėtų būti "daugiau".

⁸⁹¹ Gamyklos "Vairas" atviras partinis susirinkimas, protokolas nr. 6, 1975 06 12. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 27, l. 52.

⁸⁹² *Ibid.*, l. 53.

⁸⁹³ *Ibid.*, l. 53.

⁸⁹⁴ Žr. 3.2. Skundai: užverto pasaulio nuotekos.

aukštesnėms instancijoms iš tam tikro bejėgystės jausmo, alternatyvių priemonių teisingumui atkurti stokos. Gali pasirodyti, kad šis teiginys prieštarauja šio skyriaus tezei apie galimybes nusavinti darbo laiką iš tam tikros savo galios pajautimo. Iš tiesų abu teiginiai patvirtina hipotezę, kad gamyklose dažnai vyraudavo įtampa dar darbininkų ir vadovybės, administracijos, tačiau viena kitos neneigia, nes kalbama apie skirtingus konfliktų tipus. Darbininkai įgaudavo svertų ir galimybių nusavinti darbo laiką tol, kol pakludavo gamyklos paternalistinės veiklos logikai: darbo disciplinos pažeidimai yra toleruojami tol, kol jie negresia vadovų autoritetui, darbininkas gali tiesiogiai spausti savo viršininkus, bet ne atvirai kvestionuoti jų autoritetą. Abi pusės veikia pagal tas pačias sovietinėje sistemoje nusistovėjusias socialines normas, kurias formavo "abipusė priklausomybė"⁸⁹⁵: mes (vadovai) priimame tavo (darbininko) piktnaudžiavimus, nes tu mums reikalingas įgyvendinti planus, o tavo piktnaudžiavimai nesukelia grėsmės, kad administraciją ims klibinti aukštesnė valdžia. Todėl tokius uždarus konfliktus (vyksta per tiesiogines "derybas" tarp vadovų ir darbininko) vadiname norminiais, nes per jų sprendimą palaikomos nusistovėjusios santykių ir elgesio normos.

Tuo tarpu jeigu darbininkas ima konfliktuoti su vadovybe ne tam, kad apgintų savo piktnaudžiavimus, o tam, kad sustabdytų viršininkų piktnaudžiavimus, įsijungia visiškai kiti sprendimo mechanizmai, nes viena iš konflikto pusių sulaužo savotišką susitarimą ir mėgina stoti į atvirą kovą, o tada didesnė grėsmė kyla būtent administracijos pusei. Jos gynyba - užgniaužti kritiką, diskredituoti kritikuotojus. Tai - antinorminiai konfliktai, nes jie griauja esamą paternalistinę tvarką ir ją palaikančias taisykles. Kitaip tariant, savivaliaujantis cecho viršininkas su savivaliaujančiu darbininku kalba ta pačia kalba ir vienas kitą supranta, o savivalei mėginantis pasipriešinti darbininkas tampa svetimu. Todėl iki tam tikro laipsnio pravaikštas darantis ar darbo laiko saviems reikalams nugnybiantis darbininkas gali kelti mažiau galvos skausmo nei "kovotojas už teisybę".

⁸⁹⁵ Kotkin S., *Magnetic Mountain...*, p. 224.

Be abejo, kiek tokia logika įsivyraudavo gamyklos gyvenime, priklausė nuo daugybės faktorių: iš tikrųjų griežta tvarka galiojo karinėse, strateginėse, sąjunginės priklausomybės gamyklose, o taip pat priklausė nuo to, kaip sėkmingai gamykla dirba (kuo sėkmingiau dirba, tuo administracija jaučiasi tvirtesnė piktnaudžiautojų atžvilgiu)⁸⁹⁶, kiek piktnaudžiauja pati administracija (kuo daugiau, tuo labiau bijo "faktų kėlimo į viešumą" ir aukštesnės valdžios dėmesio), kokie santykiai susiklosto kolektyve ir kiek kokių žmonių dirba (akivaizdu, kad norminiuose ir antinorminiuose konfliktuose dažniausiai dalyvaudavo labai skirtingos psichologinės charakteristikos žmonės), koks darbininkas (kvalifikuotas ar nekvalifikuotas) įsivelia į konfliktą, kokios darbo jėgos trūksta. Taip pat konfliktas iš vieno tipo galėjo peraugti į kitą. Pavyzdžiui, ginčas dėl išdirbio normų gali likti uždaromis "derybomis", jei abiems pusėms pavyksta rasti konsensumą arba viena pusė priima kitos sąlygas. Tačiau jei "derybos" žlunga, konfliktas gali peraugti į antinorminį - atviras streikas, apie kurį sužino aukštesnė valdžia, tampa kaip tik tokiau.

Viešai skelbiant visuotinį nedarbo įveikimą, iš šių konfliktų, nesutarimų ir nepasitenkinimų kildavęs masinis darbuotojų judėjimas iš vienos darbovietės į kitą, neužsilaikymas vienoje vietoje ir susidarančios darbo "pauzės" tarp jų buvo slepiamos po eufemizmu "kadru tekamumas". Kai kuriose darbovietėse jis įgaudavo milžiniškus mastus: "Per š.m. 9 mėnesius priimta 101 žmogus, o atleista 109 žmonės <...>"⁸⁹⁷. S.Grybkauskas tai vadina sisteminiu nedarbu⁸⁹⁸, tačiau šį socioekonominį reiškinį galima apibrėžti ir kaip darbo lakumą, nes jį formavo ne darbo pasiūlos stoka, o jos perteklius, kartu su visuotinio darbo siekiamybe, ekonomikos neefektyvumu, prastomis darbo sąlygomis ir kitais socialinio nepasitenkinimo faktoriais. Šiame "kadru tekamume" lengvai galėjo užsimaskuoti darbo vengiantys asmenys, kuriuos aptarsime kitame skyriuje⁸⁹⁹.

⁸⁹⁶ Minėta emigrantų iš Sovietų Sąjungos apklausa rodė, kad labiau nusavinti darbo laiką buvo linkę tie darbininkai, kurie dirbo ekonomiškai silpnose gamyklose. Žr. Gregory P.R., *Productivity, slack, and time theft in the Soviet economy...*, p. 269.

⁸⁹⁷ Gamyklos "Vairas" ataskaitinis-rinkiminis partinis susirinkimas, protokolas nr. 6, 1970 10 14. LYA, f. 7342, ap. 2, b. 15, l. 47.

⁸⁹⁸ Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje...*, p. 325.

⁸⁹⁹ Žr. 4.2. Veltėdžiavimas: *struktūrizacija* sistemos pakraštyje.

Skirtingas "kadrų tekamumo" traktuotes lemia skirtingi metodologiniai žvilgsniai į gamyklos ir darbininko veiklą. Kaip užsiminėme Įvade⁹⁰⁰, S.Grybkauskas sovietinės Lietuvos pramonės raidą nagrinėja sistemiškai ir kreipia panoraminį žvilgsnį iš viršaus, todėl perėjęs prie gamyklos struktūros analizės jis daugiausia dėmesio skiria gamybiniam ir politiniam vadovavimui, todėl iš principo perteikia administracijos požiūrį. O iš šio žiūros taško, t.y. vadovybės vertinimu, svarbu užtikrinti darbo jėgos pakankamumą, todėl nuolat migruojančių ir kvalifikacijos stokojančių darbininkų srautus galima įvardinti kaip nedarbą, nes jie trikdo gamyklos veiklą. Tuo tarpu mes šiame skyriuje mėginome prasiskverbti į darbininkų kasdienę patirtį, taigi žvelgėme "iš apačios", todėl "kadrų tekamumą" įvertinome ne kaip gamyklos veiklos problemą, o kaip dėl įvairių priežasčių susidariusią darbininko galimybę nuolat keisti darbo vietą. Šitokios skirtingos žvilgsnių kryptys sąlygoja nevienodus platesnius apibendrinimus. Sisteminei pramonės analizei rūpi politinių ir ekonominių interesų sąveika, politinių ir administracinių vadovų sprendimai, įtakos darymas ir pasiskirstymas politiniam bei ekonominiam pramonės vadovavimui, o tuomet į gamyklos veiklą žiūrima, kaip į politinės galios realizacijos objektą ir nuolatinės pastangas užtikrinti ekonominį efektyvumą, kaip šie interesai sutampa ir ypač - kaip sprendžiamas jų konfliktas. Sovietinės Lietuvos pramonės atveju tai reiškia, kad galėjo nesutapti "centro" ir "lokalios" valdžios požiūris į pramonės raidą ir interesus, klostėsi painūs, tarp paklusimo ir vietinio savarankiškumo nusidriekę santykiai, bet į pramonę, jos atskiras šakas ir gamyklas žiūrima kaip į ekonominės naudos objektus, kuriuose siekiama nuolatinio efektyvumo.

Tačiau iš darbininko žiūros taško ši nuolatinė kova dėl veiklos efektyvumo netenka savo reikšmės, nes žemiausioje grandyje įsijungia visiškai kiti naudos siekimo motyvai ir tokiu būdu atskleidžia kitokią gamyklos kasdienybės vaizdą. Jeigu laikytumėmės šio skyriaus pradžioje suformuluotos nuostatos, kad darbą galime interpretuoti kaip ideologinę situaciją, kai atsidavimu darbui asmuo steigia save kaip normalų sovietinį pilietį, prisideda

⁹⁰⁰ Žr. Įvado skyrių 3. Istoriografija.

prie bendros naudos nešimo (ekonominio efektyvumo) ir tai yra darbo *steigiamasis* matmuo, turėtume prieiti prie išvados, kad šis matmuo vėlyvuoju sovietmečiu jau gerokai buvo užleidęs pozicijas *atliekamajam* matmeniui, kuriame reiškėsi įvairialypės *laiko nusavinimo* praktikos, nusakančios tikrąjį darbininkų požiūrį į darbą, kaip prasminę veiklą, jų vidines normatyvines nuostatas. Daugumai žmonių darbas išliko svarbus kaip uždarbio šaltinis, tačiau ideologijos jam suteiktą mobilizacinę "komunizmo statybų" reikšmę trynė *beprasmiškos prasmės* fenomenas.

4.2. Veltėdžiavimas: *struktūrizacija* sistemos pakraštyje

Darbo etikos ir disciplinos kontekste prasminga atkreipti dėmesį į vieną marginalinį reiškinį - veltėdžiavimą. Sovietinio režimo diskursas smerkė "veltėdžius" kaip gyvenančius "antivisuomeniškai ir parazitiškai", taigi šiuo požiūriu juos nustūmė net ne į socialinius pakraščius, o už jų ribų. Patys "veltėdžiai"⁹⁰¹, tik įdėdami kitas prasmes, šalindavosi sistemos ir, kaip poeto Rimo Buroko atveju, vadino save "deklasuotu elementu"⁹⁰². Praktiškai šios nuostatos pasireiškėdavo primetamų vertybių kratymusi ir alternatyvų paieška. Iš kraštutinės veltėdžiavimo perspektyvos pravartu verifikuoti mūsų siūlomą struktūrinio "voratinklio" modelį, nes ji tarsi neigia sovietinių struktūrų poveikį žmonėms, kurių socialinę poziciją galėtume apibūdinti kaip sovietinės visuomenės paribiai. Vis dėlto mėginame parodyti, kad struktūriškai determinuojamų praktikų trajektorijos pasiekė ir šių žmonių kasdienybę, t.y. jų praktikose galima aptikti bendrybių su socialiai arčiau galios centro esančių subjektų elgsena, nors pasirinkimų apribojimai mažta.

Ekskursas apie ambivalencijos (ne)įveiką. Po veltėdžiavimo žodžiu pasislėpę bastymosi, slampinėjimo, valkatavimo, atsisakymo dirbti reiškiniai literatūroje ir akademiniuose tekstuose aprašyti seniai. Du gerai žinomi

⁹⁰¹ Sovietiniu "veltėdžiavimo" terminu buvo aprėpiama gausybė veiklų, o mes sąvoką "veltėdis" vartosime tik viena siaura prasme - kaip asmenį, vengiantį dirbti bet kokią darbą. Šią skirtį vėliau aptarsime plačiau.

⁹⁰² Burokas R., *(Ne)gyvenimo fragmentai:...*, p. 122.

moderniųjų laikų pavyzdžiai - iš Charleso Baudelaire'o kūrybos Walterio Benjamino perimtas *flâneur* ir sociologo Georgo Simmelio *svetimas*. Abu šie socialiniai tipai savais būdais sprendė išitraukimo klausimą, todėl juos trumpai aptarsime.

Pasak W. Benjaminas, *flâneur* žvilgsnis į miestą ir jo apgyvendintą minią yra susvetimėjęs - jis stovi ir ant didmiesčio, ir ant buržuazijos slenksčio, tačiau kartu savaip jau ieško prieglobčio minioje⁹⁰³. Šią dviprasmišką *flâneur* padėtį W. Benjaminas aiškina minios trauka⁹⁰⁴, kuri iš esmės įveikiama tik jau iš jos vidaus - per jos gyvenimo būdo ar (greičiau) tempo atmetimą⁹⁰⁵. Tai pagrindinė jo savybė: *flâneur* "mielai leisdavo" judėjimo greitį nustatyti vėžliui ir tuo prieštaravo (buvo svetimas) teitoriškai progreso idėjai "Šalin dykinėjimą (*Flanerie*)"⁹⁰⁶. L. Katkaus teigimu, "[f]lâneur - tai sąmoningas modernybės autsaidėris, atmetantis naujųjų laikų principus: skubėti, turtėti ir vartoti" ir nepuoselėjantis jokių politinių tikslų⁹⁰⁷. Bet viešąją miesto erdvę jis tarsi suprivatina, nes, kaip pastebi K. Johannisson, ją paverčia "savo būstu, kavinės stalėlių - savo rašomuoju stalu, o laikraščių kioską - savo biblioteka"⁹⁰⁸. Taigi nusišalindamas nuo visuomenės vertybių, jis išlieka jos sociofizinėje aplinkoje. Todėl formos prasme *flâneur* galime lyginti su viena iš sovietinių veltėdžių rūšių - sąmoningas viešai deklaruojamų socialistinių vertybių (tarp jų ir visuotinio darbo vardan progreso - komunizmo link) atmetimas, bet išgyvenimas į viešąsias erdves (kavines, aikštes, etc.).

G. Simmelio *svetimas* įdomus tuo, kad taip pat nėra išsprendęs savo ambivalentiškos padėties sociumo atžvilgiu, tačiau galiausiai vis tiek yra laikomas organišku grupės nariu⁹⁰⁹. Jis jau nebėra tas "klajūnas, kuris šiandien ateina, bet rytoj išeina, o kaip tas žmogus, kuris šiandien ateina, o rytoj pasilieka". Jo dviprasmiškumas glūdi atskirumo, susijusio su atėjimu ir

⁹⁰³ Benjamin W., *Nušvitimai*, Vilnius: "Vaga", 2005, p. 253-254.

⁹⁰⁴ *Ibid.*, p. 278.

⁹⁰⁵ *Ibid.*, p. 279.

⁹⁰⁶ *Ibid.*, p. 279.

⁹⁰⁷ Katkus L., *Apie Walterį Benjaminą*. In: Benjamin W., *Nušvitimai...*, p. 346-347.

⁹⁰⁸ Johannisson K., *Melancholijos erdvės...*, p. 140.

⁹⁰⁹ Simmel G., *Ekskursas apie svetimąjį*. In: *Sociologija ir kultūros filosofija...*, p. 241.

išėjimu, neįveikime⁹¹⁰. Mums šiuo atveju rūpi ne *svetimojo* fizinio judėjimo sociologija, o būtent šio buvimo viduje ambivalencija, tačiau atėjimas iš išorės nulemia esminę ypatybę, kuri G.Simmelio *svetimąjį* skiria nuo sovietinio veltėdžio, bet tuo pačiu padeda geriau suvokti jo problematiką. Kadangi sovietinis veltėdis nėra atėjęs, o kilęs iš tam tikros aplinkos, jam negali būti pritaikytas *svetimajam* būdinga "objektyvumo" laikysena, išreiškianti nesusisaistymą su jokiais išankstinėmis aplinkybėmis, "kurios galėtų nulemti esamų dalykų suvokimą, supratimą ir svarstymą"⁹¹¹.

Nepaisant to ar galbūt būtent dėl to sovietinis režimas teisine, politine ir socialine prasme veltėdžius įvardijo kaip sistemine klaidą, kurią būtina ištaisyti, t.y. iš sovietinės aplinkos kilęs reiškinys galėjo būti pripažįstamas ir traktuojamas tik kaip deviacija, o ne kaip organiška jos dalis, nors kaip tik toks ir buvo. Patys veltėdžiai (tiksliau, kaip vėliau matysime, sąmoningai veltėdiškąją kultūrą perėmusi jų dalis) iš flanieriškos perspektyvos taip pat buvo linkę save laikyti svetimaisiais, tik jiems iš tiesų rūpėjo ne *atėjimo*, o *išėjimo*⁹¹² galimybė. Kadangi pastaroji buvo faktiškai neįgyvendinama, jos pakaitalu tapo socialinis *išėjimas*, t.y. savęs pavertimas *svetimuoju*. Žinoma, vėlyvuoju sovietmečiu "ypač sunkiais atvejais" režimas ėmė praktikuoti asmenų fizinį išsiuntimą už Sovietų Sąjungos ribų. Garsiausias pavyzdys turbūt yra už "veltėdžiavimą" bausto poeto J.Brodskio išvykimas, tačiau susidarius tam tikroms aplinkybėms režimas pats buvo suinteresuotas atsikratyti ir ne taip gerai žinomomis, bet ne mažiau nepatogiomis asmenybėmis, kurios įkyrėdavo ir savo "veltėdišku" gyvenimu. Pavyzdžiui, vienam iš Kauno hipių lyderių, žydų kilmės A.V. buvo pasiūlyta emigruoti į Izraelį⁹¹³. Vis dėlto tai buvo išimtiniai atvejai.

Iš to matyti, kad veltėdžiavimas išlaikęs genetinį ryšį su ankstesniais šio reiškinio pavidalais, pirmiausiai per savo ambivalentiškumą. Tačiau sovietinės

⁹¹⁰ *Ibid.*, p. 234.

⁹¹¹ *Ibid.*, p. 237.

⁹¹² Turbūt neatsitiktinai tokių subkultūrų, kaip hipiai, atstovai pasižymėjo intensyviu keliavimo troškimu, todėl negalėdami išvykti "į Vakarus", jie šį troškulį malšino autostopu ar kitais būdais išmaišydami visą Sovietų Sąjungą.

⁹¹³ Autoriaus pokalbis su aktoriumi A.V., 2011 06 23.

modifikacijos specifiškumas pasireiškė tuo, kad režimo išorinis ir asmenų vidinis požiūris sutapo į traktavimą kaip *svetimąjį*, tačiau nulėmė skirtingas veikimo strategijas: režimas siekė įtraukti, o individai - pasitraukti. Asmenų praktikos buvo nulemtos šio konflikto.

Reikia pastebėti, kad sovietinės benamystės ir valkatavimo reiškinius tyrinėjusi S. Stephenson teigė, jog sovietų valstybė tik "kartais ėmėsi nenuoširdžių mėginimų" per įdarbinimą reabilituoti (taigi įtraukti) "asocialius elementus", o iš principo benamius, valkatas ir parazitus laikė "socialinėmis šiukšlėmis" (angl. *social waste*)⁹¹⁴. Tačiau jeigu kalbėsime ne apie tuos "asocialius asmenis", kurie dėl struktūrinių socialinių, politinių ir ekonominių (sugrižę tremtiniai, paleisti kaliniai, etc) arba asmeninių priežasčių nebegali ir nebesugeba dirbti, todėl jiems reikėtų specialios socialinės rūpybos ir reabilitacijos, o fiziškai pajėgius ir sąmoningus asmenis, šis teiginys pasirodys klaidingas, nes režimas negalėjo sau leisti turėti tokių piliečių, kurie laisva valia apsisprendžia nedirbti "visuomenei naudingo darbo". Todėl buvo išvystyta visa sistema, kaip juos įtraukti ir tik sunkiausiais atvejais - diskredituoti. Tuo galima paaiškinti, kodėl valkatavimas ar veltėdžiavimas įteisinti kaip nusikaltimas, iš ko susiformavo visuomeninių ir administracinių poveikio priemonių kompleksas (auklėjimas, priverstinis įdarbinimas), o įvairios partinės, propagandinės ir visuomeninės organizacijos skyrė daug laiko darbo disciplinos ir viešosios tvarkos klausimams⁹¹⁵. Kad nedisciplinuočių ir prasižengti linkusių asmenų nėra iš karto atsikratoma, o juos mėginama "perauklėti", parodo gamyklose pasikartojantys skundai, jog darbo drausmei palaikyti trukdo iš vienos vietos į kitą perkelti gerai žinomi veltėdžiai ir pravaikštininkai⁹¹⁶. Kita vertus, S. Stephenson galima papildyti, kad jeigu režimas atkurdavo socialinę tvarką perkeldamas "asocialius elementus" į

⁹¹⁴ Stephenson S., *Crossing the Line: Vagrancy, Homelessness and Social Displacement in Russia*, Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2006, p. 13.

⁹¹⁵ Pavyzdžiui, gamyklų pirminėse partinėse organizacijose darbo ir viešosios tvarkos pažeidimai (nuo pravaikštų ir vėlavimų iki pasirodymo neblaiviam) buvo viena dažniausiai svarstomų temų.

⁹¹⁶ Vilniaus radijo komponentų gamyklos cecho nr. 31 viršininko pavaduotojas skundžiasi: "Padaugėjusių disciplinos ir viešosios tvarkos pažeidimų priežastis ta, kad į mūsų cechą kadru skyrius atsiuntė veltėdžius, skrajūnus ir pravaikštininkus. Tai drg. Bormašenko, Bežosis, ir eilė kitų." Žr. Vilniaus radijo komponentų gamyklos atviras pirmųjų partinių organizacijų susirinkimas, protokolas nr. 2, 1974 06 28. LYA, f. 15008, ap. 1, b. 52, l. 65.

geografinę periferiją, alkoholikų gydymo įstaigas ar darbo stovyklas, tai mūsų aptariamiems individams šia prasme buvo pritaikytos psichiatrinės ligoninės, kas, be kita ko, turėjo išreikšti ir ideologinę nuostatą, kad psichiškai sveikas žmogus savo valia taip nesielgtų. Kaip struktūrinių skurdo ir benamystės priežasčių nepripažinimas reiškė, kad benamiai, valkatos ir elgetos galėjo tokį gyvenimo būdą pasirinkti tik savo valia dėl asmeninių patologijų (nesugebėjimo palaikyti socialinių ryšių - sukurti šeimos, susirasti draugų, įsitraukti į darbinius santykius)⁹¹⁷, taip kitokių nei socialistinių vertybių preferencijos neigimas vedė prie išvados, kad veltėdžiai galėjo tokiais būti tik dėl moralinės degradacijos, infantilumo arba psichinio nestabilumo.

Teisinis veltėdžiavimo užgimimas. Vartojant sąvoką "veltėdis" turime galvoje tik nedidelę dalį tų, kurie taip buvo apibrėžiami oficialiai. Todėl ši sąvoka reikalauja išgryninimo ar bent ja nusakomų reiškinių sugrupavimo. Tai padės suprasti, kokias sociopolitines "deviacijas" mėgino šalinti režimas, ir kuri iš grupių analizuojama šiame skyriuje.

Pačiame bendriausiame, masinės auditorijos lygmenyje (humoristinėse laikraščių skiltyse, satyriniuose žurnaluose, komedijos žanro filmuose) veltėdžiai dažniausiai buvo tapatinami su alkoholikais. Pavyzdžiui, garsiojoje komedijoje "Operacija Y ir kiti Šuriko nuotyčiai" į išstatytą vyrų eilę milicininkas kreipiasi "piliečiai alkoholikai, chuliganai, veltėdžiai". Iš tiesų alkoholizmo ir veltėdžiavimo (suprantamo kaip darbo neatlikimo, nepasirodymo darbo vietoje, vengimo dirbti) problemos buvo susijusios: antrasis dažnai būdavo pirmojo pasekmė, rečiau - priežastis su pasėkme apsikeisdavo vietomis. Atsižvelgiant į alkoholizmo mastus vėlyvuosiu sovietmečiu, alkoholio įtaką sunku būtų pervertinti: dar sovietmečiu atlikti socialiniai tyrimai (todėl reikėtų juos vertinti kritiškai) rodė, esą tarp asmenų, teistų dėl valkatavimo, alkoholikai sudaro nuo 60 iki 82 proc.⁹¹⁸ Tačiau veltėdžiavimo reiškinių redukcija iki alkoholizmo problemos atitiktų sovietinės ideologijos strategiją tokius žmones viešojoje erdvėje "nurašyti" kaip

⁹¹⁷ Stephenson S., *Crossing the Line:...*, p. 88.

⁹¹⁸ *Ibid.*, p. 87.

degradavusius, "pūlinius" ant sveikos visuomenės kūno, "parazituojančius" ir tai darančius paveiktiems ("pavergtiems") priklausomybės (vadinasi, morališkai ir fiziškai pažeistiems).

Veltėdžiavimo, kaip atsisakymo dirbti, problema kilo iš giluminių sovietinės ideologijos darbo sampratoje įrašytų priešasčių: jeigu privati nuosavybė panaikinta ir egzistuoja tik kolektyvinė, tai ir visas darbas yra ne privačios, o visos visuomenės turto gausinimas, todėl nedirbantis žmogus "nuskriaudžia" ar "apvogia" ne tik save (kaip būtų privačios nuosavybės atveju), o visą visuomenę. Kadangi darbas visuomenės labai eufemistiškai išreiškė darbą valstybės valdomose organizacijose, tai bet kokia privati ūkinė veikla už jų ribas, net jei ji ir padeda išgyventi atskiram individui, gali būti traktuojama kaip vengimas dirbti - visa tai būdavo įvardijama kaip nusišalinimas nuo "visuomenei naudingo darbo"⁹¹⁹. Šitokia iš pirmo žvilgsnio grynai ideologinė argumentacija labai aiškiai atsispindi sovietinėje teisėje, per kurią buvo įgyvendinama praktiškai.

Kasdienybėje dažnai susiplakusios benamystės ir valkatavimo (prie kurio sovietmečiu prišlietas ir veltėdžiavimas) praktikos teisinėje terminologijoje buvo skiriamos - ne tik todėl, kad, tarkime, valkata galėjo turėti oficialiai registruotus namus, bet ir todėl, kad šie terminai apėmė skirtingus reguliuojamus sociopolitinius reiškinius: (1) gyventojų mobilumo kontrolę (paso turėjimas, registracija, benamystė - baudžiamajame kodekse tai atsispindėjo 212 straipsnyje "Pasų taisyklių pažeidimas"⁹²⁰) ir (2) darbo discipliną (valkatavimas⁹²¹, elgetavimas, parazitavimas - BK 240 str.

⁹¹⁹ Teisiškai griežtą "visuomenei naudingo darbo" traktavimą parodo toks teisinis išaiškinimas: "<...> Nagrinėjamojo nusikaltimo sudėties objektyvinę pusę sudaro kaltininko piktybinis vengimas vykdyti nurodytąjį vykdomojo komiteto sprendimą. Pavyzdžiui, jeigu kaltininkas be svarbių priešasčių nepradeda dirbti nustatytoje įmonėje ar statyboje arba įsidarinęs sistemingai nevykdo jam pavestų pareigų ar sistemingai pravaikšto be svarbių priešasčių, taip pat jeigu jis savavališkai palieka darbą be svarbių priešasčių ir pan., ir tai rodo jo nenorą dirbti visuomenei naudingą darbą". Žr. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius: "Mintis", 1974, p. 344.

⁹²⁰ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 102.

⁹²¹ Žinoma, valkatavimas išlieka susijęs su asmens judėjimu - bastymusi, klajojimu. Dabartinėje lietuvių kalboje "valkata" taip pat turi dvi reikšmes, kurias jungia judėjimo požymis: 1. kas benamis, bastosi; 2 kas be darbo bastosi, tinginys. Žr. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas...*, p. 908.

"Valkatavimas ir elgetavimas"⁹²²). Kad Baudžiamojo kodekso 240 straipsnis buvo siejamas pirmiausia su darbo disciplina, parodo jo teisinė evoliucija: 1970 metų redakcijoje jis papildytas 240¹ straipsniu "Piktybinis vengimas vykdyti sprendimą dėl įdarbinimo ir parazitiško gyvenimo nutraukimo"⁹²³, pagal kurį buvo teisiama nedarbingas "veltėdžiai". Ir nors Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1975 m. rugsėjo 24 d. įsaku šis straipsnis buvo panaikintas, 1978 metų redakcijoje 240 straipsnis pakoreguotas į "Sisteminą valkatavimą arba elgetavimą"⁹²⁴, o 1983 metų redakcijoje - į "Valkatavimą ar elgetavimą arba kitokią parazitinių gyvenimą"⁹²⁵. Benamių ir valkatų/veltėdžių atskyrimas gerai atsispindi vartotose abreviatūrose - БОМЖ (rus. *без определенного места жительства*) ir БОПЗ (rus. *без определенного рода занятий*). Vis dėlto kadangi valkatavimas, kaip socialinė elgsena, susijusi su mobilumu, nuolatinio judėjimu ir matomumu viešojoje erdvėje ir kaip toks buvo atpažįstamas sovietinio režimo, veltėdžiavimo problema taip pat galėtų būti nagrinėjama ne tik darbo disciplinos, bet ir viešosios erdvės kontrolės, viešosios tvarkos plotmėje.

Benamystės ir valkatavimo, kaip nusikaltimų, kodifikacija prasidėjo tuo pačiu laiku - N.Chruščiovo valdymo metais, apie 1960 m., nors ir stalinmečiu šie reiškiniai nebuvo toleruojami ir su jais griežtai kovojama⁹²⁶. Vis dėlto veltėdžiai pirmiausiai galėjo tikėtis sulaukti ne kriminalinės bausmės, o administracinių nuobaudų arba visuomeninio poveikio priemonių. Tai reiškia, kad spręsti veltėdystės problemą turėjo ne vien teismai, bet ir kiti administraciniai bei visuomeninių organizacijų organai (pvz., darbo susirinkimai, draugiškieji teismai).

Russelas E.Burfordas nurodo, kad pirmieji antiparazitinių įstatymų

⁹²² Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 111.

⁹²³ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1970.VI.15 ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu. Vilnius: "Mintis", 1970, p. 129.

⁹²⁴ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1978 m. balandžio 15 d. ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu. Vilnius: "Mintis", 1978, p. 145.

⁹²⁵ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1983 m. birželio 1 d. Vilnius: "Mintis", 1983, p. 174.

⁹²⁶ Apie tai daugiau galima skaityti: Stephenson S., *Crossing the Line:...*, p. 83-85.

projektai partijos laikraščiuose pasirodė 1957 metais, o pirmasis įsakas dėl "Kovos prieš antivisuomeninius parazitinius elementus sustiprinimo" tų pačių metų gegužės 27 d. išėjo Uzbekijos SSR. Per ateinančius trejus metus analogiški įsakai pasirodė dar aštuoniose Sovietų Sąjungos respublikose ir tik 1961 m. gegužės 4 d. - sovietų Rusijoje⁹²⁷. Tų pačių metų tą patį mėnesį analogišką įsaką išleido Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas⁹²⁸. Šiame įsake rašoma, kad "tiek mieste, tiek ir kaime dar pasitaiko pavienių asmenų, kurie atkakliai vengia sąžiningo darbo", tačiau tolesnis paaiškinimas rodo, kad "sąžiningas darbas" čia griežtai surištas su darbu valstybinėse organizacijose, todėl už jo ribų paliekama bet kokia privati ūkinė veikla: "Tokie žmonės neretai dėl akių įsidarbina, bet faktiškai gyvena ne iš darbu įgytų pajamų ir turtėja valstybės, darbo žmonių sąskaita arba, būdami darbingi, iš viso niekur nedirba, verčiasi draudžiamais verslais, privačiajamonininkiška veikla, spekuliacija, elgetavimu, gauna ne darbu įgytas pajamas, eksploatuodami asmenines automašinas, taip pat vasarnamiams skirtus sklypus bei kitus žemės sklypus, statosi namus ir vasarnamius ne darbu įgytomis lėšomis, tam tikslui naudodami neteisėtai įgytas statybines medžiagas, ir kitaip antivisuomeniškai elgiasi"⁹²⁹. Taigi prie parazitinių elementų galėjo būti priskirti ir realiai dirbę, tik ne socialistine šio žodžio prasme, žmonės. Po poros mėnesių LSSR AT Prezidiumas išleistame paaiškiniame priduriama, kad įsakas taikomas ir "asmenims, užsiiminėjantiems prostitucija, supirkinėjantiems iš užsieniečių daiktus su tikslu juos parduoti, taip pat asmenims, vadovaujantiems nelegalioms religinėms sektoms"⁹³⁰.

Tad veltėdžiai, vengiantys naudingo visuomenei darbo ir gyvenantys antivisuomeniškai bei parazitiškai, gali būti kategorizuoti į: (1) vengiantys bet

⁹²⁷ Burford Jr. R.E., *Getting the Bugs Out of Socialist Legality: The Case of Joseph Brodsky and a Decade of Soviet Anti-Parasite Legislation*. In: "The American Journal of Comparative Law", 1974, Vol. 22, No. 3, p. 498-499.

⁹²⁸ *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas "Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai"*, 1961 05 26. In: "LTSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios", 1961 05 31, nr. 15.

⁹²⁹ *Ibid.*, p. 336.

⁹³⁰ *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas "Dėl Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsako "Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai" taikymo"*, 1961 07 12. LNB, Lituanistikos fondas, A810/961, p. 2.

kokio darbo asmenys; (2) oficialiai dirbantys, bet pagrindines pajamas gaunantys iš privačios veiklos; (3) vengiantys tik oficialaus darbo ir užsiimantys privačia veikla; (4) spekuliantai, (5) elgetos; (6) prostitutės; (7) religinių sektų vadovai. Neaišku, ar remiantis paskutine kategorija ar iš retorinės stigmatizacijos paskatų, tačiau veltėdžiais būdavo įvardijami įvairių religinių konfesijų atstovai (pvz., vienuolės) ar jų patarnautojai, pavyzdžiui, vargonininkas Stasys Vytautas Šeškevičius prisimena: „Daugybę metų apie mane kalbėjo, kad esu didžiausias „lodarius“ – toks pats kaip nuo ryto iki vakaro septynias dienas per savaitę girtas „pijokas“. Mane nuolat peikė ir rodė pavyzdžiu, kokie neturi būti tarybiniai žmonės. Ir „Jaunimo gretose“, ir „Šluotoje“ teko savo karikatūras matyti. Mano žmona Marija darbo normalesnio gauti niekaip negalėjo. Buvo „tinkama“ tik biblioteką valyti. Maža to, kolūkis darbo jai nedavė, už „tinginystę“ draugiškame teisme svarstė, ant miestelio gėdos stulpo – į „Satyros langą“ – jos karikatūrą kabindavo. Kolūkio pirmininkas spaudė mane tokių niekų kaip vargonai ir bažnyčios choras atsisakyti ir griebtis kokio tikro vyriško darbo“⁹³¹. Veltėdžiavimo priedanga taip pat buvo mėginama susidoroti su disidentais ar kitai režimui nepatogiais asmenimis⁹³². Kaimuose šis įsakas buvo nukreiptas į valstiečius, kurie arba dalį kolūkio darbo laiko skirdavo savo nuosavam ūkeliui prižiūrėti, arba apskritai atsisakydavo dirbti kolūkyje⁹³³.

Šia labai skirtingos veiklos žmonių unifikacija po "veltėdžiavimo" skėčiu sovietinis režimas atkartoją "užklasio" principą, pateiktą Zygmunto Baumano. Pasak jo, į "užklasio" sąrašą patekę individai "be ypatingų vaizduotės pastangų gali būti regimi kaip prasminga, integruota "visuma", nors

⁹³¹ Vitkienė S., *Vargonininką sovietmečiu vadino veltėdžiu*. In: "Anykšta", 2009 12 15. Prieiga per internetą: http://www.anyksta.lt/print_forms/print_stl.php?sl=4196&rb=5 [peržiūrėta 2011 09 01]

⁹³² Geriausiai žinomas atvejis - poeto J. Brodskio nuteisimas už parazitavimą. Žr. Burford Jr. R.E., *Getting the Bugs Out of Socialist Legality...*

⁹³³ Tokią išvadą suponuoja LSSR AT Prezidiumo išleistas nutarimas dėl įsako taikymo praktikos, kuriame pastebima: "Varėnos rajono "Dzūkijos" kolūkyje visuomeninėje gamyboje nedalyvavo 40 kolūkiečių. Jie buvo išpėti kolūkiečių visuotiniame susirinkime, ir visi jie pradėjo dirbti". Žr. *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas apie "Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1961 m. gegužės 27 d. Įsako "Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingą visuomenei darbo ir gyvenančius antivišumoniškai bei parazitaiškai" taikymo praktiką*, 1961 11 12. LNB, Bendrieji fondai: Bt147895, p. 1.

iš tikrųjų tarp jų nieko bendro nėra"⁹³⁴. "Vienas jiems visiems bendras bruožas yra tas, jog kiti žmonės, sąrašo sudarytojai ir potencialūs jo skaitytojai, nesupranta, kodėl anie turėtų egzistuoti, ir įsivaizduoja, jog gyventų geriau, jei anie nesipainiotų aplinkui. Į užklasį išmetami žmonės yra laikomi visiškai nenaudingais; gryniausiais nemalonumais <...>"⁹³⁵. Šią formuluotę galėtume pakoreguoti: sovietinio sąrašo sudarytojai unifikuoja tokius skirtingus žmones, kaip elgetas ir privatininkus, kad sąrašo skaitytojams *taptų aišku*, jog jie yra vienodai nepriimtini ir nepageidautini žmonės.

Toks plačiai aprėpiantis veltėdžiavimo apibrėžimas ir įrašytos lanksčiai traktuotinos frazės (pavyzdžiui, "dėl akių įsidarbina") tuoj rado atgarsių, pasitelkiant N.Putinaitės frazeologiją, sovietinės išmonės kultūroje⁹³⁶. Įvairaus rango pareigūnai, visuomeninių organizacijų veikėjai ir šiaip apsukrūs piliečiai netrukus ėmė naudotis kaltinimais veltėdžiavimu savanaudiškais tikslais. Atsirado proga revizuoti ir mėginti pasikėsinti į kitų asmenų turtą. Labiausiai masindavo tai, kad buvo numatyta galimybė veltėdį iškeldinti į kitą vietą, taigi iš pradžių atlaisvinti, o vėliau nusavinti gyvenamąjį plotą, kurio labai trūko. Pasipylę piktnaudžiavimo atvejai gerai matyti iš oficialių dokumentų. Dar 1961 m. spalio 12 dieną, taigi vos pusmetis po įsako, LSSR AT Prezidiumas nutarime pastebi, "kad kai kurie Darbo žmonių deputatų tarybų vykdomieji komitetai, taip pat milicijos, prokuratūros bei teismo organai padarė rimtų klaidų, taikant gegužės 27 d. Įsaką" ir pateikia pavyzdžių: "Klaipėdos miesto prokuroras sankcionavo milicijos organų paruoštą medžiagą dėl A.Šimkaus, gim. 1917 m., iškeldinimo iš miesto kaip parazitinių elementą, nors šis pilietis yra aklas, II grupės invalidas ir gydytojų komisijos pripažintas netekęs 100 procentų tiek profesinio, tiek ir bendro darbingumo. Liaudies teismas savo nutarimu atsisakė taikyti A.Šimkui gegužės 27 d. Įsaką"⁹³⁷, ir kitas pavyzdys: "Rokiškio rajono liaudies teismas priėmė nutarimą pritaikyti Įsaką pil.

⁹³⁴ Bauman Z., *Vartojamas gyvenimas*. Vilnius: "Apostrofa", 2011, p. 221.

⁹³⁵ *Ibid.*, p. 222.

⁹³⁶ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga:...*, p. 160-201.

⁹³⁷ *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas apie "Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1961 m. gegužės 27 d. Įsako "Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingą visuomenei darbo ir gyvenančius antivišumoniškai bei parazitiškai" taikymo praktiką...*, p. 3-4.

A.Jasiulioniui, II grupės invalidui, ir jo žmonai V.Jasiulionienei - trijų mažamečių vaikų motinai"⁹³⁸. Valdžios atstovai atkreipia dėmesį, kad kai kurie teismai nutarimus išskeldinti priėmė net po to, kai išpėtasis asmuo įsidarbino ir apie tai įrodė teismo posėdyje.

Todėl netrukus imta griežtinti aplinkybes, kuriomis leidžiama asmenį išskeldinti. Bet galimybė perimti gyvenamąjį plotą buvo tokia viliojanti, kad ir 1965 metų nutarime teko konstatuoti: "Šiaulių miesto, Mažeikių rajono ir kai kurie kiti liaudies teismai jau po 1964 metų spalio 28 dienos Įsako įsigaliojimo priėmė nutarimus išskeldinti asmenis, gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai, kurie tačiau turi šeimas ir nuolatinės gyvenamąsias vietas. Šie asmenys turėjo būti perauklėjami darbu pagal jų gyvenamąsias vietas"⁹³⁹. Todėl 1970 metais LKP CK ir LSSR Ministrų Tarybos nutarimu, asmenį galima pasiūsti dirbti į kitą respublikos miestą ar rajoną, jei "įdarbinimas gyvenamojoje vietoje neturės auklėjamojo poveikio", o tokį sprendimą miestų ir rajonų Darbo žmonių deputatų tarybų vykdomieji komitetai gali priimti tik susitarę su Vidaus reikalų ir Statybos ministerija⁹⁴⁰. Be abejo, atsisakyti išskeldinimo galėjo skatinti ir kitos priežastys: pasak R.E.Burfordo, valdžia pastebėjo, kad tai menkai skatino asmenis keisti požiūrį į darbą, naujoje vietoje juos buvo sunkiau kontroliuoti, o atskirais atvejais jie imdavo daryti "neigiamą" įtaką vietiniams pažeidžiamiesiems individams⁹⁴¹.

Veltėdžių struktūrinis įsisteminimas. Vis dėlto, matyt, bent dešimtmetį po 1961 m. gegužės 27 d. įsako veltėdžiavimo mastai buvo išpūsti dėl šių piktnaudžiavimų. Taip pat, kaip matėme, tarp veltėdžių patekdavo įvairūs kitų kategorijų žmonės, tačiau šiame skyriuje gvildenome tik tokių asmenų

⁹³⁸ *Ibid.*, p. 4.

⁹³⁹ *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas "Dėl vykdymo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1964 metų spalio 28 dienos Įsako kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai, klausimais"*, 1965 03 13, LNB, Lituanistikos fondas: A345/965, p. 3.

⁹⁴⁰ *LKP Centro Komiteto ir LTSR Ministrų Tarybos nutarimas "Dėl priemonių kovai su asmenimis, vengiančiais visuomenei naudingo darbo ir gyvenančiais antivisuomeniškai bei parazitiškai, stiprinti"*, 1970 03 27. In: "Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios", 1970 05 20, No. 14, p. 239.

⁹⁴¹ Burford Jr. R.E., *Getting the Bugs Out of Socialist Legality*:..., p. 500.

praktikas, kurie sąmoningai atsisakė dirbti arba įsidarbino "dėl akių"⁹⁴². Tai buvo ne tik privačios ūkinės veiklos priedanga, bet ir apsauga nuo teisėsaugos persekiojimo. Pastaruoju atveju daugiausia pasitaikydavo įvairių subkultūrų atstovai (bitnikai, hipiai, vėliau - pankai, anarchistai), taip pat oficialią kultūrą atmetantys menininkai, pavieniai visuomenės atskalūnai. Tokių asmenų suskaičiuotume vienetus, o jų aplinką pažinojusių žmonių teigimu, kraštutinės priemonės - gaudymo ir teisimo už *bangladešą*⁹⁴³ - prieš juos imdavosi, tik jei jie smarkiai įkyrėdavo (ne kartą perspėti, užsiimdavo antisovietine veikla, nuolat nepakludavo "rekomendacijoms") arba milicijos įgaliotiniui prirėdavo "procentų, kad veda kovą su veltėdžiavimu"⁹⁴⁴.

Privatininkai įsidarbindavo *dėl akių* tam, kad ramiai už oficialios priedangos galėtų dirbti savo tiesioginį darbą (siuvėjai, batsiuviai, etc.). Pavyzdžiui, įsidarbina naktiniu sargu, susiranda pamaininį darbą arba apskritai susitaria su pažįstamais dirbti tik "ant popieriaus". Tuo tarpu "laisvos dvasios" veltėdžiai dažniausiai susidurdavo su dviguba dilema - ne tik *įsidarbinti dėl akių*, bet ir *dirbti dėl akių*. Jiems irgi arčiausiai širdies būdavo sargo ar katilinės prižiūrėtojo darbas, arba kitos tokios pareigos, kurias galėtų atlikti kuo formaliau, kuo paviršutiniškiau į jas įsijungdamas. Priverstinai įdarbinti jie taip pat gaudavo menkavertę, dažnai tiesiog bergždžią veiklą. Pavyzdžiui, buvusi R.Buroko žmona S.K. prisimena, kaip jis įsidarbino statybose Alytuje: "<...> ten ištempė gal du mėnesius, bet tenai toks darbas: jisai darbininkas ir dar du. Ateina načalnikas, jis nežino, ką jam duoti dirbti, jų nereikia, šitų darbininkų, ar ne. Tai sako taip: dabar, va, šituos, va, vamzdžius arba šitas plytas pernešate į ten tos teritorijos aną vietą. Nu, ir visą dieną jie neša. Rytoj. O ką dabar rytoj jiems duoti darbą? Ateina načalnikas: dabar šituos vamzdžius ar ten plytas, neatsimenu, pernešat čia. Nu, tai kaip dirbt tokį darbą?"⁹⁴⁵.

Įsidarbinimas ir darbas "dėl akių", galimybė dirbant nedirbti arba dirbti kiek įmanoma mažiau, yra tos *a*-struktūrinės ir *anti*-struktūrinės praktikos,

⁹⁴² Kartais buvo sakoma "palaikyti darbą". Žr. Autoriaus pokalbis su darbininku E.B., 2011 05 14.

⁹⁴³ Taip buvo vadinamas veltėdžiavimas sovietmečiu.

⁹⁴⁴ Autoriaus pokalbis su darbininku E.B., 2011 05 14.

⁹⁴⁵ Autoriaus pokalbis su buvusia R.Buroko žmona S.K., 2011 06 22.

kurios iš vienos pusės susisieja su visuotinai vyravusia sovietine darbo etika ir disciplina, o iš kitos pusės nurodo išeitį tų asmenų, kurie nenorėjo dirbti, bet buvo priversti. Kitaip tariant, tik dėl irstančios darbo disciplinos galėjo egzistuoti šio tipo veltėdžiavimas: vienas vertus, darbo jėgos trūkumas leido nesunkiai susirasti žemiausio lygio darbą, iš jo išeiti, po poros mėnesių susirasti kitą darbą ir t.t.; kita vertus, net šitaip įsidarbines "laisvos dvasios" veltėdis vis dar galėjo jaustis mažai išitraukęs į sistemą, nes galėjo ne dirbti, o tik imituoti darbą, t.y. perimdavo *nusavinto laiko* praktikas. Taigi jis galėjo kuo mažiau dalyvauti *steigiamajame* matmenyje ir kuo labiau išnaudoti *atliekamąjį*. Tačiau įsidarbinimas jau savaime reiškė *struktūrizacijos* rezultata - išitraukimą į *steigiamąjį* matmenį. *Dėl akių įsidarbinusių* ar įdarbintų žmonių darbo imitavimas kalba apie tai, kiek toli galėjo siekti *nusavinto laiko* praktikos, tačiau ne apie antisistemine jų veiklą. Tai veikimas sistemos "voratinklio" pakraštyje, bet vis dar pagal jo primetamą logiką. Prisiminkime, kad net *anti*-struktūrinės praktikos vis dėlto priklauso *atliekamajam* matmeniui ir jų pobūdį sąlygoja *steigiamasis* matmuo. Juk panašiai, tik ne tokiais mastais, darbo laiką privatiems reikalams pasivogdavo daugybė Sovietų Sąjungos piliečių. O kad ištrūkti iš sistemos buvo faktiškai neįmanoma, liudija tas faktas, jog iš tiesų visiškai nedirbančių žmonių pasitaikydavo tik kaip retų išimčių.

Struktūrinį įsisteminimą lemdavo ne tik teisinis imperatyvas dirbti, bet ir kiti paraleliai susiformavę ir su šia teisine prievole sukibę sociopolitiniai mechanizmai bei normos. Vienas tokių mechanizmų - griežta žmogaus mobilumo kontrolė. Gyvenamosios vietos registracija suvaržydavo žmogaus judėjimo laisvę ir paversdavo nuolat stebimu objektu. S.K. teigimu, R.Burokas ilgai negalėjo įsidarbinti Vilniuje, nes buvo registruotas Alytuje: "Nes taip tai tu padirbai, gali patranzuot, pavažinėt, vėl grįžti, vėl padirbi, ar ne? Ir tada tu neužkliūni vat už tą veltėdžiavimą. O jam... jį suima jeigu gatvėj ir tada jam duoda mėnesį įsidarbinti, ir neįsidarbina, nes niekas nepriima, neturi

registracijos <...>. O tai, kad tu negali įsidarbinti - važiuok į Alytų, kur tavo registracija, tu neturi Vilniuj įsidarbinti"⁹⁴⁶.

Net kai, anot S.K., "prikabinus makaronų" pavyko įsidarbinti Vilniuje, pavojų įkliūti nesumažėjo, nes R.Burokas neturėjo nuolatinės gyvenamosios vietos. Atsiminimų knygoje "(Ne)gyvenimo fragmentai" gausu liudijimų ne tik apie romantiškas keliones *tranzu*, bet ir priverstinį judėjimą iš vienos vietos į kitą slapstantis nuo milicijos: jis nuolat keisdavo gyvenamąsias vietas, prisiglausdavo pas bičiulius ar atsitiktinius pažįstamus. Jį pažinojęs E.Kelmickas aprašo įtampos kupiną gyvenimą: "Tai buvo labai pavojingas gyvenimas. Rimas bijodavo milicijos, saugumo, nes jie elgdavosi aršiai - "pakuodavo", mušdavo, turėjo visas teises išreikšti neapykantą. Nuoširdžiai komunistuojantys žmonės jautė Rimui radikalų priešišumą. Šitų žmonių jis ir bijojo"⁹⁴⁷. Apie visiško privataus gyvenimo, taigi ir saugumo neįmanomybę liudija pats nuolatinis gyvenamosios vietos keitimo faktas - apsistojęs ilgiau vienoje vietoje toks žmogus galėjo būti pagautas milicijos arba pastebėtas ir įskustas uolių sovietinių piliečių. Aldona Dapkutė pasakoja, kaip jis buvo sugautas: "Rimas mano namuose gyveno paskutines savaites (mėnesius?) prieš suėmimą, kaip tada įvardydavo, "už veltėdystę". Atrodė, kad slapstytis pas mane gana saugu. Bet vieną dieną vis dėlto milicija su šunimi atėjo. Stebuklas, kad Rimo kaip tik nebuvo. Grįžęs nepatikėjo mano perspėjimu"⁹⁴⁸.

Viešosios tvarkos principai: tarp draudimų ir rizikos laukų. Veltėdžių elgsena pažeisdavo politestetinius viešosios tvarkos principus, ir todėl taip pat tapdavo persekiojimo objektu. Paprastai juridinė "viešosios tvarkos" sąvoka sovietmečiu tik formaliai apėmė vien teisės pažeidimus, o realiai aprėpė daug platesnę sritį - ji atspindėjo viešosios erdvės ideologinės estetizacijos siekinį, kurį gerai nusako žurnalistinė ir reprezentacinių miestų albumų fotografija: nuotraukose fiksuojami laimingi, darbo ir poilsio aplinka patenkinti darbininkai, gatvės praeiviai. Sovietmečio fotografai prisipažįsta negalėję fotografuoti suvargusių žmonių arba eilių gatvėse, panoramos ir peizažai

⁹⁴⁶ *Ibid.*

⁹⁴⁷ Burokas R., *(Ne)gyvenimo fragmentai:...*, p. 188.

⁹⁴⁸ *Ibid.*, p. 14.

pasakojo apie socialistinę pažangą ir laimėjimus, kolektyvistinę gerovę ir atsidavimą socialistinėms vertybėms - jokios nešvaros, vargo, skurdo, kuriuos jei ir buvo galima aptikti, tai tik meninėje, taigi kur kas mažiau tiražuojamoje fotografijoje.

Viešąją tvarką galėtume įvardinti kaip estetinį reginį, į kolektyviškumą orientuotoje sovietinėje visuomenėje ji turėjo funkcionuoti kaip visiems matomas režimo "sėkmės" indikatorius, kurio sudedamosios dalys - paklusimas ne tik teisei, bet ir socialinėms (socialistinėms) normoms, kolektyvinis sugyvenimas, ideologijos išpažinimas per vizualinę propagandą. Kaip ir darbo disciplinos atveju, tai būdavo ideologiškai pakišama po "visuomeniškumo" sąvoka: knygos "Nusikaltimai viešajai tvarkai" autorius viešąją tvarką apibrėžia kaip "socialistinėje visuomenėje egzistuojančią socialinę reikšmę turinčių visuomeninių santykių sistemą, susiformavusią pagal socialines, taip pat teisės ir moralės normas, socialistinio bendrojo gyvenimo taisykles, papročius"⁹⁴⁹. Taigi jis akcentuoja, kad tai nėra vien teisės, bet taip pat moralės normų ir socialistinių bendrojo gyvenimo taisyklių reikalas, o jų suma - visuomeniškumas. Sociofizinė viešoji erdvė turėjo kelti jos dalyvių socialistinį sąmoningumą, o šie savo elgesiu liudyti apie išpažįstamas vertybes, t.y., kaip skelbė sovietinė Konstitucija, "garbingai pateisinti kilnų TSRS piliečio vardą"⁹⁵⁰. Plačiaja prasme viešąją tvarką galėjo būti laikoma visa, kas viešai matoma ir vyksta pagal nustatytas socialistines bendro gyvenimo taisykles. Nusizengimas joms - tai viešosios tvarkos pažeidimas, todėl pasirodymas darbo vietoje girtam galėjo būti traktuojamas ne vien kaip darbo drausmės, bet ir viešosios tvarkos pažeidimas.

Viešosios tvarkos visuomeniškumą turėjo grįsti ir tai, kad jai užtikrinti bent formaliai buvo pajungta ne tik milicija ir specialiosios tarnybos, bet ir kolektyvinė savikontrolė: savanoriškos liaudies draugovės (draugovinė), komjaunimo operatyviniai būriai, draugiškųjų teismų nariai, visuomeniniai inspektoriai, namų, gatvių komitetų nariai, įstaigų, įmonių ir visuomeninių

⁹⁴⁹ Žalkauskas P., *Nusikaltimai viešajai tvarkai*. Vilnius: "Mintis", 1984, p. 3.

⁹⁵⁰ *Ibid.*, p. 3.

organizacijų atstovai. Jiems būdavo patikima sergėti ne vien teise, bet ir socialistines normas bei moralę, t.y. ne vien gaudyti teisės pažeidėjus, bet ir sudrausminti, pamokyti nederamai besielgiančius ar atrodančius piliečius. Tiesa, realiai šis savikontrolės mechanizmas veikė vangiai ir neefektyviai.

Sovietinės viešosios tvarkos juridinių ribų peržengimą charakterizuoja 8-ojo dešimtmečio pradžioje Vilniaus partinės valdžios inicijuotas judėjimas "Už aukštą miesto kultūrą ir pavyzdingos viešosios tvarkos išvystymą", kuri netrukus perėmė kiti miestai. Eilinė ideologinė akcija įtraukė visas miestų visuomeninio gyvenimo sferas ir turėjo padėti tiek akumuliuoti naujus gamybinius pajėgumus (gamyklos ir fabrikai prisiimdavo išsipareigojimus), tiek skatinti bendrą miestų raidą (gyvenamųjų būstų, viešojo transporto, buitinio aptarnavimo ir kt.). Vis dėlto ideologinėse programose ir planuose nemažai kalbėta apie estetinius ideologinius siekinius: miesto architektūrinį veido gražinimą makro ir mikro lygmenimis (pastatų, aikščių, kiemų, gatvių tvarkymas, želdinių sodinimas ir priežiūra) ir socialistinės moralės palaikymą. Pavyzdžiui, Kauno miesto Vykdomasis komitetas skelbė: "Sąjūdžio nugalėtojais bus laikomi darbo žmonių kolektyvai, kurie kovos už sąmoningą drausmę, pavyzdingą elgesio kultūrą, bus nepakantūs komunistinei moralei svetimoms apraiškoms, nuolat gerins teisinį darbo žmonių auklėjimą, ryžtingai kovos su nusikalstamumu, aplaidumu, girtuokliavimu, chuliganizmu ir kitais teisėtvarkos pažeidimais, pasieks, kad laiku ir teisingai būtų sprendžiami gyventojų skundai, pareiškimai ir pasiūlymai, aktyviai dalyvaus aplinkos tvarkymo, gražinimo ir apsaugos darbe"⁹⁵¹.

Dažniausiai šie tikslai liko deklaracijomis, bet elgesio kultūros ir viešosios tvarkos retorinis susiejimas - simptomiškas, atspindėjęs viešosios erdvės kontrolės pobūdį: sovietiniams piliečiams neužteko laikytis įstatymų, jie turėjo atitikti tam tikras elgesio normas. Vadinasi, žmonių viešąjį elgesį nulemdavo ne tik baimė pakliūti į "prižiūrėtojų" akiratį dėl antisovietinio poelgio, tačiau ir taikymasis prie socialiai nustatytų, bet nekodifikuotų, todėl tik apgraibomis suvokiamų taisyklių. Pastaroji aplinkybė lėmė sociofizinės

⁹⁵¹ *Kauniečiai kovoja už aukštą kultūrą ir pavyzdingą viešąją tvarką*. Kaunas: "Raidė", 1974, p. 2.

viešosios erdvės kaip *rizikos*, o ne *draudimų* lauko susiformavimą: jeigu atvirai antisovietinė veikla beveik be išimčių reiškė represijas, tai nenorminės praktikos skirtingu laiku, skirtingose vietose ir netgi dėl atsitiktinių konjunktūrinių sąlygų galėjo būti traktuojamos labai skirtingai, todėl žmogus savo pasirinkimais galėjo prisiimti tik riziką, bet ne numatyti pasekmes, tai reiškia, kad ta pati praktika galėjo iššaukti skirtingas reakcijas. Veltėdžiavimo praktikų trajektorija driekiasi per šį *rizikos* lauką: viena vertus, kontrolė čia varijavo nuo griežtos iki labai amorfiškos ir selektyvios, kita vertus, jos įtakos požymiai vis dėlto aptinkami visur.

Veltėdžiavimas buvo sovietinės baudžiamosios teisės objektas, todėl atrodytų, kad jo kontrolė buvo aiški, priklausanti *draudimų* laukui. Valkatavimas, elgetavimas ir "kitoks parazitinis gyvenimas" laikyti viešosios tvarkos pažeidimu, be kitų priežasčių, ir dėl to, kad "demoralizuoja kitus žmones, ypač jaunimą"⁹⁵², kitaip tariant, "išvalyti" viešąją erdvę nuo jų reikia ir dėl to, kad jų matomumas kitiems žmonėms trikdo estetinę ideologinę ugdymo funkciją. Tačiau tikrovėje šis reiškinytis pakliūdavo į *rizikos* lauką: (1) vietos milicijos abejingumas ar vangumas galėjo leisti gyventi kone netrukdomam⁹⁵³; (2) identifikuoti veltėdį (jei jis atsargus) viešojoje erdvėje sunkiau nei darbe⁹⁵⁴; (3) prie veltėdžių mes sąlyginai priskyrime darbą turinčius asmenis, kurie vis dėlto pasižymėjo kitomis veltėdžiavimo savybėmis (darbo nevertinimu ar abejingumu jam, slampinėjimu, bastymusi) arba buvo jauni žmonės (vyresnių klasių moksleiviai, studentai). Pastarieji daugiausia save priskirdavo hipių kultūrai, kurios neatsiejama dalis - rodymasis viešose vietose, būriavimasis, nuolatinis judėjimas, taip pat specifinė išvaizda, apranga ir atributika, o tai buvo papildomi dirgikliai režimo kontrolei.

⁹⁵² Žalkauskas P., *Nusikaltimai viešajai tvarkai...*, p. 64.

⁹⁵³ Archyvuose dokumentuose galima rasti kritikos, kad tokių žmonių rinkimosi vietos žinomos, bet apylinkės inspektorius nieko nedaro: "Aš Jums galėčiau suteikti daugiau pagalbos, ateitumėte pas mane, aš Jums visada duočiau pora operatyvinių darbuotojų ir iš ryto prie gastronomo galima rasti įvairių valkatų. Jūs tik aktyviau veikite." Žr. Tarybų rajono Tarybos vykdomojo komiteto vidaus reikalų skyriaus pirminės partinės organizacijos biuro posėdis, protokolas nr. 5, 1972 05 05. LYA, f. 9374, ap. 2, b. 14, l. 107.

⁹⁵⁴ Ši kontrolė buvo išties sugriežtinta tik J.Andropovo metais, kai žmonės būdavo be atrankos gaudomi darbo metu ir kino teatruose, ir kirpyklose.

Vilniaus miesto makro lygmeniu pati sovietinė urbanistinės plėtros politika lėmė tai, kad daugiausia veltėdystės kultūrai plačiaja prasme priskirtinų žmonių telkėsi centre, ypač senamiestyje. T.Daugirdas tai aprašęs kaip dviejų miestų viename mieste sindromą. Anot jo, sovietmečiu iškilo naujos gamyklos, o jose dirbo naujojo miesto naujieji gyventojai. Šiems darbininkams apgyvendinti miesto pakraščiuose ėmė dygti naujieji miegamieji rajonai⁹⁵⁵. Jie turėjo reprezentuoti ir nuolat progresuojantį socialistinį miesto veidą, ir režimo rūpestį darbininkais. Retorinėje reprezentacinėje plotmėje nuolat pirmenybė teikta ne miesto paveldui, o šių miegamųjų rajonų statyboms ir "pasiekimams", pavyzdžiui, sovietmečiu ypač eskaluotas Lazdynų rajono, už architektūrinius sprendimus apdovanoto Lenino valstybine premija, atvejis. Kaip pastebi T.Daugirdas, senamiestį taip pat mėginta "atnaujinti", tačiau šis modernizacijos planas iš principo žlugo, todėl: "Jis buvo paliktas natūraliai entropijai, kuri naujosios bohemos akyse jam suteikė savitai romantišką veidą. Senamiestis buvo paliktas gyventi valkatoms, girtuokliams, į autsaideriškumą linkusiam jaunimui. Iš kitų rajonų į jį buvo atvykstama tarytum į getą, užsilikusią senojo pasaulio keistenybę naujojo gyvenimo kontekste. <...> Tai iš tiesų net nebuvo vienas miestas: vienoje erdvėje gyvavo du skirtingi miestai"⁹⁵⁶. Prie tokių žmonių koncentracijos centrinėje miesto dalyje prisidėjo ir tai, kad čia veikė įvairios mokslo ir meno įstaigos (Vilniaus universitetas, Dailės institutas), menininkų dirbtuvės ir studijos (ypač šalia esančiame "kaimiškame" Užupyje), dirbo daugiau nei kitur kavinių ir barų, apleistose pastatuose kur kas lengviau nei naujuosiuose rajonuose galėjai rasti prieglaudos ar nakvynės vietą (pavyzdžiui, rūšiai prie "Pergalės" kino teatro). Naujų miegamųjų rajonų gyventojų akimis žiūrint, senamiestis buvo tapęs viena nesaugiausių miesto vietų. Milicijos ataskaitose M.Gorkio gatvė (vadinta Gorkyne) minėta prie vietų, kur padaroma daugiausia nusikaltimų⁹⁵⁷.

⁹⁵⁵ Daugirdas T., *Sparnuoto arklio dantys...*, p. 39.

⁹⁵⁶ *Ibid.*, p. 39-40.

⁹⁵⁷ Pažyma apie Vilniaus m. Tarybų rajono vidaus reikalų skyriaus darbą dėl kovos su gatvės nusikaltimais ir teisės pažeidimais 1976 m. VAA, f. 764, ap. 1, b. 814, l. 13.

Paradoksalu galėtų atrodyti tai, kas iš tiesų tik patvirtina dviejų miestų sindromą: aptariamiesiems senamiesčio gyventojams ar greičiau jo gyvenimo dalyviams jis traukė būtent dėl saugumo jausmo. Sovietmečiu ekscentriškumu garsėjusio kino menininko Baro kompanijos narys V.M. teigė, kad senamiestyje galėjai sutikti kur kas daugiau "kitoniškų" žmonių ir todėl jauteisi saugiau nei miegamuosiuose rajonuose, kurių gatvėse dominavo *urlaganai*⁹⁵⁸. Jis teigia, kad vešlią plaukų kupetą turėjusiam menininkui teko iškęsti ne viena jų užpuolimą⁹⁵⁹. Pastarieji tarsi kraštutine smurtine forma įkūnijo režimo puoselėjamas socialines normas - nepakantumą bet kokiam išskirtinumui ir kitoniškumui, nepaklusimą nustatytoms niveliacijos taisyklėms.

Viešosiose erdvėse išvaizda išsiskiriantys asmenys buvo lengviausiai atpažįstami viešosios tvarkos palaikytojų taikiniai. Daugiausia aprašytas pavyzdys - hipiuojančio jaunimo ilgi plaukai. Tai buvo ne tik tapatybės ženklas, bet ir tarpusavio komunikacija: jie signalizavo apie priklausymą tai pačiai socialinei grupei, todėl net kituose miestuose ar respublikose atrasdavo "bičiulius", kurių prieš tai nepažinojo, bet iš kurių galėjo sulaukti draugiškumo ir pagalbos⁹⁶⁰. Po R.Kalantos susideginimo 1972 m. ypač sugriežtėjusi viešosios erdvės kontrolė pirmiausia reiškėsi ilgaplaukių gaudymu ir plaukų kirpimu, todėl pasirinkimas auginti ilgus plaukus bent kurį laiką faktiškai reiškė perėjimą nuo rizikos prie numatomų pasekmių. Kita vertus, tai buvo dar rizika, jei laiku ir vietoj spėdavai plaukus paslėpti po kapišonu ar susikišti po apykakle. Kiti įprastų socialinių normų neatitinkantys išvaizdos ar aprangos elementai galėjo iššaukti labiau nenusipėjimą reakciją. Pavyzdžiui, Brodo kompanijai priklausiusi Nijolė Oželytė prisimena, kaip Lenino prospekte ją pasigavęs ir į kabinetą nusivedęs komjaunuolis aiškino, kad "negerai šlaistytis su mini sijonais"⁹⁶¹.

Be išvaizdos, viešosios tvarkos trikdymui galėjo būti priskirtas neįprastas arba "įtartinas" elgesys. Daugiausia įtarimų specialiosioms

⁹⁵⁸ Autoriaus pokalbis su archyvaru V.M., 2011 05 17.

⁹⁵⁹ *Ibid.*

⁹⁶⁰ Autoriaus pokalbis su buvusia R.Buroko žmona S.K., 2011 06 22.

⁹⁶¹ Radzevičienė L., *Brodo vaikai*. In: "Legendos", 2011, No. 3 (6), p. 63.

tarnyboms, milicijai ir jos pagalbininkams keldavo būriavimaisi. Tai nulėmė sistemiškas režimo nepasitikėjimas "savais" piliečiais. Istorikė T.B.Burauskaitė yra pastebėjusi paranojišką KGB pareigūnų požiūrį į jaunimo susibūrimus: jiems buvo nesuprantama, kad pagal pomėgius susibūrę ir įvairia literatūra ar kitokia medžiaga tarpusavyje besidalinantys jaunuoliai nebūtinai yra įkūrę organizaciją, kurie siekia pakirsti sovietinę santvarką⁹⁶². Tokios nuostatos atsispindėjo viešosios tvarkos palaikyme - vieši susibūrimai nuolat kėlė įtarimą ir patraukdavo milicijos dėmesį, ypač jei susirinkdavo hipiuojantis jaunimas, o jiems išvaikyti ar net sulaikyti užtekdavo elementaraus preteksto. Brodo kompanijos atstovas V.Sinica prisimena, kaip į Brodą atsinešė portatyvinį patefoną: "Prisirinko žmonių, sėdim, klausom sau. Atvažiavo milicija, supakavo mus su Kernagiu ir su visu "Miška". Pavežėjo už kampo: parodykit, kas čia. Jiems irgi įdomu - tokio nematę. Prisukom patefoną tiesiai jų mašinoj, paklausėm, pasėdėjom, pasijuokėm. Ir paleido mus. Tik, sakė, nesėdėkit centre, nesibūriuokit, žmonėms praeiti trukdot"⁹⁶³. Kartais nekalčiausias elgesys galėjo būti traktuojamas ortodoksiškai, pavyzdžiui, architektas M.Š. pasakoja, kad sykį prie jo, M.Gorkio gatvėje sėdėjusio ant šaligatvio ir braižiusio eskizus, prisėdo hipiuojanti mokyklos laikų bendramokslė. Pasirodžiusi milicija „dirbančio“ menininko nelietė, tačiau už viešosios tvarkos pažeidimą suėmė jo pašnekovę, nes ši nieko neveikė. Merginą nuvežė į milicijos nuovadą, surašė duomenis ir po kelių valandų paleido⁹⁶⁴. Lygiai taip pat galėjo būti sulaikyti ir nufotografuoti pakeleivingas mašinas stabdę (*tranzavę*) jaunuoliai. Tad sociofizinė viešoji erdvė buvo ne *draudimų* laukas, kur bet koks kitoks nei nustatytas elgesys buvo neįmanomas, tačiau *rizikos* laukas - pasirinkdamas nenormines praktikas galėjai tikėtis iš anksto nenuspėjamų pasekmių.

Privačiomis erdvėmis iki galo pasikliauti negalėję veltėdžiai (kaip rodo

⁹⁶² Vaiseta T., *Istorikė T.B.Burauskaitė: "Prisipažinti neatėję buvę KGB agentai gali tikėtis būti išaiškinti"*, www.lrytas.lt. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/-13014000381301219133-p2-istorikė-t-b-burauskaitė-prisipažinti-neatėję-buvę-kgb-agentai-gali-tikėtis-būti-išaiškinti.htm> [peržiūrėta 2011 09 01]

⁹⁶³ Oginskaitė R., *Nes nežinojau, kad tu nežinai:...*, p. 115.

⁹⁶⁴ Autoriaus pokalbis su architektu M.Š., 2011 05 17.

R.Buroko pavyzdys) faktiškai neturėjo galimybių išvengti per aprašytus teisinius ir sociopolitinius mechanizmus vykusio struktūrinio spaudimo ir turėdavo pasiduoti įsisteminimui. Kartais alternatyva šiam įsisteminimui laikoma psichiatrinės ligoninės pasirinkimas. Tarp hipišką, jaunatviškai maištingą gyvenimo būdą pasirinkusių žmonių psichiatrinė ligoninė buvo tapusi populiariu keliu išvengti tiek kariuomenės, tiek teisimo už veltėdžiavimą. Dabar kalbinami pašnekovai tai dažniausiai linksmi atsimeina kaip puikų metodą apkvailinti sistemą, o atsigulimą į psichiatrinę ligoninę traktuoja vos ne kaip rezistencinį veiksma, pasipriešinimą nustatytoms taisyklėms (juk taip išvengiama tarnavimo svetimai kariuomenei ar paklusimo kitoms struktūroms)⁹⁶⁵.

Tačiau sociopolitinės sąrangos požiūriu psichiatrinę ligoninę galima matyti kaip tam tikrą paties režimo primestą susitvarkymo su pačiais nepatogiausiais elementais mechanizmą. Režimas įvairius “neprisitaikiusius” elementus (ne tik disidentus) buvo linkęs traktuoti kaip psichinius ligonius ir kaip tokius “gydyti”. Taigi psichiatrinės ligoninės buvo tapusios šių žmonių kasdienybės dalimi. Tai itin sovietiškas reiškinys, nes jam atsirasti padėjo platesni susiformavę sociokultūriniai kontekstai. Pirma, tai išsikerojęs neformalių ryšių tinklas, *blatai* ir kyšiai, juk norint patekti į ligoninę, reikėjo turėti arba pažįstamų, arba sumokėti rublių, o jokio socialinio ir ekonominio kapitalo neturintys asmenys imdavosi neordinarių būdų, pavyzdžiui, apsimesdavo psichiškai nestabiliais, vartodavo narkotikų ir t.t. Kitais atvejais, kai režimas pats nusprendavo įgrūsti žmogų, daug gydytojų, pažeisdami etikos principus, pakludavo valdžios įsakams “gydyti”, taigi atliko ne medicininės, o politines funkcijas. Trečia, psichiatrinės ligoninės prisidėdavo prie asmenybės kompromitacijos, pagrįsdavo ideologiniame diskurse puoselėtą antisuomeninio elemento įvaizdį. Į psichiatrinę ligoninę patekusiam žmogui šis faktas ne tik komplikudavo formaliuosius ryšius, tarkime, su darbdaviu, bet paveikdavo net labai artimus santykius. Valentina Kazakevičienė, kurios

⁹⁶⁵ Aktorius A.V. pasakojo, kaip jie organizuodavo paguldimą į psichiatrinę ligoninę jaunuoliams, norintiems išvengti tarnybos sovietinėje armijoje, ir laikė tai rezistenciniu aktu. Žr. Autoriaus pokalbis su aktoriumi A.V., 2011 06 23.

sūnus, R.Buroko draugas Liutauras taip pat buvo gydomas tokioje ligoninėje, rašė: "Juk kiekvienas sutiktų, kad ne taip jau malonu, kai tavo vienintelis dvidešimtmetis sūnus guli psichiatrinėje ligoninėje. Tuo labiau kad tada, tiesą sakant, mes nežinojome, ar viskas gerai su mūsų vaikais, ar vis dėlto ne. <...> Mes bijojome dėl savo vaikų, ir, atvirai kalbant, nežinojome, į gera tai ar į bloga, kad jie guli psichiatrinėje ligoninėje." Tėvams "sudėtingas" vaikas sovietinėje visuomenėje ir taip kėlė sunkumų, o psichiatrinės ligoninės išrašai uždėdavo stigmą. Ši stigma atliko tokią pačią "užklausinio" unifikavimo funkciją, kaip ir teisiniai sprendimai⁹⁶⁶.

Tad darbo (ir darbo, kaip ideologinės situacijos) vengiantys veltėdžiai per *atliekančiąsias* praktikas galėjo stipriai sumažinti *struktūrizacijos* poveikį ir subjektyviai netgi jaustis "nepriklausą sistemai", tačiau ši sistema bent nominaliai išlaikydavo asmenį *steigiamajame* matmenyje, t.y. priversdavo būti (atrodyti) "normaliu sovietiniu piliečiu", ir tokia *struktūrizacija* vyko ne vien per darbo struktūras (darbo įstatymus, priverstinį įdarbinimą, disciplinos priežiūrą), bet sistemiškai - per įvairias kasdienybės situacijas, kuriose kompleksiskai reiškesi ideologijos mobilizacijos ir drausminimo galia (pvz., viešosios tvarkos palaikymas). Kitaip tariant, subjekto egzistavimo sovietmečio visuomenėje sąlyga *sine qua non* buvo *steigiamojo* matmens nominalus išlaikymas, kad ir koks beprasmiškas jis asmeniškai galėjo atrodyti, o šią sąlygą atmetus *struktūrizacija* subjektą stūmė į pripažinimą "nenormaliu".

⁹⁶⁶ Apie sovietinę psichiatriją pateikiame tik bendro pobūdžio pastabas, naudingas veltėdžių *struktūrizacijai* suprasti ir nesiimame jos analizuoti giliau. Sovietinės psichiatrijos problema istoriografijoje išlieka mažai tyrinėta. Daugiau apie tai galima sužinoti: Bukovskij V., *Psichiatrijos vadovas disidentams*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No. 11; van Voren R., *Psichiatrija kaip ginklas prieš disidentus Sovietų Sąjungoje*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No 11; van Voren R., *On Dissidents and Madness: From The Soviet Union of Leonid Brezhnev to the "Soviet Union" of Vladimir Putin (On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics)*. Amsterdam, New York: "Rodopi", 2009; Kuklytė B. *Disidentų kalinimas Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligoninėse 1918–1988 m.* In: "Genocidas ir rezistencija", 2007, No. 1; Gluzman S. *Law and psychiatry: the totalitarian experience*. In: "The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law", 2001, No. 29. Apie "baudžiamosios psichiatrijos" pasekmes liudija atsiminimai: Burokas R., *(Ne)gyvenimo fragmentai...*; Patackas A. *Amžinai jaunas ir amžinai teišus. Minint 25-ąsias Mindaugo Tomonio žūties metines*. In: Patackas A. *Pastogės Lietuva: pogrindžio, Sąjūdžio ir Laisvės kronika*. Vilnius: "Aidai", 2011, p. 35-38.

4.3. Gyvenimo receptas: šventinio laiko paskirtis

Sovietmečiu teatro scenoje neužsibuvusią Kazio Sajos pjesę "Mamutų medžioklė" galima interpretuoti kaip viso laikotarpio metaforą - žmonės traukia į pažadėtąją šventę, kuri lyg ir čia pat, už kampo, bet niekaip nepasiekiamo. "Šventę" šiuo atveju galėtume iššifruoti kaip komunizmo pažadą, kurį kartodavo, bet vis į ateitį nukeldavo kiekvienas naujas partijos generalinis sekretorius. Tačiau tie žiūrovai, kuriems spektaklį pavyko pamatyti, greičiausiai pirmiausia atpažino savo kasdienybę, kurią režimas mėgino pripildyti pompastiškų švenčių gausa, ir ne vienam gyventojui tai sukeldavo absurdo pojūtį, nes kontrastavo su jų asmeniniais priešingais kasdienės tikrovės išgyvenimais. "Tarsi tuščios statinės nuo kalno vienas po kito riedėjo festivaliai. Tai - peržiūrų, apžiūrų epocha, nesibaigianti "permanentinė" ir dirbtinė sovietinių ideologų išgalvota teatro "šventė", taip šmaikščiai ir taikliai pateikta Kazio Sajos pjesėje "Mamutų medžioklė". Tik pasibaigė festivalis, skirtas darbininkams, žiūrėk, jau raginama ruošti kolūkiečių, angliakasių, miškininkų, plieno lydytojų dienoms. Tik praėjo Bulgarijos dramaturgijos festivalis, o laukė Vengrijos, Lenkijos, Rumunijos pjesių dienos... O kur dar Lenino gimtadienis, Spalio revoliucijos metinės, Konstitucijos diena?.."⁹⁶⁷. Teatrologė Irena Aleksaitė prisimena specifinę sritį - teatrą, tačiau panašūs apibūdinimai tiktų kone kiekvienai sovietinio gyvenimo sferai⁹⁶⁸: visą visuomenę mėginta įsukti į nuolatinį švenčių, minėjimų, jubiliejų, pagerbimų ratą, o dar įvairūs politiniai įvykiai, net fiktyvūs rinkimai buvo pristatomi kaip didelė sovietinių piliečių šventė⁹⁶⁹.

Šventinio laiko skirstymo galimybės. Jau užsiminėme, kad ši sovietinio režimo vykdytą kalendoriaus sudarymą galima nagrinėti arba kaip pasaulio naujo įprasminimo procedūrą, kai tradiciškai susiklosčiusios, dažnai su religija susietos šventės buvo mėginama pakeisti (uždengti, išstumti, transformuoti)

⁹⁶⁷ Aleksaitė I., *Be grimo:...*, p. 154 p.

⁹⁶⁸ Užtenka priminti skyriuje 1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties cituotą mokytoją.

⁹⁶⁹ Garsus sovietinių švenčių ideologas V.A.Rudnevas prie "revoliucinės tradicijos švenčių" priskyrė rinkimus į Aukščiausią Tarybą ir vietos valdžios organus. Žr. Руднев В.А., *Советские обычаи и обряды*. Москва: Лениздат, 1974, p. 28.

naujomis formomis ir turiniu⁹⁷⁰, arba kaip naujo socialinio ritmo nustatymo procesą, kurio metu nurodoma, kad ankstesnius *sociolaikinės* tvarkos ciklus turi keisti nauji, pasižymintys savais intervalais, trukme, vieta metiniame kalendoriuje ir semantika. Šie du aspektai, žinoma, gali būti sąlygiškai atskiriami tik analitiškai, nes tikrovėje jie veikė kaip tos pačios kasdienio pasaulio pertvarkos dalis. Vis dėlto jeigu pirmuoju atveju režimas dažniausiai dar neturėjo galimybių kištis kaip *laiko skirstytojas* (kai kalbame apie gimimą (gimtadienius, krikštynas), vestuves, laidotuves, etc., tebegaliojo neišveikiami gamtos dėsniai), tai socialinio ritmo nustatymo procese *laiko skirstytojo* funkcija išsiskleidžia ir dominuoja. Kitaip tariant, jeigu pirmuoju atveju režimas taikėsi prie neišvengiamų dėsnių, tai antruoju atveju jis prisiėmė naujų *kvazi-dėsnių* kūrėjo vaidmenį, ir todėl kaip tik čia reiškiasi tikroji mobilizacijos galia: žmonės telkiami išreikšti pritarimą ne asmeninio gyvenimo ar gamtos sezoniškumo iššaukiamoms prasmėms, o grynai iš režimo politinės ir ideologinės plotmės kilusioms ir jos įtvirtintoms prasmėms. Taigi ne bažnyčioje, o naujai pastatytuose Santuokos rūmuose (*zaks'e*) susituokusi pora gali būti įvardijama kaip *mobilizuota* išreikšti ideologines reikšmes, tačiau lieka akivaizdu, kad ritualas atliekamas pirmiausia ne sovietinėms (net jei šeimą, kaip vertybę, sovietinė ideologija savinasi), o pamatinėms, bendražmogiškoms ar bent tradicinėms laikomoms vertybėms patvirtinti. Šis ritualas nei forma, nei turiniu nėra *tik* ir *pirmiausia ne* ideologinis. Tuo tarpu į Spalio revoliucijos demonstraciją atėjęs pilietis išreiškia pritarimą *tik* ideologinėms prasmėms ir pati "šventė" yra sukurta sutelkti žmones *vien* šiam tikslui. Tai ir forma, ir turiniu yra *tik* ideologinė situacija.

Jei režimas per *laiko skirstymą* nusavina žmonių laiką mobilizuodamas visuotiniam darbui, tai nustatydamas socialinį ritmą jis įgauna galimybę

⁹⁷⁰ Apie tai daugiau skaitykite: Streikus A., *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944-1990)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 210-212; Lane Ch., *The Rites of Rulers:...*; McDowell J., *Soviet Civil Ceremonies*. In: "Journal for the Scientific Study of Religion", 1974, Vol. 13, No. 3; Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part I*. In: "Man (New Series)", 1979, Vol. 14, No. 4; Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II*. In: "Man (New Series)", 1980, Vol. 15, No. 1.

savintis ir likusį žmogaus laiko dalį, pirmiausia - per ideologines šventes: tam tikrą laisvo nuo darbo laiko dalį jis turėjo paskirti ideologinėms reikšmėms "šventiškai" priimti, pritarti ir patvirtinti. Tokia mobilizacija visada turėdavo savo išvirškščiają paskirtį - paversta vienintele leistina žmonių konsolidacijos forma veikti⁹⁷¹ režimo iš anksto nustatyta kryptimi (priimti, pritarti ir patvirtinti, taigi steigti ideologinę situaciją), ji didina žmonių politinę izoliaciją, nes siekia užkirsti kelią jų savarankiškai konsolidacijai anapus šių mobilizacijos formų.

Svarbu pabrėžti, kad žmonės mobilizuojami ne tik šventės akimirka. Psichologiškai mobilizacija prasideda nuo pasiruošimo jai įvairiomis papildomomis veiklomis, kuriomis liudijama, kad artėja išskirtinė diena: moksleiviai ruošia pasirodymus, darbininkai išsivalo gamyklos patalpas⁹⁷², virėjos kepa gaminius rengiamiems konkursams⁹⁷³, įvyksta kolektyvų susibūrimai, kuriuose suvedami tam tikro laikotarpio darbo rezultatai ir t.t. Tam taip pat buvo skiriama nemažai laiko.

Ideologiniuose tekstuose, netgi vėlyvuoju periodu, šis "šventimas" iškyla kaip masinio ideologinių normų ir vertybių diegimo laikas: "Socialistinių švenčių visuomeninė funkcija - reguliuoti gyvenimo nuostatas, žmonių elgesio motyvus ir pačius poelgius. Šventėje dalyvaujantys bendrauja tarpusavyje, prisimena praeitį, kovos ar darbo tradicijas, buitį, visur vadovaudamiesi jau anksčiau nustatytomis ir įsigalėjusiomis normomis. Šventė ir yra ta arena, kurioje koreguojamas žmonių elgesys"⁹⁷⁴. Švenčiantis sovietinis žmogus reiškė pritarimą dabarčiai, jo tikslų atitikimą partijos ir valstybės tikslams. "Gyvenimo džiaugsmo kupinas, optimistiškas ir kūrybingas" žmogus

⁹⁷¹ Čia perėmėme H.Arendt teiginį "<...> jėga visada kyla iš žmonių, veikiančių kartu <...>". Žr. Arendt H., *Totalitarizmo ištakos...*, p. 455.

⁹⁷² "Ten cechus valydavom, tvarką darydavom, viską šveisdavom, stakles, kad viskas blizgėtų, kad būtų visur švara, kad visur tvarka būdavo". Žr. Pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininke M.Ch., 2011 11 05.

⁹⁷³ "Oi, tai būdavo miesto parodos <...>. Mes gamindavom visokius patiekalus, juos puošdavom, ten naktim dirbdavom. Ir būdavo mieste, kokiam nors restorane ar ten kokioj salėj, valgykloj, parodos būdavo, ir ten išstatydavom ir konditeriją, ir kas ką gali, ir iš daržovių, ir iš mėsos visokius patiekalus, viską". Žr. Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

⁹⁷⁴ Uzdila J., *Socialistinės šventės ir dorovė: medžiaga lektoriui*. Vilnius: "Žinija", 1984, p. 8.

buvo pateikiamas kaip veidrodinis tikrovės atspindys⁹⁷⁵. Iškilmingai minėdamas "istorinius įvykius" jis susitapatindavo su oficialiuoju naratyvu, kaip buvo prieita iki švenčiamos dabarties, iš naujo liudydavo šio kelio teisingumą ir jį legitimuodavo, o svarbiausia - išreiškėdavo savo pasiryžimą toliau eiti šiuo keliu, taigi lojalumą dabartinei santvarkai. Švenčių ideologai tikino, kad jos auklėja žmones mylėti "Tėvynę", atsiduoti bendram reikalui ir būti ištikimiems komunistiniams idealams⁹⁷⁶.

<i>Mėnuo</i>	<i>Šventės</i>
sausis	socialistinio lenktyniavimo pirmūnų pagerbimas, remiantis praėjusių metų rezultatais
vasaris	Tarybinės Armijos dienos minėjimas; šventinis raportas TSKP XXVI suvažiavimo metinių garbei
kovas	Tarptautinės moters dienos minėjimas
balandis	Darbo šventė - Sąjunginė lenininė šeštadienio talka
gegužė	Tarptautinės darbo žmonių solidarumo dienos minėjimas; Pergalės dienos minėjimas
birželis	iškilmingas jaunųjų kadru priėmimas į darbininkų klasės gretas; Tarybinio jaunimo dienos minėjimas
liepa	darbo šventės ir iškilmės, skirtos pirmojo pusmečio gamybinio darbo rezultatams
spalis	Jaunojo darbininko diena; TSRS Konstitucijos dienos minėjimas; VLKJS įsikūrimo dienos minėjimas
lapkritis	Didžiojo Spalio metinių minėjimas
gruodis	šventinė per metus pasiektų darbo rezultatų apskaita, raportai apie įvykdytus socialistinius įsipareigojimus; darbo veteranų pagerbimas

Lentelė nr. 2. Tipinis darbininkų švenčių kalendorius. Šaltinis: P.Genkinas, A.Konovičius, *Masinių renginių teatralizavimas*. Kaunas: "Šviesa", 1984, p. 16.

Todėl neatsitiktinai, kaip yra pastebėjęs M.Martinaitis, ideologiškai apibrėžtame švenčių kalendoriuje šeiminės ir tradicines kalendorines šventes iš esmės pakeitė valstybinės ir profesinės, kai "viskas susieta su darbo šaunumu, pasirengimu dirbti"⁹⁷⁷. Iš darbininkų kasdienybės kalendoriaus akivaizdžiai matyti, kiek daug per metus susidarydavo tokių valstybinių ir profesinių švenčių, orientuotų arba į solidarumo su valstybe (partija) išraišką, arba į darbo tikslus ir rezultatus. Lentelėje nr. 2 pateikiame vieną iš vėlyvojo periodo darbininkiško švenčių kalendoriaus versijų, jos autoriai pristatomą kaip "tipinį

⁹⁷⁵ Нагирняк Е., Петрова В., Раузен М., *Новые праздники и обряды*. Москва: "Советская Россия", 1970, p. 3.

⁹⁷⁶ *Ibid.*, p. 3.

⁹⁷⁷ *Daugiau švenčių tikrų*. In: "Gimtasis kraštas", 1987, 06 25 - 07 01, No. 26 (1060), p. 4.

kalendorių", kuri tik šiek tiek koreguotų vietos sąlygos ir papildomos šventės, susijusios su konkreto kolektyvo gyvenimo įvykiais bei tradicijomis⁹⁷⁸. Šis kalendorius atspindi tik kasmet pasikartojančias profesines ir valstybines šventes, tačiau prie jų dar reikėtų pridėti gausybę konkrečiai profesijai skirtų dienų, kurias vardijo aukščiau cituojama I.Aleksaitė, ir režimo labai sureikšminamas įvairias metines bei sukaktis (Lenino gimimo, Sovietų Sąjungos įsikūrimo, Lietuvos SSR "prisijungimo", etc.). Pavyzdžiui, 1965-1972 metais Sovietų Sąjunga šventė 20 metų nuo Pergalės dienos (1965 m.); 50 metų nuo revoliucijos (1967 m.), Komjaunimo (1968 m.) ir Sovietų Sąjungos (1972 m.) įsikūrimo, 100-ąsias Lenino gimimo (1970 m) metines⁹⁷⁹. Po penkerių arba dešimties metų šie jubiliejai vėl būdavo švenčiami.

Žinoma, toks šventinis kalendorius tėra idealusis vaizdinys, kurį tikrovė smarkiai koreguodavo. "Vietinės sąlygos" ir "konkreto kolektyvo tradicijos" reiškė ne tik tai, kad galėjo prisidėti papildomų švenčių, bet ir priešingai - anaipol ne visos šventės visoje Sovietų Sąjungoje įgaudavo tolygią reikšmę. Lietuvos SSR neužsimezgė daugelio proletarinių profesijų dienų minėjimai, o pavyzdžiui, bandymai pradėti švęsti Kosmonautikos dieną (mėginta Šilutės rajone) žlugo. Konstitucijos diena taip pat išliko labai formali, tik partinių didesnę dėmesį pritraukianti šventė, kuriai dauguma rodė abejingumą ir dalyvaudavo vien prispirti. Vėlyvuojū sovietmečiu galvos skausmą (ar susirinkus žmonių) ideologinių švenčių organizatoriams keldavo Pergalės dienos minėjimas, kuris stipriai į militarizaciją linkusiam režimui turėjo didelę legitimacinę reikšmę (pirmiausia - prieš Rusijos gyventojus). Tačiau Lietuvos SSR gyventojai akivaizdžiai nevertino ar ignoravo sovietų indėlį kovoje su "fašistinėmis jėgomis". Pavyzdžiui, Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinio komiteto posėdyje priekaištauta, kad Gegužės 1-osios paradas "praėjo gerai", o štai į po savaitės organizuotą Pergalės dienos minėjimo šventinį vakarą atėjo tik "Didžiojo Tėvynės karo dalyviai". Tikintis sulaukti daugiau žmonių, vakaras vėlavo 40 minučių, tačiau iš viso susirinko apie 50 žmonių,

⁹⁷⁸ Genkinas P., Konovičius A., *Masinių renginių teatralizavimas*. Kaunas: "Šviesa", 1984, p. 16.

⁹⁷⁹ Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II...*, p. 171.

tarp kurių, kaip piktinosi partkomo pirmininkė, nebuvo net cechų vadovų ar komjaunimo komiteto sekretorių⁹⁸⁰.

Bet apskritai viešos masinės šventės, dėl didesnių galimybių žmones į jas įtraukti, kontroliuoti ir prižiūrėti, kad jie laikytųsi nustatyto kanono⁹⁸¹, kūrė bent jau regimybę, kad jų įdiegimas pasisekė labiau nei privačiai sričiai priskirtinų švenčių ir papročių. Mobilizaciniam tikslams šios regimybės visiškai užteko. Tuo tarpu asmeniniuose ritualuose, kaip vėlyvuosiu sovietmečiu pripažindavo ideologai, "naujos tradicijos" plito labai lėtai. Pavyzdžiui, optimizmą propagavusiai sovietinei ideologijai nepavyko rasti tinkamo tradicinio religinio laidotuvių ceremonialo pakaitalo. 1970 m. vienos iš daugelio sovietinių papročių klausimui skirtų knygų autoriai rašė: "Tarybinis iškilmingų-gedulingų papročių (rus. *obriad*) ritualas, deja, dar nepakankamai konkrečiai atidirbtas, jo tradicijos dar nesusiklostė. Neretai būna taip, kad jis vyksta tik tada, kai laidojami plačiai savo darbais ir visuomenine veikla žinomi žmonės, o mažai žinomi arba seniai jau kolektyve nebedirbantys žmonės laidojami pagal senas tradicijas <...>"⁹⁸². Nors 1974 m. straipsnyje apie viešas ir privačias sovietines šventes jo autorė J.McDowell teigė, kad laidotuvių ceremoniją reikėtų laikyti išimtimi, nes kitos sovietų valdžios diegiamos civilinės šventės sėkmingai konkuravo su religinėmis⁹⁸³, kažin ar "nesėkmę" patyrė tik laidotuvių ceremonialo ideologizacija. Greičiau tenka kalbėti apie bendresnį reiškinių: ideologinių viešų švenčių šventimo (ar "šventimo") mastai ir ideologizacijos "nesėkmės" privačioje srityje patvirtina svarstymus, kiek ideologija buvo svarbi kaip socializacijos veiksnys ir kiek buvo išblėsęs tikėjimas ja. Nedalyvaujančius viešame renginyje asmenis buvo nesunku atsekti ir už tai jiems darbovietėje grėsė sankcijos ar priekaištai, o privačioje

⁹⁸⁰ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partijos komiteto posėdis, protokolas nr. 46, 1972 05 11. LYA, f. 7672, ap. 2, b. 16, l. 120.

⁹⁸¹ Eidukevičiaus v. susivienijimo vieno iš cechų viršininkas K.L. tvirtina, kad viešosios demonstracijos būdavo filmuojamos ir vėliau peržiūrimos miesto rajono partijos komitete. Į šventės aptarimą, kur vertindavo, ar pakankamai žmonių susirinko, tekdavo eiti gamyklos direktoriui ir partijos komiteto sekretoriui. Žr. Autoriaus pokalbis su Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininku K.L., 2012 02 01.

⁹⁸² Нагирняк Е., Петрова В., Раузен М., *Новые праздники и обряды...*, p. 230.

⁹⁸³ McDowell J., *Soviet Civil Ceremonies...*, p. 265-279.

sirtyje ši priežiūra buvo kur kas silpnesnė, todėl žmonės turėjo daugiau erdvės daryti ne tai, ką "reikia", o tai, kas jiems atrodė prasminga.

N.Putinaitė pastebi, kad "(s)ovietiniame pasaulyje neįmanoma įsivaizduoti praktikos, kad valstybės šventę, remdamiesi savo supratimu ir asmenine patirtimi, sau patinkančiose vietose paminėtų žmonių grupės ar paskiri individai"⁹⁸⁴. Galima su tuo sutikti, kaip ir su teiginiu, kad greičiausiai nebūtų toleruojamos šventimo improvizacijos, tačiau tokią valstybinių švenčių suprivatinimo neįmanomybę labiau lėmė ne režimo politika, o pačių žmonių nenoras įsileisti oficialių švenčių į savo privačią sferą. Tuo neneigiame, kad dalis piliečių, tarkime, po demonstracijų perkeldavo šventimą į namų aplinką, tačiau tai nebebūdavo pati šventė su savo simbolika ir atributika, o tik jos tęsinys, kuriame ideologinės šventės prasmės visiškai nefigūrodavo. Sovietiniai ideologai skundėsi, kad "visos liaudies šventės" tvirčiau neįeina į "šeimyninę buitį", t.y. namuose nevyrauja šventinė nuotaika, nes šventė čia nepasireiškia "ir buto papuošimu, ir šeimyniniu menu, ir šeimyninėmis pramogomis"⁹⁸⁵.

Šventės ex nihilo. Viešų švenčių masiškumas, taigi dalyvaujančiųjų skaičius, tiesiogiai priklausė nuo jų privalomumo laipsnio (prisiminkime, kaip Vilniaus radijo komponentų gamykloje "gerai praėjo" demonstracija ir kaip fiasko patyrė Pergalės diena). Šia prasme iš viso ideologinio kalendoriaus išsiskyrė trys datos - balandžio pabaigoje Lenino gimimo dienos proga rengiamos šeštadieninės talkos (*subotnikai*), gegužės 1-osios Tarptautinė darbo žmonių solidarumo diena ir lapkričio 7-osios Spalio revoliucijos minėjimas. Jų išskirtinę reikšmę ir dėl to griežčiausius dalyvavimo reikalavimus lėmė simbolinė svarba: Leninas per visą Sovietų Sąjungos egzistavimo istorija išliko fundamentaliu simboliu⁹⁸⁶, Gegužės 1-oji simboliškai išreiškė santvarkos

⁹⁸⁴ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga...*, p. 129.

⁹⁸⁵ Bromlėjus J., *Naujosios apeigos - svarbus tarybinio gyvenimo būdo komponentas*. In: Giedrienė R. (sud.), *Mūsų apeigos ir šventės*. Kaunas: "Šviesa", 1981, p. 13.

⁹⁸⁶ Tačiau apskritai *subotnikai*, kaip mobilizacijos forma, nors deklaracijos lygmenyje buvo priskiriama šventėms, pagal jos realizacijos (šventimo) logiką labiau atitiko papildomos darbo dienos koncepciją, todėl toliau iš esmės kalbėsime tik apie Gegužės 1-ąją ir Lapkričio 7-ąją.

pobūdį (proletariato valdžia), o Spalio revoliucija žymėjo visos "revoliucinės istorijos", apskritai naujos realybės pradžią.

Kiek privalomas buvo dalyvavimas šiose šventėse vėlyvuju sovietmečio periodu? Darbininkas R.K. tikino, kad nedalyvavimas buvo prilyginamas "vos ne pravaikštai", "valdžia žiūrėdavo labai neigiamai" ir "vos ne grėsdavo atleidimas iš darbo"⁹⁸⁷. Bet panašu, kad toks tvirtinimas perdeda iš nedalyvavimo kylančias grėsmes, nors požiūris į "nešvenčiančius" asmenis kiek varijavo pagal vietinės partinės ir administracinės valdžios nuostatas. Tariamasis savanoriškumas iš tikrųjų reikšdavo prievolę⁹⁸⁸ - partijos ar profsąjungos atstovų prižiūrimi įvairaus rango vadovai iš anksto sudarydavo pasižadančių dalyvauti žmonių sąrašus, kurie turėjo tarnauti kaip profilaktinė sudrausminimo priemonė. Tačiau vėlyvuju sovietmečiu kiek lanksčiau žiūrėta į šios prievolės nepaisymą. Iš atskiro asmens pozicijų būtinybė dalyvauti viešose šventėse priklausė nuo to, kiek toli yra pažengusi jo socializacija ir kiek jam tai rūpi, t.y. kiek iš dalyvavimo *steigiamuoju* matmeniu jis siekia išgauti naudos *atliekamuoju* matmeniu. Partijos nariai, komjaunuoliai ir vadovaujančias pareigas (nuo skyriaus ar padalinio vadovo) užimantys asmenys privalėjo kur kas pareigingiau dalyvauti šventėse nei eilinis darbuotojas. Siekiantys gauti iš valdžios tam tikrų "gėrybių" taip pat turėjo įsirašyti į dalyvaujančiųjų sąrašus, nes nedalyvavusieji pakliūdavo "į nemalonę", o tai galėjo reikšti, kad vietos profsąjunga išbrauks iš "gėrybių" dalinimo eilės (neduos poilsinio kelialapio, talono kilimui, baldams ir t.t.)⁹⁸⁹. Kita vertus, tie, kurie dėl kitų priežasčių jau būdavo patekę "į nemalonę", dalyvavimas šventėje tapdavo puikia galimybe atkurti "gerus santykius", išreikšti savo lojalumą ar tiesiog "susigrąžinti ramybę"⁹⁹⁰. *Subotnikų* atveju veikė ir dar vienas grynai pragmatinis interesas: į šeštadieninę talką atėję

⁹⁸⁷ Autoriaus pokalbis su darbininku R.K., 2012 04 04.

⁹⁸⁸ "Darbuotojai, kuriems sutampa išėiginės dienos balandžio 15 d., pakeisti į kitas dienas. Šeštadienio talkoje turi dalyvauti visi darbuotojai." Žr. Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos pirminės partinės organizacijos susirinkimas, protokolas nr. 7, 1972 03 14. LYA, f. 11324, ap. 2, b. 13, l. 10.

⁹⁸⁹ Autoriaus pokalbis su Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininku K.L., 2012 02 01.

⁹⁹⁰ Nuolatinį KGB persekiojimą ir spaudimą patyręs disidentas A.Terleckas dienoraštyje prisipažįsta pavargęs, todėl nusprendė nueiti į Spalio revoliucijos minėjimo demonstraciją, tikėdamasis, kad toks jo gestas sumažins saugumiečių domėjimąsi juo. Žr. Terleckas A., *25-ieji Lietuvos okupacijos metai:...*, p. 205-206.

darbininkai atidirbdavo tam tikrą normą nemokamai, bet taip pat bent su cecho vadovybės žinia spėdavo pagaminti "viršnormio", kuri vėliau prirašydavo prie kitos darbo dienos rezultato ir už tai gaudavo papildomų pinigų arba užlopydavo neįvykdyto plano spragas⁹⁹¹.

Bet apskritai dalyvavimas šventėse anaipol nebuvo visuotinis: Eidukevičiaus v. susivienijime dirbęs K.L. prisimena, kad į demonstracijas ateidavo apie trečdalis darbininkų⁹⁹², o Vilniaus radijo komponentų gamykloje dirbusi A.P. mano, kad iš 6 tūkst. darbininkų dalyvaudavo apie 400⁹⁹³. Sąrašų sudarinėjimai, primygtinis, kartais tiesiog prievartinis dalyvių surinkimas vis dėlto rodo ne tiek visos sistemos "represiškumą", kiek aiškų nerimą, kad gali susirinkti kuklus žmonių skaičius, ir patyrimą, kad net tokiomis priemonėmis į šventę "varu varomų" darbuotojų gali būti nepakankamai. Jau 1964 m. A.Terleckas atkreipė dėmesį, kad "truputį pasikeitė laikai", nes prieš šventes atvykęs įmonės direktorius "prašė" dalyvauti⁹⁹⁴. Pateikėja A.G. prisiminė, kad vėlesniuoju laikotarpiu jau nebuvo reikalaujama visuotinio dalyvavimo, užteko nusiųsti kuopelę atstovų⁹⁹⁵. O administracinių priemonių paveikti darbuotojus efektyvumo menkėjimą geriausiai parodo paplitusi praktika už dalyvavimą demonstracijoje sumokėti "premiją"⁹⁹⁶.

Toks švenčių organizavimas demonstruoja, kaip režimas nepasitikėjo savo piliečiais ir tuo pačiu žinojo apie jų nuostatas švenčių atžvilgiu. Kiekvieną kartą vietiniai valdžios pasiuntiniai lyg iš naujo turėjo inicijuoti šventę *ex nihilo* ir tokiu būdu - prieš savo pačių valią - patvirtindavo antišventišką jos pobūdį: ten kur turėjo veikti natūralus ciklas, t.y. tradicija, tepadėdavo sąmoningos pastangos ją "greituoju būdu" ir labai laikinai "pagaminti", o šventiškus jausmus kompensuodavo dirbtinis ir toks pat laikinas (dažniausiai tol, kol praeinama pro vadų tribūną) entuziazmas. Kitaip tariant, šiuo atveju nėra visai beprasmiška abejoti, ar į Gegužės 1-osios ar Lapkričio 7-

⁹⁹¹ Autoriaus pokalbis su Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininku K.L., 2012 02 01.

⁹⁹² *Ibid.*

⁹⁹³ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotojais A. ir A.P., 2011 11 10.

⁹⁹⁴ Terleckas A., *25-ieji Lietuvos okupacijos metai:...*, p. 68.

⁹⁹⁵ Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

⁹⁹⁶ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininke M.Ch., 2011 11 05.

osios demonstracijas apskritai kas nors būtų atėję, jei prieš tai partijos nariai, profsajungų atstovai ir cechų meistrai nebūtų apibėginęję darbuotojų su registracijos sąrašais.

Priverstinio pobūdžio švenčių rengimas rodo, kad režimas nebetikėjo, jog ideologinės prasmės gali natūraliai pritraukti žmones, nes tai atitinka jų asmeniškai puoselėjamas prasmes. Šis nepasitikėjimas klostėsi keliais lygmenimis ir toli gražu ne silpnino, o valdančiųjų akyse tik stiprino tokios mobilizacijos reikšmę. Tai atsispindėjo jos struktūroje. Kartu su sovietine okupacija Lietuvoje pradėtos diegti šventės jau atsinešė sustabarėjusį šabloną, kuris lyg trafaretas buvo uždedamas ant susirinkusios minios ir neleido ne tik laisvų šventiškų improvizacijų, bet ir ryškesnių asmeninių iniciatyvų ar spontaniško elgesio. Sovietų Sąjungoje maždaug nuo 3-ojo dešimtmečio vidurio demonstracijos tapo tokia šventine mobilizacija, kurios metu žmonių masės išreiškė savo įsipareigojimą partijos generalinei linijai ir lojalumą jos vadams, todėl buvo tikimasi, kad į Gegužės 1-osios ar Lapkričio 7-osios demonstracijas bus deleguotos grupės iš kiekvienos darbovietės. Pirmose porevoliucinėse demonstracijose iškildavę karnavaliniai elementai, kūrybingumo protrūkiai greitai buvo eliminuoti, o komjaunimo grupėms nebeleista imtis iniciatyvos ir rengti originalių pasirodymų. Juos pakeitė direktyvomis nuleistos standartizuotos ir centralizuotos demonstracijų formos⁹⁹⁷. Kaip pastebi sovietinės šventės tyrė autoriai, J.Stalino valdymo metais nusistovėjęs griežtas formos kanonas vėlesniais laikotarpiais jau mažai bekito (žinoma, atsisakyta J.Stalino kulto atributikos ir pan.), jis tik vis labiau prarado savo turinį⁹⁹⁸.

Demonstracija, kaip procesija. Be abejo, tokia standartizuota mobilizacija atliko tipiškas ritualų funkcijas, kai atskiri individai

⁹⁹⁷ Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part I...*, p. 596-597; Lane Ch., *The Rites of Rulers:...*, p. 159-160, 179-180.

⁹⁹⁸ Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II...*, p. 171; Глебкин В.В., *Ритуал в советской культуре...*, p. 105.

konsoliduojami į vieną kolektyvinį kūną⁹⁹⁹, per kurį, viena vertus, nustatomi pavyzdiniai ryšiai su savo lyderiais, išreiškiamas su jais solidarumas ir vienybė, kita vertus, jis dichotomizuojamas vadų atžvilgiu, nes labai aiškiai parodoma, kas yra vadovai (elitas), o kas - jų pavaldiniai (masės)¹⁰⁰⁰. Bet turbūt dar svarbiau pabrėžti tokios mobilizacijos teikiamą "gyvenimo receptą"¹⁰⁰¹, t.y. orientaciją į ateitį kiekvienam jos dalyviui.

Schematiška, sustyguota, spontaniškumą eliminavusi demonstracijos forma ne tik praneša tribūnoje išsirikiavusiems vadams, kokios darnios ir sutelktos yra darbo liaudies gretos, o siuntė gilesnę žinią - žmonės buvo mobilizuoti sukurti idealųjį sovietinės visuomenės vaizdinį. Demonstracijoje žygiuojančios kolonos atsiskaito lyg vadams, tačiau iš tikrųjų prieš save pačias ir visiems tiems, kuriems šis vaizdas bus ištransliuotas per televiziją ir laikraščius, kokia yra sovietinė visuomenė, kaip ji atitinka socializmo sanklodą ir kaip dėl to džiaugiasi patys šios visuomenės nariai¹⁰⁰². Todėl demonstracijas galėtume perskaityti kaip žinią, kad kasdienėje rutinoje *tarsi* paskendus, *tarsi* pakrikusi, *tarsi* aiškių kontūrų netekusi visuomenė atkuria savo idealiąją struktūrą, kurios *iš tikrųjų* niekada nebuvo praradusi - šią akimirką regimas vaizdinys ir yra *tikroji* jos padėtis, neužtemdyta kasdienybės inercijos. Tokiu būdu tai virsta ir orientacija visuomenės nariams į ateitį, normatyviniu "gyvenimo receptu", nes neleidžia suabejoti, kad vis dar einama ta pačia kryptimi, ir suteikia gaires, kokią vietą atskiras individas galėtų užimti šioje struktūroje. Šia prasme sovietinės demonstracijos atitinka prezentacinį eisenų modelį, kuris savo tiesiogine tvarkingumo raiška visada atspindi idealią socialinę tvarką¹⁰⁰³.

Koks šis "receptas"? Idealųjį vaizdinį, tokį, kokį jį turėjo matyti visi visuomenės nariai, galime rekonstruoti iš oficialių demonstracijų aprašymų, kiekvienais metais publikuotų oficioziniuose dienraščiuose "Tiesa" ir

⁹⁹⁹ Rapoportas S., *Masinė pilietiškumo šventė...*, p. 126.

¹⁰⁰⁰ Lane Ch., *The Rites of Rulers:...*, p. 153, 283.

¹⁰⁰¹ *Ibid.*, p. 227.

¹⁰⁰² Demonstracijos vykdavo miestuose, jose paprastai dalyvaudavo miesto atstovai, todėl tenka daryti išlygą, kad tai vis dėlto būdavo "miesto visuomenės idealusis vaizdinys".

¹⁰⁰³ Blehr B., *Sacred Unity, Sacred Similarity: Norwegian Constitution Day Parades*. In: "Ethnology", 1999, Vol. 38, No. 2, p. 175-176.

"Komjaunimo tiesa". Pasirinkome nagrinėti Gegužės 1-osios demonstracijas (daugiausia Vilniuje), nes vėlyvuju sovietmečiu jos faktiškai niekuo nesiskyrė nuo Spalio revoliucijos minėjimo parado (į akis galėjo kristi nebent spalviniai skirtumai: gegužę daugiau mirgėjo pavasarinių spalvų, o lapkritį dominavo raudona). O juos perskaityti padės "visuotinės procesijos" (pranc. *procession générale*) samprata. Vertindamas XVIII a. Prancūzijos miesto Monpeljė "Aprašyme" pateiktą procesijos vaizdą, R.Darntonas rašo, kad ji išreiškė miesto bendruomenės sandarą: "Tai buvo gatvėse išskleista ataskaita, kuria miestas prisistatydavo pats sau - retsykais ir Dievui <...>"¹⁰⁰⁴. Tokios eisenos, pasak jo, nebuvo "miniatiūrinės santvarkos kopijos", kitaip tariant, jų negalima laikyti visuomenės veidrodiniu atspindžiu, nes čia vieniems elementams būdavo skiriama daugiau dėmesio, o kitų visai nepaisoma, tad jos "išreikšdavo visuomenės esmę, svarbiausias jos *qualités* ir *dignités*"¹⁰⁰⁵ ir taip "tvarkė tikrovę"¹⁰⁰⁶. Visa procesijos kompozicija nusakydavo dalyvių socialinį statusą, taip pat galėjai sužinoti, kas nulemia asmens "kokybę", taigi kokios vyravo vertybės ir normos.

Perfrazuojant R.Darntoną, sovietinės demonstracijos buvo gatvėse išskleista ataskaita, kuria miestas prisistatydavo pats sau, taip pat - visada ir Partijai. Vienintelis ryškus ir esminis sovietinių demonstracijų skirtumas nuo šių senovinių prancūzų procesijų - tai poliarizacijos logika. Jeigu Monpeljė gatvėmis žygiuodavo galingiausi ir kilmingiausi asmenys, o tarp žiūrovų palikdavo visą prastuomenę ir ne tokių kilmingų profesijų atstovus (amatininkus, fabrikantus ir pan.), tai sovietinių demonstracijų ašis apsisukdavo - eisenos dalyviais tapdavo visa "liaudis", o "stebėtojai" - valdžios atstovai. Žinoma, pastarieji nebuvo paprasti žiūrovai, žioplinėtojai, nepatekę į "prezentacijos" šventę, o atliko patį svarbiausią vaidmenį "procesijoje" - jiems ir vardan jų pirmiausia žygiavo kolonos. Valstybės galios ir visuomenės paklusimo jos vadams išraiška - tai pats bendriausias

¹⁰⁰⁴ Darnton R., *Didžiosios kačių skerdynės... ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2002, p. 135.

¹⁰⁰⁵ *Ibid.*, p. 138.

¹⁰⁰⁶ *Ibid.*, p. 140.

demonstracijų lygmuo. Jau 3-ojo dešimtmečio viduryje pagrindinių Sovietų Sąjungos miestų aikštėse iškilo centrinės tribūnos, į kurias susirinkdavo visas miesto ar šalies politinis elitas¹⁰⁰⁷. Vilniuje ši tribūna buvo įrengta prie Valstybinės konservatorijos pastato, šalia tuometinės Lenino aikštės. Iš aprašymų galima spręsti, kad simbolinę demonstracijos pradžią žymėdavo valdžios atstovų pakylimas į tribūną. Čia susirinkdavo Lietuvos komunistų partijos Centro Komiteto sekretoriai, LSSR Ministrų Tarybos pirmininkas ir pavaduotojai, ministrai, LSSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininkas ir pavaduotojai, miesto valdžios ir Vilniaus karinės įgulos atstovai ir kt.¹⁰⁰⁸ Pagal švenčių ideologus, vadai, skelbdami šūkius ir sveikindami, "užmezga dialogą" su žygiuojančia minia¹⁰⁰⁹, tačiau iš tiesų tai panašėjo ne į dialogą, o į viršenybės teikiamą palaiminimą - apie jų aukščiausią statusą bylojo tribūnos vieta, simbolika (virš tribūnos - "raudono audeklo fone - didžiulis V.Lenino portretas"¹⁰¹⁰, abipus jo - SSKP CK Politinio biuro narių portretai), iš šonų papildė svečių tribūnos, į kurias taip pat suguža tik išskirtinio statuso žmonės (SSRS ir LSSR Aukščiausios Tarybos deputatai, darbo didvyriai ir pirmūnai, revoliucinių kovų veteranai, žymūs mokslo ir kultūros veikėjai). Tribūna buvo kertinis demonstracijos taškas, kulminacijos vieta: čia nuskambėdavo garsiausi "Valio!" (arba "Ura!"), mokinukai suformuodavo "taip brangų visai jaunajai kartai žodį "Leninas"¹⁰¹¹, o gimnastės atlikdavo pratimus. Paprastiems dalyviams, ypač tiems, kuriems šventė tebuvo pareigos įvykdymas, tai reiškė vienintelį momentą, kai reikia pasitempti: "Ten kažkas girtas sušukdavo "Valio", "Ura", kitas ir negirdėdavo, savo kalbom užsiimdavo. Bet kai reikia pro tribūną praeiti, nu, tai visi tada nusiramina, pražingsniuoja pro tribūną"¹⁰¹².

¹⁰⁰⁷ Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part I...*, p. 598.

¹⁰⁰⁸ Stebėdami į centrinę tribūną susirinkusius valdžios atstovus, piliečiai pagal sustojimo tvarką ar (ne)pasirodymą galėjo spręsti apie pokyčius valdžios viršūnėje - kas kiek įtakos turi, kas iškrita iš "galingųjų" rato, o kas - pateko.

¹⁰⁰⁹ Pečiūra P., *Šventės struktūra: medžiaga lektoriui*. Vilnius: Lietuvos TSR "Žinijos" draugijos valdyba, 1980, p. 18.

¹⁰¹⁰ *Darbo pergalių šventė: Gegužės Pirmoji Vilniuje*. In: "Tiesa", 1968 05 04, No. 103 (7678), p. 1.

¹⁰¹¹ *Šventinėse gretose - jaunystė*. In: "Komjaunimo tiesa", 1970 05 02, No. 86 (6437), p. 1.

¹⁰¹² Pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininke M.Ch., 2011 11 05.

Tobulėjančios technologijos leido priminti, kad ne vietinėje tribūnoje stoviniuojantys vyrai yra galutinė galios instancija. Nuo 7-ojo dešimtmečio pabaigos aprašymuose atsiranda per garsiakalbius girdimas "šventinis Maskvos pulsas" ir iš Raudonosios aikštės transliuojami vadovų sveikinimai. "Įsivyraudavo tylą" ir iš garsiakalbių pasigirdavo SSKP CK generalinio sekretoriaus L.Brežnevo kalba¹⁰¹³, kuri visuomet eidavo prieš vietinio valdžios atstovo sveikinimą. O 1974 m. straipsnyje rašoma, kad dar 9 val. 40 min., t.y. 20 min. iki oficialios šventės pradžios, centrinėse Vilniaus gatvėse garsiakalbiai "prabyla pažįstamais radijo signalais": "Per mikrofonus, pastatytus Maskvoje, Raudonojoje aikštėje, kiekvieną demonstracijos dalyvį pasiekia pakilūs, giliai jaudinantys TSKP Centro Komiteto, TSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo ir TSRS Ministrų Tarybos sveikinimo tarybinei liaudžiai Gegužės Pirmosios proga žodžiai"¹⁰¹⁴. Taigi toną šventei duodavo pagrindinis galios centras.

Ryški šios galios charakteristika - militarizacija. Kaip Monpeljė miesto procesijos priekyje žygiuodavo garbės sargyba, taip demonstracijos priešaky visada atsidurdavo sovietiniai kariai. Vien iš aprašymų sunku spręsti, kiek kito jų vaidmuo ir kiek buvo akcentuojama militarinė demonstracijos pusė, tačiau taisyklė, kad eisena prasideda kariais, per visą laikotarpį išliko nepajudinta. Žinoma, pačiuose tekstiniuose aprašymuose militarinės galios akcentavimas palaipsniui švelnėjo. Stalininiu periodu, okupacinės valdžios įsitvirtinimo tarpsniu, kol miškuose tebevyko rezistencinės kovos, oficioziniuose straipsniuose kareiviams buvo skiriama daugiau dėmesio, pabrėžiant žmonių džiaugsmingą jų sutikimą ir lietuviškąjį elementą ("Karininkas Ratkevičius aukštai iškėlė lietuviškojo junginio vėliavą"¹⁰¹⁵). Vėliau šie "savumo" ir nacionalinio klausimo aspektai gerokai nublanko, o karinės jėgos minėjimas tapo daugiau formalus.

¹⁰¹³ Pasak V.V.Glebkino, L.Brežnevas 1969 m. nusprendė, kad karinį paradą turi pakeisti jo kalba. Tačiau 1974 m. generalinis sekretorius "pavargo" ir jo kalbos baigėsi. Žt. Глебкин В.В., *Путь в советской культуре...*, p. 99.

¹⁰¹⁴ *Tėvynę puošiam darbo žygiais: šventinė demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1974 05 02, No. 103 (9502), p. 1.

¹⁰¹⁵ Vaitkūnas St., Jackevičius M., *Šventės diena Vilniuje*, In: "Tiesa", 1949 05 04, No. 103 (1856), p. 3.

Ne tik kareiviai buvo nepajudinamas demonstracijos kompozicijos elementas. Visa kompozicija, t.y. elementų seka, faktiškai turėjo nuolatinę ir nekintamą struktūrą. Jei politinis statusas buvo apibrėžiamas per tribūnų (centrinė ir svečių) ir minios dichotomiją, tai ši sustingusi struktūra išreiškė dalyvių simbolinį statusą, t.y. kokią reikšmę kam bendrame politiniame-ideologiniame lauke režimas suteikia. Tad eisenos sandara atskleisdavo simbolinę hierarchiją, kurioje kiekvienas komponentas reprezentuoja tam tikras vertybes (pavyzdžiui, kiekvienos kolonos priekyje eidavo "pavyzdiniai" atstovai, t.y. įvairūs darbo didvyriai ir pirmūnai). Simbolinės, o ne socialinės hierarchijos išryškėjimas yra logiškas, nes socialistinė visuomenė vis dėlto turėjo atspindėti "beklasį" savo pobūdį, todėl be kareivių ir sportininkų, nė viena kita profesija nesudarydavo atskiro junginio, juk visi priklauso tai pačiai darbo liaudžiai (inteligentai šiuo atveju - taip pat). Priminsime, kad kalbame apie idealaus, o ne realaus vaizdinio prezentaciją.

Kuri laiką po kareivių įžengdavo sportininkai, kurie įkūnijo sveiko sovietinio žmogaus idealą, užtikrinantį "taikų" pranašumą prieš kitas (garsiai nebūtinai ištariant - kapitalistines) šalis. Tačiau vėliau tarp šių dviejų jėgos simbolių buvo nuspręsta įterpti priešingą motyvą - moksleivius, kurie iš pradžių sekdamo tik po sportininkų¹⁰¹⁶. Vis dėlto (post)totalitarinių režimų ideologai, nors ir mėgo pademonstruoti militarinę jėgą, tačiau visada vertino infantiliąją simboliką - ji sukelia visų empatiją ir išreiškia taikumą. Šalia kareivių vaikai tarsi neutralizuoja (maskuoja) militarinės jėgos agresijos semantiką, o palieka tik didžiavimosi ir saugumo jausmus. Apskritai nekalto ir nuoširdaus vaiko džiaugsmas reiškė "nesumeluotą" sukurtos gerovės paliudijimą ("laiminga vaikystė"¹⁰¹⁷) ir "tikrą" ateities pritarimą dabarčiai, t.y. dabar vykdomai politikai. Nuo 9-ojo dešimtmečio pradžios infantiliąją

¹⁰¹⁶ Kituose šalies miestuose pasikartodavo šios trijulės invariantai (pavyzdžiui, karius pakeisdavo karo veteranai), kartais karių visai nebūdavo.

¹⁰¹⁷ Čėsna R., Degutis A., *Taikaus darbo keliu: šventinė darbo žmonių demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1984 05 02, No. 104 (12523), p. 2.

simboliką papildė demonstracijos pradžioje į centrinę tribūną įbėgantys ir vadams pavasariinių gėlių puokštes įteikiantys pionieriai¹⁰¹⁸.

Tik po šios priešakinės triados į avansceną įžengdavo darbininkų kolonos. Pagal rajonus suskirstytų darbininkų ir darbuotojų vietą kompozicijoje vėl nulemdavo simbolika: pirmieji visada pasirodydavo Lenino rajono atstovai. O kadangi dėl vardo jiems teko simbolinio pirmumo teisė, jie turėjo reprezentuoti ir fundamentaliuosius sovietinius simbolius, ir šių simbolių savumą. Tad Lenino rajono kolonos priekyje visada galėjai pamatyti: "Tautiniais drabužiais apsirengusios merginos neša krepšelius pavasario gėlių. Vėliavnešių kolonos priekyje didžiulis Tarybų valstybės įkūrėjo V.Lenino portretas"¹⁰¹⁹. Be abejo, visoje demonstrantų minioje boluodavo ir V.Lenino, ir K.Markso su F.Engelsu, ir L.Brežnevo, ir A.Sniečkaus, ir kitų sovietinių veikėjų portretai. Pastarieji kartu su kita simboline atributika veikė, pasak S.Rapoporto, kaip pranešimo "teisingo skaitymo nuorodos", kurias sustiprindavo papildomos konotacijos - spalva, orkestro muzika, ženkliukai ir kitokios žymos atlapuose, apranga, gėlės ir pan.¹⁰²⁰ Lenino rajonas apėmė dalį miesto centro, todėl jo kolonoje žygiuodavo ir akademinės inteligentijos (Mokslų akademijos, universitetų, institutų) kolektyvai, tačiau aprašymuose jų paminėjimas visada seka tik po geriausių darbininkų ir įmonių pristatymo. Tačiau visais kitais aspektais Lenino rajono kolona niekuo reikšmingai nesiskyrė nuo po jos sekusių Tarybų, Naujosios Vilnios ir Spalio rajonų - visos jos arba ideologiniais šūkais reiškė solidarumą su partija, arba skelbė apie pasiektus ir pasiekiamus darbo rezultatus.

Iš tikrųjų jei R.Darntonas į gatves plūstelėjusią eiseną įvardijo kaip "ataskaitą" perkeltine prasme, tai sovietinėje demonstracijoje šį sąvoka įgija ir pažodinę reikšmę. Tik Monpeljė procesijos aprašymą pateikęs autorius informatyvumo dėka R.Darntonui pavyko sužinoti ne tik apie dvasininkų titulus ar pareigas, bet ir plika akimi nematomus dalykus, pavyzdžiui, eisenos

¹⁰¹⁸ Bačius V., Čėsna R., *Šlovinam Tėvynę, Lenino idėjas! Šventinė darbo žmonių demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1980 05 02, No. 102 (11321), p. 2.

¹⁰¹⁹ *Tėvynę puošiam darbo žygiais: šventinė demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1974 05 02, No. 103 (9502), p. 2.

¹⁰²⁰ Rapoportas S., *Masinė pilietiškumo šventė...*, p. 126.

dalyvių pajamas. Tuo tarpu sovietinės eisenos dalyviai tiesiogiai atsiskaitydavo ("raportuodavo") už savo darbo rezultatus, pasiekimus ir laimėjimus (viršytus planus, laimėtas soclenktynes, gautus apdovanojimus) bei užsibrėžtus tolimesnius planus. Būtent tai nusakydavo atskiro darbininko ar darbo kolektyvo *qualités*, o jų pagrindinis vertinimo kriterijus - tai indėlis į visos visuomenės raidą: "Namų statybos kombinato darbininkai, atėję į demonstraciją su naujų Vilniaus kvartalų panoraminėmis nuotraukomis, pranešė, kad vien per keturis pirmuosius šių metų mėnesius vilniečiams atidavė naudotis 847 naujus butus"¹⁰²¹, o grąžtų gamyklos darbininkai žadėjo: "Pagaminsime viršplaninės produkcijos už 50 tūkstančių rublių"¹⁰²² ir t.t. Žinoma, šios ataskaitos taip pat priklausė ne tikrovės, o idealios tvarkos prezentacijai (kaip *turėtų* dirbti visi), todėl neįmanoma buvo įsivaizduoti, kad tarp nešamų plakatų pasirodys užrašas, skelbiantis apie neįvykdytus planus arba ketinimus ateityje tik įvykdyti numatytą planą, bet jokių būdu nesiplėšys, kad jį viršytų. Bet tuo pačiu "raportai" imituodavo tikrovę buhalteriniu tikslumu, transparantuose išpaišydami diagramas arba skelbdami itin tikslius duomenis: "Į demonstraciją žemės ūkio mašinų gamintojai atsinešė raportą: "Keturių mėnesių agregatų AV M-04 gamybos planą įvykdėme 100,5 procento" <...>"¹⁰²³.

Viename straipsnyje rašyta, kad "<k>iekviena šventinė demonstracija turi ir vienai jai būdingų bruožų"¹⁰²⁴. Šiuos skirtumus būtų labai sunku išvelgti, jei straipsnių autoriai kiekvieną kartą šioje savotiškoje sovietinės visuomenės idealizacijoje šalia partijos ir jos lyderių šlovinimo nesiektų pabrėžti valdžios ir gyventojų solidarumo per pritarimą vykdomai politikai siaurąja prasme. Kiekviename aprašyme buvo minima konkreti politinė aktualija ar bendresnio pobūdžio šūkių, kuriais siekta akcentuoti "iš apačios" kylančią solidarizaciją ir vienodą su valdžia požiūrį į "iškilusią problemą". Pavyzdžiui, per Vietnamo karą minioje tuoj išdygdavo plakatų su užrašais "Jankiai, šalin rankas nuo

¹⁰²¹ *Šventinė darbo žmonių demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1966 05 04, No. 103 (7070), p. 2.

¹⁰²² *Darbo pergalių šventė: Gegužės Pirmoji Vilniuje*. In: "Tiesa", 1968 05 04, No. 103 (7678), p. 2.

¹⁰²³ *Šventinė darbo žmonių demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1966 05 04, No. 103 (7070), p. 2.

¹⁰²⁴ *Ibid.*, p. 2.

Vietnamo!"¹⁰²⁵. Kai tik susvyruodavo taikingos Sovietų Sąjungos įvaizdis, tuoj atsirasdavo "liaudies atstovų", smerkiančių imperialistinę agresiją, o demonstracijoje būtinai nelikdavo nepastebėti "svečiai iš užsienio"¹⁰²⁶, juk sovietinis liaudis - už internacionalizmą. Nieko stebėtina, kad demonstracijose būdavo pasitelkiama ir išlavinta viešo kalbėjimo praktika - satyra, kai karikatūromis buvo siekiama pašiepti "taikos ir demokratijos priešus" arba "pasitaikančius veltėdžius, spekuliantus ir girtuoklius". Kaip aiškino vienas švenčių ideologas, "<s>iekiant idealo ir moralizuojant, tenka atmesti blogio apraiškas. Šventėje tai atlieka satyriniai komiškieji personažai"¹⁰²⁷.

Pabėgimas iš idealios tvarkos. Taigi demonstracijas galėtume laikyti ideologine situacija *par excellence*: režimo paskirtu laiku žmonės mobilizuojami išreikšti ir steigti idealią tvarką, kuri tenkina visus ideologinius reikalavimus. Jeigu žiūrėtume į Ch.Levino ar J.Kacenbergio darytas fotografijas "Tiesoje", išvystume plačiai besišypsančius veidus, į tribūną pakeltas akis, iškilmingai nešamas vėliavas, visada giedrą nuotaiką (nors kartais ir per Gegužės 1-ąją pasnigdavo). Tad regimajame, arba propagandiniame lygmenyje demonstracijos dalyviai spinduliuoja aiškias ideologines reikšmes. Jeigu prisimintume anksčiau išdėstytas pastabas apie šventę *ex nihilo* ir privalomą dalyvavimą joje, turėtume prieiti prie išvados, kad visos šios šypsenos tėra poza, dirbtinai išspaus tos priešais centrinę tribūną, vadinasi, ir ideologinės reikšmės spinduliuoja atsimušusios į žmones kaip į veidrodinį paviršių, nepramušusios kiauto, neprasiskverbusios į jų vidų. Bet ar tikrai taip, tiksliau - ar *tik* taip? Paprastai tariant, ar demonstracijos visiems jos dalyviams tebuvo šventė *ex nihilo*, ar niekam ji nebuvo tiesiog šventė? Ir antras likęs svarbus klausimas: kaip šios prasminės įtampos ir konfliktai sąlygojo žmonių elgesį? Struktūrinės, arba *steigiančiosios* praktikos demonstracijose - akivaizdžios: susirinkimas į paskirtą vietą, išsidėstymas kolonomis, žygiavimas, transparantų nešimas, skandavimas ir t.t. Bet prasminės įtampos

¹⁰²⁵ *Ibid.*, p. 2.

¹⁰²⁶ Braziulis L., Jonutis Z., Kašauskas S., *Už taiką ir komunizmą*. In: "Tiesa", 1970 05 02, No. 102 (8283), p. 2.

¹⁰²⁷ Pečiūra P., *Šventės struktūra: medžiaga lektoriui...*, p. 22.

mums sufleruoja, kad galėjo būti ir kitokių, *a*-struktūrinių, *para*-struktūrinių arba *anti*-struktūrinių praktikų. Ar jų buvo? Į šiuos du klausimus ir pamėginsime atsakyti.

Jei pirmoje šio skyriaus dalyje, aiškindamiesi demonstracijų ideologinius siekinius, gvildenome reprezentatyvius vaizdinius (aprašus laikraščiuose), akivaizdu, kad šis šaltinis, suteikiantis informacijos apie dalyvavimo formas *steigiamuoju* matmeniu, visiškai neatspindi iš *atliekamojo* matmens kylančių praktikų, todėl jų ieškosime atsiminimuose, dienoraščiuose ir pokalbiuose. Iš jų galima spręsti, kad daugumai žmonių demonstracijos asocijuojasi tik su pareigos jausmu, jų liudijimai pilni *laiko nuobodulio* požymių: "Mano aplinkoj, kad rimtai priimtų su sielos virpesiu, tokių nebuvo"¹⁰²⁸, arba "Nu, vat, tokie ir jausmai, kad pareiga, reikėdavo, nes tu dirbi ir tu turi, turi būt. Tiesiog vat... nes jeigu tu nebūsi, tai tave pradės linksniuot, tave pradės kviest, tau bus blogai dirbt <...>"¹⁰²⁹. Taigi tokie asmenys dalyvaudavo ideologinės situacijos steigime tik dėl minimalios *atliekamojo* matmens "naudos" - nepakliūti į priežiūros akiratį (ir iš to kylančių pasekmių, pvz., prarasti kokias nors privilegijas, rizikuoti karjera ar tiesiog darbo vieta, etc.).

Tačiau tokių nuostatų nereikėtų absoliutinti. Teoriniame skyriuje apie ideologiją¹⁰³⁰ minėjome, kad ideologijos poveikio apimtis reikia vertinti ne tik pridėdant jos veikimą socializacijos lauke (šiuo atveju tai atitinka pareigos jausmą), bet ir atsižvelgiant į tai, ką iš tikrųjų reiškė tikėjimas ideologija - kuo buvo tikima, kas atrodė prasminga. Atitinkamai galima formuluoti klausimą demonstracijų analizėje: jei kai kuriems dalyviams tai buvo šventė, ką konkrečiai ji reiškė? Pavyzdžiui, Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininkė M.Ch. prisimena demonstracijos atmosferą: "<...> atsineša visi termosą su kava <...>... po stikliuką: "Su šventėm", "Su šventėm", nu, ir būna šventės, toks ir šventimas". Bet paklausta, ką jai asmeniškai tokia šventė reikėdavo, atsako: "Nedarbo diena, ir tiek. Laisva diena, o ką daugiau gali

¹⁰²⁸ Autoriaus pokalbis su biologe Ž.L., 2012 01 14.

¹⁰²⁹ Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

¹⁰³⁰ Žr. 1.3. Ideologijos likimas: gyvenimas po mirties.

reikšti? Nieko. <...> Po parado tu gali ką nori daryt"¹⁰³¹. Jau šis liudijimas suponuoja mintį, kad jei šventės ir neteikė kažkokios "didžiosios prasmės", pats dalyvavimas neatrodė visiškai bergždžias. Tokios situacijos atspindi bendrą tikėjimo ideologija būklę: labai mažai kas tiki žengimu į komunizmą, tačiau ideologinės doktrinos skleidžiamos vertybės, kurias galėtume vadinti "nusavintomis", nes iš tiesų jos gali būti traktuojamos kaip universalios, pavyzdžiui, bendruomeniškumas, solidarumas, draugiškumas, toliau atliko nemažą vaidmenį. Susirinkti su darbo kolektyvu į šventę, pabūti kartu, išgerti "po stikliuką", pašokti, padainuoti, pasijuokti, gali būti vertybė savaime, nepaisant į kokius tuščiavidurius rėmus ji įdedama.

Kita vertus, ideologinės mobilizacijos prasme tokios žmonių jausenos ir nuotaikos reiškė tam tikrą funkcinę sėkmę, nes jos sukeltos tinkamu metu ir daugiau ar mažiau ima maišytis su oficialiomis prasmėmis, jų atskirtis nėra paprasta, jos tapatinasi. Nors žmonių elgesio įprasminimas nebuvo visai adekvatus ideologiniams lūkesčiams, tokios jų praktikos (dainos, šokiai, linksmybės) vis dėlto priskirtinos prie kitų *steigiančiųjų* praktikų (žygiavimo, mojavimo, etc.). Kita Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininkė A.P. taip pat tikina, kad oficialiai šventėse propaguojami politiniai idealai mažai rūpėjo, tačiau: "Šventė yra šventė. Linksma, gera, malonu, ir viskas" ir "Žinokit, eidavom ir dainuodavom, ne tai, kad kažkaip tai vat eini... Ir juokai, ir dainos, ir muzika...", taip pat dažnai žmonės imdavo gatvėse tiesiog šokti¹⁰³². Darbininkas R.V. paaiškina, kad tokios šventės jam buvo svarbios, nes galėjo susitikti ir bendrauti su žmonėmis, o po demonstracijos nueidavo kartu į kavinę ar pas ką nors į namus "pasėdėti, paplepėti, ten po čerką išgerti"¹⁰³³. Taigi laiko paskirstymu užsiėmęs režimas sukurdavo vienintelį galimą masinės šventės laiką ir erdvę, o tai norom nenorom veikė žmonės, "atakavo" savo simbolika, atributika ir reikšmėmis, todėl dėl oficialių švenčių neprisiskverbimo į šeimos aplinką skundęsi ideologai greičiausiai būtų radę ir "teigiamų" pavyzdžių: "Šiandien visas pasaulis mini svarbią sukaktį - Spalio socialistinės revoliucijos

¹⁰³¹ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininke M.Ch., 2011 11 05.

¹⁰³² Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotojais A. ir A.P., 2011 11 10.

¹⁰³³ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininku R.V., 2011 11 21.

sukaktį. <...> Eisena Vilniuje buvo graži, bet man joje dalyvauti neteko. <...> Tokių iškilnių anksčiau savo gyvenime nesu matęs (*sic*). Spalio revoliucijos 50 metų sukaktis nebuvo taip didingai švenčiama. Mūsų šeimoje irgi buvo daug svečių: M.Raudonikienė iš Kauno, Lipovų šeima pilname sąstate iš Alytaus, Gediminas su Violeta su abiem vaikais. Žiūrėjom 60 saliuotų, išėję su vaikais į gatvę, "Žiburėlių" per televizorių, gėrėm kavą, limonadą, valgėm tortą. Buvo smagu"¹⁰³⁴.

Tuo tarpu kitiems, kuriems ėjimas į demonstracijas tebuvo pareiga, jos virsdavo *nuobodulio situacijomis* ir jas siejo su *laiko nuobodulio* reiškiniais (laiko gaišimas, beprasmiškas leidimas, etc.), nepaisant grojančio "Trimito" orkestro ir nuo "stikliuko" įsilinksminusiųjų dainų bei šokių. Tokiose viešose, visuotinai sureikšmintose masinėse šventėse sunku būtų įsivaizduoti *anti*-struktūrinį elgesį - prieštaravimams ir piktnaudžiavimams čia neatsirasdavo erdvės. Todėl telikdavo dvi galimybės.

Pirmoji iš jų - išvengti situacijos, ištrūkti iš jos, kai tik įmanoma, arba prisidėti prie jos steigimo kiek įmanoma mažiau, taigi imtis *a*-struktūrinių praktikų. Atėjus registracijos metui, žmonės mėgindavo rasti priežasčių, kodėl jie negali dalyvauti. Pasak pateikėjo R.K., žmonės susigalvodavo įvairių dingsčių - vieni apsimesdavo sunegalavę, kiti imdavo net meluoti, kad mirė giminitis ir reikia važiuoti į laidotuves¹⁰³⁵. Populiarus pasiteisinimas tapdavo būtinybė per laisvas dienas vykti dirbti kaiman "į uošviją". A.Statkevičius dienoraštyje pasižymėjo, kad sudarinėjant sąrašą, dauguma išreiškė norą išvažiuoti į "uošviją", ir ironiškai pridūrė: "Aš taip pat į "uošviją". Neleido vykti su komandiruote, tai visai nevyksiu. O į demonstraciją irgi neisiu. Sakiau, kad į vestuves važiuosiu"¹⁰³⁶. Kai kurie žmonės sutikdavo imtis kitų tuo pačiu metu privalomų atlikti pareigų, kad tik galėtų išsisukti nuo žygiavimo eisenoje. Tai nebuvo atviras *steigiamojo* matmens atmetimas, nes jį nominaliai išlaikydavo ideologiniu požiūriu pateisinama priežastis: "Taigi jeigu gali išsisukti, tai išsisuki. <...> Reikėdavo budėti institute. <...> o nieks

¹⁰³⁴ Dagys J., *Dienoraštis...*, p. 330.

¹⁰³⁵ Autoriaus pokalbis su darbininku R.K., 2012 04 04.

¹⁰³⁶ Statkevičius A., *Anuo metu:...*, p. 206.

nenorėdavo sėdėt, reikėdavo sėdėt ilgai, va, visą dieną. Tai aš pasisiūlydavau. Aš pasiimdavau gerą romaną, koks man skirtumas, kur skaityt, o nereikia eit į parada¹⁰³⁷. Iš to paties A.Statkevičiaus dienoraščio sužinome, kad kartais žmonės išdrįsdavo pasipriešinti atvirai: vienos mokyklos vadovybė, supykusi, kad demonstracijoje nedalyvavo 10 mokytojų, grasino "dėti nuobaudas", tačiau viena mokytoja pareiškė, kad "eiti ar neiti nėra ir negali būti jokios prievartos"¹⁰³⁸. Tokius atsikalbinėtojus registruotojai mėgino arba įbauginti, arba papirkti - ne tik pinigais, kaip buvo minėta anksčiau, bet ir privilegijų vilionėmis, pavyzdžiui, įgyti teisę nusipirkti 2 kg apelsinų¹⁰³⁹.

Nuėjusieji į demonstraciją, mėgindavo sutrumpinti savo dalyvavimo trukmę, kitaip tariant, susigražinti kiek įmanoma daugiau etatizuoto laiko. Tokius ketinimus buvo galima realizuoti sulaukus kulminacinio taško - praėjus centrinę tribūną: "Nu, eini, eini, atsibosta ten ir kažkaip tai tyliai, niekam nieko nesakęs ir pasitrauki"¹⁰⁴⁰. Supratęs, kad išsisukti nuo demonstracijos nepavyks, A.Statkevičius svarstė, jog reikės "pavėluoti" ir taip išvengti bent papildomos nemalonios prievolės - nešti transparantą¹⁰⁴¹. Pastarajai užduočiai įvykdyti, atrodo, organizatoriams sekėdavo dar sunkiau surasti "savanorių". Vėliavos ar transparanto nešimas reiškė, kad žmogus turės dalyvauti nuo demonstracijos pradžios iki pabaigos, nes tik eisenos pabaigoje laukdavo įmonės transporto priemonė, kuri surinkdavo visą atributiką. Antra vertus, šios prievolės žmonės turbūt kratėsi ir dėl to, kad nešantysis vėliavą ar transparantą visada yra ryškesnis dalyvis, aiškiau tapatinasi su tais simboliais, jų reikšmėmis, kurias jis pats savo rankomis skleidžia. Iškelti transparantą su šūkiu "Partija - mūsų epochos protas, garbė ir sąžinė!", ko gero, žmogui reiškė susikurto psichologinės apsaugos sienos tarp jo asmeninių prasmų ir oficialiųjų prasmų išnykimą. "<...> ten dar įduodavo kokį transparantą nešti, tai ten gi didžiausia bėda, tai palieka, tai nenori nešti niekas šitą... <...> toks kvailas dalykas <...>

¹⁰³⁷ Autoriaus pokalbis su biologe Ž.L., 2012 01 14.

¹⁰³⁸ Statkevičius A., *Anuo metu:...*, p. 223.

¹⁰³⁹ *Ibid.*, p. 144.

¹⁰⁴⁰ Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

¹⁰⁴¹ Statkevičius A., *Anuo metu:...*, p. 406.

visi jau jautė, kad šito nereikia, bet vat, negalėjo atsisakyt"¹⁰⁴². Kai kurie pateikėjai tvirtina, kad "premijos" būdavo mokamos ne visiems demonstracijos dalyviams, bet tik tiems, kurie sutikdavo nešti transparantus. Panašu, kad net buvo nusistovėjęs tarifas - 10 rublių. Tokiu būdu vadovybė ne tik rasdavo nešikus, bet ir nusipirkdavo ramybę, kad atributika nebus išmėtyta pakeliui, nes kitaip galėjo kilti "skandalas"¹⁰⁴³. Pasak Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininko, tokios "premijos" buvo mokamos ne iš asmeninės kišenės, o pasinaudojama įmonės materialinio skatinimo fondu, "premiją" skiriant kaip socialinę pašalpą ar pan.¹⁰⁴⁴ Kiti ieškodavo alternatyvos: "<...> krovėjai ten, kurie buvo mėgėjai išgert... <...> pavaišindavo juos, jau jie eidavo, ten apsirengdavo gražiau ir jau jiems ten duodavo išgert, <...> įduodavo <...> nešt transparantą"¹⁰⁴⁵.

Vienintelė *para*-struktūrinė praktika, kurią įmanoma atsekti iš pateikėjų pasakojimų, galėtume laikyti alkoholio vartojimą. Iš ankstesnių citatų matyti, kad ne tik transparantus nešantys krovėjai jau prieš ar per demonstraciją vartojo alkoholį. Žinoma, gėrimą įvardinti kaip alternatyvią ar kompensacinę šventės formą galėtume tik iš dalies, nes pateikėjai prisimena, jog švenčių dienomis šalikelėse atsidarydavo alų ir stipresnį alkoholį pardavinėjantys "kioskeliai": "Vienu žodžiu, kad jau gaudavosi, kaip gera girtų kompanija su dainom, jau buvo galima žygiuot, nebaisu buvo ir sniegas, ten snigdavo, nebejausdavai nei šalčio, nei nieko. Tai, vot, buvo labai populiarus šitas... šitie bufetukai pakelti dvasinę nuotaiką"¹⁰⁴⁶. Be to, R.K. spėliojo, kad nors kai kuriems šventės baigdavosi blaivykloje, apskritai atrodė, kad milicijos pareigūnai, lyg gavę nurodymą iš aukščiau, tądien atlaidžiau žiūrėdavo ir iš karto negriebdavo, jeigu "ir svyruodavai šiek tiek po baliaus"¹⁰⁴⁷.

¹⁰⁴² Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

¹⁰⁴³ Autoriaus pokalbis su Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininku K.L., 2012 02 01.

¹⁰⁴⁴ *Ibid.*

¹⁰⁴⁵ Autoriaus pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28.

¹⁰⁴⁶ Autoriaus pokalbis su darbininku R.K., 2012 04 04.

¹⁰⁴⁷ *Ibid.* Šias spėliones patvirtina kiti amžininkai: "Minint Spalio socialistinės revoliucijos, kitaip tariant, bolševikinio perversmo metines, miestelio gatvėse stovėjo staliukai ir buvo nemokamai pilstoma degtinė. Milicija šlitinėjančių žmonių tomis dienomis nepakuodavo - sovietinis žmogus turėjo teisę švęsti". Žr. Staniulis V. *Suvaidintas rokas*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2012, No. 4, p. 239.

Girtavimą švenčių metu, kaip ir alkoholio vartojimą darbo vietose¹⁰⁴⁸, reikėtų analizuoti platesniame sociokultūriniame sovietinės visuomenės kontekste, tačiau turbūt nereiktų ignoruoti konkrečių laiko ir vietos aplinkybių. Poetas M.Martinaitis savo užrašuose masinį gėrimą tiesiogiai susiejo su prasminiu šių švenčių ištuštėjimu¹⁰⁴⁹. Galima aptikti ir kitų liudininkų analogiškų svarstymų: "Dar nepraėjusieji vyrų būreliai tarpuvartėse, sustoję ratu, gerdavo atsineštą degtinę tiesiai iš butelių. Praėję tribūną jausdavomės tarsi nemalonų didelį darbą atlikę. Tuomet žmonės išsilakstydavo į visas puses, nes autobusai nekursuodavo"¹⁰⁵⁰. Darbininkė A.P. teigia, kad per vieną demonstraciją girtas žmogus krito ant grindinio ir mirtinai susidaužė galvą. Po šios tragedijos esą buvo nuspręsta nutraukti spiritinių gėrimų pardavimą¹⁰⁵¹.

Kiek savo dalyvavimu žmonės steigė idealųjį sovietinės visuomenės vaizdinį ir normatyvinį "gyvenimo receptą" tolimesniam elgesiui, tiek iš *atliekamojo* matmens kylančios ir demonstracijos metu pasireiškusios praktikos nusako tikrąją vėlyvojo sovietmečio visuomenės būklę. Jei *steigiamuoju* matmeniu tarsi pakrikusi visuomenė gražinama į idealųjį *status quo*, tai *atliekančiosios* praktikos nurodo į realiai ne(be)įveikiamą pakrikimą - didėjanti pareigos dalyvauti reikšmė stiprino šventės *ex nihilo* išpūdį, o tai liudijo apie plintantį ideologijos išprasmėjimą ir demonstracijose, ir kitose ideologinėse situacijose. Mobilizacinė ideologijos galia veikė, nors demonstracijų atvejų nebebuvo visaapimanti, tačiau tai nestabdė išprasmėjimo proceso, nes tokia mobilizacija galėjo sukurti kolektyvinės vienybės regimybę, bet iš tiesų aižėjo jai palaikyti reikalingi bendri prasminiai pamatai.

¹⁰⁴⁸ Žr. 4.1. Darbo disciplina ir etika: *laiko nusavinimo* praktikos.

¹⁰⁴⁹ "Šios dienos (vadinamosios Spalio revoliucijos) galima neapkęsti vien dėl to, kad tai yra ir masinio nusigėrimo diena. Tą dieną žmonės nusiplauna savo pažeminimą, pasityčiojimą, nes pro valdžios tribūnas privalėjo nešti išrašytus žodžius, kuriais niekas netiki, tempti bespalvių asmenybių portretus ir klykti jiems ištikimybės šūkius". Žr. Martinaitis M., *Tylintys tekstai...*, p. 109.

¹⁰⁵⁰ Kaubrys D., *Gyvenimo kelias...*, p. 228-229.

¹⁰⁵¹ Autoriaus pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotojais A. ir A.P., 2011 11 10.

IŠVADOS

Nuobodulio epitetai, kuriais tokia turtinga vėlyvąjį sovietmetį menanti atmintis, paspendė spąstus: jie atkakliai ir primygtinai perša požiūrį, kad brežneviniam laikotarpiui suvokti mažiausiai naudos gali duoti marksistinės-leninistinės ideologijos, jos kasdienių apraiškų tyrinėjimai. Juk jeigu ideologinėmis nuostatomis "niekas" netikėjo, per partinius suvažiavimus žmonės žiovaudavo ir nedviprasmiškai šurmuliudavo, "kietojo" socrealizmo filmai demonstruoti tuščiose salėse, knygynų sandėliuose puvo doktrinierių veikalai, o ideologija tapo tik veidmainių cinikų instrumentu, kuo "mirusi" režimo dvasia mums gali padėti ieškant atsakymo, kokia buvo sovietinės Lietuvos visuomenė vėlyvuoju sovietmečiu? Tačiau nepasiklioję *sovietinio nuobodulio* rekomendacijomis sukti kitais keliais, mes nusprendėme atsigręžti į jo branduolį: kas tūno už prisiminimų apie idėjinį dogmatizmą, susirinkimų monotoniją ir formalizmą, paradines klišes, pasirinkimų stoką, šūkių šabloniškumą, tuščiai sugaištą laiką? Šiuo darbu siekėme parodyti, kad kasdienybė - vieta, kur ideologija atrodė labiausiai mirusi - gali tapti raktu į sovietinę visuomenę.

1. Sovietų Sąjungos modernizacijos specifiškumo neįmanoma suprasti be ideologijos vaidmens. Joje vykusius įvairius *turbomodernizacijos* procesus vadiname *socmodernizacija* būtent dėl to, kad įvairūs jų aspektai, ypač kontrmodernūs fenomenai, pats procesų intensyvumas stipriai priklausė nuo ideologinių (socialistinių) reikalavimų. Tokiu būdu sovietų režimas susiformavo kaip ideokratinis, t.y. jo tikslus hierarchizavo ideologinė programa. Tad ideologija neturėtų būti nurašyta kaip nieko nelemianti net vėlyvuoju sovietmečio periodu, kai atrodė, kad jos funkcionavimas - grynai formalus ir fasadinis.

2. Ideokratinė režimo prigimtis reiškė, kad valstybė ne tik ideologiškai prioretizuoja valdymo tikslus, bet ir siekia, kad šiuos tikslus internalizuotų kiekvienas subjektas, t.y. kad jie teiktų prasmę kiekvieno asmens veiklai. Tam buvo kuriamos ideologinės situacijos, kurios lyg tarpininkės turėjo iš režimo

pusės diegti vertybines nuostatas bei normas, o iš subjektų pusės sulauktų grįžtamojo ryšio, išreiškiančio jų pritarimą ir atsidavimą šiems tikslams bei jų prasmingumo patvirtinimą. Vadinasi, ideologinės situacijos veikė kaip ideologijos susitikimo su subjektu, arba ideologinių prasmų susitikimo su individualiomis prasmėmis vieta. Tai, kad būtent šiose situacijose buvo fiksuojamos įvairios *nuobodulio* būsenos (abejingumas, apatija, skeptiškumas, ironija, pašaipa, nuobodžiavimas, ignoravimas, etc.) ir jas atspindinčios praktikos, aiškiname viena iš nuobodulio sociopsichologinių teorijų, kad jis kyla iš prasmingumo, intencionalumo stokos. Kitaip tariant, jos mums kalba apie tai, kad ideologinėse situacijose individualios prasmės konfrontuoja su ideologija dėl to, kad pastarosios teikiamos prasmės subjektyviai išgyvenamos kaip tuščios, nereikšmingos.

3. Vėlyvojo sovietmečio *nuobodulio visuomenės* modelio atramos tašku laikome šiuo periodu išryškėjusią ideologijos vaidmens kaitą. Sakytinės istorijos ir archyviniai šaltiniai byloja, kad teiginiai apie ideologijos "mirtį" yra kiek perdėti, t.y. dalis žmonių, jei ir liovėsi tikėję galutiniu tikslu (komunizmo statybomis), vis dar galėjo palankiai žiūrėti ir remti ideologijos teikiamas ar jos absorbuotas vertybes, sukurtą "socialinės gerovės modelį", todėl ideologija nenukrito iki "nulinės padalos" ("totalinės opozicijos" jai). Vis dėlto perėjusios į savo "pomirtinę" fazę (dekomunizacijos stadiją) ideologijos reikšmę labiausiai palaikė ne atskirų žmonių tikėjimas, o išitraukimas į socializacijos procesus. Iš gyventojų buvo reikalaujama ne tikėjimo, o socialinio įsipareigojimo ideologinėms nuostatoms. Tapusi neišvengiamu ir svariu socializacijos komponentu ji atliko dvejopas funkcijas socialiniame gyvenime - drausminimo ir mobilizavimo. Būtent šios ideologinės funkcijos kasdien kurdavo gausybę ideologinių situacijų, į kurias patekdavo absoliuti dauguma gyventojų.

4. Socialinio įsipareigojimo, arba ideologijos socializacijos konceptą mes papildėme A.Yurchako dviejų matmenų modeliu. Jo aprašytas *steigiamasis* matmuo atitinka asmens socialinio įsipareigojimo momentą, kai subjektas prisiriša prie ideologinių normų, nuostatų ir struktūrų. Šis savęs, kaip

sovietinio piliečio, "normalizacijos" aktas atveria *atliekamąjį* matmenį, t.y. įgalina naudotis visomis iš socializacijos išplaukiančiomis galimybėmis ir privilegijomis, apskritai gyventi už-ideologinį gyvenimą. Tačiau jeigu A.Yurchako idėja suponuoja mintį, kad *atliekamas* matmuo daugiau ar mažiau užtikrina "normalų" gyvenimą ar jauseną tarsi žmogus gyventų "normalų" gyvenimą, mes teigėme, kad šis "normalumas" tegalėjo būti labai specifinis, grynai sovietinis, o ne ta prasme, kurią sąvokai "normalus" suteikė S.Rapoportas ar N.Putinaitė. Toks konceptualus skirtumas, mūsų požiūriu, atsirado dėl to, kad A.Yurchakas neįvertino socialinio išipareigojimo ideologinėms nuostatoms, normoms ir struktūroms pasekmių: prisirišimas prie ideologijos ne tik atvėrė galimybes, bet ir jas apibrėžė ir iš dalies determinavo subjekto elgesį. Kita vertus, nors individai judėjo po socialinį lauką tarsi įkliuvę į "disciplininį tinklą", o *atliekamojo* matmens praktikoms didelės įtakos turėjo ideologinis struktūravimas, tačiau *struktūrizacija* nebuvo vienpusis procesas. Akivaizdu, kad "stipriąsias struktūras" vis labiau klibino "silpnieji subjektai", kurie ne tik siekė ištrūkti ar apeiti ideologines situacijas (*a*-struktūrinės praktikos), bet ir ieško kompensacinių mechanizmų (*para*-struktūrinės praktikos), jomis naudojosi, piktnaudžiavo, veikė priešinga kryptimi (*anti*-struktūrinės praktikos). Visa ši itin marga, įvairialypė ir skirtingo pobūdžio praktikų suma prisidėjo prie socialinės dezintegracijos ir ardė ideologines struktūras.

5. Ideologinis drausminimas socializacijos procese veikė skirtingais lygmenimis, tačiau mes pasirinkome nagrinėti tokias jo sukurtas situacijas, kuriose išryškėjo *mintinio nuobodulio* požymiai. Minties sklaida ir drausminimo mechanizmai pirmiausia susikirsdavo viešojoje erdvėje - mąstymo suvaržymą, idėjinį sustabarėjimą, dogmatinį kartojimąsi asmuo patirdavo viešajame gyvenime. Viešąją erdvę interpretavome kaip reikšmių apykaitą tarp nepažįstamų subjektų, kai vyksta autentiškas pasaulio pažinimas ir įprasminimas. Autonomiškoje, pliuralistinėje, valdžios kontrolei nepavaldžioje viešojoje erdvėje tai reikštų *pasaulio atvėrimą*, tačiau sovietmečiu priežiūros ir cenzūros mechanizmai leidžia kalbėti apie viešąją

erdvę ne kaip apie *viešę*, bet tik kaip apie *parodomąją viešąją erdvę*, apie komunikacinę struktūrą, kuri suformuoja karkasą *paslapties kultūrai*, lemiančią priešingą procesą - *pasaulio užvėrimą*.

6. *Paslapties* sandaros analizė per satyros kalbėjimo praktikas parodė, kad visos viešosios minties praktikos buvo daugiau ar mažiau nulemtos *paslapties kultūros*: kritika galėjo būti tik vienakryptė su baigtiniu kritikuotinių problemų sąrašu, nukreipta į "pasitaikančius trūkumus", bet ne kvestionuojanti pačią sistemą. *Paslapties* hierarchiją nubrėžėme keturiais ratilais: pačiame centre įsitaisiusi *idealioji galia*, platesniu ratu ją supa *nominalioji*, dar platesniu - *realioji*, o visus tris ratilus punktyru apibraukia *hiperrealioji galia*. "Kritikos ugnimi" vadinta satyra iš tiesų prisidėjo prie autoritetinio diskurso konstravimo, ji išplito po kolektyvus ir darbovietes kaip baudmės priemonė, nes viešas prasižengusio asmens pažeminimas pašaipą buvo vertinamas ir propaguojamas. Tačiau ši struktūrinė, *steigiančioji* kalbėjimo praktika prisidėjo prie *anti*-struktūrinės praktikos susiformavimo - ironija kurį laiką tarsi akomponavo satyrai, buvo jos jaunesnė sesuo, bet nepastebimai peraugo į *a*-struktūrinę praktiką, o paskui tapo diskurso dekonstravimo retoriniu instrumentu.

7. *Paslapties kultūros* sąlygomis autentiškas pasaulio ir visuomenės narių vienas kito pažinimas, bendrystės suvokimas per oficialios viešosios erdvės komunikacinę struktūrą vargiai galėjo vykti. Lietuviškoji istoriografija svarsto, kad ši reikšmių mainų stoka galėjo būti kompensuojama alternatyviomis vietinėmis *kontrviešėmis* arba asociacinėmis erdvėmis. Siekdami papildyti šias versijas, kurios neįtikina iki galo, ar jose vykę reikšmių mainai pasiekdavo platesnes "užribines" auditorijas, pasiūlėme *viešosios jausmų erdvės* hipotezę. Į viešas erdves susirinkę žmonės bendrystę, solidarumą, autentišką patirtį tarp (ne)pažįstamųjų, su kuriais nėra užmegztas išankstinis pasitikėjimas, galėjo išgyventi per nežodinę komunikaciją, kuri suteikdavo pirminius impulsus. Tai anaipol nebuvo visavertė komunikacinė struktūra turinčios viešosios erdvės alternatyva, o tik *čia ir dabar* įvykstantis jos pakaitalas, surogatinė arba *para*-struktūrinė praktika. Nors šios praktikos

susiformavimą aiškiai veikė *struktūrizacija*, ji padėjo plėsti *atliekamąjį* matmenį, prisidėjo prie kitokios prasmės tvirtėjimo.

8. Kaip praktiškai vyko *paslapties* saugojimas, nagrinėjome per priėjimą prie informacijos. Bibliotekos buvo tapusios tokiomis informacijos saugyklomis, kurių pagrindinis tikslas - ne kuo geriau patenkinti skaitytojų poreikius, bet kuo labiau apsaugoti jį nuo vienos rūšies ir išsiūlyti kitos rūšies informaciją. Politiniu lygmeniu vyko skaitytojų atkirtimas nuo konteksto ir tradicijos, dalis knygų paverstos *nematomomis*, užtat ideologiniu lygmeniu kitos knygos išryškintos kaip *pernelyg matomos*. Informacinės hierarchijos infrastruktūra bibliotekose efektyvinta centralizacijos reforma, kuria labiausiai siekta ne patenkinti skaitytojų poreikius, o sutelkti galią ir užtikrinti sistemos veiklos patikimumą ir aktyvumą. Taigi bet kokį skaitymą buvo siekiama paversti ideologinę situaciją *steigiančiuoju*, o subjekto priėjimą prie informacijos sąlygojo jo ideologinio patikimumo laipsnis. Analizuodami skaitymo įpročius pastebėjome, kad ne tik ši saugojimo hierarchija, bet ir įvairūs kiti faktoriai (leidybos politika, laisvalaikio struktūra, ekonominė padėtis, etc.) formavo skaitymo įpročius. Kai kurie iš šių faktorių (pvz., leidyba) priskirtini prie *paslapties kultūros* su *mintinio nuobodulio* reiškiniais formavimo. Ši kultūra aiškiai darė įtaką ir skaitymo praktikoms, kurių daugumą galėtume įvardinti *para-* arba *a-*struktūrinėmis: necenzūruojamos ir patikimos bet kokios rūšies informacijos deficito sąlygomis knyga, ypač grožinė literatūra, ne vienam skaitytojui atrodė "gaivesnis" šaltinis, ji taip pat masino dėl "uždrausto vaisiaus" fenomeno. Taip užgintos, slapta platinamos literatūros skaitymas tapdavo *anti-*struktūrinėmis praktikomis. Tačiau apskritai skaitymo "socialinė aura" buvo gerokai didesnė už realų skaitymą, todėl prie *a-*struktūrinių praktikų priskyre ir "snobiškąjį" knygų pasirinkimą ar pirkimą.

9. Į dalyvavimą *parodomojoje viešojoje erdvėje* subjektai turėjo būti įtraukti per viešą kritiką ir savikritiką, tačiau jų negalėjome priskirti vien prie drausminimo ar vien prie mobilizavimo socializacinės ideologijos funkcijos, nes pasižymėjo abiejų jų savybėmis: išsakyta kritika ir savikritika veikė kaip kolektyvo arba individo drausminimo priemonė, o į jų ritualus turėjo būti

įtraukta kuo daugiau žmonių. Bet apskritai (savi)kritika, kaip *steigiančioji* praktika, pasidavė bendrai *paslapties kultūros* raidos logikai, t.y. *pasaulio užvėrimui*, kuris čia reiškėsi per šių procedūrų ryškią ritualizaciją. Pagal mūsų pasiūlytą modelį, ritualizaciją galima fiksuoti tuomet, kai procedūra atitinka tris kriterijus: *demarkaciją, fiksaciją ir kanonizuotą rezultatą*. Dėl ritualizacijos (savi)kritika nutolo nuo savo pirminės paskirties ir jos dalyviams virto vis labiau beprasmiška. Todėl jei funkcionalistiniu požiūriu ritualas integruoja tam tikros bendruomenės narius, čia galime kalbėti apie priešingą procesą - dezintegraciją, kuri pasireiškė labai įvairiomis praktikomis - ir *a*-struktūrinėmis, ir *anti*-struktūrinėmis. Tuo tarpu *para*-struktūrine praktika kritikos atžvilgiu laikome kai kuriuos skundus. Tai paradoksali išvada, nes skundus taip pat galime laikyti grynai struktūrine, taigi *steigiančiąja* praktika, kurią palaikė ir skatino pats režimas. Skundai veikė lyg kūlgrindinė viešoji erdvė - komunikacija vyko ne viešai, privačiomis laiško formomis, bet rėmėsi viešajai erdvei būdingais principais. Tačiau preparuodami skundų įvairove turime konstatuoti, kad dalis jų, priklausantys *apskundimų* tipui, nors ir patyrę *struktūrizaciją*, atitiko *para*-struktūrinę praktiką - kompensavo negalią kritikuoti.

10. Perėję prie mobilizacijos funkcijų sukurtų ideologinių situacijų, aptikome, kad jas geriausia aprašyti remiantis *laiko nuobodulio* požymiais. Darbas ideologiniame diskurse buvo pagrindinė mobilizacijos priemonė. Disciplinuotas, į darbą susitelkęs darbininkas liudijo apie savo atsidavimą aukščiausiam bendram tikslui - komunizmo statyboms. Tačiau centralizuotos planinės ekonomikos ir visuotinio užimtumo sąlygomis darbas prarado ideologinį prasmingumą, kartu pašlijo darbo etika ir drausmė. Darbovietėse subjektai ėmėsi visų trijų rūšių *atliekančiųjų* praktikų, kurias bendrai įvardijome *darbo laiko nusavinimu*. Jos priklausydavo nuo atliekamo darbo pobūdžio, tačiau pati nusavinimo praktika reikšdavosi visur - jos trajektorija driekėsi kone per visas profesijas. Jos vykdavo ir dėl susidariusių galimybių piktnaudžiauti darbo laiku, ir paprasčiausiai dėl to, kad visuotinio darbo sąlygomis visi dirbo, bet ne visi turėjo ką dirbti. Bet apskritai savotiškas darbo

sabotavimas nebūtų galėjęs vykti be pajautimo, kad administracijos atžvilgiu darbininkas išlaiko tam tikrą galią, nulemtą darbo jėgos, ypač kvalifikuotos, trūkumo. Archyviniai duomenys rodo, kad nemažai gamyklų sovietmečiu gyveno nuolatinės įtampos sąlygomis, o darbininkų nepasitenkinimas ar pasipriešinimas nebuvo išimtiniai atvejai. Tačiau darbininkai įgaudavo svertų iš principo tik *norminiuose* konfliktuose, t.y. tol, kol pakludavo ir palaikydavo gamyklos paternalistinės veiklos logiką: darbininkas gali tiesiogiai spausti savo viršininkus, bet ne atvirai, ypač viešai ir už gamyklos ribų kvestionuoti jų autoritetą. Viešai skelbiant visuotinį nedarbo įveikimą, iš šių konfliktų, nesutarimų ir nepasitenkinimų kildavęs masinis darbuotojų judėjimas iš vienos darbovietės į kitą, neužsilaikymas vienoje vietoje ir susidaranti darbo "pauzės" tarp jų buvo slepiamos po eufemizmu "kadrų tekamumas". Į šiuos darbo lakumo srautus įsiliedavo darbo vengiantys asmenys, sovietmečiu apibrėžti kaip veltėdžiai. Jie plačiausiai išnaudodavo *darbo laiko nusavinimo* praktikas, todėl gali pasirodyti, kad jiems pavyko ištrūkti iš mobilizacinės socializacijos. Teisiškai veltėdystė reiškė "užklasini" unifikavimą, bet realiai tuo siekta ne juos išstumti ir palikti ramybėje socialiniuose pakraščiuose, o inkorporuoti į bendrą sistemą, nes režimas negalėjo sau leisti turėti tokių piliečių, kurie laisva valia apsisprendžia nedirbti "visuomenei naudingo darbo". Taigi per *struktūrizaciją* veltėdžiai bent nominaliai buvo priversti išlikti *steigiamajame* matmenyje, kai darbo turėjimo faktas liudija apie jų "normalumą".

11. *Laiko skirstytojo* vaidmeniu užsiėmęs režimas žmones mobilizuodavo nusprendamas ne tik kada dirbti, bet ir kada švęsti. Ideologiškai įprasmintas ir pagal naują socialinį ritmą pertvarkytas kalendorius kūrė naują *sociolaikinę* tvarką. Kai kurios šventės, net jei netapdavo visuotinėmis, buvo masinės mobilizacijos dienos. Nagrinėdami svarbiausias iš jų - Gegužės 1-osios ir Lapkričio 7-osios, aiškinomės, kokia buvo tokios prievolinės mobilizacijos paskirtis. Pasiremdami antropologine "visuotinės procesijos" teorija parodėme, kad demonstracijas galime interpretuoti kaip "sakraliu laiku" atkuriamą idealų visuomenės vaizdinį, o dalyviai savo buvimu steigia šią

ideologinę situaciją. Tokiu būdu šventinės demonstracijos kiekvieną visuomenės narį orientuoja į ateitį, pateikia normatyvinį "gyvenimo receptą", nes neleidžia suabejoti, kad vis dar einama ta pačia kryptimi, ir suteikia gaires, kokią vietą atskiras individas galėtų užimti šioje struktūroje. Tačiau net idealiosios tvarkos atkūrimo metu reiškesi *atliekančiosios* praktikos, siauriaja prasme bylojančios apie šventės *ex nihilo* pobūdį, o plačiaja prasme - apie pakrikusią visuomenės būklę.

12. *Nuobodulio visuomenės* modelis pasiūlė pažiūrėti į vėlyvojo sovietmečio Lietuvos visuomenę per ją sudarančių narių praktikas - kur, kada, kaip žmonės elgėsi savo kasdienybėje. Stichiškuose žmonių gyvenimuose, jų chaotiškame judėjime po erdvę ir laiką atkreipėme dėmesį į atsikartojančias dviejų matmenų praktikas, kurios atsiranda iš dalyvavimo ideologinėse situacijose ir kurios lyg trajektorijos jungia skirtingų profesijų, skirtingos socialinės kilmės ir statuso, amžiaus ir interesų subjektus. Iš metaforos į analitinį modelį perkvalifikuota *nuobodulio* kategorija mums padėjo paaiškinti šį praktikų dvilypumą: atsidūrus išsprasmėjusioje, "nuobodžioje" situacijoje, žmogui įsijungia apsauga nuo "socialinių nuodų", jis ieško būdų, kaip grįžti į jam prasmingų veiksmų kelią. Šiame darbe nesiėmėme normatyvinio vertinimo, kokios prasmės subjektus orientavo kelyje iš *beprasmiškos* situacijos, kiek jos priklausė normalumo, o kiek - "normalumo" stichijai, nors akivaizdu, kad kai kuriuos veiksmus galėtume įvardinti kaip piktybišką piktnaudžiavimą ne tik sovietinės ideologijos kontekste.

Nuobodulio modeliui sukurti nereikėjo įsiskverbti į kiekvieno subjekto vidinį pasaulį, už jį daugiausia kalbėjo jo veiksmai. Apskritai, kad galėtume konstatuoti *sovietinį nuobodulį*, veikėjui nereikėjo išgyventi realios nuobodžio būsenos - ideologija kasdien reprodukuodavo *beprasmybę, esančią šalia*, kurią žmonės atpažindavo ir mokydavosi apeiti. *Atliekančiųjų* praktikų gausa paliudija, kiek daug pastangų buvo sudėta. Todėl į šias praktikas įnikusiam sovietmečio gyventojui *steigiamajame* matmenyje nuolat persekiojanti beprasmybė *subjektyviai* galėjo atrodyti visai nereikšminga jo gyvenimo dalis. Bet kaip rodo atlikta analizė, vis tiek stipriai jį veikė, jo *atliekančiosios*

praktikos dažnai buvo paveiktos *struktūrizacijos*, vadinasi, nebuvo subjektyviai laisva valia grįstas veiksmas, o sąlygotas išorinių, šiuo atveju ideologinių struktūrų.

Bet tai nemažiau byloja ir apie priešingą procesą - "silpnųjų subjektų" pergalę prieš ideologines "stipriąsias struktūras". Sovietmečio kasdienybę galėtume įvardinti kovos arena, kurioje grūmėsi ideologijos peršama "tikresnė tikrovė" (H.Arendt terminas) ir kasdienybės "aukščiausia tikrovė" (P.L.Bergerio ir Th.Luckmanno terminas). Nors pirmoji siekė įsiurbti antrąją, tačiau *atliekamojo* matmens susiformavimas ir plėtra mums kalba apie tai, kad subjektų kasdienė patirtis netapo ekvivalenti ideologiniam tikrovės pažinimui, ir net ideokratinėje visuomenėje atsikovojo autonominę sritį, kuri galiausiai užgožė "tikresnę tikrovę". Istorijoje nepastebima kasdienybė pasirodė esanti stipresnė už "istorijos kūrėją" - ideologiją.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Šaltiniai

Archyviniai šaltiniai

1. Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)

LYA, f. 1048 - LKP Kauno m. Požėlos rajono komiteto

LYA, f. 1771 - LKP CK

LYA, f. 1258 - Vilniaus m. "Puntuko" pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 1284 - "Jaunimo gretų" pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 3399 - LKP Vilniaus m. Tarybų rajono komiteto

LYA, f. 3406 - LKP Vilniaus m. Spalio rajono komiteto

LYA, f. 3435 - LKP Vilniaus m. Lenino rajono komiteto

LYA, f. 3564 - Valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 7342 - Šiaulių m. "Vairo" pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 7667 - Vilniaus m. Eidukevičiaus vardo susivienijimo pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 7672 - Vilniaus m. "Spartos" pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 11321 - "Vagos" leidyklos pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 11324 Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos atviro pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 15008 - Vilniaus m. radijo komponentų gamyklos ("Vingio" susivienijimo) pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 15020 - "Šluotos" pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 15159 - Kauno m. Centrinio knygyno pirminės partinės organizacijos

LYA, f. 17307 - Vilniaus m. Centrinio knygyno pirminės partinės organizacijos

2. Lietuvos nacionalinės M.Mažvydo bibliotekos archyvas (LNB)

LBN rankraščių skyrius, f. 178.

LNB Lituanistikos fondas

3. Vilniaus Viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos archyvas (AMBA)

AMBA, f. 1.

4. Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LMMA)

LMMA, f. 361 - "Šluotos" redakcijos

5. Vilniaus apskrities archyvas (VAA)

VAA, f. 95 - Ukmergės rajono centrinės bibliotekos

VAA, f. 765 - Vilniaus miesto Spalio rajono vykdomojo komiteto
Socialistinio teisėtumo ir viešosios tvarkos apsaugos komisijos

Interviu

1. Pokalbis su matematiku R.B., 2009 12 15
2. Pokalbis su darbininku E.B., 2011 05 14
3. Pokalbis su archyvaru V.M., 2011 05 17
4. Pokalbis su architektu M.Š., 2011 05 17
5. Pokalbis su darbininku K.B., 2011 05 31
6. Pokalbis su buvusia R.Buroko žmona S.K., 2011 06 22
7. Pokalbis su aktoriumi A.V., 2011 06 23
8. Pokalbis su žurnaliste Rita Baltušyte, 2011 09 13
9. Pokalbis su poetu A.B., 2011 10 04
10. Pokalbis su žurnaliste G.A., 2011 10 08
11. Pokalbis su dailininku J.V., 2011 10 10
12. Pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininke M.Ch.,
2011 11 05
13. Pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbuotojais A. ir
A.P., 2011 11 10
14. Pokalbis su Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininku R.V.,
2011 11 21
15. Pokalbis su vairuotoju R.L., 2011 12 07

16. Pokalbis su valgyklos vedėja A.G., 2011 12 28
17. Pokalbis su biologe Ž.L., 2012 01 14
18. Pokalbis su Eidukevičiaus v. susivienijimo cecho viršininku K.L., 2012 02 01
19. Pokalbis su "Spartos" fabriko direktoriumi Z.J., 2012 02 03
20. Pokalbis su bibliotekininke A.S., 2012 02 14
21. Pokalbis su darbininku R.K., 2012 04 04

Dienoraščiai, laiškai

1. Adomaitis R., *Mintys scenos paraštėse*. Vilnius: leidykla "Scena", 2002.
2. Baltakis A., *Gimiau pačiu laiku: iš dienoraščių 1960-1997*. Vilnius: "Tyto alba", 2008.
3. Baltušytė R. (sud.), *Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt.* Vilnius: "Kultūros barai", 2010.
4. Būdvytis A., *Atėjo metas užrašyti...: dienoraščiai*. Kėdainiai: Lietuvos žemdirbystės institutas, 2003.
5. Dagys J., *Dienoraštis*. Vilnius: Botanikos instituto leidykla, 2006.
6. Grigas R., *Dienoraščio langą pravėrus: 10 mano jaunystės metų (1956-1965)*. Vilnius: "Knygų kelias", 2011.
7. Grigienė J. (sud.), *Kazio Grigo pokalbiai laiškais*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
8. Kisarauskas V., *Vincas Kisarauskas: dienoraščiai, atsiminimai*. Vilnius: "Vaga", 1999.
9. Kubilius V., *Dienoraščiai: 1945-1977*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
10. Kubilius V., *Dienoraščiai: 1978-2004*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
11. Kubilius V., *Lauksiu atsakymo: laiškai, novelės*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.

12. Martinaitis M., *Tylintys tekstai: Užrašai iš raudonojo sąsiuvinio, 1971-2001*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.
13. Masiulis A., *Tema: visada yra galimybė (ištraukos iš dienoraščio, kelionių įspūdžiai, repeticijų užrašai)*. Kaunas: "Kriminalistika", 2001.
14. Noreika L., *Aktoriaus dienoraščiai*. Vilnius: "Scena", 1999.
15. Noreika L., *Čiurlionio 16: dienoraščiai, atsiminimai*. Vilnius: "Scena", 2003.
16. Noreika L., *Vidurnakčio užrašai: [dienoraščiai]*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.
17. Ozolas R., *Atgimimo ištakose: 1970-1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*. Vilnius: "Pradai", 1996.
18. Ozolas R., *Išsivadavimas: 1971-1984 metų asmeninio dvasinio gyvenimo štrichai*. Vilnius: "Pradai", 1998.
19. Pajedaitė O., *Viską lengvai!: dienoraščiai su prierasais*. Vilnius: "Naujoji Romuva", 2009.
20. Raškauskas J. (sud.), *Esi graži ir nuostabi: dainininkės Beatričės Grincevičiūtės artimųjų laišakai ir atsiminimai*. Vilnius: Vilniaus Zanavykų bendrija, 1998.
21. Sasnauskas J., Terleckas A., *Jei esame čia: laišakai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2000.
22. Stankus J., *Tarp dienoraščio eilučių*. Vilnius: "Danielius", 2005.
23. Statkevičius A., *Anuo metu: 1962-1964 metų dienoraštis*. Vilnius: "Šventaragio slėnis", 2001.
24. Štuikys V., *Gyvenu savo skausmą. Užrašų fragmentai*. Vilnius: "Gairės", 2004.
25. Terleckas A., *25-ieji Lietuvos okupacijos metai: rezistentų dienoraštis*. Kaunas: "Judex", 2006.
26. Vengris A., *Svajonės ir klajonės*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999.

27. Vincė L., *Lenino galva ant padėklo: amerikietės studentės dienoraštis, rašytas paskutiniaisiais Sovietų Sąjungos gyvavimo metais*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008.

Atsiminimai

1. Aleksaitė I., *Be grimu: šelmiški prisiminimai*. Vilnius: "Tyto alba", 2004.
2. Areška V., *Kumelė vardu Emilija: prisiminimai ir apmąstymai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007.
3. Astrauskas V., *Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai*. Vilnius: "Gairės", 2006.
4. Baltušis J., *Buvusių laikų praradimai: iš veterano atsiminimų*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 2.
5. Brėdikis J., *Gyvenimas klinikoje*. Kaunas: "Santara", 2000.
6. Bukovskij V., *Psichiatrijos vadovas disidentams*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No. 11.
7. Bulavas V., *Idėjos virsta tikrove: darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 2005.
8. Burokas R., *(Ne)gyvenimo fragmentai: eilėraščiai, šviesraščiai, sugrįžimai*. Kaunas: "Kitos knygos", 2008.
9. Čekys J., *Knygos kūrėjų talkoje: atsiminimai*. Vilnius: "Vaga", 1995.
10. Dambrauskas L., *Praeities aidai: pagrindžio straipsnių rinkinys ir mintys iš sovietmečio dienoraščio*. Kaunas: "Atmintis", 1997.
11. Gaigalaitė A., *Į save ir istoriją pažvelgus*. Vilnius: "Vaga", 2002.
12. Genzelis B., *Sąjūdis: priešistorė ir istorija*. Vilnius: "Pradai", 1999.
13. Girdzijauskas V., *Laiškai iš nelaisvės namų: tekstai apie skaudžią praeitį ir dabartį*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994.
14. Indriūnas A., *Nelegalios karjeros metai: gyvenimo pamokos*. Vilnius: "Gairės", 2005.
15. Jakas J., *Nužmoginimo byla*. Utena: "Utenos Indra", 2009.

16. Jankauskas V., *Kolaborantas?: autobiografija*. Šiauliai: Šiaulių "Aušros" muziejaus leidykla, 2009.
17. Juškaitis J., *Lyra ant gluosnio: straipsniai, pokalbiai ir kita*. Vilnius: "Aidai", 1998.
18. Kaiser R.G., *Russia: The People and the Power*. London: Secker and Warburg, 1976.
19. Kalytis R. *Trečias daiktas. Avoska*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2009, No. 6, p. 189-194.
20. Kalytis R. *Trečias daiktas. Savos uodegos gaudymas*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No. 5-6, p. 196-199.
21. Kaubrys D., *Gyvenimo kelias*. Kaunas: "Naujasis lankas", 2005.
22. Klumbys V., *"Man tada buvo įdomiau": pokalbis su Danute Keršiūte-Pečeliūniene*. In: "Kultūros barai", 2004, No. 12.
23. Korsakienė H., *Namas, kuriame gyvenome: atsiminimai*. Vilnius: "Vaga", 1991.
24. Krikštaponis P., *Aš niekad nepamiršiu...: autobiografinė apybraiža*. Vilnius: "Kriventa", 2008.
25. Mackonis J., *Boružės odisėjos: pasiropinėjimai po laiko pievą*. Vilnius: "Tyto alba", 2003.
26. Mačianskas A. (sud.), *Aš - Kazimieras Vizbaras: gyvenimo kelias, prisiminimai, dokumentai, vaizdai*. Klaipėda: S.Jokužio leidykla-spaustuvė, 2006.
27. Martinaitis M., *Lietuviškos utopijos: dialogai, pokalbiai, straipsniai, interviu 1991-2003*. Vilnius: "Tyto alba", 2003.
28. Martinaitis M., *Papirusai iš mirusiųjų kapų: Atgimimo ir Vilties knyga, 1988-1991*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992.
29. Miliūnas P., *Gyvenimo pikai ir duobės*. Marijampolė: "Piko valanda", 2008.
30. Patackas A. *Amžinai jaunas ir amžinai teišus. Minint 25-ąsias Mindaugo Tomonio žūties metines*. In: Patackas A. *Pastogės Lietuva:*

- pogrindžio, Sąjūdžio ir Laisvės kronika*. Vilnius: "Aidai", 2011, p. 35-38.
31. Saja K., *Skudurėlių takas: prisiminimai (apmatams), pamąstymai (ataudams)*. Vilnius: "Petro ofsetas", 2011.
 32. Staniulis V., *Beveik sudegę knygų meilės ugnyje*. In: Vidmantas Staniulis (sud.), *Diagnozė: bibliofilija. Esė, straipsniai*. Kaunas: V.Staniulio knygynas, 2010.
 33. Staniulis V. *Suvaidintas rokas*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2012, No. 4.
 34. Stravinskienė E., *Mano metai: prisiminimai*. Vilnius: "Garnelis", 2008.
 35. Stumbras A., *Prisiminimai*. Vilnius: "Margi raštai", 2007.
 36. Tapinas L., *Prarasto laiko nebūna*. Vilnius: "Alma littera", 2004.
 37. Terleckas A., *Laisvės priešaušryje: rezistentų prisiminimai (1970-1986)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
 38. Vėlavičienė S., *Draustosios spaudos pėdsakais*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 2011.
 39. *Интервью с Натальей Макаровой*. In: "КОНТИНЕНТ", 1984, No. 39.

Spaudos publikacijos

1. *Atmintis saugo nuostatą (Klemensą Sinkevičių kalbina Povilas Saudargas)*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 6.
2. *Auklėtojas*. In: "Ekranietis", 1970 08 28, No. 7.
3. Bačius V., Čėsna R., *Šlovinam Tėvynę, Lenino idėjas! Šventinė darbo žmonių demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1980 05 02, No. 102 (11321).
4. Belova D., *Skolininkų nemažėja*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 10.
5. *Biblioteka skaitytojo akimis: karo veteranas J.Verbickis apie A.Mickevičiaus biblioteką*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 8.
6. *Bibliotekų tinklo centralizacija*. In: "Bibliotekų darbas", 1974, No. 2.

7. Braziulis L., Jonutis Z., Kašauskas S., *Už taiką ir komunizmą*. In: "Tiesa", 1970 05 02, No. 102 (8283).
8. Černiauskaitė V., Stasaitytė V., *Ko negauna skaitytojai*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 4.
9. Čėsna R., Degutis A., *Taikaus darbo keliu: šventinė darbo žmonių demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1984 05 02, No. 104 (12523).
10. *Darbo pergalių šventė: Gegužės Pirmoji Vilniuje*. In: "Tiesa", 1968 05 04, No. 103 (7678).
11. *Daugiau švenčių tikrų*. In: "Gimtas kraštas", 1987, 06 25 - 07 01, No. 26 (1060).
12. Geda S., *Knygos, kurios veda ir užburia*. In: "Tarp knygų", 1999, No. 5.
13. Gerasimova V., *Centralizacija darbo nepalengvino*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 12.
14. Gričiūtė L., *Centralizacija: už ir prieš*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 4.
15. Gudaitis V., *Turime daug ką pasakyti vienas kitam: ar jau persitvarkėme?* In: "Bibliotekų darbas", 1990, No. 1.
16. Keldušienė I., *Darbininkas ir knyga*. In: "Bibliotekų darbas", 1979, No. 8.
17. *Knyga - į mases!* In: "Bibliotekų darbas", 1974, No. 7.
18. Kvietkauskienė R., *Mūsų darbą vertina skaitytojai*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 9.
19. *Leidėjams taip pat nelengva: apie leidybos ir literatūros problemas kalbasi "Vagos" leidyklos vyriausiasis redaktorius Juozas Stepšys ir "Literatūros ir meno" darbuotojas Vladas Braziūnas*. In: "Literatūra ir menas", 1987 09 12, No. 37 (2124).
20. *Lietuviškos knygos ir specfondai*. In: "Akiračiai", 1979, No. 10 (114).
21. Lukša A., *Ištikimos savo amatui*. In: "Šluota", 1972, No. 18.
22. Paškauskienė V., *Ką mąstome, ką siūlome*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 10.
23. Porteris M., *Tą subatos vakarėlį....* In: "Šluota", 1972, No. 13.

24. Radzevičienė L., *Brodo vaikai*. In: "Legendos", 2011, No. 3 (6).
25. Stasaitytė V., *Ką parodė bandomasis tyrimas*. In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 1.
26. Širvinskienė J., *Kas lemia prestižą?* In: "Bibliotekų darbas", 1988, No. 12.
27. Šližienė B., *Metas atsitiesti: mintys balsu*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 3.
28. *Šventinė darbo žmonių demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1966 05 04, No. 103 (7070).
29. *Šventinėse gretose - jaunystė*. In: "Komjaunimo tiesa", 1970 05 02, No. 86 (6437).
30. *Tėvynę puošiam darbo žygiais: šventinė demonstracija Vilniuje*. In: "Tiesa", 1974 05 02, No. 103 (9502).
31. Vaitkūnas St., Jackevičius M., *Šventės diena Vilniuje*. In: "Tiesa", 1949 05 04, No. 103 (1856).
32. Vėlavičienė S., *Pamąstymai prie uždarytų durų*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 12.
33. Vitkienė S., *Vargonininką sovietmečiu vadino veltėdžiu*. In: "Anykšta", 2009 12 15. Prieiga per internetą: http://www.anyksta.lt/print_forms/print_stl.php?sl=4196&rb=5 [žiūrėta 2011 09 01].
34. Zonytė J., *Bibliotekų fondai - visų rūpestis*. In: "Bibliotekų darbas", 1989, No. 4.
35. Кудрин В., *Горбачевская перестройка в СССР: причины, цели, перспективы*. In: "Континент", 1989, No. 61.

Sovietiniai šaltiniai

1. Bromlėjus J., *Naujosios apeigos - svarbus tarybinio gyvenimo būdo komponentas*. In: Giedrienė R. (sud.), *Mūsų apeigos ir šventės*. Kaunas: "Šviesa", 1981.
2. Bulota J., *Beletristika ar publicistika? (Feljetono žanro klausimu)*. In:

- "Žurnalistika 72", Vilnius: Lietuvos TSR žurnalistų sąjunga, 1973.
3. Bulota J., *Politinė satyra (Pamfleto žanro klausimu)*. In: "Žurnalistika 74", Vilnius: "Mintis", 1976.
 4. *Dėl partinių susirinkimų praktikos Jaroslavlio miesto partinėje organizacijoje*. In: "Tiesa", 1969 11 15, No. 266 (8144), p. 2.
 5. Galdikienė M., Dambrauskas A., Skaisgiris P., *Draugiškųjų teismui nuostatų komentaras*. Vilnius: "Mintis", 1986.
 6. Genkinas P., Konovičius A., *Masinių renginių teatralizavimas*. Kaunas: "Šviesa", 1984.
 7. Gorbačiovas M., *Persitvarkymas ir naujas mąstymas mūsų šaliai ir visam pasauliui*. Vilnius: "Mintis", 1988.
 8. Kalėda A., *Komizmas lietuvių tarybinėje prozoje*. Vilnius: "Vaga", 1984.
 9. Kalėda A., *Lietuvių tarybinė satyra: meniškumo ir socialinio kryptingumo klausimai (Medžiaga lektoriui)*. Vilnius: "Žinija", 1984.
 10. *Kauniečiai kovoja už aukštą kultūrą ir pavyzdinę viešąją tvarką*. Kaunas: "Raidė", 1974.
 11. Kemeklis P., *Teisinės priemonės socialistinei darbo drausmei stiprinti: (medžiaga lektoriui)*. Vilnius: LTSR "Žinijos" draugijos rotaprintas, 1972.
 12. Kubilius V., *Humoras, paradoksas, groteskas*. In: *Šiuolaikinės prozos problemos*, Vilnius: "Vaga", 1978.
 13. Leonovas M.A., *Kritika ir savikritika - dialektinis tarybinės visuomenės vystymosi dėsningumas*. Vilnius: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1949.
 14. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
 15. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1970.VI.15 ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu*. Vilnius: "Mintis", 1970.
 16. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas:*

- oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1978 m. balandžio 15 d. ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu. Vilnius: "Mintis", 1978.*
17. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos baudžiamasis kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1983 m. birželio 1 d. Vilnius: "Mintis", 1983.*
 18. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Darbo įstatymų kodeksas: oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais 1977 m. sausio 1 d. Vilnius: "Mintis", 1977.*
 19. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras. Vilnius: "Mintis", 1974.*
 20. *Lipnevičius H., Darbo drausmė - kiekvieno piliečio pareiga: (medžiaga lektoriui). Vilnius: Lietuvos TSR "Žinijos" draugijos valdybos rotaprintas, 1978.*
 21. *LKP Centro Komiteto ir LTSR Ministrų Tarybos nutarimas "Dėl priemonių kovai su asmenimis, vengiančiais visuomenei naudingo darbo ir gyvenančiais antvisuomeniškai bei parazitiškai, stiprinti", 1970 03 27. In: "Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės Žinios", 1970 05 20, No. 14.*
 22. *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas apie "Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1961 m. gegužės 27 d. Įsako "Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antvisuomeniškai bei parazitiškai" taikymo praktiką, 1961 11 12. LNB, Bendrieji fondai: Bt147895.*
 23. *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas "Dėl Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsako "Dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antvisuomeniškai bei parazitiškai" taikymo", 1961 07 12. LNB, Lituaniškos fondas, A810/961.*
 24. *LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas "Dėl vykdymo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1964 metų spalio 28*

- dienos Įsako kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo ir gyvenančius antivisuomeniškai bei parazitiškai, klausimais", 1965 03 13, LNB, Lituanistikos fondas: A345/965.*
25. Pčelinas V., *Kritika ir savikritika komunistų partijoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
 26. Pečiūra P., *Šventės struktūra: medžiaga lektoriui*. Vilnius: Lietuvos TSR "Žinijos" draugijos valdyba, 1980.
 27. Rimša V., *Bibliotekų vaidmuo ugdant ir tenkinant darbininkų jaunimo profesinius bei dvasinius poreikius: sociologinių-psichologinių tyrimų metodika*. Vilnius: LTSR Valstybinė respublikinė biblioteka, 1982.
 28. *Tarybų Sąjungos Komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
 29. *TSKP Centro Komitete*. In: "Tiesa", 1975 02 28, No. 50 (9753), p. 1, 3.
 30. *TSKP XXV suvažiavimo medžiaga*. Vilnius: "Mintis", 1976.
 31. Uzdila J., *Socialistinės šventės ir dorovė: medžiaga lektoriui*. Vilnius: "Žinija", 1984.
 32. Venckaitienė V., *Klaipėdos miesto gyventojų nuomonė apie biblioteką, knygą, skaitymą*. In: Rimša V. (sud.), *Skaitymo psichologijos klausimai: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1989.
 33. Žalkauskas P., *Nusikaltimai viešajai tvarkai*. Vilnius: "Mintis", 1984.
 34. Žilinskienė V., *Ką skaito Panevėžio jaunimas*. In: Kancleris A. (sud.), *II respublikinė mokslinė skaitymo kultūros konferencija: pranešimų tezės. Vilnius, 1987 m. gruod. 9-10*. Vilnius: LTSR valstybinė respublikinė biblioteka, 1987.
 35. Нагирняк Е., Петрова В., Раузен М., *Новые праздники и обряды*. Москва: "Советская Россия", 1970.

Literatūra

1. Aho K., *Simmel on Acceleration, Boredom, and Extreme Aesthesis*. In: "Journal for the Theory of Social Behaviour", 2007, Vol. 37, No. 4.
2. Aleksaitė I., *Jono Jurašo teatras*. In: Girdzijauskaitė A. (sud.), *Jonas Jurašas*. Vilnius: "Gervelė", 1995.
3. Aleksaitė I., *Valstybinis akademinis dramos teatras*. In: *Lietuvių teatro istorija: trečioji knyga. 1970-1980*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006.
4. Anderson B., *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: "Baltos lankos", 1999.
5. Anušauskas A. (vyr. red.), *Lietuva 1940-1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
6. Applebaum A., *Gulago istorija*. Vilnius: "Baltų lankų" leidyba, 2009.
7. Arendt H., *Tarp praeities ir ateities*. Vilnius: "Aidai", 1995.
8. Arendt H., *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: "Tyto alba", 2001.
9. Arendt H., *Žmogaus būklė*. Vilnius: "Margi raštai", 2005.
10. Ariès Ph., *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: "Vintage Books", 1962.
11. Arnatkevičiūtė L. [et al.] (sud.), *Rašytojas pokario metais: dokumentų rinkinys*. Vilnius: "Vaga", 1991.
12. Bagušauskas R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990: dokumentų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
13. Baliutytė E., Mitaitė D. (ed.), *Baltic Memory: Processes of Modernisation in Lithuania, Latvian and Estonian Literature of the Soviet Period*. Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2011.
14. Baliutytė E., *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945-2000*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

15. Baločkaitė R., Rinkevičius L., *Sovietinės modernybės virsmas: nuo Černobylio bei Ignalinos iki Žaliųjų judėjimo ir Sąjūdžio*. In: "Sociologija. Mintis ir veiksmai", 2008, No. 2.
16. Barbalet J.M., *Boredom and Social Meaning*. In: "British Journal of Sociology", Vol. 50, No. 4, 1999.
17. Bargdill R.W., *The Study of Life Boredom*. In: "Journal of Phenomenological Psychology", Vol. 31, No. 2, 2000.
18. Baudrillard J., *Simuliakrai ir simuliacija*. Vilnius: "Baltos lankos", 2009.
19. Bauman Z., *Modernity and Holocaust*. Ithaca, New York: Cornell UP, 1989.
20. Bauman Z., *Vartojamas gyvenimas*. Vilnius: "Apostrofa", 2011.
21. Bell C., *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York: "Oxford University Press", 1992.
22. Benhabib S., *Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas*. In: Calhoun C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*. London: The MIT Press, 1992.
23. Benjamin W., *Nušvitimai*, Vilnius: "Vaga", 2005.
24. Berelowitch A., *The 1970s: Reply to a Discussion*. In: "Russian Politics and Law", 2004, Vol. 42, No. 3.
25. Berger P.L., Luckmann Th., *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: "Pradai", 1999.
26. Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part I*. In: "Man (New Series)", 1979, Vol. 14, No. 4.
27. Binns Ch.A.P., *The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II*. In: "Man (New Series)", 1980, Vol. 15, No. 1.
28. Blehr B., *Sacred Unity, Sacred Similarity: Norwegian Constitution Day Parades*. In: "Ethnology", 1999, Vol. 38, No. 2.
29. Bourdieu P., *The Logic of Practice*. Cambridge: "Polity Press", 2010.

30. van Boxsel M., *Kvailybės enciklopedija*. Vilnius: "Aidai", 2005.
31. Boym S., *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995.
32. Brissett D., Snow R.P., *Where the Future Isn't*. In: "Symbolic Interaction", Vol. 16, No. 3, 1993.
33. Bren P., *Weekend Getaways: The Chata, the Tramp and the Politics of Private Life in Post-1968 Czechoslovakia*. In: Crowley D., Reid S.E., *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford, New York: "Berg", 2002.
34. Buchli V., *An Archeology of Socialism*. Oxford: "Berg", 2000.
35. Buck-Morss S., *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West*. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology-Press, 2000.
36. Bulavas V., *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos istorijos bruožai*. In: "Bibliotekininkystė", 1998.
37. Burford Jr. R.E., *Getting the Bugs Out of Socialist Legality: The Case of Joseph Brodsky and a Decade of Soviet Anti-Parasite Legislation*. In: "The American Journal of Comparative Law", 1974, Vol. 22, No. 3.
38. Bušmienė S., *Bibliotekos skaitytojų kontingentas*. Rimša V. (sud.), *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (1979-1989): teminis straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1991.
39. Calhoun C., *Introduction: Habermas and the Public Sphere*. In: Calhoun C. (ed.), *Habermas and the Public Sphere*. London: The MIT Press, 1992.
40. Camus A., *Svetimas*. Vilnius: "Baltos lankos", 2005.
41. Casier T., *The Shattered Horizon: How Ideology Mattered to Soviet Politics*. In: "Studies in East European Thought", Vol. 51, No. 1, 1999.
42. de Certeau M., *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1988.

43. Cicėnienė V., *Ekspertiniai bibliotekų fondų pilnumo vertinimai. 1981-1991 metų tyrimai, jų rezultatai ir išvados*. In: Sinkevičius K. (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1994.
44. Choldin M.T., *Access to Foreign Publications in Soviet Libraries*. In: "Libraries & Culture", 1991, Vol. 26, No. 1.
45. Christian D., *Traditional and Modern Drinking Cultures in Russia on the Eve of Emancipation*. In: "Australian Slavonic and East European Studies", 1987, Vol. 1, No. 1.
46. Crowley D., Reid S.E., *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford, New York: "Berg", 2002.
47. Crowley D., Reid S.E., *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. Oxford: "Berg", 2000.
48. Czarnik O.S., *Control of Literary Communication in the 1945-1956 Period in Poland*. "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1.
49. Čebatiūnaitė D., *Ideologija fiziniėje erdvėje: butų interjerai sovietinėje Lietuvoje "atšilimo" laikotarpiu*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2006, No. 8.
50. Čepaitienė R., *Sovietmečio atmintis - tarp atmetimo ir nostalgijos*. In: "Lituanistica", 2007, t. 53, No. 4 (72).
51. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
52. Darden D.K., Marks A.H., *Boredom: a Socially Devalued Emotion*. In: "Sociological Spectrum", 1999, No. 19.
53. Darnton R., *Didžiosios kačių skerdynės... ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2002.
54. Daugirdas T., *Sparnuoto arklio dantys: šiuolaikinės Lietuvos kultūros profiliai*. Vilnius: "Aidai", 2009.
55. Dobrenko E., *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*. Stanford, California: Stanford University Press, 1997.

56. Dobrenko E., *The Making of the State Writer: Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture*. Stanford, California: Stanford University Press, 2001.
57. Dubin B., *Face of an Epoch: The Brezhnev Period Variousy Assessed*. In: "Russian Politics and Law", 2004, Vol. 42, No. 3.
58. Durkheim É., *Savižudybė: sociologinis etiudas*. Vilnius: "Pradai", 2002.
59. Durkheim É., *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
60. Eagleton T., *Introduction*. In: Eagleton T. (ed.), *Ideology*. London, New York: "Longman", 1994.
61. Eriksen Th.H., *Akimirkos tironija: greitasis ir lėtasis laikas informacijos amžiuje*. Vilnius: "Tyto alba", 2004.
62. Figs O., *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. London: "Penguin Books", 2008.
63. Filtzer D., *Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, 1928-1991*. In: "International Labor and Working-Class History", 1996, No. 50.
64. Fitzpatrick Sh., Gellately R., *Introduction of the Practices of Denunciation in Modern European History*. In: Fitzpatrick Sh., Gellately R., *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789-1989*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997.
65. Fitzpatrick Sh., *New Perspectives on Stalinism*. In: "Russian Review", 1986, Vol. 45, No. 4.
66. Fitzpatrick Sh., *Revisionism in Retrospect: A Personal View*. In: "Slavic Review", 2008, Vol. 67, No. 3.
67. Fitzpatrick Sh., *Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s*. In: "The Journal of Modern History", 1996, Vol. 68, No. 4.
68. Fitzpatrick Sh., *Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s*. In: "Slavic Review", 1996, Vol. 55, No. 1.

69. Fraser N., *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. In: "Social Text", 1990, No. 25/26.
70. Fürst J., *Friends in Private, Friends in Public: The Phenomenon of the Kompaniia Among Soviet Youth in the 1950s and 1960s*. In: Siegelbaum L.H. (ed.), *Borders of Socialism: Private Spheres of Soviet Russia*. New York, Hampshire: "Palgrave Macmillan", 2006.
71. Fürst J., *In Search of Soviet Salvation: Young People Write to the Stalinist*. In: "Contemporary European History", 2006, Vol. 15, No. 3.
72. Gabriel M.A., *Boredom: Exploration of a Developmental Perspective*. In: "Clinical Social Work Journal", 1988, Vol. 16, No. 2.
73. Garcelon M., *The Shadow of the Leviathan: Public and Private in Communist and Post-Communist Society*. In: Weintraub J., Kumar K. (ed.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1997.
74. Gerasimova E., Chuikina S., *The Repair Society*. In: "Russian Studies in History", 2009, Vol. 48, No. 1.
75. Getty J.A., *Origins of the Great Purges: the Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
76. Getty J.A., *Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee, 1933-38*. In: "Russian Review", 1999, Vol. 58, No. 1.
77. Giddens A., *Modernybė ir asmens tapatumas: asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje*. Vilnius: "Pradai", 2000.
78. Giddens A., *Sociologija*. Kaunas: "Poligrafija ir informatika", 2005.
79. Girdzijauskaitė A., *Iš pokalbio su Sauliumi Macaičiu*. In: Girdzijauskaitė A. (sud.), *Jonas Jurašas*. Vilnius: "Gervelė", 1995.
80. Gleason A., *Totalitarianism: the Inner History of the Cold War*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995.

81. Glosienė A., Petuchovaitė R., Padagaitė G., *Biblioteka kaip "trečioji vieta"*. In: "Informacijos mokslai", 2006, No. 39.
82. Glosienė A., *Knygos raida antrosios tarybinės okupacijos metais*. In: Glosienė A., Kaunas D., Navickienė A., Stonienė V., *Lietuviškoji knyga: istorijos metmenys*. Vilnius: "Vilspa", 1996.
83. Glosienė A., *Viešųjų bibliotekų raida*. In: Glosienė A., Petuchovaitė R., Racevičiūtė R., *Viešoji biblioteka: tradicija ir modernumas*. Vilnius: "Žara", 1998, p. 43-44.
84. Gluzman S. *Law and psychiatry: the totalitarian experience*. In: "The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law", 2001, No. 29.
85. Granauskas R., *Duburys*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
86. Gregory P.R., *Productivity, slack, and time theft in the Soviet economy*. In: Millar J.R. (ed.), *Politics, work, and daily life in the USSR: a survey of former Soviet citizens*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
87. Grybkaukas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965-1985 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
88. Gudaitytė K., *Grobstytojai ir snaudaliai: apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2012, No. 4.
89. Gurova O., *The Life Span of Things in Soviet Society: Notes on the Sociology of Underwear*. In: "Russian Social Science Review", 2009, Vol. 50, No. 4.
90. Habermas J., *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: The MIT Press, 1998.
91. Habermas J., *The Structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. London: "Polity Press", 1989.

92. Hammer E., *Being Bored: Heidegger on Patience and Melancholy*. In: "British Journal for the History of Philosophy", 2004, No. 12(2).
93. Havel V., *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*. Armonk, New York: M.E.Sharpe, 1990.
94. Herlihy P., *Joy of the Rus': Rites and Rituals of Russian Drinking*. In: "Russian Review", 1991, Vol. 50, No. 2.
95. Highmore B., *Ordinary Lives: Studies in the Everyday*. London, New York: "Routledge", 2011.
96. Høyer S., Lauk E., Vihalemm P., *Towards a Civic Society: the Baltic Media's Long Road to Freedom*. Tartu: "Nota Baltica", 1993.
97. Ignatow A., *Ideocracy or Realpolitik? Notes on an Ambivalence of Communist Consciousness and the Communist Social System*. In: "Studies in Soviet Thought", 1987, Vol. 33, No. 3.
98. Inkeles A., Geiger K., *Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Areas and Modes of Complaint*. In: "American Sociological Review", 1952, Vol. 17, No. 6.
99. Inkeles A., Geiger K., *Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Social Characteristics and Interrelations of Critics and the Criticized*. In: "American Sociological Review", 1953, Vol. 18, No. 1.
100. Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968-1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
101. Ivanauskas V., *Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuosiu sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis*. In: "Politologija", 2010, No. 4 (60).
102. Yanowitch M., *Soviet Patterns of Time Use and Concepts of Leisure*. In: "Soviet Studies", 1963, Vol. 15, No. 1.
103. Jakonytė L., *Pradiniai štrichai ankstyvojo sovietmečio skaitytojo portretui*. In: "Colloquia", 2011, No. 27.

104. Jakonytė L., *Rašytojo socialumas: lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
105. Jankevičiūtė G. (ed.), *Soviet Lithuanian Children's Book Illustration: Illustrarium Catalogue*. Vilnius: Tarptautinių kultūros programų centras, 2011.
106. Jaseliūnas E., *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame-devintajame dešimtmetyje: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006.
107. Johannisson K., *Melancholijos erdvės: apie baimę, nuobodį ir pažeidžiamumą vakar ir šiandien*. Vilnius: "Baltos lankos", 2011.
108. Katiliūtė-Boydston D., *Lietuva ir Vakarų lietuviai: susikalbėjimo kliūtys ir galimybės*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 1996, No. 7-8.
109. Katkus L., *Apie Walterį Benjaminą*. In: Benjamin W., *Nušvitimai*. Vilnius: "Vaga", 2005.
110. Katkus L., *Hilarious Agony: Uses of Grotesque in the Central-Eastern European Prose of the Late Soviet Period*. Pranešimas, skaitytas tarptautinėje konferencijoje "Satire and Grotesque in Post/Modern Central and Eastern European Literature", Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius, 2011 11 24-25.
111. Kaunas D., *Asmeninės bibliotekos ir jų tyrimo problemos*. In: Sinkevičius K. (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1994.
112. Kavaliauskaitė J., Ramonaitė A. (moks.red.), *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: "Baltos lankos", 2011.
113. Kharkhordin O., *Reveal and Dissimulate: A Genealogy of Private Life in Soviet Russia*. In: Weintraub J., Kumar K. (ed.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1997.

114. Kharkhordin O., *The Collective and the Individual in Russia: a Study of Practices*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1999.
115. Király I., *Library Secret Fonds and the Competition of Societies*. In: "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1.
116. Klapp O.E., *Overload and Boredom: Essays on the Quality of Life in the Information Society*. New York, Westport, Connecticut, London: "Greenwood Press", 1986.
117. Klimas R., *Maskvos laikas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
118. Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.
119. Klumbytė N., *Political Intimacy: Power, Laughter, and Coexistence in Late Soviet Lithuania*. In: "East European Politics and Societies", 2011, Vol. 25, No. 4.
120. Kmita R., *Ištrūkimas iš fabriko*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
121. Kmita R., *Utopijos apvertimas: ironiškoji lietuvių poezija sovietmečiu*. In: "Darbai ir dienos", 2008, No. 50.
122. Koestler A., *Darkness at Noon*. London: "Vintage", 1994.
123. Kolakowski L., *Marxist Roots of Stalinism*. In: Tucker R.C. (ed.), *Stalinism: Essay in Historical Interpretation*. New York: W.W.Norton and Company, 1977.
124. Korzeniewska K., *"Vykdomas komisijos pranešimas...". Sovietų valdininkai skundžia katalikų kunigus (1962-1965): kas? kam? ką?* In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2006, No. 4-5.
125. Kotkin S., *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997.
126. Kozlov V.A., *Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944-1953*. In: Fitzpatrick Sh., Gellately R.,

- Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789-1989.* Chicago: The University of Chicago Press, 1997.
127. Kreuz R.J., Roberts R.M., *On Satire and Parody: The Importance of Being Ironic.* In: "Metaphor and Symbolic Activity", 1993, No. 8(2).
128. Kučinskienė A., *Epistolinių tekstų leidimas Lietuvoje: teorija ir praktika.* In: Lietuvių Katalikų mokslo akademijos metraštis, 2012, t. 36.
129. Kuklytė B. *Disidentų kalinimas Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligoninėse 1918–1988 m.* In: "Genocidas ir rezistencija", 2007, No. 1.
130. Kunčinas J., *Glisono kilpa.* Kaunas: "Nemunas", 1992.
131. Kvietkauskienė R., *Mokslinis metodinis darbas.* In: Rimša V. (sud.), *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (1979-1989): teminis straipsnių rinkinys.* Vilnius: 1991.
132. Lahusen Th., *Decay or Endurance? The Ruins of Socialism.* In: Lahusen Th., Solomon Jr. P.H. (ed.), *What is Soviet now? Identities, legacies, memories.* Berlin: Lit, 2008.
133. Lakačauskaitė R., *Miestiečio butas sovietų Lietuvoje: ideologijos atspindžiai gyvenamojoje erdvėje.* In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No. 1-2.
134. Lane Ch., *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society - the Soviet Case.* Cambridge: "Cambridge University Press", 1981.
135. Laqueur W., *The Dream That Failed: Reflections on the Soviet Union.* New York, Oxford: Oxford University Press, 1995.
136. Lenoë M.E., *Letter-Writing and the State. Reader Correspondence with Newspapers as a Source for Early Soviet History.* In: "Cahiers du Monde russe", 1999, Vol. 40, No. 1/2.
137. Leonavičius V., *Sovietinė modernizacija: socialinės sistemos ir socialinio veikėjo sąveika.* In: "Darbai ir dienos", 2008, No. 49.
138. Leonavičius V., Keturakis S., *Sovietinė globalioji modernybė ir globalumo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje.* In: "Sociologija. Mintis ir veiksmas", 2002, No. 2.

139. Lewin M., *The Soviet Century*. London, New York: "Verso", 2005.
140. Liepaitė I., *Sąvokų reta knyga, vertinga knyga ir sena knyga samprata bei vartoseną sovietinės Lietuvos knygos kultūroje*. In: "Knygotyra", 2011, t. 56.
141. Litvinskaitė D., Tamošiūnaitė A., *Asmeninės lietuvių rašomosios kalbos duomenų bazės (AKdb) sumanymo ištakos ir pirmieji darbai*. In: "Archivum Lithuanicum", 2011, No. 13.
142. Lotman P., *Estonian Public Libraries in the Twentieth Century*. In: Lotman P., Vilberg T. (ed.), *The 20th Century Libraries in the Baltic Sea Region*. Tallinn: National Library of Estonia, 2004.
143. Lubytė E. (sud.), *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962-1982*. Vilnius: "Tyto alba", 1997.
144. Mačionis Z., *Profesorius Kazys Daukšas*. Vilnius: "Pradai", 2000.
145. Malia M., *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia 1917-1991*. New York: "Free Press", 1994.
146. Marcinkevičienė D., *"Laiškas pakvietė kelionėn": buitinių skundų praktika sovietinėje Lietuvoje*. In: "Genocidas ir rezistencija", 2007, No. 2 (22).
147. Marcinkevičienė D., *Sąkytinė istorija: metodas, šaltiniai, istoriografija*. In: Marcinkevičienė D. (sud.), *Prijaukintos kasdienybės, 1945-1970 metai: biografiniai Lietuvos moterų interviu*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2007.
148. Marcinkevičienė D., *Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos*. In: "Lietuvos istorijos metraštis", 2003, No. 2.
149. Martin M., Sadlo G., Stew G., *The Phenomenon of Boredom*. In: "Qualitative Research in Psychology", 2006, No. 3.
150. McDowell J., *Soviet Civil Ceremonies*. In: "Journal for the Scientific Study of Religion", 1974, Vol. 13, No. 3.

151. McMahan E.M., Rogers K.L. (ed.), *Interactive Oral History Interviewing*. Hillsdale, New Jersey-Hove: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1994.
152. Mittman E., *Locating a Public Sphere: Some Reflections on Writers and Öffentlichkeit in the GDR*. In: "Women in German Yearbook", 1994, Vol. 10.
153. Morris M., *Banality in Cultural Studies*. In: Mellencamp P. (ed.), *Logics of Television*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.
154. Narušytė A., *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.
155. Nevinskaitė L., *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988-2000 m.: laikraščių atvejis: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006.
156. Nisbet R.A., *Sociologijos tradicija*. Vilnius: "Pradai", 2000.
157. Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
158. Oginskaitė R., *Nes nežinojau, kad tu nežinai: knyga apie Vytautą Kernagį*. Vilnius: "Tyto alba", 2009.
159. Petrulis V., *Politika architektūroje: reiškinių prielaidos sovietmečio Lietuvoje*. In: "Darbai ir dienos", 2007, No. 48.
160. Pilkington H., *Russia and the Former Soviet Republics. Behind the Mask of Soviet Unity: Realities of Women's Lives*. In: Corrin Ch. (ed.), *Superwomen and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: "Scarlet Press", 1992.
161. Pruskus V., *Neformalios komunikacijos ritualai: gando sandara, socialinė organizacija ir sklaida*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007.
162. Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: "Aidai", 2007.

163. Rapoportas S., Gaidys V., *Anonominė šiuolaikinio skaitymo stichija*. In: *Šiandienos pasaulis ir literatūra*. Vilnius: "Vaga", 1989.
164. Rapoportas S., *Images of Everyday Life in Mass Consciousness and Group's Life Style*. In: Taljūnaitė M. (ed.), *Everyday Life in the Baltic States*. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology, 1997.
165. Rapoportas S., *Išbandymai banalumui, arba provincialios inteligentijos šiokiadieniai*. In: "Žmogaus interesai ir dabartis", Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1993.
166. Rapoportas S., *Masinė pilietiškumo šventė kasdienybės akistatoje*. In: "Sociologija. Mintis ir veiksmai", 1997, No. 1.
167. Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 01, No. 31 (2118).
168. Rapoportas S., Gaidys V., *Tiriame skaitymą*. In: "Literatūra ir menas", 1987 08 08, No. 32 (2119).
169. Rapoportas S., *Totalitarizmo laikų sociologija: struktūros ir tekstai*. In: "Lietuvos mokslas", 1997, t. 5, kn. 15.
170. Rapoportas S., *Vilniaus snobai (VII-VIII dešimtmetis)*. Vilnius: "Unitas", 1994.
171. Reckwitz A., *Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing*. In: "European Journal of Social Theory", No. 5(2), 2002.
172. Ryan F., *Soviet Information Service: The Medium, the Message, and the Commissar*. In: "Libraries & Culture", 1988, Vol. 23, No. 1.
173. Rigby T.H., *Stalinism and the Mono-Organizational Society*. In: Tucker R.C. (ed.), *Stalinism: Essay in Historical Interpretation*. New York: W.W.Norton and Company, 1977.
174. Rindzevičiūtė E., *Constructing Soviet Cultural Policy: Cybernetics and Governance in Lithuania after World War II*. Linköping: Linköping University Press, 2008.

175. Rose R., *Understanding Post-Communist Transformation: a Bottom Up Approach*. London, New York: "Routledge", 2009.
176. Rouse T.P., Prabha Unnithan N., *Comparative Ideologies and Alcoholism: The Protestant and Proletarian Ethics*. In: "Social Problems", 1993, Vol. 40, No. 2.
177. Roy D.F., *"Banana Time" Job: Satisfaction and Informal Interaction*. In: "Human Organization", 1959, No. 18.
178. Rubavičius V., *Neišgyvendinamo sovietmečio patirtis: socialinė atmintis ir tapatumo politika*. In: Repšienė R. (sud.), *Lietuvių tautos tapatybė: tarp realybės ir utopijos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007.
179. Sabonis A., Sabonis S. (sud.), *Rašytojas ir cenzūra: straipsnių ir dokumentų rinkinys*. Vilnius: "Vaga", 1992.
180. Sacks M.P., *Unchanging Times: A Comparison of the Everyday Life of Soviet Working Men and Women between 1923 and 1966*. In: "Journal of Marriage and Family", 1977, Vol. 39, No. 4.
181. Samėnas A., *Kauno viešosios bibliotekos specialaus saugojimo literatūros fondo komplektavimas ir naudojimas (1958-1988 m.)*. In: Sinkevičius K. (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M.Mažvydo biblioteka, 1994.
182. Sandle M., *Brezhnev and Developed Socialism: the Ideology of Zastoi?* In: Bacon E., Sandle M., *Brezhnev Reconsidered*. Hampshire, New York: "Palgrave Macmillan", 2002.
183. Sartre J.-P., *Šleikštulys*. Vilnius: "Vaga", 2009.
184. Scaff L.A., *Veržiantis iš geležinio narvo: Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas*. Vilnius: "Pradai", 1995.
185. Schull J., *What is Ideology? Theoretical Problems and Lessons from Soviet-Type Societies*. In: "Political Studies", Vol. 40, No. 4, 1992.
186. Schwarzmantel J., *Ideology and Politics*. London: SAGE Publications Ltd., 2008.

187. Seigworth G.J., *Banality for Cultural Studies*. In: "Cultural studies", No. 14(2), 2000.
188. Semenova V., *Equality in Poverty: the Symbolic Meaning of Kommunalki in the 1930s-50s*. In: Bertaux D., Thompson P., Rotkirch A. (ed.), *On Living Through Soviet Russia*. London, New York: "Routledge", 2004.
189. Siegel A. (ed.), *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam, Atlanta: "Rodopi", 1998.
190. Siegelbaum L.H., *Cars, Cars, and More Cars: the Faustian Bargain of the Brezhnev Era*. In: Siegelbaum L.H. (ed.), *Borders of Socialism: Private Spheres of Soviet Russia*. New York, Hampshire: "Palgrave Macmillan", 2006.
191. Simmel G., *Didmiesčiai ir dvasinis gyvenimas*. In: Simmel G., *Sociologija ir kultūros filosofija: rinktinė*. Vilnius: "Margi raštai", 2007.
192. Simmel G., *Ekskursas apie svetimąjį*. In: Simmel G., *Sociologija ir kultūros filosofija: rinktinė*, Vilnius: "Margi raštai", 2007.
193. Sinkevičius K., *Šešiabriaunio spaudo imperija: LNB specfondo istorijos bruožai*. In: "Tarp knygų", 2000, No. 5-10.
194. Shlapentokh V., *A Normal Totalitarian Society: How the Soviet Union Functioned and How It Collapsed*. New York: M.E.Sharpe, 2001.
195. Shlapentokh V., *Public and Private Life of the Soviet People*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
196. Sloterdijk P., *Ciniškojo proto kritika*. Vilnius: "Alma littera", 1999.
197. Sodeika T., *Miesto metafizika: dykumos tėvų profenomenas, arba tobulo tylėjimo pamokos*. In: Ališanka E. (sud.), *Miestelėnai: tyla ir postmodernioji kultūra*. Vilnius: "Gervelė", 1999.
198. *Sovietmečio tikrovė ir importuotos schemas – ieškant analitinio aurea mediocritas*. In "Colloquia", 2008, No. 21. Prieiga per internetą: http://www.ilti.lt/failai/Nr21_08_Diskusija.pdf

199. Spacks P.M., *Boredom: The Literary History of a State of Mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1995.
200. Stelmakh V.D., *Reading in the Context of Censorship in the Soviet Union*. In: "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1.
201. Stephenson S., *Crossing the Line: Vagrancy, Homelessness and Social Displacement in Russia*. Hampshire: "Ashgate Publishing Limited", 2006.
202. Stites R., *Russian popular culture: Entertainment and society since 1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
203. Stonienė V., *Lietuvos knyga ir visuomenė: nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo (1864-1990)*. Vilnius: "Versus aureus", 2006.
204. Stonienė V., *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904-1990)*. Vilnius: V.Stonienė, 2000.
205. Stoškus K., *Kriticizmas ir fasadinės kultūros kritika*. In: "Kultūros barai", 1987, No. 2.
206. Streikus A., *Ar tikrai Aleksandras Drobnyš vertas paminklo, arba Kaip jie dirbo Lietuvai*. In: "Knygų aidai", 2007, No. 4.
207. Streikus A., *Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956-1989 m.* In: "Genocidas ir rezistencija", 2004, No. 1 (15).
208. Streikus A., *Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos*. In: "Darbai ir dienos", 2009, No. 52.
209. Streikus A., *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944-1990)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.
210. Streikus A., *Stiprėjanti srovė: sovietinės Lietuvos veikėjų atsiminimai*. In: "Knygų aidai", 2006, No. 2.
211. Sverdiolas A., *Korys, migla ir rėtis. Dabartinės lietuvių kultūros erdvėlaikio ypatybės*. In: Sverdiolas A., *Apie pamėklinę būtij ir kiti etiudai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2006.

212. Sverdiolas A., *Lėkštutėlė lėkštelė. Keli dabartinės Lietuvos viešosios erdvės ypatumai*. In: Sverdiolas A., *Apie pamėklinę būtį ir kiti etiudai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2006.
213. Sverdiolas A., Sodeika T., *Gyvenimas kolboje ir tuoj po to*. In: "Metmenys", 1991, No. 60.
214. Šaulauskas M.P., *Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą*. "Problemos", 1998, No. 53.
215. Šmejkalová J. *Censors and Their Readers: Selling, Silencing, and Reading Czech Books*. In: "Libraries & Culture", 2001, Vol. 36, No. 1.
216. Šutinienė I., *Sovietinio laikotarpio atminties bruožai autobiografiniuose pasakojimuose*. In: Šutinienė I. (sud.), *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: "Eugrimas", 2003.
217. Štromas A., *Opozicija Tarybų Sąjungoje*. In: Štromas A., *Laisvės horizontai*. Vilnius: "Baltos lankos", 2001.
218. Švedas A., *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985 m.)*. Vilnius: "Aidai", 2009.
219. Švedas A., *Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas)*. In: "Lietuvos istorijos studijos", 2010, No. 26.
220. Švedas A., *Sovietų pastangos ir poveikis keičiant Lietuvos visuomenės interpretacinį kontekstą*. In: Jurkutė M., Šepetys N. (sud.), *Demokratija Lietuvoje: pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*. Vilnius: "Naujasis Židinys-Aidai", 2011.
221. Tapinas L., *Laiškanešys, pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakais*. Vilnius: "Alma littera", 2008.
222. Thompson M.R., *Neither Totalitarian Nor Authoritarian: Post-Totalitarianism in Eastern Europe*. In: Siegel A. (ed.), *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment*. Amsterdam-Atlanta: "Rodopi", 1998.

223. Tismaneanu V., *Išsivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*. Vilnius: "Mintis", 2003.
224. Tompson W., *The Soviet Union under Brezhnev*. Edinburgh: "Pearson Education Limited", 2003.
225. Tonkin E., *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
226. Tönnies F., *Community and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
227. Toohey P., *Boredom: a Lively History*. Yale University Press, 2011.
228. Trilupaitytė S., *Lietuvių dailės gyvenimas institucijų kaitos požiūriu, devintojo dešimtmečio pabaiga - dešimtojo dešimtmečio pradžia: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2002.
229. Tucker R.C., Cohen S.F. (ed.), *The Great Purge Trial*. New York: The Universal Library, 1965.
230. Tutlytė J., *Dizainas socialistiniame (Lietuvos) ūkyje, arba žmogus ir daiktinė aplinka visuotinio nepritekliaus sąlygomis*. In: "Darbai ir dienos", 2007, No. 47.
231. Vaiseta T., *Dūmai be ugnies*. In: "Knygų aidai", 2009, No. 5.
232. Vaiseta T., *Istorikė T.B.Burauskaitė: "Prisipažinti neatėję buvę KGB agentai gali tikėtis būti išaiškinti"*, www.lrytas.lt. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/-13014000381301219133-p2-istorikė-t-b-burauskaitė-prisipažinti-neatėję-buvę-kgb-agentai-gali-tikėtis-būti-išaiškinti.htm> [žiūrėta 2011 09 01]
233. Valantiejus A., *Socialinė struktūra: nuo makro prie mikro modelių*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
234. Vėlavičienė S., *Iševijos spauda Lietuvoje per penketą sovietinio draudimo dešimtmečių*. In: "Knygotyra", 2005, No. 44.
235. Verdery K., *What Was Socialism, And What Comes Next?*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
236. Vilnonytė V., *Knygų naikinimas Lietuvoje 1944-1956 metais*. In: K.Sinkevičius (sud.), *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje:*

- teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 1994.
237. Vishevsky A., *Soviet Literary Culture in the 1970s: The Politics of Irony*. Gainesville: University Press of Florida, 1993.
238. van Voren R., *On Dissidents and Madness: From The Soviet Union of Leonid Brezhnev to the "Soviet Union" of Vladimir Putin (On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics)*. Amsterdam, New York: "Rodopi", 2009.
239. van Voren R., *Psichiatrija kaip ginklas prieš disidentus Sovietų Sąjungoje*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No 11.
240. Walicki A., *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*. Vilnius: "Minties" leidykla, 2005.
241. Weintraub J., *The Theory and Politics of the Public/Private Distinction*. In: Weintraub J., Kumar K. (ed.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1997.
242. White S., *Russia's new politics: The management of a postcommunist society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
243. Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press, 2005.
244. Zdravomyslova E., Chikadze E., *Scripts of Men's Heavy Drinking*. In: "Idatutkimus", 2000, No. 2. Prieiga per internetą: www.indepsocres.spb.ru/zdrav1.doc [žiūrėta 2012 04 22]
245. Zijderveld A.C., *On Cliches: The Supersedure of Meaning by Function in Modernity*. London, Boston, Henley: "Routledge and Kegan Paul", 1979.
246. Žilinskaitė V., *Sizifas ir sargai*. In: *Vaiduokliai: satyros, humoreskos, parodijos*, Vilnius: "Vaga", 1991.
247. Žilinskienė V., *Kaip skaitoma grožinė literatūra*. In: Vytautas Rimša (sud.), *Jaunimo skaitymo psichologiniai ypatumai: teminis mokslo*

- darbu rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 1992.
248. Фицпатрик Ш., *Повседневный сталинизм: социальная история Советской России в 30-е годы: город*. Москва: РОССПЭН, 2001.
249. Геллер М., *Машина и винтики: история формирования советского человека*. Москва: издательство "МИК", 1994.
250. Глебкин В.В., *Ритуал в советской культуре*. Москва: "Янус-К", 1998.
251. Грушин Б.А., *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 1-я)*. Москва: "Прогресс-Традиция", 2003.
252. Грушин Б.А., *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 2-я)*. Москва: "Прогресс-Традиция", 2006.
253. Парсонс Т., *О структуре социального действия*. Москва: Академический Проект, 2000.
254. Пихоя Р.Г., *Советский Союз: история власти 1945-1991*. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000.

Disertacijos tema paskelbti akademiniai straipsniai

- Vaiseta T., *Sovietinio veltėdžiavimo fenomenas kasdienybės praktikų ir jų trajektorijų požiūriu*. In: "Lietuvos istorijos studijos", 2012, t. 29, p. 111-126.
- Vaiseta T., *Informacijos hierarchija vėlyvuoju sovietmečiu: bibliotekų atvejis*. In: "Informacijos mokslai", 2012, t. 60, p. 116-134.
- Taip pat buvo parengtas straipsnis *On the Background, Stains, and Dry-chemical cleaning: Soviet Satire as the Practice of Speech*, kuris įtrauktas į planuojamą išleisti straipsnių rinkinį *Grotesque Revisited* (leidykla "Cambridge Scholars Publishing").

Pranešimai mokslinėse konferencijose

- 2010 11 12 Tarptautiniame Vilniaus simpoziume "Being in the soviet network: embracing, interpreting or escaping from the system": pranešimas *Hard not to see: are postsoviet signs still linked to soviet?*.
- 2011 05 21 Lietuvos socialinių mokslų forume: pranešimas *Sovietinis bangladešas: kas suprivatėję ir kas išviešėję - sovietinio veltėdžiavimo patirtys*.
- 2011 06 18 Vilniaus simpoziumo vėlyvojo sovietmečio ir posovietmečio klausimais vasaros seminare (Asmenybė, sistema ir nacionaliniai procesai vėlyvajame sovietmetyje): pranešimas *'Rimas Burokas kenčia už visus brodo valkatas': asmenybė ir jos legenda sovietinės kasdienybės paribiuose*.
- 2011 11 25 Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto tarptautinėje konferencijoje „Satyra ir groteskas post/moderniojoje Vidurio ir Rytų Europos literatūroje“: pranešimas *On the Background, Stains, and Spec-chemical cleaning: Soviet Satire as the Practice of Speech*.
- 2011 12 02 Tarptautiniame Vilniaus simpoziume "On Late Soviet and Postsoviet Issues 'Soviet Individuals and Personalities'": pranešimas *Soviet Satire and Irony as the Practice of the Public Speech*.

Publikacijos sovietine tematika kultūrinėje spaudoje

- Vaiseta T., *“Korsakynėje” trypti kojomis nedera*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2009, No. 6, p. 195-198.
- Vaiseta T., *Sovietams pavojingiausių knygų viršūnėje*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2009, No. 6, p. 203-206.
- Vaiseta T., *Keli slanksteliai iš nugarkaulio*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2009, No. 8-9, 345-348 p.).
- Vaiseta T., *Studija apie sovietines moteris - tarp Scilės ir Charibdės*. In: "Knygų aidai", 2009, No. 3, p. 24-27.
- Vaiseta T., *Dūmai be ugnies*. In: "Knygų aidai", 2009, No. 5.
- Vaitkus M., *Galvose išnešiota istorija*. In: "Knygų aidai", 2009, No. 5.
- Vaiseta T. *Apgauti augalo "ausį": Šaltojo karo programa Nacionalinėje dailės galerijoje*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2009, No. 12.
- Vaiseta T. *Sunku neįžvelgti: ar posovietiniai ženklai vis dar susiję su sovietmečiu?* In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2010, No. 12, p. 452-455.
- Vaiseta T. *Spurdėjimas tinkluose*. In: "Knygų aidai", 2011, No. 2, p. 10-13.
- Vaiseta T. *Snobai, skolininkai ir Lenino raštų plėšytojai: vėlyvojo sovietmečio skaitytojų polinkiai ir praktikos*. In: "Naujasis Židinys-Aidai", 2012, No. 3.